

T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI

OSMANLI SURİYESİ'NDE ISLAHAT TARTIŞMALARI VE
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İTTİHAT VE TERAKKİ
CEMİYETİ'NİN SURİYE SİYASETİ

DOKTORA TEZİ

SELİM SEZER

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet Kuyaş

Ocak 2017

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Her doktora tezi gibi bu tezin de bir “kişisel yaşam öyküsü” var. 2009 yılının Eylül ayında Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı’na “Le congrès de 1931 du Parti républicain du peuple” (“Cumhuriyet Halk Fırkası 1931 Kongresi”) başlıklı yüksek lisans tezimi verdiğimde, akademik hayatımın geri kalanına “siyasi tarih alanında çalışan siyaset bilimci” olarak devam etme kararı almıştım ve doktora İkinci Meşrutiyet dönemine eğilme niyetindeydim. Beş ay sonra aynı bölüme doktora için başvurduğumda bu niyeti koruyor olmakla birlikte, (Avrupa merkezci ve hatta oryantalist çağrışımları nedeniyle sevmemekle birlikte kullanmaya devam ettiğim terimle) “Ortadoğu”ya olan ilgimin de artması, bir yandan alternatif bir çalışma alanı da aramama sebep olmuştu. O tarihte henüz “Arap Baharı” başlamamıştı ve Suriye’nin, bu tezin nihai metninin oluşturulduğu 2016 yılında içinde olduğu yıkım herhalde kimsenin tahayyül sınırları içinde değildi.

Doktora derslerimi almaya başladığım dönemde, birbiriyle epey az ilgisi olan bu iki çalışma alanını bir yerlerden kesiştirmenin mümkün olup olamayacağı veya ne şekilde mümkün olabileceği konusunda muğlak fikirlere sahiptim. Tam bu süreçte, benden daha yetkin bir sosyal bilimci (ve bir mimarlık tarihçisi) olan ağabeyim Yavuz Sezer’in bana Selim Ali Selam’ın anılarını hediye etmesi, kafamdaki soyut fikirlerin somutlanması yönünde ilk adımı beraberinde getirdi. Hemen arkasından da Hasan Kayalı’nın *Jön Türkler ve Araplar* kitabını edindikten sonra muhtemel doktora tezimin konusunu belirlemiştim: İkinci Meşrutiyet dönemi Suriye’deki ıslahat tartışmaları üzerine çalışacaktım.

Bu alanda yapılacak bir akademik üretim kuşkusuz iyi düzeyde Arapça bilgisini ve beraberinde “Ortadoğu”nun önemli akademik merkezlerinde araştırma yapılmasını gerektiriyordu. Bu amaç doğrultusunda iki yıl boyunca Arapça dersleri aldım. Ancak aynı dönemde Mısır, Lübnan ve Suriye’de yaşanan istikrarsız ve güvenliği ortadan kaldıran süreçler, Türkiye’de kalmayı ve daha İstanbul merkezli bir tez yazmayı tercih etmemde etkili oldu. İkinci olarak böyle bir tercih aynı zamanda, giriş kısmında ortaya konulduğu üzere, literatürdeki önemli bir eksikliğin

de kapatılmasına bir katkı olacaktı. Bu yüzden tezin konusu, İstanbul hükümetlerinin ve İttihatçıların Suriye politikaları haline geldi. Büyük bir ilgi, ancak çok sınırlı bilgiyle başladığım yaklaşık 5 yıllık tez süreci, benim de çok şey öğrendiğim bir süreç oldu ve nihayet 2016 yılı sonu itibariyle, elinizde tuttuğunuz çalışma ortaya çıktı.

Tüm bu süreçlerde üzerimde emeği olan pek çok kişi var. Kaynaklardan metodolojiye kadar her konuda yön gösterici olmuş olan tez danışmanım Doç. Dr. Ahmet Kuyaş'a, birbiri ardına gelen tez izleme komitesi toplantılarında çok değerli eleştiriler ve katkılarda bulunan Prof. Dr. Füsun Üstel ve Doç. Dr. Adil Baktıaya'ya, her ne kadar uzun süredir irtibatı kaybetmiş olsam da saygı ve sevgiyle andığım Arapça hocam Nihal Değer'e, metinle ilgili eleştirilerini benden esirgemeyen arkadaşlarım ve "meslektaşlarım" Cihan Özpınar ve Cemil Yıldızcan'a, psikolojik destekleri nedeniyle Kıvanç Esen, İdil Çetin, Burcu Ünal ve Can Ulusoy'a, ağabeyim Yavuz Sezer ve diğer aile fertlerime, desteği ve özellikle sabrından ötürü, tez sürecinin hemen hemen tam ortalarında evlendiğimiz eşim Eylem Sezer'e, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İslam Araştırmaları Merkezi, Boğaziçi Üniversitesi ve Galatasaray Üniversitesi kütüphaneleri çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte zaman zaman kendimi yalnız hissetsem de, bu tezin bir bakıma "kolektif" bir ürün olduğunu inkar edersem ayrı ayrı her birine haksızlık etmiş olurum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	ii
RÉSUMÉ.....	vi
ABSTRACT.....	xii
ÖZET.....	xviii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM – BİR TARİHYAZIMI İÇİN ÇERÇEVE DENEMESİ: ÇATIŞMA EKSENLERİNİN TANIMLANMASI VE KAVRAMSALLAŞTIRILMASI.....	17
1.1. İttihad-ı Osmani ilkesi ve fiili ulus-devlet inşası arasında Osmanlı modernleşmesi.....	19
1.1.1 Modernleşme olgusunun temel paradigmatları ve Jön Türkler....	19
1.1.2. Osmanlı modernleşmesinin temel dinamikleri.....	27
1.2. Arap kimliğinin gelişim kanalları ve “Arap milliyetçiliği” kavramının sorgulanması.....	40
1.2.1. Milliyetçilik ve türevleri ile “Arap milliyetçiliği” üzerine bir tartışma.....	40
1.2.2. Suriye’de modern Arap kimliğinin oluşumunda etkili olan faktörler.....	48
1.3. Abdülhamid döneminden Jön Türk dönemine merkez-çevre ilişkileri, eşraf siyaseti ve yerel entegrasyon: Sentetik bir okuma denemesi.....	64
İKİNCİ BÖLÜM – 1908 DEVRİMİ, YENİ REJİMİN İNŞASI VE SURİYE.....	76
2.1. 1908 Devrimi’nin Suriye’deki yansımaları.....	76
2.1.1. “Hürriyetin ilanı”.....	76
2.1.2. Devrim’in Suriyeli aydınlar üzerindeki düşünsel etkileri.....	78
2.1.3. Suriye’de ve diğer Arap bölgelerinde Devrim’e tepkiler.....	84
2.2. Yeni rejimin inşası, eski rejimin tasfiyesi ve tepkiler.....	90
2.2.1. “Osmanlıcılık” projesi ve “Türkleştirme” tartışmaları.....	90
2.2.2. Tasfiyeler ve ilk ihtilaflar.....	93
2.2.3. “Eski rejim” tartışmaları arasında: İhau’l-Arabi deneyimi ve 31 Mart olayı.....	98
2.3. 1908 seçimleri, Meclis-i Mebusan ve Suriyeliler.....	104
2.3.1. Seçim süreci.....	104
2.3.2. Meclis-i Mebusan’da Suriyeliler grubu.....	105
2.3.3. Suriyeli mebusların talepleri ve katıldıkları tartışmalar.....	109
2.4. Dönemin diğer Arap cemiyetleri.....	116
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM – TEMEL İHTİLAF ALANI OLARAK DİL TARTIŞMALARI.....	121
3.1. Modern devlet ve dil politikaları.....	122
3.2. Dil politikaları ve Araplar: Abdülhamid döneminden İkinci Meşrutiyet’e geçişte süreklilikler ve özgünlükler.....	128

3.3. Arap aydınlarının tepkileri ve tartışmalar.....	139
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM – SURİYELİ REFORMCU SİYASETİN YÜKSELİŞİ VE İTTİHATÇILAR.....	149
4.1. Osmanlı siyasetinde istikrarsızlık ve savaşlar dönemi.....	149
4.2. 1912 seçim süreci.....	154
4.2.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Araplar.....	154
4.2.2. Suriye’de seçim: baskı, propaganda, kutuplaşma.....	161
4.2.3. Seçim sonuçları ve yeni Meclis’te Arap grubu.....	166
4.3. Adem-i merkezî reform mücadelesinde iki yeni cemiyet: <i>Lâ-Merkeziyye</i> ve Cemiyet-i İslahiyye.....	169
4.3.1 <i>Lâ-Merkeziyye</i> cemiyetinin ortaya çıkışı ve siyasi programı....	169
4.3.2. Cemiyet-i İslahiyye: Kuruluşu, ıslahat layihası ve kapatılması.....	176
4.4. Reformcu siyasetin zirve noktası: 1913 Paris Arap Kongresi.....	186
4.4.1. Kongre öncesinde kamuoyundaki tartışmalar.....	187
4.4.2. Kongrenin içeriği ve kararları.....	198
BEŞİNCİ BÖLÜM – CİHAN HARBİ AREFESİNDE OSMANLILIK VE ARAPÇILIK.....	204
5.1. İstanbul’un yeni Arap siyaseti.....	204
5.1.1 İttihatçı siyasette yeni referanslar.....	205
5.1.2 Paris Kongresi sonrası uzlaşma süreci.....	209
5.1.3. Hükümet eliyle hayata geçirilen reformlar: Nitelik, kapsam, sınırlar.....	217
5.2. 1914 seçimleri ve Suriyeliler.....	224
5.3. Paris uzlaşmasından sonra Arapçılık.....	235
5.3.1. Aziz Ali el-Mısri ve <i>El-Ahd</i> cemiyeti.....	235
5.3.2. Mısır merkezli Arap radikalizmi.....	244
SONUÇ.....	248
BİBLİYOGRAFYA.....	254
EKLER.....	265
ÖZGEÇMİŞ.....	285

RÉSUMÉ

La présente thèse de doctorat élabore les relations multidirectionnelles et compliquées qui se sont établies à partir de la proclamation de la Deuxième monarchie constitutionnelle en 1908 jusqu'à la veille de la Première Guerre mondiale entre le Comité d'Union et Progrès (CUP) ainsi que les gouvernements d'Istanbul en générale et les Syriens ; et dans ce contexte, elle étudie surtout les débats de réforme en Syrie ottomane et la position des Unionistes face à ces débats. Dans cette thèse, où les sources primaires appartenant à ladite période sont abondamment utilisées, on a également examiné de manière critique la littérature existante dans ce domaine-ci et l'on a mis en interrogation certains arguments qui ont été proposés depuis le deuxième quart du 20ème siècle.

Le travail de thèse affirme qu'il est impossible d'évaluer les politiques syriennes des Unionistes, ainsi que les disputes entre les gouvernements d'Istanbul et l'opposition syrienne sur un seule axe, et elle attire l'attention sur le fait que lesdites relations étaient multidirectionnelles et variables. En même temps, elle cherche la source essentielle des disputes de cette période-là dans les conséquences bidimensionnelles de la modernisation ottomane. En effet, la modernisation ottomane avait, à partir de Tanzimat, progressé vers la construction d'un État central fort et essayé de reconstruire la structure d'État d'une manière ressemblante aux bureaucraties centrales en Europe de l'Ouest, et en même temps elle avait poursuivi une super-identité qui pourrait aider à maintenir l'intégrité d'un empire multi-ethnique. Ainsi, le nouveau régime qui a été fondé à la suite de la révolution de 1908 s'est mis à faire continuer même plus fortement cette orientation qui était partiellement interrompue pendant « l'autocratie » de Sultan Abdülhamid II et il avait adopté le but de créer une société organique sur la base d'Ottomanisme comme conséquence de ses orientations idéologiques qui étaient surtout inspirées des Lumières françaises et du positivisme.

Cependant, l'autre dimension de la modernisation ottomane correspondait au progrès à l'éducation et scolarisation, à un élan aux activités d'édition et au développement des nouvelles idées sociales et politiques parmi tous les éléments de l'empire ; et comme une conséquence naturelle et inévitable, les idées qui faisaient référence à la nationalité ou à l'identité devenaient de plus en plus répandues, au moins parmi les notables et les intellectuels. Les Arabes ottomans n'étaient pas en dehors de ceci. Étant développé au 19ème siècle, principalement en Egypte et Syrie et connu dans la littérature sous le nom « *Nahda* », le processus de « réveil arabe » avait apporté une telle conséquence : désormais, les intellectuels du *Bilād al-Shām* revendiquaient l'identité arabe et surtout la langue arabe de plus en plus fortement.

Ces deux dimensions de la modernisation ottomane créaient inévitablement une zone de conflit. Les Unionistes qui, à côté de l'héritage institutionnel et des motivations idéologiques parlés ci-dessus, avait pris la structure d'État en France comme un modèle, a essayé une chose qui était déjà essayé mais échoué dans la Première monarchie constitutionnelle : un an après la Révolution, ils ont décidé de rendre le turc la langue unique à une série des segments du domaine public, et surtout aux tribunaux et à l'éducation. Naturellement, cette politique a été considérée par une portion significative des intellectuels et politiciens arabes syriens comme un assaut à leur propriété la plus importante.

De l'autre côté, le problème avait une autre dimension : Juste après la Révolution du 23 juillet 1908, de nombreux fonctionnaires de l'ancien régime, tant au niveau central qu'au niveau local, ont été destitués et les Arabes constituaient la partie la plus grande de ces fonctionnaires. En raison des liens de ces derniers avec le régime d'Abdülhamid, il s'agissait d'une décision compréhensible, mais les nouveaux fonctionnaires qui étaient nommés pour les fonctions locales étaient des gens nommés d'Istanbul et qui ne parlaient pas l'arabe. Donc les conséquences négatives de la politique de centralisation se montraient non seulement parmi les intellectuels syriens, mais aussi parmi les syriens « ordinaires » qui se contacterait avec l'État.

Dans les premières périodes qui suivent la Révolution de 1908, une part importante des intellectuels syriens avait supporté la révolution, le régime

constitutionnel, et même, à un certain niveau, le Comité d'Union et Progrès ; et il y aurait un certain soutien dans les périodes suivantes aussi. Mais lesdites pratiques, qui se sont concentrées surtout en 1909, ont créé une forte dynamique d'opposition parmi les syriens et cette dynamique s'est traduite en des demandes de décentralisation fortes. Les arabes syriens qui ont mené des activités décentralistes au sein du parlement aussi, ont fait quelques essais d'organisation qui n'ont pas duré longtemps jusqu'à ce qu'ils ont participé au Parti d'Entente Libérale fondé à la fin de 1911. Cette participation voulait dire aussi l'intégration de l'opposition syrienne à l'opposition ottomane décentraliste. Autrement dit, dans ces années-là, la concurrence entre les Unionistes et les Syriens dissidents était une partie de la concurrence entre deux tendances principales concernant l'administration publique et deux interprétations de l'Ottomanisme.

Dans ces périodes où les disputes se sont excitées, les Unionistes ont fait attention à ne pas avoir une attitude exclusiviste vers les arabes, en dehors de quelques cas exceptionnels. La couleur ottomaniste a toujours gardé son place dans le discours officiel. En même temps, il y avait un autre pilier important de ce discours officiel : les réformes dont on avait besoin étaient « d'ailleurs » mis en pratique par le gouvernement. Selon le Comité, les Syriens réformistes/dissidents poursuivaient principalement leurs intérêts personnels et ils n'avaient pas de crédit considérable chez la société syrienne/arabe.

Après être devenue plus apparente dans les débats sur la langue durant les années 1910-1911, la concurrence entre ces deux lignes a pris une nouvelle forme pendant les élections législatives de 1912. Pour que les candidats de Syrie d'Entente Libérale ne puissent pas entrer au parlement, le CUP a utilisé toutes sortes de mesure de répression en Syrie comme dans les autres parts du pays. Mais ces mesures de répression étaient accompagnées par une propagande forte et l'on faisait attention à rendre cette propagande inclusive face aux Arabes. Un des exemples les plus remarquables était le choix fait pour la délégation qui était parti pour Syrie pour le tour d'élection : l'homme qui était au sommet de cette délégation était Şerif Cafer Paşa, député de Hedjaz et un « arabe pure ». Tandis que le chef de la délégation de Syrie d'Entente Libérale était Lütfi Fikri Bey, un turc dont les discours étaient traduits en arabe par ceux qui l'accompagnaient.

Quand la conséquence des élections fut une victoire absolue pour les Unionistes en Syrie comme en tous parts de l'Empire ottomane, la politique dissidente/décentraliste syrienne s'est orientée vers les domaines non-parlementaires. Un des événements les plus importants pour la politique arabe en 1912 était la création de la société *Lā-Markaziyyah*, qui était fondé en Egypte, qui actait d'abord comme une filiale locale de l'Entente Libérale mais qui a ensuite pris une forme « d'organisation arabe » et qui s'approcherait au nationalisme arabe plus tard. Alors que cette société a créé une certaine base d'activité pour elle-même en Syrie aussi, une autre société fondée à Beyrouth – Société de Réforme – a proposé à Istanbul un projet qui comprenait les demandes de décentralisation des arabes dissidents. Même si Kamil Paşa, qui était le premier ministre à cette date-là, a pris une attitude positive vers le projet, le coup d'État de Porte Sublime (le 23 janvier 1913) a renversé toute l'équation. Non seulement le nouveau gouvernement de Mahmud Şevket Paşa a refusé d'appliquer le projet de réforme, mais aussi il a pris une attitude négative vers la Société de Réforme. La nouvelle Loi des provinces préparée par le gouvernement au mois de mars (1913) est décrite comme étant la seule forme légitime de réforme et les activités des réformistes de Beyrouth ont été déclarées illégales. Et ensuite, la Société de Réforme est fermée par le gouvernement.

Suivant cette décision, de nombreux Syriens des deux sociétés mentionnées, ainsi que d'autres sociétés, se sont orientés vers une entreprise que deviendrait un point tournant pour la « question syrienne » de la période de Deuxième monarchie constitutionnelle : En Juin 1913, un grand congrès est rassemblé à Paris. Dans les jours qui précèdent le congrès, le CUP a fait des accusations très graves pour les organisateurs. Et un point important qui l'aidait à le faire était le fait que beaucoup de notables arabes des régions diverses de la Syrie ont annoncé qu'ils ne reconnaissaient pas le congrès et qu'ils étaient fidèles au gouvernement. Quant au congrès, même s'il constituait le point de sommet de la politique syrien dissidente, il n'a guère produit des résultats concrets et cohérents, car ces dissidents avaient des différences d'opinions entre eux-mêmes. Surtout les participants chrétiens avaient des tendances séparatistes et ils avaient même ouvertement demandé l'occupation française en Syrie et au Liban quelques mois avant le congrès. Mais l'opinion qui a

dominé le congrès ne fut pas ceci et « les réformes urgentes et radicales » dans les limites de l'Ottomanisme sont devenues la demande principale du Congrès de Paris. Étant donné que le congrès est entré à l'ordre du jour au niveau international, le gouvernement d'Istanbul a inévitablement du prendre des mesures concrètes. Cette période était aussi une période où un changement de politique considérable régnait à Istanbul pour une série de raisons, y compris la conséquence des Guerres balkaniques. Les Unionistes, qui glissaient dorénavant de l'Ottomanisme organique vers une politique pragmatique ayant des références islamiques, avaient l'intention d'adopter une nouvelle politique arabe, dont la représentation symbolique était la nomination de Said Halim Paşa provenant de la famille khédive d'Égypte à l'office de premier ministre. Comme conséquence de tous ces facteurs, Istanbul a adopté la voie de réconciliation avec les organisateurs du congrès. Quelques demandes décentralistes exprimées à Beyrouth et à Paris ont été acceptées. La langue arabe a connu une liberté considérable dans le domaine public et le gouvernement a promis de choisir les fonctionnaires locaux, tant que possible, parmi le peuple local ou au moins parmi les gens qui parlent la langue locale.

Comme conséquence de ces mesures et avec l'aide des initiatives des autres Arabes qui avaient déjà la tendance de soutenir le gouvernement, une grande réconciliation est réalisée, et ceci s'est concrétisé quand un accord est signé à Istanbul, et la Ministère de l'intérieure a envoyé à toutes les provinces arabes une notification qui mettait en évidence le contenu des réformes à mettre en application. Pendant la période entre l'été de 1913 et la veille de la Première Guerre mondiale, cette ambiance est largement maintenue. Mais comme il y avait des syriens qui soutenaient le gouvernement même dans la période où les relations étaient très tendue, il y avait également quelques voix et initiatives montant au séparatisme pendant cette période de rapprochement aussi.

Ce travail thèse présente un récit factuel détaillé sur tous ces processus et quelques processus secondaires qui y sont liés, et ce récit est parfois accompagné par une discussion théorique limitée concernant des phénomènes de base comme modernisation, nationalisme, politique des notables et politiques langagières. Dans la Conclusion, on propose cinq arguments principaux en partant de tous ces débats théoriques et factuels et des « polémiques » contre la littérature existante. Le premier

de ces cinq arguments, selon lequel « il est impossible d'expliquer la masse des relations entre les Unionistes/gouvernements ottomans et les Arabes syriens, qui s'étendent à une période plus longue que six ans, avec une seule phrase, un seul concept ou une seule axe » est la thèse principale de ce travail et c'est renforcé des manières diverses tout au long du travail. Aussi, la Conclusion indique de nouveaux domaines de travail possible pour lesquelles cette thèse peut fournir une base et l'on appelle aux milieux académiques à répondre à cette thèse en utilisant de nouveaux matériaux.

Les mots clés : Deuxième monarchie constitutionnelle ottomane, Comité d'Union et Progrès, Arabe, langue arabe, Syrie, réforme, modernisation, État moderne, Lumières, positivisme, nationalisme, politique des notables, Hüseyin Cahid, Cemal Paşa (Djamal Pacha), Tanin, Parlement ottoman, *Lā-Markaziyyah*, Société de Réforme de Beyrouth, Le Congrès arabe de Paris, Abdalhamid al-Zahrāwi, Selim Ali Salām, Aziz Ali al-Masri.

ABSTRACT

This Ph.D. thesis elaborates the multidirectional and complicated relations established as of the proclamation of the Second Constitutional Monarchy in 1908 until the brink of the First World War between the Committee of Union and Progress (CUP) – and Istanbul governments in general – and the Syrians. In that sense, the study focuses on the debates of reform in the Ottoman Syria as well as the position of the Unionists regarding these debates. Widely using the primary sources related to the above-mentioned period, this thesis critically examined the existing literature in this field, and it interrogated certain arguments which were proposed since the second quarter of the 20th century.

This work affirms that it is impossible to evaluate the Syrian policies of the Unionists as well as the quarrels between Istanbul governments and the Syrian opposition on one axis, and it draws attention on the fact that these relations have always been multidirectional and variable. At the same time, it seeks the essential source of the quarrels of this period within the bi-dimensional consequences of the Ottoman modernization. In fact, the Ottoman modernization has progressed towards the construction of a strictly centralist state since Tanzimat and it tried to reconstruct the structure of the state in a way resembling the centralist bureaucracies of Western Europe, and it pursued, at the same time, a super-identity which would help preserving the integrity of a multi-ethnic empire. Thus, the new regime that was founded following the 1908 Revolution planned an even more strict continuation of this orientation which was partially interrupted during the “autocracy” of Abdülhamid II and it adopted the aim of creating an organic society on the basis of Ottomanism as the outcome of its ideological orientations inspired by, particularly, the French Enlightenment and positivism.

Nevertheless, the second dimension of the Ottoman modernization was corresponding to the progress in education and schooling, to a momentum in the

publishing activities and to the development of new social and political ideas among all the elements of the empire; and, as a natural and inevitable consequence, the ideas referring to nationality or identity were becoming more and more widespread, at least among the notables and intellectual elites. The Ottoman Arabs were not outside of that process. The process of the “Arab Awakening”, which was developed in the 19th century principally in Egypt and Syria and is known in the literature with the name “Nahda”, has borne such a consequence that the intellectuals of the *Bilād al-Shām* have started, henceforth, to claim the Arab identity and particularly the Arabic language more and more strongly.

These two dimensions of the Ottoman modernization were to create, inevitably, a conflict zone. Apart from the institutional heritage and ideological motivations of which we spoke above, the Unionists, who took the state structure in France as a model, have tried something which was already tried but failed in the First Constitutional Monarchy: a year after the Revolution, they decided to render Turkish the only official language in a number of segments of the public sphere, especially in the courts and schools. Naturally, this policy was seen by a significant portion of the Syrian Arab intellectuals and politicians as an assault to their most important property.

On the other hand, the problem had another dimension: just after the Revolution of 23 July 1908, many officials of the *ancien régime*, those at the central and local levels, were dismissed, and Arabs constituted the greater part of these officials. Such was a comprehensible decision for the reason that those latter had ties with the Hamidian regime, yet the new officials taking the places of the local officials were appointed from Istanbul and were not speaking Arabic. Therefore, the negative consequences of the politics of centralization have appeared not only among Syrian intellectuals but also “ordinary” Syrians who had to get into contact with the state.

In the first years following the 1908 Revolution, an important part of the Syrian intellectuals was supporting the revolution, the constitutional regime, even—to a certain degree—the Committee of Union and Progress, and there still was a certain support in the later years. But such acts of the government, which were concentrated

especially in 1909, have created strong opposition dynamism among Syrians and this dynamism was translated into the strong demands for decentralization. Syrian Arabs who conducted decentralist activities within the Parliament have made some attempts for an organization which did not last long time until they joined the Freedom and Accord Party founded in late 1911. This participation also meant the integration of the Syrian opposition to the Ottoman decentralist opposition. In other words, in these years, the rivalry between the Unionists and the dissident Syrians was a part of the rivalry between two principal tendencies concerning the public administration and two interpretations of Ottomanism.

In the years of agitating quarrels, the Unionists drew attention on not having an exclusivist attitude towards Arabs, apart from some exceptional cases. The Ottomanist color always kept its place in the official discourse. At the same time, there was another important pillar of this official discourse: the needed reforms were “already” put into practice by the government. According to the Committee, the reformist/dissident Syrians were principally pursuing their personal interests and they did not have a noticeable credit among Syrian/Arab society.

After becoming more apparent in the debates on language in the years 1910-1911, the rivalry between these two lines has taken a new form during the legislative elections of 1912. In order to maintain that the Syrian candidates of the Freedom and Accord Party could not enter the parliament, the CUP used every sort of repressive measures in Syria as well as in other parts of the imperial territory. However, these repressive measures were accompanied by an efficient propaganda in which the Unionists were aware of rendering its discourse inclusive as regards Arabs. One of the most remarkable examples was the choice for the delegation to Syria during the election campaign: the man at the head of this delegation was Şerif Cafer Paşa, the deputy of Hejaz and a “pure Arab.” Meanwhile the chief of Freedom and Accord Party’s delegation to Syria was Lütfi Fikri Bey, a Turk whose speeches were being translated into Arabic by those who were accompanying him.

When the elections’ result announced an absolute victory for the Unionists in Syria, like in every part of the Ottoman Empire, the dissident/decentralist Syrian polity turned its way towards extra-parliamentary domains. One of the most

important events for the Arab politics in 1912 was the foundation of the society *Lā-Markaziyyah* in Egypt, which acted in the beginning as the local branch of the Freedom and Accord Party but then took the form of an “Arab organization”, only to come closer to Arab nationalism later on. While this society was creating a definite activity base for itself in Syria too, another society that was founded in Beirut (Beirut Reform Society) was proposing to Istanbul a project comprising of the decentralization demands of the dissident Arabs. Although Kamil Paşa, the then prime minister, took a positive attitude towards the project, the coup d’état of the Sublime Port in 23 January 1913 has reversed all equations. Not only the new government of Mahmud Şevket Paşa refused to approve the reform project but it also took a negative attitude against the Société de Réforme. The new Law of Provinces prepared by the government in March 1913 was described as being the only legitimate form of reform, and the activities of the reformists in Beirut were declared illegal. The government then shut down the Reform Society.

After this decision, many Syrians who were members of these two societies as well as of others undertook a new initiative which became a turning point for the “Syrian question” of the Second Constitutional Monarchy period: in June 1913, a big congress was held in Paris. In the days preceding the congress, the CUP made serious accusations against the organizers. And an important point that gave the basis for such accusations was the fact that many notable Arabs from different regions of Syria have announced that they did not recognize the congress and that they were loyal to the government. As for the congress, even if it constituted the peak moment of the Syrian dissident policies, it hardly produced concrete and coherent results since these dissidents had different opinions among themselves. Especially the Christian participants had separatist tendencies and they even overtly demanded the French occupation in Syria and Lebanon a few months before the congress. Yet the dominant opinion in the congress was not that and “urgent and radical reforms” within the limits of Ottomanism have become the principal demand of Paris Congress.

Given that the congress was put on the agenda at the international level, Istanbul government inevitably took concrete measures. This period was also a period in which a considerable political change was reigning in Istanbul for certain

reasons, including the consequences of the Balkan Wars. The Unionists, henceforth sliding from organic Ottomanism towards a pragmatic policy with Islamic references, had the intention of adopting a new Arab politics of which the symbolic representation was the nomination of Said Halim Paşa, who was descending from the Khedive family in Egypt, to the office of prime minister. Consequent to all these factors, Istanbul adopted the way of reconciliation with the organizers of the congress. Some of the decentralist demands expressed in Beirut and Paris were accepted. Arabic met a considerable liberty in the public sphere and the government promised to choose local officials among the local people or at least among those who speak the local language, as much as possible.

Consequent to these measures and with the help of the initiatives of other Arabs who already had the tendency of supporting the government, a big reconciliation was realized; this became concrete as an agreement was signed in Istanbul, and the Ministry of Interior sent to all of the Arab provinces a notification which was highlighting the content of the reforms to be applied. During the period between the summer of 1913 and the wake of the First World War, this ambience was largely maintained. However, as there were Syrians who were supporting the government even in the period when the relations were very tight, equally there were some separatist voices and initiatives during this period of rapprochement too.

This work presents a factual and detailed account of all these processes as well as some secondary processes which are linked to them, and this account is sometimes accompanied by a theoretical discussion concerning the basic phenomena, such as modernization, nationalism, politics of notables and language policies. In the Conclusion part, we propose five principal arguments based on all these theoretical and factual debates and on “polemics” with the existing literature. The first of these five arguments, according to which “it is impossible to explain the entirety of the relations between the Unionists/Ottoman government and Syrian Arabs, which extend to a period more than six years, with one single sentence, one single concept or one single axis”, is the main thesis of this work, and it is reinforced in different ways throughout the work. The Conclusion part also indicates new possible fields of work for which this work might provide a basis, and it terminates with an appeal to the academic circles to respond this work with using new materials.

Keywords: Second Constitutional Ottoman Monarchy, Committee of Union and Progress, Arabs, Arabic, Syria, reform, modernization, modern state, the Enlightenment, positivism, nationalism, politics of notables, Hüseyin Cahid, Cemal Paşa, Tanin, Ottoman Parliament, *Lā-Markaziyyah*, Beirut Reform Society, The Arab Congress of 1913, Abdalhamid al-Zahrāwi, Selim Ali Salām, Aziz Ali al-Masri.

ÖZET

Elinizdeki doktora tezi, Meşrutiyet'in yeniden ilan edildiği 1908 yılından Birinci Dünya Savaşı arifesine kadar olan dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ve genel olarak İstanbul hükümetleri ile Suriyeliler arasındaki çok yönlü ve karmaşık ilişkileri ele almakta, bu bağlamda özellikle Osmanlı Suriyesi'nde yürütülen ıslahat tartışmalarını ve İttihatçıların bu tartışmalara yaklaşımını incelemektedir. Söz konusu döneme ait birincil kaynakların yoğun bir şekilde kullanıldığı tezde, bu alandaki literatür de eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutulmakta ve 20. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ileri sürülmüş bazı argümanlar sorgulanmaktadır.

Tez çalışması, İttihatçıların Suriye politikalarının ve İstanbul hükümetleriyle muhalif Suriyeliler arasındaki ihtilafların tek bir eksen üzerinden değerlendirilmesinin imkansız olduğunu ileri sürmekte ve ilişkilerin çok yönlülüğüne ve değişkenliğine dikkat çekmekte, dönemin ihtilaflarının ana zeminini ise Osmanlı modernleşmesinin iki yönlü sonuçlarında aramaktadır. Nitekim Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat döneminden başlayarak güçlü bir merkezi devlet inşası yönünde ilerlemiş, devlet yapısını Batı Avrupa'daki merkezi bürokrasilere benzer şekilde yeniden inşa etmeye çalışmış, aynı zamanda çok-etnili bir imparatorluğu bir arada tutmayı sağlayacak üst kimlik arayışlarına girmişti. 1908 Devrimi'nden sonra kurulan yeni rejim, Sultan II. Abdülhamid "istibdadı" döneminde belli açılardan kesintiye uğrayan bu yönelimi yeniden ve daha güçlü temellerde sürdürmeye koyulmuş, özellikle Fransız Aydınlanmacılığından ve pozitivistlikten esinlenen ideolojik yönelimleri itibarıyla de Osmanlılık temelinde organik bir toplum kurma hedefini benimsemişti.

Bununla birlikte Osmanlı modernleşmesinin diğer yüzü, tüm unsurlar arasında eğitimin ve okullaşmanın artışına, yayıncılık faaliyetlerinde bir sıçramaya ve yeni sosyal-siyasal fikirlerin gelişimine denk düşüyordu; bunun doğal ve kaçınılmaz bir parçası da milliyet ya da kimlik referanslı fikirlerin, en azından seçkinler ve aydınlar arasında giderek daha fazla karşılık bulmasıydı. Osmanlı Arapları da bu gelişmelerin

dışında değildi. 19. yüzyılda özellikle Mısır ve Suriye’de gelişen ve literatüre *Nahda* olarak geçen “Arap uyanışı” süreci, Biladüşşam aydınlarının Arap kimliğine, özellikle de Arap diline giderek daha fazla sahip çıkması sonucunu getirmişti.

Osmanlı modernleşmesinin bu iki yüzü, kaçınılmaz olarak bir çatışma alanı meydana getirecekti. Sözü edilen kurumsal miras ve ideolojik saiklerin yanı sıra özellikle Fransa’daki devlet yapısını kendine model olarak alan İttihatçılar, Devrim’den bir yıl sonra, Birinci Meşrutiyet döneminde denenip başarısız olan bir şeyi hayata geçirmeye çalıştı: başta mahkemeler ve eğitim olmak üzere, kamusal alanın bir dizi kesitinde Türkçeyi tek dil haline getirmeye karar verdi. Bu siyaset doğal olarak, Suriyeli Arap aydınların ve siyasetçilerin kayda değer bir kısmı tarafından, en değerli varlıklarına yönelik bir saldırı olarak görüldü.

Diğer yandan sorunun bir yüzü daha vardı. 23 Temmuz 1908 Devrimi’nin hemen sonrasında eski rejimin merkezi ve yerel düzeydeki çok sayıda memuru yeni rejim tarafından görevden alındı ve görevden alınan kişiler arasında en büyük ağırlığı Araplar oluşturuyordu. Bu memurların Abdülhamid rejimiyle bağlantıları nedeniyle bu uygulama anlaşılır bir durumdu, ancak yerel düzeyde yerlerine getirilen kişiler, İstanbul’dan atanan ve Arapça bilmeyen kişilerdi. Dolayısıyla merkezileşme politikasının olumsuz sonuçları, yalnızca Suriyeli aydınlar arasında değil, kamuyla temas kuracak “sıradan” Suriyeliler arasında da kendisini gösteriyordu.

1908 Devrimi’ni takip eden ilk dönemlerde Suriyeli aydınların önemli bir bölümü devrimi, meşruti rejimi, hatta bir düzeyde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni desteklemişti ve sonraki dönemlerde de belli bir destek var olmaya devam edecekti. Ancak özellikle 1909 yılında yoğunlaşan bu tip uygulamalar, Suriyeliler arasında güçlü bir muhalefet dinamiği doğurdu ve bu dinamik, kendisini güçlü adem-i merkezietçi taleplerde gösterdi. Meclis-i Mebusan çatısı altında da adem-i merkezietçi talepler doğrultusunda faaliyet gösteren Suriyeli Araplar, kısa süreli birkaç örgütlenme denemesinin ardından 1911 yılı sonlarında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na katıldı. Bu katılım aynı zamanda Suriyeli muhalefetin adem-i merkezietçi Osmanlı muhalefetinin bir parçası haline gelmesi anlamına geliyordu. Bir başka deyişle, bu yıllarda İttihatçılarla muhalif Suriyeliler arasındaki rekabet, devlet yönetimine ilişkin iki ana eğilim ve Osmanlıcılığın iki farklı yorumu arasındaki rekabetin bir parçasıydı.

Bu ihtilafların kızıştığı dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti, bazı istisnai örnekler dışında, Araplara karşı dışlayıcı bir tutum içine girmeme konusunda özenli davrandı. Resmi söylemlerde güçlü Osmanlıcı tonlar her zaman yerini korudu. Öte yandan ihtiyaç duyulan ıslahatların hükümet eliyle “zaten” hayata geçirilmekte olduğu tezi de bu resmi söylemin bir diğer önemli ayağıydı. Cemiyet’e göre ıslahatçı/muhalif Suriyeliler esas olarak kişisel çıkar peşinde koşuyordu ve Suriye/Arap toplumu nezdinde ciddi oranda kabul de görmüyordu.

İki çizgi arasındaki rekabet 1910-1911 yıllarındaki dil tartışmalarda güçlü bir şekilde kendini gösterdikten sonra, 1912 seçimleri sürecinde yeni bir biçim aldı. Cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Suriye adaylarının yeni Meclis’e girememesi için, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Suriye’de de her türlü baskı önlemini hayata geçirdi. Ancak bu baskı önlemlerine güçlü bir propaganda da eşlik ediyordu ve bu propagandanın da Araplara karşı kapsayıcı olmasına özen gösteriliyordu. Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Suriye’de seçim gezisine çıkan heyetinin başında Hicaz Mebusu, “saf Arap” Şerif Cafer Paşa’nın bulunmasıydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Suriye heyetinin başında ise, konuşmaları yanındakiler tarafından Arapçaya çevrilen bir Türk olan Lütfi Fikri Bey vardı.

Seçimlerin sonunda, Osmanlı İmparatorluğu’nun her yerinde olduğu gibi Suriye’de de İttihatçıların mutlak bir zaferle çıkması sonucunda Suriyeli muhalif/adem-i merkeziyetçi siyaset, Meclis dışı alanlara yöneldi. 1912 yılının Arap siyaseti açısından en önemli gelişmelerinden biri, Mısır merkezli olarak kurulan, başlangıçta Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın yerel bir şubesi gibi hareket etmekle birlikte kısa süre içinde bir “Arap örgütü” kimliğine bürünen ve daha ileride Arap milliyetçiliği çizgisine yaklaşacak olan *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin kurulması oldu. Bu cemiyet Suriye’de de kendisine belli bir faaliyet alanı açarken, aynı yılın sonlarına doğru Beyrut’ta kurulan Cemiyet-i Islahiyye, muhalif Arapların adem-i merkeziyetçi taleplerini hazırladığı bir layihayla İstanbul’a sundu. O dönemde Sadaret makamında bulunan Kamil Paşa bu girişime kısmen olumlu yaklaştıysa da, 23 Ocak 1913 tarihinde gerçekleşen Bâb-ı Âli Baskını tüm dengeleri değiştirdi. Mahmud Şevket Paşa kabinesi ıslahat layihasını hayata geçirmeye yanaşmadığı gibi,

Cemiyet-i Islahiyye'nin varlığına da olumsuz şekilde yaklaşıyordu. 1913 yılının Mart ayında hazırlanan yeni Vilayetler Kanunu hükümet tarafından ıslahatın tek meşru biçimi olarak sunuldu ve Beyrutlu ıslahatçıların faaliyetleri kanundışı addedildi. Hemen arkasından da Cemiyet-i Islahiyye, hükümet kararıyla kapatıldı.

Bu kararın arkasından sözü edilen iki Arap cemiyeti ile başka cemiyetlerden çok sayıda Suriyeli, İkinci Meşrutiyet döneminin “Suriye sorunu” açısından bir dönüm noktası niteliği taşıyan bir girişime yöneldi: Haziran 1913'te Paris'te büyük bir kongre toplandı. Kongreye giden süreçte iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti kongre örgütçülerine yönelik ağır ithamlarda bulundu. Bunu yaparken elini kolaylaştıran bir unsur da, Suriye'nin farklı bölgelerinden pek çok Arap önde geleninin kongreyi tanımadığını ve hükümete bağlı olduğunu İstanbul'a bildirmesiydi. Kongre ise muhalif Suriyeli siyasetin tepe noktasını teşkil ediyor olmakla birlikte somut ve tutarlı sonuçlar üretmeyi başaramadı, zira bu muhalifler kendi aralarında da önemli görüş ayrılıkları içindeydi. Özellikle Hristiyan katılımcılar ayrılıkçılık eğilimindeydiler ve hatta kongreyi önceleyen aylarda Fransa'dan açıkça, Suriye'yi ve Lübnan'ı işgal etmesini talep etmişlerdi. Ancak kongreye hakim olan bu görüş değildi ve Osmanlılık sınırları içinde “acil ve radikal reformlar”, Paris Kongresi'nin temel talebi oldu.

Kongrenin uluslararası kamuoyunun da gündemine gelmesi, İstanbul'daki hükümetin somut adımlar atmasını kaçınılmaz kılıyordu. Bu dönem aynı zamanda, Balkan Savaşları'nın sonucu da dahil olmak üzere bir dizi nedenden ötürü İstanbul'da kaydadeğer bir politika değişiminin yaşandığı bir dönemdi. Organik Osmanlılık'tan pragmatik bir İslam referanslı siyasete doğru kayan İttihatçılar, sembolik ifadesini Mısır'ın Hıdiv ailesinden gelen Said Halim Paşa'nın Sadrazamlığa getirilmesinde bulacak olan yeni bir Arap siyaseti izleme taraftarıydı. Tüm bu etkenlerin sonucu olarak İstanbul, kongre örgütçüleriyle uzlaşma yoluna gitti. Beyrut'ta ve Paris'te dillendirilmiş olan adem-i merkeziyetçi taleplerin bir bölümü kabul edildi. Arapçaya kamusal alanda geniş bir serbesti tanındı ve yerel memurların mümkün olduğunca yerel halk içinden ya da en azından Arapça bilenlerin içinden seçileceği sözü verildi.

Hükümetin bu adımları atması sonucunda, zaten önceden beri hükümeti destekleme eğiliminde olan bazı başka Arapların da girişimleriyle büyük çaplı bir uzlaşma sağlandı ve bu uzlaşma İstanbul'da bir mutabakat metninin imzalanması ve Dahiliye Nezareti tarafından tüm Arap vilayetlerine, hayata geçirilecek reformların içeriğini bildiren bir tebligat gönderilmesiyle somutlaştırıldı. 1913 yazından Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesine kadar olan dönem boyunca bu atmosfer büyük ölçüde korundu. Ancak tıpkı ilişkilerin en gergin olduğu dönemde bile Suriyeliler içinden hükümeti destekleyenlerin olması gibi, bu yakınlaşma döneminde bile ayrılıkçılığa varan bazı sesler ve girişimler kendini gösterdi.

Bu tez çalışması tüm bu süreçler ve bunlarla bağlantılı olan çeşitli yan süreçler hakkında, ayrıntılı bir olgusal anlatı sunmakta, bu anlatıya yer yer, modernleşme, milliyetçilik, eşraf siyaseti, dil politikaları gibi temel olgular hakkında sınırlı bir kuramsal tartışma da eşlik etmektedir. Tezin sonuç kısmında, tüm bu kuramsal ve olgusal tartışmalardan ve mevcut literatürle girilen "polemik"lerden hareketle beş ana argüman sunulmaktadır. Bu beş ana argümandan birincisi olan "İttihatçılar ve Osmanlı hükümetleri ile Suriyeli Araplar arasındaki, altı yıldan daha uzun bir sürece yayılmış ilişkiler bütünü bir cümleyle, bir kavramla, yahut bir eksenle tanımlamanın imkansız olduğu" argümanı ise bu çalışmanın başlıca tezidir ve çalışma boyunca çeşitli biçimlerde temellendirilmektedir. Sonuç kısmı ayrıca bu tez çalışmasının zemin sağlayabileceği bazı muhtemel yeni çalışma alanlarına işaret etmekte ve yeni bulgularla bu teze akademik çevreler içinden yanıt verilmesi çağrısında bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap, Arapça, Suriye, islahat, modernleşme, modern devlet, Aydınlanma, pozitivizm, milliyetçilik, eşraf siyaseti, Hüseyin Cahid, Cemal Paşa, Tanin, Meclis-i Mebusan, La-Merkeziyye, Cemiyet-i Islahiye, Paris Arap Kongresi, Abdülhamid el-Zehravi, Selim Ali Selam, Aziz Ali el-Mısri.

GİRİŞ

5 Ağustos 1913 akşamı İstanbul Tokatlıyan Oteli'nde düzenlenen bir ziyafette yaşananlar, gelecekteki tarihçilerden bazıları için şaşırtıcı olacağı gibi, büyük bir ihtimalle o günün gözlemcilerinin de en azından bir kısmı için şaşırtıcıydı. Zira bu ziyafetten iki aydan daha az bir süre önce Paris'te, biri Fransa, diğeri Mısır merkezli iki Arap cemiyetinin çağrısıyla düzenlenen ve Osmanlı Suriyesi'nden çok sayıda muhalif ismin katıldığı kongrede ilk kez "Arap ulusu" adına güçlü bir siyasi tavır sergilenmiş, kongreye giden süreçte ise İstanbul hükümeti ve basını, kongreyi düzenleyenlere öfkeyle hücum etmişti. Ne var ki söz konusu kongrenin kapanışından yaklaşık kırk beş gün sonra, Suriye siyasetinin hemen hemen bütün renklerinin temsilcisi konumunda olan ve aralarında bazı kongre delegelerinin de bulunduğu çok sayıda misafir, Dahiliye Nazırı Talat Bey şerefine verilen ziyafette hükümetle vardıkları anlaşmayı kutluyor, hatta bazı masalardan "yaşasın İttihat ve Terakki" sesleri yükseliyordu. O akşam, şüphesiz "sıradışı" bir akşam olarak tarihe geçecekti.

İki aydan daha kısa bir zaman aralığına sıkışmış olan bu iki "uç" olay, İkinci Meşrutiyet döneminde, özellikle de siyasetin "normal" seyrinde devam ettiği Birinci Dünya Savaşı öncesindeki altı yıllık zaman diliminde, İstanbul hükümetleri ve bu altı yılın önemli bir bölümünde "doğrudan" veya "dolaylı" olarak iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile, İstanbul'un fiili yönetimi altındaki Arap bölgeleri içinde siyasetin ve muhalefetin en canlı olduğu Suriye'deki muhalif/reformcu hareketler arasındaki ilişkinin ne denli değişken olduğunun güçlü bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Bir başka deyişle, 23/24 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden Birinci Dünya Savaşı'na (ve oradan da 1916 Arap İsyanı'na) kadar giden dönemin ilişkilerini tek ve süreklilik arz eden bir bütün olarak ele almak mümkün değildir. Ne var ki 20. yüzyılın tarihyazımında uzun süre boyunca ileri sürülen şey tam da bu olmuş, bugün gelinen noktada bu alandaki literatür belli bir gelişkinliğe ve zenginliğe ulaşmış olsa da, bu girift ilişkiler bütünü halen, tüm boyutlarıyla ortaya konulmamıştır. Bu tez, 1908-1914 yılları arasında kurulan bu değişken, karmaşık, çok-boyutlu ve zaman zaman muğlak bir hal alan ilişkiler bütünü farklı boyutlarıyla ele alarak ve yer yer kendisinden önceki

çalışmaların argümanlarını tartışmaya açarak, literatüre mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Mevcut literatür üzerine bir değerlendirme

Arapların Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkisine dair literatür genellikle George Antonius'un 1938 tarihli meşhur çalışması *The Arab Awakening* ("Arap uyanışı") ile başlatılır.¹ Bununla birlikte bu konu hakkında Antonius'tan önce Araplar tarafından Arapça olarak kaleme alınmış olan bazı çalışmaların da olduğu bilinmektedir: Esad Dagir tarafından Kahire'de yayınlanan 1916 tarihli *Savratü'l-arab* ("Arap Devrimi") ve Amin Sa'id tarafından yine Kahire'de yayınlanan 1934 tarihli *Savratü'l-arabiyye el-kübra* ("Büyük Arap Devrimi") bunlardan ikisidir. Antonius'un söz konusu çalışması ise, özellikle İngilizce kaleme alınmış olması açısından, uluslararası literatüre yapılmış ilk büyük katkı olarak kabul edilebilir.² Baba tarafından Lübnanlı, anne tarafından Mısırlı olan Hıristiyan Arap Antonius, Cambridge Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Filistin'deki Britanya mandası yönetiminde sivil memur olarak çalışmaya başlamıştı. Kuşkusuz bu arka plan, Antonius'un tarihsel süreçlere yönelik öznel ve tartışmalı bakış açısında etkili olmuştu. Antonius, Batılı gözlemcilerin hazırladığı kaynakları da yoğun bir şekilde kullandığı kitabında, 19. yüzyılın ilk yarısında Suriye'ye Amerikalı ve Fransız misyonerlerin gelişyle birlikte, Hıristiyan Arapların öncülüğünde güçlü bir Arap milliyetçiliğinin doğduğunu ve bu eğilimin 1916 İsyanı'na kadar güçlenerek devam ettiğini ileri sürüyordu. Bu seküler ve Batı yanlısı "Arap milliyetçiliği" elbette, Batı Avrupa'daki milliyetçiliklerin bir muadili olarak sunuluyordu.

Arab Awakening halen akademik bir referans niteliği taşısa da (ve bizim çalışmamızın da referansları arasında bulunsa da), metodolojisi ve temel argümanları itibariyle bugün önemli ölçüde aşılmıştır. Aşılması yönünde ilk somut adımı atan kişi ise 1958 yılında, büyük ölçüde "Antonius reddiyesi" niteliği taşıyan bir çalışma kaleme alan ve bu şekilde modern Arap tarihyazımında ikinci dönemi başlatan Zeine

¹ George Antonius, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Londra: Jarold and Sons Ltd, 1938.

² Bununla birlikte Antonius'un kitabı Batı dillerinde bu alanda yayınlanmış ilk kitap değildir. Bizim tezimizin de referansları arasında yer alan Fransızca bir çalışma için bkz: K.T.[Khairallah Tannous] Khairallah, **Le Problème du Levant, les régions arabes libérées: Syrie, Irak, Liban**, Paris: Editions Ernest Leroux, 1919.

N. Zeine olmuştur.³ Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki önde gelen Arap siyasi figürleri içinde o tarihte hâlâ hayatta olan bazı kişilerle doğrudan görüşmeler de yapan Zeine'in başlıca argümanlarından biri, bu dönemin etkili Arap kadrolarının kendilerini henüz Arap milliyetçisi olarak tanımlamadığı ve Arap toplumunun da Osmanlı İmparatorluğu'nu "başkalarının devleti" olarak görmediği yönündeydi.⁴ Ayrıca Zeine o dönemde yerleşiklik kazanmaya başlayan Arap kimliğini büyük ölçüde İslam'la ilişkilendiriyordu.

1960'lı yılların sonu ve 1970'li yılların başından itibaren, bu çalışmada sıklıkla referans verilen Albert Hourani, Ernest Dawn, Philip Khoury ve çok sayıda başka araştırmacının literatüre yaptığı katkılar ise bu süreçlerin çok daha kapsamlı bir şekilde ele alınmasını sağladı. Üçüncü dönem olarak adlandırabileceğimiz bu dönemin araştırmacıları, İstanbul ile Arap vilayetleri arasındaki ilişkilere dair literatüre "eşraf siyaseti", "kent konfigürasyonu", "sınıf" gibi kavramları entegre ederek çok yönlü bir tarihyazımının şekillenmesine katkı sağladı. Sonraki on yıllarda Arap, Batılı ve (daha sınırlı düzeyde de olsa) Türkiyeli araştırmacıların çalışmaları, gerek yeni bulgu ve perspektifler sunmak, gerekse kendilerinden önceki çalışmaları eleştirel bir süzgeçten geçirmek yoluyla literatürde belli bir zenginliğin oluşmasını sağladı.

Bununla birlikte Zeine tarafından 1958 yılında yapılan bir çağrının, yeni kaynaklara, özellikle de Türkçe kaynaklara erişilmesiyle konu hakkında daha düzgün ve ayrıntılı çalışmalar yapılması çağrısının, 21. yüzyılın ikinci on yıllık dilimi itibariyle ne düzeyde karşılık bulduğu halen tartışmaya açıktır.⁵ Örneğin Feroz Ahmad, 2014 yılında yayınlanan bir çalışmasında halen, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde "Arap milliyetçiliğinin yükselişi" hakkında çalışan araştırmacıların genellikle Türkçe bilmemelerinden ve Osmanlı tarihi hakkında üstünkörü bilgilere sahip olmalarından, bu nedenle de Osmanlı hükümetlerinin "Türkleştirme" politikası izlediği gibi hatalı okumalar yapmalarından yakınmaktadır.⁶ Gerçekten de konuya

³ Zeine N. Zeine, **Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism**, Beyrut: Khayat's, 1958.

⁴ Zeine, **op.cit.**, s. 36 ve s. 118-123.

⁵ **A.g.e.**, s. 5.

⁶ Feroz Ahmad, **The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs (1908-1918)**, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2014, s. 115.

ilişkin çalışmalarda Osmanlı-Türk kaynaklarının kullanımı şaşkıncı derecede sınırlıdır ve bu durum doğal olarak, eksik bir anlatı meydana getirmektedir. Daha önemlisi bu sınırlılık, mevcut tarihyazımının esas olarak “Arap gözünden” sunulması ve ilişkilerin “diğer yüzünün”, yani bu süreçlere İstanbul’daki yöneticiler tarafından nasıl yaklaşıldığının yeterli düzeyde aydınlığa çıkarılamaması gibi bir sonuç getirmiştir. Bu tezin temel kaygısı da budur ve çalışma, Suriyelilerin fikirlerine, faaliyetlerine, yaklaşım ve argümanlarına da makul bir düzeyde yer vermekle birlikte temel olarak, süreçlere “İstanbul’un gözünden” nasıl yaklaşıldığını ortaya koyma çabası içinde olacaktır. Ayrıca ortaya konulacak olan olgusal anlatı, geniş Osmanlı siyaseti bağlamına yerleştirilecektir. Bu anlamıyla çalışma “Arap tarihi” alanından ziyade, geniş anlamıyla, halen geliştirilmesi gereken başka bir alana, “İkinci Meşrutiyet tarihi” alanına aittir.

Elbette, İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul hükümetleri ve İTC ile Araplar arasındaki ilişkileri Türkçe kaynakları da kullanarak ve başkentin gözünden ele alan çalışmalar yok değildir. Özellikle son birkaç onyılıda literatüre bu yönden de katkılar sunulmuştur ve bunların en başında, Hasan Kayalı’nın *Arabs and Young Turks* isimli çalışması gelmektedir.⁷ Kayalı’nın çalışması bizim çalışmamız açısından da temel çıkış noktalarından ve esin kaynaklarından biri olmuştur. Ancak bu tez, daha dar bir dönemi (1908-1914) ve daha dar bir coğrafi alanı (Suriye) ele alırken, Kayalı’nın sınırlı olarak değindiği (veya hiç değinmediği) bazı süreçleri de ayrıntılı olarak incelemektedir. Ayrıca yöntem ve yaklaşım farklılıklarına ilave olarak bazı noktalarda Kayalı’nın argümanlarına yönelik şerhlerimiz mevcuttur ve bunlar metin içinde ortaya konulacaktır. Diğer yandan Jön Türkler döneminin Araplar üzerindeki etkilerini Filistin özelinde inceleyen ve yer yer Osmanlı kaynaklarını da kullanan nitelikli bir derleme de yakın zamanda Türkçeye çevrilmiştir ve bu çalışmada söz konusu derlemeden de önemli ölçüde yararlanılmıştır.⁸

⁷ Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 1997. Türkçesi: Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998. Söz konusu çalışma Arapçaya tam olarak “Osmanlı gözüyle Arap milliyetçi hareketi” (*Hareketü’l-kavmiyye el-Arabîyye bi uyûn Usmaniyye*) başlığıyla çevrilmiştir.

⁸ Yuval Ben-Bassat, Eyal Ginio, (der.), *Jön Türklerin Filistin’i*, çev. Erkal Ünal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Geniş siyasi bağlam

1908-1914 yılları arasında İstanbul hükümetleri ile Suriyeliler arasındaki ilişkileri, tartışmaları ve bu dönemde hayata geçirilen uygulamaları geniş Osmanlı siyaseti bağlamına yerleştirmeye çalıştığımız zaman ilk söylenmesi gereken şey, İkinci Meşrutiyet hükümetlerinin hayata geçirmeye çalıştıkları devlet ve siyaset modelinin, kendilerinden önceki bir asrın birikimleri üzerinden şekillendiğidir. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temel kaygısının “devleti kurtarmak” olduğu, sıklıkla dillendirilen bir argümandır. Kuşkusuz bu argümanın içindeki gerçeklik payı kayda değer düzeydedir. Cemiyet, bir yandan devlet aygıtının modern devlet ilkeleri temelinde yeniden inşa edilmesi için çaba gösterirken, diğer yandan da etnik temelli çatırdamaları ve toprak kayıplarını önleyecek formüller geliştirme arayışı içinde olmuştur. Bir başka deyişle İkinci Meşrutiyet döneminin en temel meselelerinden biri devlet ve yönetim alanlarında köklü bir yenilenme ise, bir diğeri de “milliyetler meselesi”dir ve bu ikincisi hemen hemen her zaman gündemin üst sıralarında olmuştur.

19. yüzyılda Osmanlı yönetimine yönelik ilk ciddi meydan okuma Sırplardan gelmişti. Çeşitli yerel faktörlerin sonucu olarak Sırbistan'daki Osmanlı yönetiminin çatırdamaya başlaması sonucunda Kara Yorgi Petroviç öncülüğünde başlatılan isyan, 1804 yılından 1813 yılına kadar devam etmiş, bu sürecin orta yerinde, Temmuz 1807'de Kara Yorgi, Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'yla bir ittifak anlaşması da yapmış, ancak Rusya Çarı 1. Aleksandr'ın 24 Ağustos 1807 tarihinde Sultan III. Selim'le yaptığı ateşkes, söz konusu ittifakın bir bağımsızlık savaşına kadar gitmesine engel olmuştu. Bununla birlikte Sırbistan 1815 tarihinde özerk bir prenslik haline gelirken, 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Antlaşması sonucunda bağımsız bir devlet olarak tanınacaktı.⁹ Aynı antlaşma, bir diğer önemli mesele olan Ermeni meselesinin de seyrinde yeni bir aşamaya geçiş anlamına geliyordu. Nitekim Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Bâb-ı Âli'ye Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde gerekli görülen ıslahat ve iyileştirmeleri ivedilikle yerine getirme ve Ermenileri “Çerkeslerin ve Kürtlerin saldırılarından koruma” yükümlülüğü getiriyordu. Bu madde, sonraki on yıllarda Ermeni siyasi hareketlerinin temel

⁹ Ahmad, **op. cit.**, s. 2-3.

dayanak noktaları arasında yer alacak ve çalışmamızda da ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, İkinci Meşrutiyet döneminde “Ermeni ıslahatı” meselesi ile “Arap/Suriye ıslahatı” meselesi sıklıkla bir arada ve birbirine paralel olarak tartışılacaktı.¹⁰

Kuşkusuz Osmanlı yöneticilerinin karşı karşıya olduğu “milliyet sorunları” bunlardan ibaret değildi. 1821 yılında başlayan Yunan İsyanı, başladıktan sekiz yıl sonra Yunanistan’ın bağımsızlığıyla sonuçlanacak, ancak bu tarihte “sorun” ortadan kalkmayacaktı. Nitekim yeni kurulan Yunan devleti “irredantist” hedefler güdüyordu ve amacı, Ortodoks Kilisesi’ne bağlı olup “hâlâ” Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında olan halkları “kurtarmak”tı.¹¹ Diğer yandan Yunan İsyanı büyük ölçüde Fransız devrimci fikirlerinden esinlenme yoluyla başlamıştı ve bu fikirler başka Osmanlı halklarına da sirayet ediyordu. Ayrıca Osmanlı modernleşmesi süreci, pek çok unsur arasında yeni ve modern siyasi fikirlerin gelişmesine, basılı materyallerin hızla yayılmasına, bunun sonucunda da “milli” karakterli bir edebiyatın gelişimine ve bu temel üzerinden, milliyet referanslı kimliklerin güçlenmesine de tanıklık ediyordu.¹²

1908 Devrimi’yle birlikte ülke yönetiminde ve toplumun yeniden şekillendirilmesinde başat aktörlerden biri haline gelen ve zamanla iktidarı tümüyle elde edecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu tabloya Osmanlılık siyasetiyle yanıt verecekti. Temelleri Tanzimat’a kadar giden ve etnik/dinsel aidiyetleri aşan bir üst kimlik oluşturma projesi olarak da tanımlanabilecek olan Osmanlılık, kuşkusuz

¹⁰ Berlin Antlaşması da dahil olmak üzere, Ermeni meselesinin ana hatlarını ortaya koymaya çalışan ve bunu “Suriye meselesi” ile paralel olarak ele alan çalışmalara bir örnek olarak bkz: Ludovic de Contenson, *Les Réformes en Turquie d’Asie: La Question Arménienne, la Question Syrienne*, Paris: Librairie Plon, 1913. Burada De Contenson’un kitabının siyasi açıdan “taraf” niteliğinde olduğunu ve hatta giriş kısmında Avrupa ülkelerine “Osmanlı İmparatorluğu gerekli reformları yerine getirinceye kadar içinde bulunduğu borç krizinden çıkmasına kesinlikle yardım etmeme” çağrısı yaptığını da bir not olarak belirtmek gerekir.

¹¹ Ahmad, *op. cit.*, s. 3.

¹² Birinci bölümde görüleceği gibi 19. yüzyılda modern Arap kimliğinin gelişimini sağlayan *Nahda* (“Uyanış”, yahut özel olarak “Arap Uyanışı”) sürecinin asli unsurlarından biri Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalarda adeta bir patlama sürecinin yaşanmasıydı; ancak bu, Araplara özgü bir durum değildi. Örneğin aynı dönemlerde Osmanlı Ermenileri arasında hayat bulan ve yine “uyanış” anlamında *Zartonk* adı verilen kimlik gelişimi sürecinde de Ermeni edebiyatının özel bir yeri olmuştu. Özel olarak 1884-1915 yılları arasında gerek Batı’dan gelen milliyetçilik fikirlerinin, gerekse Osmanlı Ermeni edebiyatının Ermeni kimliğinin gelişimi üzerinde oynadığı role ilişkin bir değerlendirme için bkz: Markar Eseyan, **20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatında Modernite, Yeni Burjuvazi ve Sınıfsal Çatışmalar**. Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Bölümü, 2010. Geç Osmanlı döneminde gayrimüslim anasının yeni siyasi fikirlerin gelişimindeki rolünü ele alan bir derleme için bkz: Mete Tunçay, Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

bir yönüyle çatırdamaya başlayan imparatorluğu bir arada tutmayı amaçlayan pragmatik bir siyaset olsa da, İttihatçılar için bundan daha fazlasını da ifade ediyordu: Birinci bölümde daha ayrıntılı olarak ve kuramsal temelleriyle birlikte gösterileceği gibi bu proje, Aydınlanma ideallerinin ve pozitivizmin İttihatçılar üzerindeki doğrudan etkilerinin bir sonucu olarak, organik bir toplum yaratma ülküsünün bir parçasıydı. Bir başka deyişle Osmanlılık ideolojisi, örneğin 1913 yılı ortalarından itibaren İslami referanslı bir siyasetin öne çıkarılmasından farklı olarak, “taktik” bir açılmadan ibaret değildi. Öte yandan aynı kadrolar yüz yıllık modernleşme sürecini hızlandırarak devam ettirme taraftarıydı ve bunun vazgeçilmez bir ayağı güçlü bir merkezi bürokrasinin oluşturulması ve sıkı merkezîyetçi bir yönetim biçiminin kurulmasıydı. Bu ise homojen olmayan bir nüfusun dikey entegrasyonunu kaçınılmaz kılıyordu ve bu dikey entegrasyon, Türk olmayan nüfus için kolay sindirilebilir türden değildi.

Bu dönemde İttihatçılarla Suriyeliler arasında kurulan ilişkilerin “geniş Osmanlı siyaseti bağlamına” yerleştirilmesinin ikinci ve belki de daha belirleyici olan ayağı bu son söylenendir. Osmanlı İmparatorluğu’nda savaş öncesindeki altı yıla damgasını vuran iki ana siyasi program ve yaklaşım, merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik programları ve buna paralel olarak “ittihat” yaklaşımı ile “ıtilaf” yaklaşımıydı. Yoğun merkezileşmenin altında boğulmaya başlayan bazı Suriyelilerin gündeme getirdiği daha güçlü yerel yönetim, memurların yerel halk arasından tayin edilmesi, Meclis’te ve devlet görevlerinde nüfusa oranlı temsil, yerel dilin vilayetlerde ikinci resmi dil haline getirilmesi gibi talepler yalnızca Suriyelilere özgü talepler olmadığı gibi, yalnızca azınlıklara özgü talepler de değildi: içinde Türklerin de bulunduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve onun öncülü konumunda olan bazı başka siyasi partiler, benzer bir programın İmparatorluk genelinde uygulanması taraftarıydı ve bunu, Osmanlıcılığın başka (ve daha gerçekçi) bir yorumu olarak görüyorlardı. Nitekim Michelle Campos, yerinde bir tespitle, bu temeller üzerinden yürütülen bir mücadelenin “imparatorluk yurttaşlığına ilişkin muhtelif vizyonlar” ışığında da değerlendirilebileceğini söylemektedir.¹³ Bu anlamıyla, güçlü adem-i merkezîyet yönelimini bir proto-etnik milliyetçilik olarak görmek zorunda olmadığımız gibi,

¹³ Michelle U. Campos, “Osmanlı’nın son döneminde Filistin’de yurttaşların yaratılması”; Ben-Bassat – Ginio, **op. cit.** içinde, s. 37.

bunun ayrılıkçılığın bir örtüsü olduğunu ileri sürmek de güçlü kanıtları gerektirecektir.

Bu noktada vurgulanması gereken son bir husus da İkinci Meşrutiyet döneminin Cihan Harbi'ne kadar olan kısmında Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği dönüşümlerin iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni de dönüştürecek olduğudur. Bu dönüşümler Cemiyet'in Suriye siyasetinde de farklılaşmaları beraberinde getirmişti. Sonuç kısmında daha ayrıntılı olarak yeniden vurgulanacağı üzere, İttihatçılarla muhalif Suriyeliler arasındaki ilişkilerin seyrinin, nitelikleri ve temel karakteristik özellikleri itibariyle kabaca 1908-1909, 1909-1913 ve 1913-1914 arası olmak üzere üç dönem halinde sınıflandırılması mümkündür. Bu süreçler içinde bir "çatışma"ya denk düşen, temel olarak 1909-1913 dönemidir. Bu dönemi önceleyen, 1908 Devrimi ertesindeki bir yıllık dönemde İttihatçıların Suriye toplumu ve Suriyeli aydınlar arasında geniş bir destek bulması, İmparatorluk genelinde geçerli olan bir durumun yansımaları ve Meşrutiyet devriminin ve onun ifade ettiği prensiplerin tüm Osmanlı unsurları arasında yarattığı heyecanın bir uzantısıdır. Sonraki dört yılda kısmen bozulan ilişkilerin 1913 yazından itibaren güçlü bir şekilde restore edilmesi ise özellikle Balkan Savaşları sonrasında İttihatçıların devlet vizyonunun (belki de kaçınılmaz olarak) önemli ölçüde dönüşmesinin bir neticesi gibi görünmektedir.

"Suriye" tanımı

Tezin inceleme alanına giren "Osmanlı Suriyesi"nden kastedilenin tam olarak hangi bölge olduğunun da açıklığa kavuşturulması gerekir, zira Birinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan Modern Suriye ile Osmanlı Suriyesi coğrafi olarak aynı alana tekabül etmediği gibi, geç Osmanlı döneminden söz edilirken de "Suriye" ifadesiyle farklı idari veya siyasi birimler kastedilebilmektedir.

İdari bir birim olarak "Suriye Vilayeti", 1864 tarihli ilk Vilayet Nizamnamesi'nden hemen sonra kurulmuştu. Fuad Paşa ve Midhat Paşa tarafından Fransa'daki "departman" sisteminin model alınmasıyla hazırlanan ve o zamana kadar yürürlükte olan eyalet sistemine son verilmesinin ilk adımı niteliği taşıyan bu nizamname, başında güçlü yetkilerle donatılmış bir valinin bulunduğu vilayetlerin

her birini sancaklara, sancakları kazalara, kazaları da nahiyelere ayıran hiyerarşik bir idare yapılanması meydana getiriyordu. Esas olarak Silistre, Vidin ve Niş Eyaletleri'nin birleştirilmesi yoluyla Tuna Vilayeti'nin kurulmasını öngören bu nizamname, 1867 yılında Vilayât-ı Umûmiyye Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla İmparatorluk geneline teşmil edilecekti.¹⁴ Ancak 1867 yılından önce de ilk nizamname Tuna dışında birkaç yerde daha uygulanmıştı ve bunlardan biri, Şam ve Sayda Eyaletleri'nin birleşmesi sonucunda kurulan Suriye Vilayeti idi. Vilayet, Şam, Hama, Havran, Kerek, Beyrut, Akka, Lazkiye ve Nablus olmak üzere sekiz sancaktan oluşuyordu. Dolayısıyla Suriye Vilayeti, Fruma Zachs'ın tanımıyla, "Osmanlı Filistin'i, Doğu Ürdün ve günümüzün Suriye'si ile Lübnan'ından oluşan, 'büyük Suriye' olarak anılan coğrafi bölgenin Halep ve Deyr-i Zor hariç olmak üzere neredeyse tamamını içine alıyordu."¹⁵

Buna karşın, 1888 yılında yapılan yeni bir düzenlemeyle, ismi zikredilen sekiz sancaktan son dördü, merkezi Beyrut şehri olacak şekilde, Beyrut Vilayeti adı altında ayrı bir idari birim haline getirildi. Sultan II. Abdülhamid'e bu yönde bir talep arzeden Sadaret tezkeresi, "Beyrut şehri ile havalisinin kesbetmekte olduğu ehemmiyetine binaen" ayrı bir vilayet kurulması talebinde bulunmuştu. Beyrut, Akka, Lazkiye ve Nablus Sancakları'nın tamamının sahil şeridi üzerinde olduğu düşünüldüğünde, bu ehemmiyetin sebebi büyük bir ihtimalle yeni kurulacak vilayetin bir ticaret merkezi olmasını sağlama arzusuuydu. Böylelikle Şam, Hama, Havran ve Kerek'ten ibaret kalan Suriye Vilayeti tamamen iç kısımlarda kalan bir vilayet haline geliyordu. Öte yandan Sultan tarafından verilen yanıtta anlaşıldığı kadarıyla Kudüs Sancağı'nın da Beyrut Vilayeti'ne dahil edilmesi istenmiş, ancak Sultan, "ehemmiyet ve nezaketi aşikar olan Kudüs Sancağı'nın hayli zamandan beri hüsn-i idareye muvaffakiyetinden dolayı" burada yapılacak bir idari değişikliği uygun görmemişti.¹⁶ Böylelikle Kudüs, 1872 yılından beri olduğu gibi müstakil sancak (mutasarrıflık) olarak kaldı.

¹⁴ Fatih Sadık Torun, "Osmanlı taşra idaresinin yeniden yapılanma süreci (1842-1876)", **Karadeniz Araştırmaları**, Kış 2012, Sayı 32, s. 93. 1867 tarihli Nizamname'nin tam metni için bkz: **Düster**, Birinci Tertip, Cilt 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289 (1873), s. 608-624.

¹⁵ Fruma Zachs, **The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut**, Boston - Leiden: E.J.Brill, 2005, s. 95-96.

¹⁶ Sultan Abdülhamid'e sunulan arz tezkeresi ve "Beyrut sancağının vilayet haline ifrağına dair irade" için bkz: **Düster**, Birinci Tertip, Cilt 5. Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, s. 944.

Dolayısıyla İkinci Meşrutiyet döneminde Suriye Vilayeti'nden söz edilirken kastedilen yerler, yukarıda sayılan dört sancaktan ibarettir. Ancak Zachs'ın da sözünü ettiği “Büyük Suriye” bundan çok daha geniş bir alana tekabül eder ve bizim de bu çalışmada Suriye'den kastettiğimiz, hem coğrafi, hem sosyolojik, hem de siyasi yönlerden kayda değer bir içiçe geçmişliğin olduğu bu geniş alanın tamamıdır. Bir başka deyişle bu tanımla, 1861-1914 yılları arasında özel ve ayrıcalıklı bir statüyle yönetilen Cebel-i Lübnan hariç olmak üzere, kuzeyde Halep şehrinde güneyde Gazze'ye, doğuda ise Deyr-i Zor'a kadar uzanan ve *Levant* diye de adlandırılan bölgenin tamamı kastedilmektedir. Bu alanda çalışan araştırmacıların da çoğu, sözü edilen bölgenin tamamını “Suriye” olarak kabul etmektedir.¹⁷

Öte yandan burada bir parantez açarak, istisna tuttuğumuz Cebel-i Lübnan'dan ve statüsünden de kısaca bahsetmek gerekir. Trablusşam ve Sayda arasında kalan, Akdeniz kıyısına paralel dağların batı kısmı olarak tanımlanan Cebel-i Lübnan bölgesi, Suriye'nin 1516 yılında Sultan 1. Selim tarafından fethedilmesinden beri her zaman yerel seçkinlerin yönetimi altında fiili özerklikle yönetilen bir bölge olmuştur.¹⁸ Ancak fetihden üç asırdan daha uzun bir süre sonra, 19. yüzyıl ortalarında yaşanan süreçlerin sonucu, bölgenin özerkliğinin resmîyet kazanması olacaktı.

Mısır Hıdivi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın yaklaşık on yıl süren Suriye işgali (1832-1840) esnasında Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasındaki güç dengeleri bozulmuş, işgalin sona ermesinin ardından 1841 yılında iki grup arasında silahlı çatışmalar başlamıştı. İki cemaat arasındaki gerilim o denli yüksekti ki yerel gazeteler, bir Maruni ile bir Dürzi arasında yaşanan “Baklin arazisinde avlanma” tartışmasının bir anda iki köyden çok sayıda insanın karıştığı ve sonuç olarak yirmiden fazla insanın hayatını kaybettiği bir olaya dönüştüğünü

¹⁷ Bir örnek olarak Rashid Khalidi, 1908, 1912 ve 1914 seçimlerinde Meclis-i Mebusan'a giren Suriye mebuslarının listesini sunarken, Suriye Vilayeti'ne bağlı sancakların yanısıra Halep ve Beyrut Vilayetleri ile Kudüs Sancağı'nı da bu listeye eklemektedir. Bkz: Rashid Ismail Khalidi, **British Policy towards Syria & Palestine 1906-1914: A Study of Antecedents of the Hussein-MacMahon Correspondence, The Sykes-Picot Agreement, and The Balfour Declaration**, Londra: Ithaca Press, 1980, s. 258-259 arasında ek.

¹⁸ Carol Hakim, **The Origins of the Lebanese National Idea: 1840-1920**, Londra: University of California Press, 2013. Hakim, bazı Lübnanlı tarihçilerin buradaki yerel eşrafa dayalı sistemden “Lübnan Emirliği” diye söz ettiğini de belirtmektedir.

yazabiliyordu.¹⁹ Tam da Tanzimat merkezileşmesine denk düşen bu dönemde Bâb-ı Âli, çözümü Ömer Paşa'yı Lübnan'daki idarenin başına atayarak bölgedeki merkezi denetimi arttırmakta görmüş, ancak Fransa ve Avusturya gibi Avrupa devletlerinin itirazları sonucunda ertesi yıl yeni bir düzenleme yapılmış, Cebel-i Lübnan'da Dahr el-Baydar boğazının kuzeyinin Maruni bir kaymakam, güneyinin ise Dürzi bir kaymakam tarafından yönetildiği bir çifte kaymakamlık sistemi kurulmuştu.²⁰ Yirmi yıla yakın bir süre boyunca bu sistem yürürlükte kaldıktan sonra 22 Mayıs 1860 günü Maruni bir grubun Beyrut girişinde Dürzi bir gruba ateş açması ise, on binden fazla insanın ölümüyle sonuçlanacak olan, modern tarihteki ilk "Lübnan iç savaşı"nın katalizörü oldu ve olayların etkisi Şam'a kadar sıçradı. Bu süreçte hayatını kaybedenlerin çoğunluğunun Maruni Hıristiyan olması, düvel-i muazzamanın bölgeye doğrudan müdahil olması için bir zemin oluşturdu. Osmanlı İmparatorluğu Hariciye Nezareti temsilcileri ile, Fransa, Büyük Britanya, Rusya, Avusturya ve Prusya temsilcilerinden oluşan komisyon arasında yürütülen görüşmeler neticesinde 1861 yılından itibaren Cebel-i Lübnan'ın özel bir statüyle yönetilmesine karar verildi. *Règlement organique* ["Organik Yönetmelik"] adı verilen yedi maddelik anlaşmaya göre Cebel-i Lübnan, Osmanlı hükümeti tarafından tayin edilen, ancak garantör devletlerin onay vermesi halinde göreve gelebilecek olan, Lübnanlı olmayan Hıristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilecek ve mutasarrıf geniş yetkilere sahip olacaktı. Ayrıca her dinsel ve mezhepsel grubun temsilcilerinden oluşan bir idare meclisi de mutasarrıfa yardım edecekti.²¹

Bu özel idari birimin maliye de dahil olmak üzere pek çok konuda özerk bir statüsü vardı ve ikinci bölümde görüleceği gibi 1908 Devrimi gerçekleşikten sonra, kamuoyunda yürütülen hararetli tartışmaların ardından – ve İngiltere'nin de baskısı sonucunda – Lübnanlılar tercihlerini mevcut statünün korunmasından yana yapacak, bu yüzden Cebel-i Lübnan'da seçimler yapılmayacak ve İstanbul'a mebus gönderilmeyecekti. Cebel-i Lübnan bölgesini bu çalışmanın inceleme alanının dışında tutmamızın esas sebebi de bu son söylenendir. Ancak 1908-1914 döneminde

¹⁹ Ussama Makdisi, **Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon**, Berkeley: University of California Press, 2000, s. 63-64.

²⁰ Haluk Ülman, **1860-61 Suriye Bunalımı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay**, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, 1966, s. 16-17'den aktaran: Adil Baktıaya, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009, s. 190-191.

²¹ Hakim, **op. cit.**, s. 65-98.

bazı Suriyeliler tarafından “Lübnan modeli”, Suriye’de ıslahat sorununun çözümü için temel örnek ve esin kaynağı olarak görülecektir.

Tezin çıkış noktası, ana sorunsalı ve metodolojisi

Bu doktora tezi temel olarak iki çalışmanın verdiği ilham üzerinden inşa edilmiştir: İncelenen dönemin önde gelen siyasi figürleri arasında yer alan, 1912 yılında Beyrut’ta ıslahat çalışmalarında yer aldıktan sonra en başta söz ettiğimiz (ve bu çalışmada ayrıntılı olarak incelenecek olan) 1913 Paris Arap Kongresi’ne katılan, 1914 yılında ise Beyrut’tan mebus seçilen Selim Ali Selam’ın anıları²² ve Hasan Kayalı’nın yukarıda ismi zikredilen 1997 tarihli çalışması. Bu iki çalışmanın ve literatürdeki bazı başka temel çalışmaların incelenmesi sonrasında İttihatçıların Suriye’de ıslahat sorunu karşısındaki pozisyonlarını ve genel olarak Suriye/Arap siyasetlerini kapsamlı bir biçimde ele alacak bir doktora tezi hazırlanması yönünde karar kılınmış ve ana sorunsal olarak şu soru gündeme getirilmiştir: İttihatçıların siyasetini bir “Türkleştirme” siyaseti olarak mı ele almak gerekir yoksa söz konusu olan daha ziyade bir “merkezileşme” siyaseti midir? İkinci olarak, bu iki çizgi arasındaki ayırım noktası nerededir? Çok-etnili bir imparatorlukta merkezileşme siyaseti yoluyla meydana getirilen dikey entegrasyon aynı zamanda Türkleştirme siyaseti anlamına da gelebilir mi?

Çalışma temel olarak bu sorulara yanıt arama çabası üzerinden ilerlerken aynı zamanda bu alandaki ikincil literatürü de tartışmaya açmış, özellikle de çeşitli türden indirgemeci ve özcü yaklaşımlarla arasına mesafe koymuştur. Bu doğrultuda, bir yandan İttihatçıların değişken, çok yönlü ve birden fazla aracı eş zamanlı olarak içinde barındıran yaklaşımlarını ortaya koyarken, diğer yandan da Arapların eğilimlerinin dönemler, bölgeler, gruplar ve bireyler temelinde ciddi farklılıklar arz ettiğinin altını çizme kaygısı içinde olmuştur.

Çalışma, bazı sınırlı kuramsal tartışmalar dışında ağırlıklı olarak tarih disiplininin metodolojik ilkelerini izlemiştir. Olgusal anlatının mümkün olduğunca akıcı ve canlı tutulması için özel bir ihtimam gösterilmiş, kendi yorum ve

²² Selim Ali Selam, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

değerlendirmelerimiz genellikle her bölümün ve alt bölümün sonunda, bu olgusal anlatıya dayanmak suretiyle sunulmuş, yer yer metinlerin öteki kısımlarında da tartışmalar açılmıştır. Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak yayınlanmış konuyla ilişkili başlıca ikincil kaynakların çoğuna referans verilmesinin yanısıra, erişilebilir durumda olan birincil kaynaklar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kullanılan birincil kaynaklardan başlıcaları, İttihatçıların kamuoyundaki sözcüsü konumunda olan *Tanin* gazetesi nüshaları, tüm Meclis kayıtlarını içeren *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi* ciltleri, Osmanlı Devleti tarafından çıkarılan tüm kanun ve nizamnameleri içeren *Düstur* ciltleri, halen yeterli düzeyde sistematize edilmemiş olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı yazışmalar ve öteki dokümanlar ile, dönemin önde gelen figürleri tarafından kaleme alınmış anı ve günlüklerdir. Yayın hayatına başlamasından Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan dönemde yayınlanan tüm nüshalarını taradığımız *Tanin* yer yer bir “haber kaynağı” olarak da kullanılmış olsa da, temel olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin süreçlere yaklaşımını ortaya koymak amacıyla incelenmiş, bunun için özellikle de Cemiyet'in “baş ideologlarından” olan Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey'in (ve öteki kadroların) başyazılarına ağırlık verilmiş, gerekli görülen yerlerde başka gazete ve dergilerden (*İkdam*, *Teminat*, *Le Temps*, *Correspondance d'Orient*, vs.) de alıntılar yapılmıştır.

Çalışmada doğrudan referans verilen Arapça birincil kaynakların sayısının sıfıra yakın olmasının bu tezin temel metodolojik zayıflığı olduğu, tarafımızca kabul edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı tarihi içerisinde yer alan süreçlerde Arapları “kendi ağzından dinlemenin” tek yolu Arapça birincil kaynak kullanımı değildir: muhalif olanlar da dahil olmak üzere Suriyeli Araplar zaman zaman Osmanlı basınında Türkçe yazılar yazmakta, Meclis-i Mebusan'da Türkçe konuşmaktadır. Buna ilave olarak, bazı Arapların hatıralarının Türkçeye çevrilmiş olması, yine bazı Arapların Fransızca yazılar kaleme almış olması ve nihayet, ikincil kaynaklar üzerinden dolaylı referanslar vermenin mümkün olması sonucunda, kanatimizce, asıl kaygısı süreçlere “İstanbul'un gözünden” nasıl yaklaşıldığını ortaya koymak olan bir çalışmada Arapların ne dediğine makul düzeyde yer verilmiş olmaktadır.

Tez boyunca kullanılan altı yüzün üzerindeki dipnot genellikle yapılan alıntıların, teyit/dayanak gerektiren bilgilerin ve başka araştırmacılara ait yorumların kaynağını göstermek amacıyla kullanılmış, zaman zaman ana metnin dışında kalan

bazı ek bilgiler ve değerlendirmeler de dipnota dahil edilmiştir. Diğer yandan, birden fazla kaynak aynı bilgiyi verdiğinde genellikle tek kaynak gösterilmiş, kaynaklar arasında farklılık/tutarsızlık, yahut aynı olay hakkında yorum farkı olduğunda ise dipnotta bu farklılıklar gösterilmiştir.

İçerik

Tez çalışmamız beş ana bölümden oluşmaktadır. “Bir tarihyazımı için çerçeve denemesi: Çatışma eksenlerinin tanımlanması ve kavramsallaştırılması” başlıklı birinci bölüm, başlığından da anlaşılacağı üzere, tezin geri kalan kısımlarında ortaya konulan olgusal anlatıyı daha anlaşılır kılacak bir bilişsel çerçeve oluşturma ve dönemin “atışma” ve ihtilaflarının zeminini tanımlama çabasındadır. Çalışmada ele alınan süreçler temel olarak Osmanlı modernleşmesi bağlamına yerleştirildiğinden, bu bölümde ilk olarak modernleşme kavramı ve bunun ürünü olan Aydınlanma fikirleri hakkında bir tartışma yürütülmekte, ardından Osmanlı modernleşmesinin ana hatları ortaya konulmakta, bu Şekilde tezin kurgusu açısından merkezi bir yerde duran İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyasi projesinin hem ideolojik dayanakları, hem de tarihsel geçmişi ele alınmaktadır. Bunu takip eden ikinci alt bölümde, İttihatçılarla etkileşim kuran Suriyeli siyasi aktörler için bir kategorik tanımlama yapmak ve bu aktörlerin siyaset sahnesine çıkışının arka planını ortaya koymak amacıyla önce “Arap milliyetçiliği” kavramı üzerine teorik bir tartışma yürütülmekte, arkasından yine Osmanlı modernleşmesinin bir ürünü olarak kabul edilebilecek olan modern Arap kimliğinin gelişim kanalları ortaya konulmaktadır. Burada yürütülen tartışmaları tamamlamak üzere kaleme alınan son alt bölümde ise merkezileşme, yerel entegrasyon ve eşraf siyaseti kavramları üzerine ek tartışmalar yürütülmektedir. İçerdiği bir dizi farklı temanın ancak sınırlı bir kapsamda ele alınabildiği bu bölüm bir bakıma, ikinci ve daha uzun bir giriş olarak da kabul edilebilir.

Tezin ana anlatısı, “1908 Devrimi, yeni rejimin inşası ve Suriye” başlıklı ikinci bölümle birlikte başlamaktadır. Burada ilk olarak 1908 Devrimi’nin Suriye’deki yansımalarına yer verilmekte, bu kapsamda öncelikle Devrim’in Suriyeli aydınlar üzerindeki düşünsel etkileri ele alındıktan sonra, Devrim’in Suriye’nin ve teki Arap bölgelerinin “sokaklarına” nasıl yansıdığına ilişkin bir tablo sunulmakta

ve tepkilerin homojenlikten epey uzak olduğunun altı çizilmektedir. Bunun ardından Meşrutiyet'in yeniden ilanının hemen arkasından eski rejim memurlarının tasfiyesi ve yerlerine Türk memurların getirilmesi süreçleri ele alınmakta ve bunun bir Türkleştirme olup olmadığı hakkındaki ilk tartışma burada açılmaktadır. Ardından, İkinci Meşrutiyet dönemindeki ilk Arap cemiyeti olan *İhaü'l-Arabi* cemiyetinin kuruluşu, amaçları ve faaliyetleri ortaya konulmakta, 31 Mart Vakası'nın ardından cemiyetin kapatılma süreci değerlendirilmekte ve bu kapatma kararı yeni yönetimin "devr-i sabık" ile hesaplaşması bağlamına yerleştirilmektedir. Bu bölümde üçüncü olarak 1908 seçimlerine, bu seçimler sonucunda Meclis-i Mebusan'a giren Suriyelilere ve Meclis çatısı altında yürütülen tartışmalara yer verilmekte, son olarak ise aynı dönemde faaliyet yürüten başka Arap cemiyetleri hakkında kısa değerlendirmeler yapılmaktadır.

"Temel ihtilaf alanı olarak dil tartışmaları" başlığını taşıyan üçüncü bölüm, tezin en kısa bölümü olmakla birlikte temel iddialarımızdan birini ortaya koyması açısından önemli bir yerde durmaktadır, zira yeni rejimin yerleşiklik kazanmaya başlamasının ardından, 1909 yılı sonlarından itibaren İttihatçılarla muhalif Suriyeliler arasında vuku bulan ihtilaflar öncelikle dil politikaları alanında kendini göstermiştir. Bu bölümde önce bir parantez açılarak modern devlet ve dil politikaları üzerine kısa bir kuramsal tartışma yürütülmekte ve dil politikalarının Jön Türkler için bir model teşkil eden Fransa'daki uygulamaları ana hatlarıyla ortaya konulmakta, ardından Abdülhamid rejiminden İkinci Meşrutiyet'e geçişte dil politikaları alanında yaşanan süreklilik ve kopuşlar ele alınmakta, son olarak ise kamuoyunda İttihatçılar ve bazı Araplar arasında dil politikaları alanında yürütülen tartışmalar sunulmaktadır. Bu bölümde tartışılardan hareketle İstanbul hükümetlerinin tek resmi dil politikasının bu dönemde merkezi yönetim ile (İmparatorluğunun muhtelif unsurlarının siyasi temsilcileri gibi) bazı Suriyeli seçkinler/siyasetçiler arasındaki temel ayrışma noktası olduğunun altı çizilmektedir.

Dördüncü ve beşinci bölümler ise büyük ölçüde birincil kaynaklara dayanan, ampirik bulgu temelli anlatılardan oluşmaktadır. "Suriye'de reformcu siyasetin yükselişi ve İttihatçılar" başlığını taşıyan dördüncü bölüm, 1911 yılı sonlarından Haziran 1913'e kadar Suriyeli reformcu siyasetin kaydettiği ivmeyi ve İttihatçıların bu gelişmeler karşısında ürettiği yanıtları detaylı bir şekilde incelemektedir. Bu

kapsamda, dönemin genel siyasi atmosferi hakkında yapılan bazı değerlendirmelerin ardından önce muhalif/adem-i merkeziyetçi Suriyelilerin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılma süreci, 1912 seçimleri ve seçimlerin Suriye ayağı ele alınmakta, ardından seçim süreci sonrasında Kahire merkezli (ancak Suriye'de de faal olan) *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin yükselişi, bu cemiyetin programı ve cemiyetin yolunun Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile kesişme biçimleri değerlendirilmektedir. Daha sonra 1912 sonu/1913 başında Beyrut'ta yürütülen ıslahat tartışmalarına ve 23 Ocak 1913 tarihli hükümet değişikliğinin bu sürecin yönünü değiştirme sebeplerine yer verilmekte, en sonunda ise 1913 yılının Haziran ayında toplanan ve reformcu siyasetin tepe noktasını teşkil eden Paris Arap Kongresi süreci ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir.

“Cihan Harbi arefesinde Osmanlıcılık ve Arapçılık” başlığını taşıyan beşinci ve son bölüm, İttihatçıların 1913 yazından itibaren şekillenen yeni Arap siyasetinin “ideolojik” boyutları hakkındaki bir girişin ardından, Paris Kongresi'ni izleyen aylardaki uzlaşma sürecini ve bunun fiili sonuçlarını kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Ardından 1914 seçimleri sürecine ve Meclis-i Mebusan'daki yeni Suriyeliler grubuna değinilmekte ve bu uzlaşma sürecinde Meclis çatısı altında yürütülen tartışmalar incelenmektedir. Son olarak ise 1914 yılında başta Binbaşı Aziz Ali el-Mısri yönetimindeki *El-Ahd* olmak üzere, bu uzlaşmayı reddeden çeşitli Arapçı cemiyetlerin faaliyetleri ve hükümetin bu cemiyetler karşısındaki tutumu değerlendirilmekte ve Birinci Dünya Savaşı'nın öngününde Arap/Suriye kamuoyundaki eğilimlerin hâlâ önemli ölçüde heterojen nitelikte olduğunun altı çizilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR TARİHYAZIMI İÇİN ÇERÇEVE DENEMESİ: ÇATIŞMA EKSENLERİNİN TANIMLANMASI VE KAVRAMSALLAŞTIRILMASI

1908-1914 döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile “bütün Suriyelilerin” karşı karşıya geldiğini ileri sürmek her bakımdan imkansız olduğu gibi, Cemiyet ve Bâb-ı Âli ile muhalif/reformcu/adem-i merkezîyetçi Suriyeliler arasında meydana gelen ihtilaf ve “çatışma”ların tek bir ekseninde ve zeminde okunması da mümkün değildir. Söz konusu olan, girift bir ilişkiler bütünü ve bu bütünün içinde dönemseller ve bölgesel düzeylerde kendini gösteren çok yönlü ve çok katmanlı ihtilaflardır. Bu ihtilafların kökenlerine ulaşma çabası ise bir dizi farklı olgunun irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu çalışmanın ana argümanlarından biri, sözü edilen çoklu çatışma alanları içinde en temel ve belirleyici olanın, 19. yüzyılda başlayan Osmanlı modernleşmesi sürecinin imparatorluğun pek çok başka bölgesinde olduğu gibi Suriye’de de doğurmuş olduğu “çelişkili” sonuçlar olduğu şeklindedir. Tanzimat Fermanı’nı başlangıç (ya da ivmelenme) noktası olarak kabul edebileceğimiz Osmanlı modernleşme süreci kurumsal ve idari açılardan bir merkezi devlet inşasına doğru yönelirken, ideolojik boyutu itibarıyla Osmanlılık üst-kimliğinin inşa edilmesini hedeflemiştir. Sultan Abdülhamid’in otuz yıllık “istibdad”/mutlakîyet dönemi, modernleşmenin bu niteliği bakımından bazı yönlerden bir kesinti anlamına gelmiş, 1908 Devrimi’yle birlikte ülke yönetimine ortak olan ve giderek iktidardaki ağırlığını arttıran İttihat ve Terakki Cemiyeti ise temel olarak aynı yönelimi, yani Osmanlı İmparatorluğu’nu modern bir merkezi devlet olarak yeniden inşa etme hedefini benimsemiş ve buna, yine geniş anlamıyla modernleşmenin ve Aydınlanma’nın ürünü olan, pozitivist ve organizmacı bir siyaset felsefesi eşlik etmiştir. Çalışmamızın öncelikli amacının dönemin İstanbul hükümetlerinin Suriye siyasetini açığa çıkarmak olması nedeniyle, Osmanlı modernleşmesinin çelişkili olduğunu ileri sürdüğümüz iki boyutu içinden bu ilk boyut öncelikli ve daha detaylı olarak incelenecek, bu doğrultuda hem modernleşmenin Jön Türkler üzerinde doğrudan etkili olan temel

paradigmaları, hem de geç Osmanlı dönemi modernleşmesinin temel unsurları ve istikameti tartışılacaktır.

Osmanlı modernleşmesi devlet düzeyinde bir merkezileşmeye ve etnik/dinsel kimlikleri aşan bir üst-kimlik yaratma arayışına denk düşerken, toplum (ya da en azından aydınlar ve seçkinler) düzeyinde yeni fikirlerin ve dünya algılarının yerleşiklik kazanmasına denk düşüyordu ve sözünü ettiğimiz “çelişki” buradan doğmuştu. Nitekim bu son söylenenin Suriye ve Arap vilayetlerindeki karşılığı olan, *Nahda* olarak adlandırılan Arap kültürel uyanışı ve bunu besleyen eğitim, yayıncılık faaliyetleri ile dönemin Arap aydınları kuşağının siyasi teori ve yaklaşımları, sadece Arap bölgelerindeki misyoner faaliyetlerinin sonucu olarak değil, aynı zamanda (ve belki de daha öncelikli olarak) Osmanlı modernleşmesinin bir ürünü olarak görülmelidir. *Nahda* sürecinin en somut sonuçlarından biri, Suriyeli aydınlar arasında Arap kültürünü, özellikle de Arap dilini merkeze alan paradigmanın ve siyaset tarzlarının gelişmesi olmuş, bu ise özellikle 1908 sonrasında hem İstanbul’un uygulamalarıyla, hem de bu uygulamalara ilham veren felsefeyle “kaçınılmaz” bir çatışma doğurmuştur. Ancak bunun bir Arap milliyetçiliği düzeyine varıp varmadığı tartışmaya açıktır. Bu sebeple bu bölümde ikinci olarak, önce genel olarak milliyetçilik, özel olarak da Arap milliyetçiliği hakkında kavramsal düzeyde bir tartışma yürütülecek, arkasından da yeni Arap kimliğinin gelişim kanalları incelenecektir.

Çalışmanın yapısı ve argümanları açısından üçüncü derecede önem taşıyan bir ihtiyaç da, II. Abdülhamid döneminden 1908 sonrasına giden evrede, Suriye ve Arap vilayetleri açısından merkez-çevre ilişkilerinin geçirdiği dönüşümü ve bu alanda var olan süreklilikleri tanımlamak ve teorize etmek olacaktır. Bölümün son kısmında, bu konuya ilişkin çok sayıda yaklaşım bir sentez mantığı içinde incelenecek ve buradan hareketle, yukarıda tanımlanan ana ihtilaf eksenine bazı ilave unsurlar eklenmeye çalışılacaktır.

1.1. İttihat-ı Osmani ilkesi ve fiili ulus-devlet inşası arasında Osmanlı modernleşmesi

İttihat ve Terakki Cemiyeti tarih sahnesine kendisinin icat ettiği bir projeye çıkmadı; hayata geçirmeye çalıştığı şey esas olarak, kendisini önceleyen yaklaşık bir yüzyıllık bir zaman dilimine yayılan bir sürecin devamı niteliğini taşıyordu. İktidarda olduğu dönemde kendisinden önceki kuşakların başlattığı modernleşme hamlesinde yeni adımlar atmaya çalışacak olan Cemiyet'in özgünlüğü, modernleşmenin Sultan II. Abdülhamid döneminde bir bakıma kesintiye uğrayan sacayaklarını, özellikle de yeni tipte merkezi devlet inşa etme sürecini hızlandıracak olması ve bu sürece devlet yönetiminin ihtiyaçlarının yanısıra ideolojik tercihlerin de yön verecek olmasıydı.

Gerek akademik çalışmalarda, gerekse akademi dışı siyasi söylemlerde İttihatçıların ideolojisini “Türk milliyetçiliği” olarak tanımlama eğilimi her zaman için güçlü olagelmıştır. Biz ise, en azından bu çalışmanın inceleme alanının sona erdiği Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem dahilinde İttihatçılar için tek bir ideolojik çizgi tanımlamak mümkünse, bunun ruşeym halindeki Türk milliyetçiliği fikrinden bazı unsurlar da taşıyor olmakla birlikte esas olarak, geniş anlamıyla modernleşmenin bir ürünü olan ve Batı düşüncesinde zamanla hegemonik hale gelmeye başlayan Aydınlanmacı Fransız pozitivizmi ile Osmanlıcılığın bir sentezi olduğunu ileri süreceğiz. Gerek bu sentezin ilk bileşenini, gerekse de İttihatçıların devraldığı Osmanlı modernleşmesi sürecini anlamak için ilk olarak, sosyal bilimler literatüründe kavramsallaştırılmaya ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında başlanan, kendi varlığı ise en azından 18. yüzyıla kadar giden modernleşme olgusu hakkında kısa bir tartışma yürüteceğiz.

1.1.1. Modernleşme olgusunun temel paradigmaları ve Jön Türkler

Modernleşmenin toplumlar üzerindeki etkilerini çok yönlü olarak inceleyen ve tartışan Marshall Berman, Karl Marx'ın *Komünist Manifesto*'da kullandığı bir cümleye referansla *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor* başlığını verdiği ünlü eserinde “modernliğin tarihi”ni üçe ayırır. Buna göre kabaca 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkıp 18. yüzyılın başlarına kadar devam eden ilk evre, insanların “modern hayatı algılamaya yeni başladıkları” evredir; bu evrede modernleşmenin kavramları henüz şekillenmemiştir ve modern bir kamunun nasıl olabileceğine dair fikirler henüz

oluşmamıştır. “1790’ların büyük devrimci dalgasıyla”, esasen de Fransız Devrimi’yle başlayan ikinci evrede ise, bu devrimin etkisiyle büyük ve modern bir kamu doğmuştur. Bu kamu, “devrimci bir çağda, kişisel, toplumsal ve siyasal yaşamın her boyutunda altüst oluşlar ve patlamalar doğuran bir çağda yaşıyor olma duygusunu paylaşmaktadır.”²³ Üçüncü evreye tekabül eden 20. yüzyılda ise modernleşme süreci neredeyse tüm dünyaya yayılmış, “modernist kültür”, sanatsal alanda ve düşünce alanında önemli başarılar elde etmiştir. Kesin sınırlarla birbirinden ayırt edilmesinin sakıncalı olabileceği şerhini düşüğümüz bu art-zamanlandırma içinde siyasal alanın yeniden şekillendirilmesine denk düşen ve çalışmamız için temel önemde olan evre, ikinci evredir.

Berman’ın modernleşmenin ikinci evresini temel olarak Fransız Devrimi’yle başlatması, bizi başka bir tespite götüren bir çıkış noktası olabilir: 18. ve 19. yüzyılların “modern kamu”su, esas olarak Devrim sonrası Fransa’da var olan devlet tipine denk düşer.²⁴ Fransa’da bilhassa Üçüncü Cumhuriyet döneminde adliye ve eğitim gibi alanlarda yapılan düzenlemelerin özellikle 1908 Devrimi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu için doğrudan bir model teşkil ettiğini daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak göreceğiz. Ancak burada “Fransa tipi modernleşmenin” bazı genel karakteristik özelliklerini tanımlamaya çalışmakla yetineceğiz ve bu olgunun, ayırt edici bir özellik olan laikleşmenin yanında, birbirini tamamlayan ve birbiriyle içiçe geçmiş üç temele dayandığını ileri süreceğiz: feodaliteden çıkış, devlet erkinin merkezileşmesi/yoğunlaşması ve ulus-devlet.

Modern merkezi devlet, fonksiyonları ve yapısı itibarıyla modernite öncesi yönetici aygıtlardan nitel olarak farklılaşır. Bu nitelik farkı, örneğin Liah Greenfeld’i, “devlet” kavramının bizatihi kendisini modern devlet anlamına gelecek şekilde tanımlamaya kadar götürür. Greenfeld, modern hükümet/yönetim biçimi olan “devlet”in, kişisel olmayan (*impersonal*) karakteriyle, Ortaçağ Avrupa

²³ Marshall Berman, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 29.

²⁴ Buradaki “modern kamu” tanımı Marshall Berman’a aittir. Bununla birlikte terime burada nasıl bir anlam yüklediğimizin açıklığı kavuşturulması yerinde olacaktır. Jürgen Habermas, “kamusal alan”ı, yurttaşlar arasında diyalogun gerçekleştiği ve bu diyalog yoluyla ortak çıkarın meydana getirilmesini sağlayan alan olarak tanımlar. Bkz: Jürgen Habermas, **Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü**, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 60-61. Bu tanımda kamusal alan, devletle bir ve aynı şey değildir; devleti de içine alan daha geniş bir zemin kastedilmektedir. Ancak biz burada “modern kamu”yu daha daraltılmış bir anlamda, “modern devlet” olarak tanımlıyoruz.

krallıklarından, mutlakiyetçilikten veya Japonya'daki *bakafu*'dan ayrıldığını söyler. Bir başka deyişle devleti, pre-modern yönetim şekillerinden ayrı ve moderniteye içkin bir mekanizma olarak tanımlar.²⁵ “Devlet”e bu kişisel olmayan karakterini veren unsurlar arasında güçler ayrımı ve hesap verebilirliğin yanısıra özellikle, gelişme süreci içinde giderek daha karmaşık bir nitelik kazanan bürokrasiyi de tanımlamak gerekir. Bu özellikler modern devleti “makine benzeri” bir aygıt haline getirmiştir. Nitekim Gianfranco Poggi, modern devletin gelişim biçimi, işlevselliği, karmaşık yapısı gibi boyutlarından hareket ederek, Thomas Hobbes'un biraz aşağıda ele alacağımız makine metaforunu çağrıştıran bir (modern) devlet tanımlaması yapmaktadır:

(...) Özetle devlet, tüm dişlileri birbirine kenetlenen bir makine, aralarında eşgüdüm sağlanmış çok sayıda görevin hizmetindeki tek bir merkezden gelen bilgiyle harekete geçen ve o merkezce yönetilen bir makine gibi çalışmak üzere tasarlanmıştır. Bu makine benzetmesi, devletin idari aygıtı için, yönetim sisteminin öteki parçaları için olduğundan çok daha fazla geçerlidir. Bütün yüksek anayasal organlar arasındaki güçler ayrımına ilişkin “denge ve denetim” düşüncesi de bu denli mekaniktir. Devlet yalnızca bir *mekanizma* değildir: Etkinlikleri sırasında her biri bir başkasına kaynak sağlayan ya da onu kısıtlayan çok sayıda küçük parçadan oluşan karmaşık ve inceleli bir mekanizmadır.²⁶

Bu şekilde tanımlanan haliyle modern devletin kökenleri 16. yüzyıla kadar götürülebilir olsa da,²⁷ Batı Avrupa'da kapitalizmin yerleşik kazanmasıyla birlikte bu alandaki dönüşümün hızlandığını söylemek yerinde olacaktır. Bu ise modernleşmenin asli unsurlarından biri olarak tanımladığımız ulus-devlet modelinin yerleşiklik kazanmasıyla paralel şekilde ilerlemiştir. Anthony Giddens'a göre her ne kadar ulus-devlet sistemi tek başına kapitalist girişimciliğin yükselişiyle açıklanabilir değilse de, ulus-devletin çıkarları ve kapitalist refahın çıkarları çoğu zaman çakışmıştır:

Ulus-devlet, varlıkları Avrupa'yı tarıma dayalı merkezileşmiş imparatorluklardan ayıran feodalizm sonrası krallıklar ve prensliklerin

²⁵ Liah Greenfeld, “Modernity and nationalism”; Gerard Delanty, Krishan Kumar (yay.), **The SAGE Handbook of Nations and Nationalism**, Londra: Sage Publications, 2006 içinde, s. 160.

²⁶ Gianfranco Poggi, **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım**, çev. Şule Kut – Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 119.

²⁷ Örneğin üçüncü bölümde görüleceği üzere, Büyük Britanya ve Fransa'da gelişmekte olan bürokrasinin ihtiyaçları, bu devletlerin dil politikalarında 16. yüzyılın ilk yarısı gibi oldukça erken bir tarihte önemli yenilikleri beraberinde getirmişti.

oldukça dağınık düzeninden kaynaklanan çok sayıda rastlantısal olayla biçimlenmişti. (...) Ulus-devletler yönetsel güçlerini, geleneksel devletlerin yapabileceğinden çok daha etkili biçimde yoğunlaştırabilmişlerdi. Bunun sonucu olarak, çok küçük devletler bile toplumsal ve ekonomik kaynaklarını modernlik öncesi sistemlerin kullanabildiklerinin ötesine taşıyabiliyorlardı.²⁸

Giddens daha geç tarihli bir çalışmasında ise bu iki olgu arasında daha doğrudan bir bağlantı kurarak ulus-devletin gelişimini doğrudan doğruya kapitalist gelişmeyle ilişkilendirir ve Avrupa'daki devlet sisteminin 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar kapitalist birikime yardım eden bir sistem şeklinde gelişmesine karşın, ulus-devletin zamansal-mekansal örgütlenmesinin esas olarak 19. yüzyılda kapitalist meta üretiminin ihtiyaçlarına paralel olarak gerçekleştiğinin altını çizer.²⁹ Bu tespit, ulus-devleti ulusal kapitalist pazarın siyasal "üstyapıdaki" karşılığı olarak gören ve bir bütün olarak moderniteyi kapitalizme içkin bir olgu olarak değerlendiren geleneksel Marksist anlatıyla da bir düzeyde uyumludur.

Diğer yandan Giddens'a göre modern devletlerin egemen iktidarı, ulus-devlet sistemine katılmalarından önce biçimlenmemiş, bilakis onunla birlikte gelişmiştir. Ayrıca ulus-devletlerde, kendilerinden önceki devlet tiplerine nazaran çok daha büyük bir yönetsel güç yoğunlaşması meydana gelmiştir.³⁰ Şu durumda, ulus-devlet ve modern devleti bir ve aynı olarak kabul etmek mümkün değilse de, kurumsallaşmış ve yoğunlaşmış bir iktidar biçimi olarak ulus-devletin, modern devletin temel biçimi olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Bu model, feodaliteden çıkış ve kademeli olarak ulusal kapitalizmin yerleşiklik kazanmasıyla beraber, bir anlamda "kendiliğinden" oluşmuş, ancak daha sonra dünyanın başka kısımları için de öykünülecek bir model teşkil etmeye başlamıştır. Öte yandan her ne kadar modern devletin oluşumu bir yanıla "kendiliğinden" bir süreç şeklinde ilerlemiş olsa da, bu devlet tipine, yine kapitalistleşmeyle eş zamanlı olarak ortaya çıkan bir değerler dizisi de eşlik etmiştir. Bu değerler dizisini, yahut paradigmayı özetleyen temel kavram ise, Aydınlanma'dır.

²⁸ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004, s. 67-68.

²⁹ Anthony Giddens, **Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi**, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000, s. 206-207.

³⁰ Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, s. 71.

Son derece büyük siyasi etkileri olmuş bir düşünsel paradigma olarak Aydınlanma, temel olarak insan aklını dünyanın merkezine koyan ve rasyonel bilgi temelinde, “doğanın efendisi” haline gelmiş insanın toplumu yeniden ve radikal derecede farklı bir biçimde şekillendirmesini öngören bir akımdı. Felsefe Ansiklopedisi’ne göre bu akım yaygın kullanımda “Akıl Çağı” ile aynı anlama gelecek şekilde kullanılabilir olmakla birlikte, Batı kültürü üzerine çalışan tarihçiler Aydınlanma’yı, “rasyonalizmin karakteristik fikirlerinin ve tutumlarının küçük ve gelişkin düşünür gruplarından çıkıp görece geniş bir eğitimli kamuoyuna yayıldığı” 18. yüzyıla sınırlama eğiliminde olmuşlardır.³¹ Bu tanıma uygun bir şekilde Aydınlanma fikri esas olarak, Fransızca dışındaki Batı dillerinde de *les philosophes* olarak anılan Rousseau, Montesquieu, Voltaire, Diderot gibi 18. yüzyıl Fransız düşünürleriyle ilişkilendirilse de, daha önceki dönemlerde yaşamış olan John Locke, Thomas Hobbes, Francis Bacon gibi İngiliz düşünürlerini de, en azından Aydınlanma’nın öncülleri olarak tanımlamak mümkündür. Bu anlamıyla yaklaşık iki asıra yayılan bir süreç içinde şekillenen Aydınlanma olgusunun genellikle “Doğa”, “Akıl” ve “İlerleme” üçlemesi çerçevesinde ele alındığını vurgulayan Haggag Ali’ye göre bu üçlemeyi oluşturan unsurlar, Yahudi-Hıristiyan geleneklerinin dayattığı “doğal olmayan” ve “irrasyonel” yüklerle karşı rasyonel ve ilerici bir sistem teşkil edebilecek standartlara ve yasalara gönderme yapar. Yahudi-Hıristiyan gelenekleri, insanlığın kurtuluşunu “Mesih’in ikinci gelişi” ve “Cennet Bahçesi”nde müjdelerken, rasyonel Aydınlanma bunları beklemezsizin bir mükemmellik durumuna ulaşmanın mümkünlüğünü öngörmüştür.³² Dolayısıyla Aydınlanma felsefesinin toplumsal alandaki temel karşılığının “mükemmel” yaşam koşullarını oluşturma hedefi, siyasal alandaki karşılığının ise siyasal erkin ve devlet aygıtının bu hedef doğrultusunda rasyonel temellerde yeniden örgütlenmesi olduğu ileri sürülebilir. Bu iki unsur ise birbirini tamamlar niteliktedir ve Aydınlanma taraftarlarının hem siyasal hem de toplumsal alanı bu “kurtuluşçu” vizyon dahilinde örgütlemeye çalıştığı söylenebilir. Nitekim David Harvey’e göre Aydınlanma projesinde mekânın ve zamanın örgütlenmesi, temel olarak “bilinç ve irade ile donanmış özgür ve faal bir birey olarak ‘İnsan’ın kurtuluşunu” hedeflemiştir. “Doğaya hakim olma” ve mekânın

³¹ Paul Edwards, (yay.), **The Encyclopedia of Philosophy** [Cilt 1-2], New York-Londra: Macmillan Publishing, 1967, s. 519.

³² Haggag Ali, **Mapping the Secular Mind: Modernity’s Quest for a Godless Utopia**, Londra-Washington: The International Institute of Islamic Thought, 2013, s. 40. “Aydınlanma” hakkındaki bu kısa tartışmada, Haggag Ali’nin kitabındaki, özellikle de “Radical Enlightenment” başlıklı ikinci bölümünün başlarındaki tartışmalardan esinlenilmiştir.

rasyonel fethi, Harvey'e göre modernleştirme projesinin ayrılmaz bir parçası olmuştur.³³

Burada kısaca ele almakla yetindiğimiz Aydınlanma fikirlerinin İttihatçılar üzerinde bir dizi farklı etkisinin olduğunun altı çizilmelidir. Öncelikle, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve daha geniş anlamda, bu cemiyeti de içinden çıkaran Jön Türk kuşağının üyeleri, hem Aydınlanma felsefesinin kendisinden, hem de bu felsefenin temel ürünlerinden olan pozitivizmden güçlü bir şekilde etkilenmişlerdi. 19. yüzyılda Saint-Simon ve Auguste Comte gibi Fransız filozoflar tarafından geliştirilen ve daha sonra Émile Durkheim gibi sosyologların da katkılarıyla yeni unsurları da içine alarak genişleyen bir düşünce ailesi olarak pozitivizm, bir yanıyla metafiziği dışlayarak dünyanın yalnızca somut maddi bilgi temelinde anlaşılmasını savunup, toplumların ilerlemesini bilimin ilerlemesi koşuluna bağlarken, diğer yandan da toplumu metaforik bir yorumla bir saate benzetiyor ve mutlak bir uyum içinde çalışan organizmacı bir sosyal-siyasal model öngörüyordu. Aslında bu yaklaşımın, kendisinden daha eski olan mekanist metaforun düşünsel anlamda “akrabası” veya türevi olduğunu ileri sürmek de mümkündür; bu makine metaforuna verilebilecek belki de en iyi örnek ise, yukarıda belirtildiği üzere, 17. yüzyılın İngiliz siyaset felsefecilerinden Thomas Hobbes'dur. Hobbes, ünlü eseri *Leviathan*'ın giriş kısmında hayati, “başlangıcı içerideki temel bir parçada olacak şekilde dalların bir hareketinden ibaret” olarak tanımlar ve hem insanın hem de toplumun işleyişiyle yaylı ve çarklı makinelerin işleyişi arasında paralellikler kurar. Kalbi “yay”, sınırları “teller”, mafsalları ise “çarklar”la eş tutan Hobbes'a göre kamu/devlet/*civitas* da yapay bir insandan başka bir şey değildir: bu yapay insanda bütün organlar ve mafsallar kendi görevlerini yerine getirerek düzeni sağlarlar.³⁴

Hobbes tarafından ilk çerçevesi çizilen bu yaklaşım kuşkusuz, 19. yüzyılın pozitivist düşünürleri tarafından geliştirilen organizmacı yaklaşım üzerinde de etkili olmuştur. Söz konusu yaklaşımın “kurucu ismi” kabul edebileceğimiz Émile Durkheim, İttihatçıların düşünsel yapılarının şekillendiği bir dönemde, 1893 yılında yayınladığı *De la division du travail social* (“Toplumsal İşbölümü Hakkında”) isimli çalışmasında, bu organizmacı anlayışın ana hatlarını çizer. Buna göre organik

³³ David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Cambridge-Oxford: Blackwell, 1990, s. 249.

³⁴ Thomas Hobbes, *The Leviathan*, Londra: J. M. Dent & Sons, Ltd, 1914, s. 1.

toplum, benzer ve homojen parçaların kopyalanmasıyla teşekkül etmeyip, her biri özel bir role sahip olan ve kendileri de farklılaşmış kısımlardan oluşan farklı organların meydana getirdiği bir sistemden oluşur. Toplumsal unsurlar birbirinin aynı olan nitelikler taşımazlar ve aynı şekilde kullanılmazlar. Bu unsurlar bir zincirin halkaları gibi yan yana sıralanmadıkları gibi, birbirlerinin içine de geçirilmezler; organizmanın geri kalanının üzerinde kolaylaştırıcı eylem (*action modératrice*) ifa eden tek bir merkezi organın etrafında, birbirleriyle koordine olmuş ve birbirlerine bağlı hale gelmişlerdir.³⁵

Durkheim'ın esasen mesleki işbölümünü ifade eden, ancak bir bütün olarak toplumu tasavvur etme biçimini de yansıtan bu yaklaşımı Léon Bourgeois tarafından 1896 yılında yayınlanan *Solidarité* ("Dayanışma") isimli çalışmayla da geliştirildi ve bu fikirler "tesanütçülük" adı altında Osmanlı aydınları arasında hızla taraftar toplamaya başladı. Şerif Mardin'e göre, "her şahsın, tabiatın kendisine bahsettiği tabii üstünlükler veya miras yoluyla elde ettiği imtiyazlar ne olursa olsun, muvaffakiyet ve saadete erişmek için insanların işbirliğine muhtaç olduğu" kanısı, bu dönemde giderek yerleşiklik kazanan bir fikir haline gelmiş, özellikle de İttihat ve Terakki'nin erken dönem kadrolarından olan Dr. Abdullah Cevdet üzerinde derin bir etki yaratmıştı.³⁶ Hem organizma tipi toplum anlayışı, hem de bilimsel temelde ilerlemeye verilen önem boyutlarıyla pozitivist fikirlerin bir bütün olarak Cemiyet üzerindeki etkilerinin en açık tezahürlerinden biri ise, Cemiyet'in ismi için "birlik" anlamına gelen *ittihat* ve (Arapçadaki anlamı farklı olsa da Osmanlı Türkçesi'nde) "ilerleme" anlamına gelen *terakki* kelimelerinin seçilmesiydi.

Elbette, 1908'den sonra fiilen iktidarda olacak İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle 1889 yılında Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulan ve ilk adı İttihad-ı Osmani Cemiyeti olan örgüt arasındaki kadro sürekliliği oldukça sınırlı olduğundan, fikrîsel sürekliliğin ne düzeyde olduğu da tartışmaya açıktır. Ancak her durumda, İkinci Meşrutiyet döneminde yönetici konumunda olan cemiyetin, geniş anlamıyla Jön Türk kuşağının bir parçası olduğu kabul edilmelidir. Jön Türklerin ise, gerek eğitim amacıyla, gerekse de mutlakiyet yıllarında sürgün nedeniyle gittikleri Avrupa

³⁵ Émile Durkheim, *De la division du travail social*, Paris: Presses Universitaires de France, 1996, s. 157.

³⁶ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s. 249.

ülkelerinde, özellikle de Fransa’da yukarıda çerçevesini verdiğimiz Aydınlanma ürünü fikirleri benimsedikleri gibi, aynı fikirler üzerine inşa edilmiş olan “Fransa tipi modern devleti” de kendileri için model olarak benimsedikleri söylenebilir. Bu devlet (ve siyaset) modelinin başlıca karakteristik özellikleri ise, yeniden ve biraz daha genişleterek söylemek gerekirse, toplumun rasyonel olarak örgütlenmesi, uyum içinde çalışacak olan organizma tipi toplum anlayışı, bu toplumun “aklı” konumundaki merkezi devlet, “yeni insan”ın yaratılmasının asli unsuru olarak eğitim, sekülerleşme ve bir anlamda hepsini içeren bir olgu olarak ulus inşası şeklinde sıralanabilir.

Kuşkusuz taraftarları açısından büyük beşeri ve sosyal beklentiler getiren modernleşmeyi besleyen idealist (yahut bu kelimenin yaptığı felsefi çağrışımlar nedeniyle daha yerinde olabilecek bir ifadeyle, “ütopyacı”) fikirlerin pratikteki karşılığının bu ideallerle ne düzeyde uyumlu olduğu başlı başına bir tartışma konusudur. Burada bir modernite eleştirisine girişmek çalışmanın kapsamının dışında kalacağı gibi, çalışmamızın böyle bir iddiası da yoktur, ancak ele aldığımız olguları izah etmesi açısından, modernitenin öngörülerini ile sonuçları arasında zaman zaman büyük farklılıkların ortaya çıktığı belirtilmelidir. Özellikle de mutlak bir uyum içinde işleyecek bir toplum öngörüsünün en önemli sonuçlarından biri, bu uyumun dışında kalan unsurların ya mevcut organizmaya asimile edilmesi ya da organizmanın, dolayısıyla da toplumun dışına atılması olmuştur ki, her ikisinin de vardığı sonuç, şu ya da bu düzeyde tekçi/monist bir yapının oluşmasıdır. Modernitenin bu tezahürüne karşı en güçlü eleştiri getiren isimlerinden biri olan Zygmunt Bauman, bu durumu bir “bahçıvan” metaforuyla izah eder: düzeni sağlamaya çalışan “bahçıvan”, “arzulanabilir düzenlemeyi önce kafasının içinde yapar, arkasından da bu imgenin araziye işlendiğinden emin olur. Doğru türden bitkilerin yetişmesini sağlayarak ve davetsiz ve istenmeyen varlığı tasarımın genel uyumunu bozan (ve şimdi ‘otlar’ diye adlandırılan) tüm ötekileri söküp yok ederek, önceden düşündüğü tasarımını araziye dayatır.”³⁷ Bauman’ın özellikle Nazizm’i (ve daha sınırlı ve örtülü bir şekilde Siyonizm’i) izah etmede kullandığı bu metaforun, geç Osmanlı döneminde izlenen milliyetler siyasetini ve özel olarak Arap siyasetini izah edici nitelikte olduğunu ileri sürmek abartılı kabul edilebilirse de bu yorum, modern devletin şu ya da bu düzeyde

³⁷ Zygmunt Bauman, “Living in Utopia,” LSE Açık Semineri, 27 Ekim 2005’den aktaran: Ali, **op. cit.**, s. 42-43.

tekçi (ya da tekleştirici) sonuçlar ürettiğine işaret eden önemli bir tespit olarak kabul edilmelidir ve dikkate alınmalıdır.

Jön Türklerin gerek mutlakiyet yıllarında, gerekse iktidarda oldukları dönemde zihinlerinde yatan model, esas olarak Durkheim'ın ve Bourgeois'ın modeliydi: Mesleki işbölümünün ötesinde, dil, din, kültür gibi alanlardaki farklılıkları barındıran Osmanlı unsurları, birbirlerini tamamlayacak şekilde, tek ve organik bir bütün halinde bir araya gelecekti. "İttihat" anlayışı, farklılıkların yok edilmesini değilse de, "Osmanlılık" üst kimliği içinde bu farklılıkların aşılmasını öngörüyordu. Bu organik bütünü bir arada tutacak unsur ise merkezi devlet olacaktı. Ancak tam da bu merkezi devletin uygulamaları nedeniyle pratikte, arzulanan organik bütünlüğü çatırdatan (veya bu bütünlüğün oluşmasını engelleyen) süreçler yaşandığında iktidar, "ittihat" adına, farklılıkların görünür kılınmasını engelleme yoluna gidecekti. Nitekim 1908-1914 döneminde İttihatçıların izlediği Arap/Suriye politikasının temel karakteristik özelliklerinden biri, Bauman'ın sözünü ettiği "zararlı otların" sökülüp yok edilmesi değilse de, Arapların unsurlar üstü olarak görülen Osmanlılık bahçesinin uyumunu bozmamaları için çeşitli biçimlerde "ikaz edilmeleri" olacaktır.

1.1.2. Osmanlı modernleşmesinin temel dinamikleri

Buraya kadar olan kısımda, konumuz açısından daha açıklayıcı olan Aydınlanma ve pozitivism olgularına ağırlık vermekle birlikte, tüm bunları "Batı modernleşmesinin" gelişim seyri içine yerleştirdik ve Batı'da var olan haliyle modern devletin, ulus-devletle içiçe geçmiş bir olgu olduğunun altını çizdik. Bu noktada sorulması gereken bir soru, modernleşmenin ve modern devletin her yerde mutlaka aynı şablonu izlemek zorunda olup olmadığıdır. Nitekim Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ya da Çarlık Rusyası gibi tarihsel örnekler, ulus-devlet niteliği taşımayan ve (özellikle ilkinde olduğu gibi) belli bir çoğulculuğu da içeren bir modern devlet modelinin mümkün olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı-Türk modernleşmesinin model olarak kabul ettiği modern devlet tipi, söylediğimiz gibi en çok Fransa'daki örneğe denk düşmektedir. Osmanlı-Türk modernleşmesinin kendi özgün tarihsel-toplumsal dinamiklerinin aynı denilemeyecek bazı sonuçlar ürettiği kuşkusuz doğrudur, ancak bu dinamik

farklılıklarının fazla vurgulanmasının ve örneğin, bütün dünyada Batı deneyiminin genelleştirilmesiyle kurulmuş evrensel bir modernitenin var olduğu düşüncesini terk etme çağrısı yapan ve “Batı” ile “Doğu”nun birbirine karşıt olan dinamiklerini sıralamaya koyulan Bertrand Badie’nin metodolojisinin izlenmesinin araştırmacıyı son tahlilde bir “neo-Oryantalizme” veya bir özcülüğe vardırması riski de mevcuttur.³⁸ Bu nedenle en doğru yönelim, farklılıkları gözardı etmeksizin ortak veya benzer unsurları öne çıkarmak olacaktır.

Karşımıza çıkan diğer bir sorun ise, Osmanlı modernleşmesinin hangi süreçler üzerinden tanımlanması gerektiği sorusuna verilecek net bir yanıtın olmamasıdır. İlber Ortaylı’ya göre Osmanlı modernleşmesi için “kesin bir tarihleme ve coğrafya çiziminin güçlüğü ortadadır”; farklı anlatılara ve yaklaşımlara göre bu süreci Nevşehirli İbrahim Paşa’nın sadrazamlığı devrinde matbaanın kurulmasıyla, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzındaki Batılılaşma girişimleriyle, II. Mahmud’un reformlarıyla veya Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile başlatmak mümkündür.³⁹ Ancak genel bir çerçeve oluşturmak gerekirse, Osmanlı modernleşmesini Sultan III. Selim (1789-1807) dönemindeki askeri reformlarla ilk adımları atılan, II. Mahmud (1808-1839) dönemindeki merkezileştirici reformlarla daha fazla şekillenen ve somutlaşan, II. Mahmud’un ölümünden kısa süre sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı (1839) ile de ivmelenerek İkinci Meşrutiyet’e (ve Cumhuriyet’e) kadar devam eden bir yenilenme ve değişim süreci olarak tanımlamak mümkündür. Bu süreç ilk olarak askeri ihtiyaçların ürünü olarak başlamış gibi görünse de, yeni tipte bir dünya vizyonunun yerleşiklik kazanması ve buna eğitim alanında eşlik eden sıçrama da, Osmanlı modernleşmesinin asli unsurları arasında yer almıştır. Ancak Osmanlı modernleşmesinin başlıca hedefinin ve temel unsurunun modern tipte bir merkezi devlet inşası (ve ulus inşası) olduğunun yeniden altı çizilmelidir.

Merkezi devlet inşası, Osmanlı İmparatorluğu’nda temel olarak Batı’da görülen kurumlara ve uygulamalara öykünme yoluyla gerçekleşmişti ve bu kurumlar Batı Avrupa’da olduğu gibi feodaliteden çıkışla birlikte “kendiliğinden” meydana gelmiş değildi; zira Doğu Roma / Bizans modelini izleyen Osmanlı İmparatorluğu,

³⁸ Bertrand Badie, *Les deux États: Pouvoir et société en Occident et en terre d’Islam*, Paris: Fayard, 1986, s. 9 vd.

³⁹ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 28.

bazı dönemlerde feodaliteyi andıran bir ekonomik yapıya sahip olsa da tipik anlamda feodal bir devlet değildi. Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da topraksız serfler oluşmamış, küçük köylülük varlığını korumuş, 18. yüzyıl ortalarına kadar “feodalleşme başlangıcı” olarak tanımlanabilecek süreçlerin önü alınabilmiş ve böylelikle yerel iktidar odakları da gelişmemiştir.⁴⁰ Ancak 17. yüzyılda vergi gelirlerini arttırmak amacıyla getirilen ve en çok parayı devlete peşin olarak ödeyen kişilere köylülerden vergi toplama hakkı veren iltizam sisteminin uzun vadedeki sonucu, iltizam hiyerarşisinin başında yer alan âyânın, hem köylülerden vergi toplayan, hem de yerel ticareti elinde bulunduran nüfuz sahibi kişiler haline gelmesi olmuştur. Öyle ki, 18. yüzyılın ikinci yarısında taşra merkezlerinde bulunan âyân meclisleri, “Batı Avrupa’dakine benzer bir şehir aristokrasisi işlevini” görmeye başlamıştı.⁴¹ İstanbul’un âyânın gücünü resmen tanıması anlamına gelen 24 Eylül 1808 tarihli Sened-i İttifak metni ise, taşrada yerel âyâna yer yer “özerkliğe” benzeyen geniş bir yetki alanı ve hareket serbestisi sağlıyordu ve bu durum, ilerki kısımlarda göreceğimiz gibi, 1908 Devrimi öncesinde Suriye eşrafının merkezin etkisinin kısmen dışında kalan bir “yerel güç” haline gelmesinin de temelini atmıştı. Ancak Sened-i İttifak’ın bir diğer özelliği, güç kaybına uğramış merkezi iktidarın gücünü konsolide etme sürecini başlatmasıydı ve kısa süre içinde merkezi yeniden güçlendirecek adımlar atılacaktı.

Sened-i İttifak metninin imzalanmasından yaklaşık yirmi yıl önce Osmanlı İmparatorluğu, devlet aygıtının yeniden örgütlenmesi yönünde bazı adımlar atmaya başlamıştı. Bu süreci başlatan kişi olarak kabul edilebilecek III. Selim, ilk kez 1792 yılında Osmanlı devlet adamlarından ve ulemasından önde gelen yirmi kişinin yanısıra bir Fransız askeri danışman ve İsveç büyükelçiliğinde çalışan bir Ermeni aydınının da içinde olduğu yirmi iki kişiyi bu alanda bir ön çalışma yapmak üzere bir araya getirmişti. Söz konusu heyetin hazırladığı ve Şükrü Hanioglu’na göre 1789 tarihli *Cahiers*’ye benzetilebilecek olan reform metni, temel olarak askeri meselelere ve vergiyle ilgili meselelere odaklanıyordu.⁴² Her iki alanda yeniden örgütlenme

⁴⁰ Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz: Çağlar Keyder, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s. 15-38.

⁴¹ Keyder, **op. cit.**, s. 26.

⁴² M. Şükrü Hanioglu, **A Brief History of Late Ottoman Empire**, Princeton: Princeton University Press, 2008, s. 42. Hanioglu’nun bu benzetmeyi yaptığı *Cahiers*, yahut tam adıyla *Cahiers de doléances* [“Şikayet defterleri”], 1789 yılında Versailles’da toplanacak olan Etats-Généraux’ya

ihtiyacının altını çizen bu “reform programı”na “yeni düzen” anlamına gelen *Nizam-ı Cedid* adı verilirken, ertesi yıl aynı ismi taşıyan bir ordu da kuruldu. Yeni orduya karşı 1807 yılında patlak veren Kabakçı Mustafa isyanı ise, hem Nizam-ı Cedid ordusunun hem de III. Selim’in saltanatının sonunu getirdi. Bir yıl sonra, 28 Temmuz 1808 tarihinde gerçekleşen Alemdar Mustafa Paşa isyanı III. Selim’i yeniden tahta çıkarmayı amaçlasa da, isyanın sonuçlarından biri, hal edilmiş eski padişahın IV. Mustafa tarafından boğdurulması oldu. Ancak isyancılar aynı gün Şehzade Mahmud’a biat etti ve “yenilenme taraftarı” Alemdar Mustafa Paşa’nın desteğiyle tahta çıkan II. Mahmud, tahtta olduğu süre boyunca bir dizi yenilikçi reforma imza attı.

II. Mahmud’un reformlarının merkezinde de yine askeri reformlar vardı, ancak askeri alanda yapılacak düzenlemeler, eğitimden maliyeye kadar bir dizi alanın da yeniden yapılandırılmasını gerektiriyordu ve yine Ortaylı’dan ödünç alarak söylemek gerekirse, “gelişmeler ordunun, idarenin, maliyenin yanında edebiyata, mimariye, günlük hayata da kaçınılmaz olarak sıçradı.”⁴³ Diğer yandan, II. Mahmud’un en önemli reformlarından biri olan Yeniçeri Ocağı’nın lağvı ve yerine Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediyye’nin kurulması (1826) kuşkusuz bir yanıyla, eski niteliğini kaybetmiş bir ordunun yerine yeni tipte bir ordunun geçirilmesini hedefleyen askeri bir adımdı, ancak bunun önemli siyasi içerimleri de vardı. Öncelikle, Yeniçerilerin giderek artan düzeyde siyasi bir güç haline geldiği, padişahları hal edip yerine yenilerini getirmesinin “sıradan” bir olay haline gelmeye başladığı ve genel olarak devlet yönetimi üzerinde normal üstü bir etkisinin olduğu düşünüldüğünde, Yeniçeri Ocağı’nın kapatılması aynı zamanda merkezi iktidarı güçlendiren bir adım olarak, hatta o tarihte henüz dünyaya gelmemiş olan Max Weber’in terimiyle söylemek gerekirse “meşru şiddet tekelinin” Saray’dan bağımsız hareket eden bir gücün ortadan kaldırılması yoluyla, münhasıran Saray’ın elinde toplanması olarak da tanımlanabilir. Öte yandan bu yeni uygulamanın “profesyonel ordu” mekanizmasını ortadan kaldırıp Osmanlı tarihinde ilk defa “askere alma” sistemine dayanması nedeniyle Virginia Aksan, II. Mahmud’un aldığı bu kararı “yurttaşlar ordusu” kavramı içinde ele alır ve yeni uygulamanın “daha kesin

sunulmak üzere Kral XVI. Louis’nin emriyle, her üç sınıfın meclislerinin kaleme aldığı talepler ve şikayetlerden oluşan metinleri ifade eder.

⁴³ Ortaylı, **op. cit.**, s. 44.

hatlarıyla tanımlanmış bir Türk-Müslüman yurttaşlığına dayanan yeni bir Osmanlı mutlakiyet biçiminin başlangıcına” işaret ettiğini belirtir.⁴⁴ Bir başka deyişle yeni ordu, sadece Batı tipi bir modern devlet yönünde bir adım değil, aynı zamanda – henüz eşitlik ve laiklik temelinde olmasa da – Batı tipi bir yurttaşlık anlayışının ilk nüvelerini gösteren bir adım olarak da ele alınabilir.

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen reformların önemli bir bölümü de ilk söylenen bağlamın içine yerleştirilebilir: 1831 sonbaharından itibaren *Takvim-i Vekayi*’nin yayına girmesi, aynı yıl mülki idarede yapılan önemli bir yenilik olarak Anadolu ve Rumeli’de (erkek nüfus için) sayım yapılması, 1834 yılında Divan-ı Hümayûn’un lağvedilmesi ve yerine Meclis-i Vükela’nın kurulması, bunların yanısıra devlete memur kadrosu yetiştirecek bazı okulların açılması ve ilk posta faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi, bu dönemi karakterize eden şeyin Batı Avrupa’dakine benzer güçlü bir bürokrasinin var olduğu modern bir merkezi devlet inşası olduğunu göstermektedir.⁴⁵

Osmanlı modernleşmesindeki en önemli dönüm noktalarından biri ise, II. Mahmud’un ölümünden birkaç ay sonra, oğlu Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde gerçekleşecekti: 3 Kasım 1839 günü Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından Gülhane Hatt-ı Hümayûnu’nun okunmasıyla birlikte, Osmanlı-Türk tarihinde “Tanzimat Dönemi” olarak bilinen dönem başladı. Sırp ve Yunan isyanları ile Mısır’daki Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanının İmparatorluk’ta ilk çatırdama emarelerine yol açtığı bir dönemde okunan Hatt-ı Hümayûn, Halil İnalcık’a göre, “her şeyden önce Avrupalı bir devlet telakkisi taşıyordu”; içerdiği esas haklar ve “idari, mali, askeri tedbirler o zamanın Garp devletleri göz önüne alınarak ileri sürülmüştü.”⁴⁶ Bu durumu daha güçlü bir şekilde ifade eden Şükrü Hanioglu’na göre Tanzimat Fermanı’nın bazı kısımlarında Fransızların İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi’nin altıncı, yedinci, on üçüncü ve on yedinci maddelerine açık anırtırmalar olduğu gibi, hükümetin sorumluluklarını tartışan kısımla 1776 tarihli

⁴⁴ Virginia Aksan, “Breaking the spell of the Baron de Tott: Reframing the question of military reform in the Ottoman Empire, 1760-1830”, *The International History Review*, cilt XXIV, Sayı 2, Haziran 2002, s. 257-258.

⁴⁵ II. Mahmud’un sözü edilen reformlarından bazıları hakkında bir değerlendirme için bkz: Ortaylı, *op. cit.*, s. 43-48.

⁴⁶ Halil İnalcık “Tanzimat Nedir”; Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012 içinde, s. 49.

Virginia İnsan Hakları Bildirgesi arasında da çarpıcı benzerlikler görülüyordu ve “metnin taslağını hazırlayan Osmanlı bürokratlarının Osmanlı hükümet anlayışının kısmen dışarıdan ödünç alınmış kavramlar temelinde modernleştirilmesine samimi bir şekilde inandığı açıktı”.⁴⁷

Tanzimat Fermanı’yla başlayan dönemi Sened-i İttifak’la kurulan merkez-çevre dengesinin tersine çevrilmesi olarak yorumlayan Metin Heper’e göre, Tanzimat’ın arkasında yatan temel düşünce, “devlet ile tebaa arasında doğrudan bir ilişkinin gerçekleştirilmesi yönünde idi”: önceki dönemde çevre bölgelerinde bazı yönetim işleri yerel eşrafa devredilmişken, bundan böyle bu aracı rolüne son verilmesi ve devletle tebaa arasında hiçbir türden bir aracının olmadığı bir kurumsallaşmanın yeniden tesis edilmesi hedeflenecekti.⁴⁸ Diğer yandan Tanzimat Fermanı’nın en önemli özelliklerinden biri de, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de can, mal ve namus güvenliğini garanti altına alması, böylelikle bir hak eşitliği düzenlemesini getirmesiydi.⁴⁹ Bu düzenleme, II. Mehmed döneminden beri var olan “millet sistemi”nin fiilen sonlanmaya başlaması anlamına geldiği gibi, sonraki yüzyılın başlarına kadar siyasi söylemlerde temel önemde bir yer teşkil edecek olan “Osmanlıcılık” ilkesinin de ilk adımının atılması anlamına geliyordu. Tanzimat Fermanı’nın bir bakıma tamamlayıcısı olacak olan 28 Şubat

⁴⁷ Hanioğlu, **op. cit.**, s. 73.

⁴⁸ Metin Heper, **Türkiye’de Devlet Geleneği**, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006, s. 79. Burada bir indirgemeciliğe düşmemek adına, yeniden yapılandırma sürecinin her yerde aynı şablonu izlemediğini ve “mükemmel” bir şekilde işlemediğini de vurgulamak gerekir. Tanzimat’ın Suriye özelinde hayata geçirdiği düzenlemeler, Moshe Ma’oz’a göre “merkeziyetçilik ile adem-i merkeziyetçiliği aynı çatı altında birleştirme çelişkisi” doğurmuştu. Nitekim Vali’nin keyfi ve “zorba” uygulamaları seraskerlik ve defterdarlık gibi mekanizmalarla dengelenmeye çalışırken, güçsüz bir valinin varlığı aynı zamanda yerel âyân ve ulemanın Suriye şehirleri üzerindeki ağırlığının ve nüfuzunun artması gibi bir sonuç getirmişti. Bu sebeple 1852 yılından itibaren Suriye’de valiliğin yetkileri yeniden artırıldı. Bkz: Ma’oz, Moshe. “Tanzimat’ın ilk yıllarında modernleşme hareketinin Suriye siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisi”, İncalçık-Seyitdanoğlu, **op. cit.** içinde, s. 269-276. Ma’oz’un bu konudaki daha ayrıntılı tespit ve değerlendirmeleri için bkz: Moshe Ma’oz, **Ottoman Reform in Syria and Palestine: 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics**, Oxford: Clarendon Press, 1968.

⁴⁹ Bazı araştırmacılar tarafından Tanzimat Fermanı’nın Müslüman-gayrimüslim eşitliğinden dolayı ve örtülü bir şekilde söz ettiği düşünülse de, metnin ilgili kısmında verilen mesaj açık gibi görünmektedir: “... hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulmamak ve herkes emvâl ve emlâkine kemâl-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ânâ bir taraftan müdahale olunmamak ve firarda birini töhmet ve kabahatten berîu’zimme olacaklarından ânın malını müsâdere ile vereseşi hukûk-ı irsîyelerinden mahrum kılınmamak ve *tebaa-yı saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslam ve milel-i sâ’ire bu müsâ’adât-ı şâhânemize bilâ-istisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmûs ve mal maddelerinden hükm-i şer’î iktizasınca kâffe-i memâlik-i mahrûsamız ahâlisine taraf-ı şâhânemizden emniyyet-i kâmile verilmiş...*” Tanzimat Fermanı’nın tam metni için bkz: “Gülhane’de Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayûn’un Sureti”, **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt 1. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289 (1873), s. 4-7; Latin harfli tam metin için: “Tanzimat Fermanı”, İncalçık-Seyitdanoğlu, **op. cit.** içinde, s. 13-16 (vurgular bize ait).

1856 tarihli Islahat Fermanı ise bu hak eşitliğini çok daha kapsamlı olarak tanımlayacak, gayrimüslimlerin imtiyazlarının saklı tutulmasıyla birlikte devlet memurluklarında istihdamdan askeri okullara ve Mülkiye'ye kabul edilmeye kadar, Müslümanların sahip olduğu hemen hemen bütün haklar gayrimüslim tebaaya da tanınacaktı.⁵⁰

Tanzimat dönemi, giriş kısmında da belirtildiği üzere 1864 ve 1867 tarihli yeni vilayet nizamnameleri ile, Fransa'daki departman modeli temelinde, vilayetten sancak, kaza, nahiye ve karyeye doğru giden hiyerarşik bir idari ve mülki yapılanmanın tesis edilmesine de tanıklık ederken, bu nizamnamelerden birkaç yıl sonra çıkarılan Tabiiyet-i Osmaniyye Kanunnamesi ile dinsel ve etnik aidiyetleri aşan bir Osmanlılık tanımı kanuni bir çerçeve kazandı. 21 Ocak 1869 tarihli kanunun birinci maddesi “Valideyni veyahut yalnız validi tabiiyet-i Devlet-i Âliye’de bulunduğu halde tevellüd eden eşhas Devlet-i Âliye tebaasından ma’duddur” hükmüyle, halen “tebaa” kelimesinin kullanılmasına rağmen fiilen Osmanlı yurttaşlığını tanımlıyor, ikinci maddesi ise “Valideyni ecnebi olduğu halde Memâlik-i Şahane’de mütevellid olan eşhas sinn-i rüşde vusûlü tarihinden bidae ile üç sene zarfında tabiiyet-i Devlet-i Âliye’yi bihakkın talep edebilir” hükmüyle, dinsel ve etnik kökeninden bağımsız olarak, yabancı ülkelerin yurttaşı olan ailelerin çocuğu olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde dünyaya gelenlere de Osmanlı yurttaşlığını talep etme hakkı veriyordu.⁵¹ Feroz Ahmad’ın yorumuna göre, 1851 tarihli Fransa Yurttaşlık Kanunu’nu model alan bu kanun, tabiiyeti toprak temelli olarak tanımlıyor ve bu anlamıyla Prusya’daki etnisite temelli kanundan ayrılıyordu.⁵²

Geç Osmanlı döneminin en önemli ve en ayırt edici dönemlerinden biri de, 30 Mayıs 1876’da Sultan Abdülaziz’in ve kendisinden üç ay sonra da Sultan V. Murad’ın hal edilmesi üzerine, 31 Ağustos 1876 tarihinde Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) tahta çıkmasıyla başladı. Sultan’ın ilk işlerinden biri, 10 Eylül 1876 tarihli Hatt-ı Hümayûn ile bir Meclis-i Umumi’nin toplanması gerektiğini ilan etmesi, yirmi gün sonra da ulema ve yüksek memurlardan temsilcilerin bir araya

⁵⁰ **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt 1, s. 7-14; Latin harfli tam metin: İnalçık-Seyitdanoğlu, **op. cit.**, s. 19-25.

⁵¹ **Düstur**, Birinci Tertip, Cilt 1, s. 16-17.

⁵² Ahmad, **op. cit.**, s. 5.

gelerek bir anayasa metni için hazırlıklara başlamasını emreden bir irade yayınlaması oldu. Tarihte “Birinci Meşrutiyet” olarak anılan dönemin başlangıcı kabul edilen 23 Aralık 1876 tarihinde törenle ilan edilen Kanun-ı Esasi, François Georgeon’a göre bir “denge” anayasasıydı: bir yanıla, Sultan’a nazırları ve Meclis-i Âyân üyelerini tayin etme, Meclis-i Mebusan’ı toplama ve feshetme yetkisi vermesi ve çıkarılacak kanunları irade-i seniyye onayına tabi tutması açısından “sultancı” bir anayasa iken, diğere yanıla da adaletin bağımsızlığı, inanç özgürlüğü, mülkiyet güvenliği, istihdamda tüm tebaanın eşitliği gibi ilkeleri hayata geçirmesi sebebiyle “liberal” bir yön de taşıyordu.⁵³

Kanun-ı Esasi metnini hazırlayan encümenin başında yer alan ve bir süre Suriye Valiliği de yapacak olan Midhat Paşa, kendi döneminde Osmanlı devlet yapısı içindeki “reformcu” isimlerin belki de en başında geliyordu. Midhat Paşa 1878 yılının Mayıs ayındaki Londra gezisi sırasında kaleme aldığı Fransızca bir broşürde, geliştirdiği vizyonun ana hatlarını da ortaya koymuştu. Midhat Paşa’ya göre pek çok devlet adamı Osmanlı Devleti’ne yeni kurumlar kazandırmak için büyük çabalar sarfetmiş ve Osmanlı-Rus Savaşı’nın başlangıcından hemen önceki durum, otuz yıl öncesiyle karşılaştırıldığında, başka ülkelerde ancak yüz yılda kaydedilebilecek kadar büyük bir ilerlemeye tanık olmuştu.⁵⁴ Ancak Midhat Paşa’nın bu müdafaa amaçlı broşürü kaleme almasından üç ay önce, savaşın yarattığı olağanüstü durum gerekçe gösterilerek Meclis-i Mebusan feshedilmiş ve Kanun-ı Esasi de “muvakkaten” askıya alınmıştı. Bu kararlarla birlikte otuz yıl sürecek bir mutlakiyet (yahut “istibdat”) devri başlarken, Tanzimat’tan beri hızlanarak devam eden “Osmanlılık” ve “Osmanlı yurttaşlığı” siyasetinin yerini “ittihad-ı İslam” ve Hilafet siyaseti alacak, aynı zamanda bu dönem pek çok bölgede yerel iktidar odaklarının ve eşrafın güçlenmesine tanık olacaktı.

1878 yılından Meşrutiyet’in yeniden ilan edileceği 1908 tarihine kadar olan otuz yıllık mutlakiyet devri bu anlamıyla Osmanlı modernleşmesinin ana doğrultusundan uzaklaşma anlamına gelse de, Abdülhamid döneminde bir bütün olarak modernleşme sürecinin sekteye uğradığı söylenemez. Nitekim Abdülhamid döneminde askeri reformlar gibi düzenlemelerden vazgeçilmediği gibi,

⁵³ François Georgeon, **Abdülhamid II: Le Sultan Calife (1876-1909)**, Paris: Fayard, 2003, s. 64.

⁵⁴ Midhat Pacha, **La Turquie: Son Passé, Son Avenir**, Paris: Librairie des Facultés, 1901, s. 17.

modernleşmenin asli unsurlarından olan okullaşma bu dönemde de hızlanarak devam etmiş, ancak Sultan, Benjamin Fortna'nın ifadesiyle, eğitim sistemini "Osmanlı siyaseti ve İslami pratikle uyuşturmak için onun içeriğini değiştirmeyi" seçmiştir.⁵⁵ 1908 Devrimi'ni gerçekleştirecek olan kadroların önemli bir bölümü de, bu dönemin okullarında yetişen kişiler arasından çıkacaktır. Bununla birlikte Abdülhamid döneminin, devlet ve yönetim anlayışlarında ciddi bir yönelim farklılığıyla karakterize olduğunun altını çizmek gerekir. Nitekim Tanzimat rejiminin getirdiği "yurttaşlık" anlayışı, tüm Osmanlılar için hak ve vazife eşitliğiyle yan yana gidecek şekilde devlete sadakat ilkesine dayanırken, Abdülhamid rejimi eski bir geleneğe geri dönerek bunun yerine "Sultan'a sadakat" ilkesini geçirmiştir.⁵⁶ Bu yaklaşıma siyasal ve toplumsal alanın her yerine nüfuz eden güçlü bir gözetim ve denetleme politikası eşlik etse de, bunu bir "tek adam yönetimi" olarak tanımlamak yerinde olmayacaktır. Söz konusu olan şey daha ziyade, sistemin işlemlerini sağlayacak ve Sultan'a sadakatle bağlı kalacak olan dev bir yüksek ve düşük dereceli memurlar ağı idi. Bu politikanın bir uzantısı da, daha ileride ayrıntılı olarak değineceğimiz ve kısaca, taşrada egemenliğin İstanbul'a sadık eşraf ve âyân ile paylaşılması ve sistemin bu unsurlar aracılığıyla konsolide edilmesi olarak da tanımlanabilecek olan "eşraf siyaseti" idi. Aslında bu siyaseti ilk benimseyen ve uygulayan Sultan Abdülhamid değildi; ancak bu model belki de en gelişkin biçimine onun döneminde ulaşacaktı. Bu siyasetin amacı taşrayı güçlendirmek değil, taşra güçleri aracılığıyla tüm nüfusun entegrasyonunu sağlamak olsa da, bu yönelimin doğal sonucu yerel güçlerin nüfuz alanlarının genişlemesi olacak, Abdülhamid döneminde bu açıdan en "ayrıcılık" konuma ise Arap vilayetleri yerleşecekti.⁵⁷

Arap vilayetlerine ve genel olarak Araplara bu dönemde özel bir ilgi gösterilmesi ve çeşitli ayrıcalıklar tanınması kuşkusuz, Sultan'ın benimsediği ve "ittihad-ı İslam" veya Hilafet siyaseti olarak adlandırılan yönelimle de doğrudan ilgiliydi. Sultan Abdülhamid'in yüzyıllardır fiilen pek yapılmayan bir şeyi yaparak kendisini Osmanlı Sultanı olmanın ötesinde, Halifelik referansı ile tanımlaması, daha

⁵⁵ Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 32

⁵⁶ Hanioglu, **op. cit.**, s. 125.

⁵⁷ Abdülhamid rejiminin vilayetler politikası ve özel olarak Arap vilayetlerinin ayrıcalıklı konumu için bkz: Georgeon, **op. cit.**, s. 170-191. Gökhan Çetinsaya da 2006 tarihli çalışmasının bir bölümünü, Basra ve Bağdat'ta El-Nakib ailesi üyeleri aracılığıyla işleyen eşraf siyasetine ayırmıştır; bkz: Gökhan Çetinsaya, **Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908**, Londra-New York: Routledge, 2006, özellikle s. 52-60.

Meşrutiyet devrinin başında kendini göstermişti: 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin üçüncü maddesi Hilafet makamının Âl-i Osman'a ait olduğunu vurgularken, dördüncü maddesi de padişahı, “hasbel-hilâfe dîn-i İslâm'ın hâmisî ve bilcümle tebaa-i Osmanîyye'nin hükümdar ve padişahı” olarak tanımlamıştı.⁵⁸ Kanun-ı Esasi iki yıl sonra askıya alındığı zaman ise Büyük Britanya, kendi dış politika hesapları doğrultusunda Osmanlı sultanının artık böyle bir yetkiye sahip olmadığını iddia edecekti.⁵⁹ Ancak Abdülhamid, tahtta oturduğu dönem boyunca bu ünvanı vazgeçmediği gibi, Hilafet'i aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman unsurlarını bir araya getirme ve özellikle Türkler, Araplar, Arnavutlar ve Kürtler arasında ortak kimliğe dayalı bir yakınlık kurma aracı olarak kullandı.⁶⁰

Sultan II. Abdülhamid dönemi, bir yandan bu resmi politika uygulanırken diğer yandan da, giriş kısmında da belirtildiği gibi Batı Avrupa'da ulus-devlet paradigmasını besleyen fikirlerin Osmanlı İmparatorluğu içinde de karşılık bulması sonucunda, özellikle gayrimüslim unsurlar arasında bazı “milliyetçi” fikirlerin benimsenmesine de tanık oldu. Feroz Ahmad'a göre “çağdaş terimlerle düşünebilen bir intelligentsia yaratmış olduğu söylenen topluluklar”, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Selanik Yahudileri idi.⁶¹ Bu toplulukların içinden çıkan aydınlar özellikle Balkanlar'da modern milliyetçi fikirlerin yanısıra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk sosyalist akımların da temellerini atarken, 19. yüzyılın sonlarına doğru Şark vilayetlerinde “Ermeni sorunu” bir kez daha görünür hale gelmeye başladı. 1885 yılında Van'da kurulan Armenakan, 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçakyan ve 1890 yılında Tiflis'te kurulan Ermeni Devrimci Federasyonu (Daşnaksütyun) gibi siyasi oluşumlar, Şark vilayetlerinde 1878 tarihli Berlin Kongresi'nde sözü verilen ıslahatların uygulanması amacıyla yoğun siyasi faaliyetlere girişti.⁶² Bu oluşumlar aynı zamanda, devletten veya devlet dışı aktörlerden gelebilecek saldırılara karşı “öz savunma” gerekçesiyle silahlı fedai birlikleri de oluşturmuş ve özellikle Hınçaklar, Ekim 1895'te başlayan Zeytun Ayaklanması'na katılmış, binlerce kişinin hayatını kaybettiği bu ayaklanma, Büyük Devletler'in müdahalesiyle sonlanmıştı.

⁵⁸ **Düster**, Birinci Tertip, Cilt 4. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1295 (1879), s. 4.

⁵⁹ Georgeon, **op. cit.**, s. 195.

⁶⁰ **A.g.e.**, s. 197.

⁶¹ Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde milliyetçilik ve sosyalizm üzerine bazı düşünceler”; Tunçay-Zürcher, **op. cit.** içinde, s. 13.

⁶² Anahide Ter Minassian, “1876-1923 döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist hareketin doğuşunda ve gelişmesinde Ermeni topluluğunun rolü”; Tunçay-Zürcher, **op. cit.** içinde, s. 167.

Öte yandan aynı dönemde bazı Müslüman unsurlar arasında da ulus referanslı siyasi ve düşünsel akımlar ortaya çıkmış, Araplar ve Arnavutlar arasındaki ilk hareketliliklere ilave olarak örneğin 1898 yılında, “Kürt milliyetçiliğinin ilk belirtisi” olduğu varsayılan *Kurdistan* gazetesi yayımlanmaya başlamıştı.⁶³ Ancak Bajalan’a göre geç Osmanlı dönemindeki ilk Kürtçüler, Osmanlılık fikrine bağlı kalmakla “kendi etnik kimliklerini kazanmak” arasında bir tezat görmüyordu. Bu kuşak için Kürtçülük söylemi Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılma eğiliminin değil, imparatorluğu güçlendirme eğiliminin bir dışa vurumuydu ve tıpkı Jön Türkler gibi onlar da “devletin nasıl kurtarılacağı” sorusuyla ilgileniyorlardı.⁶⁴

Bu düşünsel ortam içinde, Cumhuriyet yıllarında da tarihçi ve siyasetçi kimliğiyle adını duyurmaya devam edecek olan Yusuf Akçura, “prematüre” denilebilecek bir çıkış yaparak 1904 yılında “Türkçülük” siyasetini savunan bir metin yayınladı. *Üç Tarz-ı Siyaset* adını taşıyan ünlü metinde Akçura, Osmanlı İmparatorluğu’nda kuvvet kazanma ve ilerleme amacıyla izlenebilecek üç siyaset biçimini – Osmanlılık, İslamcılık/Panislamizm, Türkçülük – birbiriyle karşılaştırıyor, esas tartışmaların ilk ikisi arasında yürümesine karşın bunların ikisinin de başarısız olduğunu görüldüğünü ileri sürüyor ve örtülü ve çekingen denilebilecek bir dille, faydalı ve uygulanabilir olan yegane siyasetin Türkçülük olduğunu savunuyordu.⁶⁵ Ancak yayınlandığı dönemde bazı olumsuz tepkilerle karşılaşan bu metin, bir bakıma beklentisel, yahut “zaman dışı” bir nitelik taşıyordu: Türk ulusuna dayalı bir siyaset anlayışı o yıllarda yaygın olmaktan hayli uzaktı ve bir Osmanlı ulusunu yeniden tanımlama ve devleti de bu temelde restore etme fikri, giderek daha fazla taraftar kazanıyordu.

Tanzimat’tan beri temelleri atılan Osmanlılık projesi, Türk olmayan unsurların da katılımı ve desteğiyle gerçekleşen 1908 Devrimi sonrasında Meşrutiyet yönetimi altındaki Osmanlı İmparatorluğu’nun bir anlamda “resmi ideolojisi” haline gelecekti. İttihatçıların bu politikada “samimi” olup olmadıkları, gelecek bölümde

⁶³ Djene Rhys Bajalan, **Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)**, çev. Burcu Yalçınkaya, İstanbul: Avesta, 2010, s. 40.

⁶⁴ **A.g.e.**, s. 44. Bajalan’ın çalışmasına *Jön Kürtler* adını vermesinin sebebi de kurduğu bu paralelliktir.

⁶⁵ Metnin çok sayıda farklı baskısı mevcuttur. Enver Ziya Karal’ın önsözünü ve Ali Kemal ve Ahmet Ferit (Tek) Beylerin cevaplarını da içeren bir versiyon için bkz: Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014 (İlk baskı: 1976).

özellikle Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey ve *Tanin* başyazıları örneği üzerinden biraz daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır. Ancak her durumda önemli olan, niyetlerdeki samimiyetten ziyade, bu politikanın pratikteki karşılığıdır. Osmanlıcılığın ulusçuluğa karşı bir tepki olduğunu ve Tanzimat'tan beri çeşitli evrelerden geçerek geliştiğini söyleyen Fahri Yetim, bu kavramı yalnızca İttihatçıların resmi politikaları ile ilişkilendirmemek gerektiğini savunur ve Osmanlıcılığın “II. Meşrutiyet döneminde daha ziyade İttihat ve Terakki iktidarının artan ölçüde merkezîyetçi, Türkçü ve liberal muhalefeti bastırıcı uygulamaları karşısında muhalefetin bir tür çoğulculuğu savunma aracı olarak” işlev gördüğünü ileri sürer.⁶⁶ Burada özellikle “Türkçü” kelimesine itiraz etmek için yeterince yer olsa da, Yetim'in işaret ettiği nokta önemli bir gerçekliği de içermektedir: Osmanlılık sadece İttihatçıların değil, muhaliflerinin de ideolojisiydi ve esas ayırım noktası, daha sonraki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi, Osmanlıcılığın “ittihat” ve “itilaf” yorumlarındaydı. İttihatçıların yönetimi, farklı unsurları eşit yurttaşlar olarak görürken, aynı zamanda çoğulculuğu içermeyen bir “Osmanlı ulusu” anlayışına da sahipti. Nitekim Paul Risal müstear ismini kullanan Moiz Kohen (daha ileride Tekin Alp), 1912 yılında *Mercure de France* dergisi için kaleme aldığı bir yazısında, İttihatçıların anladığı haliyle Osmanlıcılığı – ironi de içeren bir dille – şöyle tanımlıyordu:

[Türkler] Devrime kadar yegane gerçek Osmanlılardı ve onlar yalnızca Osmanlıydı. Şimdi ise bu sıfatlarını ötekilerle paylaşıyorlardı. Ötekilerin artık yalnızca Osmanlı olması gerekiyordu. Her türlü özgüncülüğü reddetmeliydiler. Artık ne Rum vardı, ne Yahudi ne de Ermeni; artık sadece Osmanlılar vardı. Artık *uluslar* değil, *ulus* vardı [“Il n’y avait plus des nations, mais la nation”]. Osmanlılık duygusunda layıkıyla birliktelik sağlamak için, herkes yaşlı adamı incelemeliydi. Onun tüm kalbi vatana bağlıydı. Toplumsal yaşam yurttaş yaşamıyla kaynaşmalıydı. Etnik dayanışma onlara artık bir canavarlık olarak, her milliyete özgü kurumlar ise vatan için yaralayıcı olacak anakronizmler olarak görünüyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı *Rumeli*, Rumların, Yahudilerin hayır cemiyetlerinin, kulüplerinin varlığından sızı ve keder içinde bahsediyor. Hepimiz Osmanlı olduğumuza göre, neden alt bölünmeleri sürdürmekte ısrar edelim? Çitleri indirelim. Ortak eserlere, aynı kasaya, aynı idareye sahip olalım. Yoksullar – Müslüman, Hıristiyan veya Musevi – *bizim* yoksullarımızdır, kaynakları bulunmayan Osmanlı kardeşlerimizdir.

⁶⁶ Fahri Yetim, “II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğe geçişte kapsayıcı formül: ‘Millet-i Hâkime’ düşüncesi ve etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2008, Sayı 18, s. 76-77.

Bahtsızlara yardım etmek için ve sefaletle mücadele etmek için onlara el uzatalım. Uzaklaştırmaya yer yok. Dışlayıcılık: işte düşman!⁶⁷

Söylenenlerin tümünden hareketle bazı tespitler yapmak mümkün görünmektedir. Her şeyden önce 1908 sonrasında kurulan yeni rejim, kurumsal olarak yüz yıllık bir sürecin birikimine dayanmakta, ideolojik açıdan ise birden fazla kaynaktan beslenmektedir. İttihatçıların devraldığı miras, Tanzimat öncesinden başlayarak, 19. yüzyıl boyunca inişlerle ve çıkışlarla devam eden ve amacı “Batı tipi” merkezi bir devlet inşası ve “eşitlik” temelinde tasavvur edilen Osmanlı yurttaşlığı olan modernleşme mirasıdır ve Temmuz 1908’den itibaren fiilen iktidarda oldukları dönemde bu süreci en üst düzeye taşıyacaklardır. Güçlü ideolojik dayanaklara da sahip olan bu yönelim, “dışlayıcılığı” düşman ilan etse de, bir ülkü olan Osmanlı yurttaşlığı, pratikte Osmanlı unsurlarının özgünlükleri görmezden gelinemeyeceği için sancısız bir şekilde tesis edilemeyecek, merkezi devlet uygulamasının getirdiği sonuçlar da, modern devletlerin çoğunda olduğu gibi bu sancuları derinleştirecektir.

Bu bölümün başlarında, bir modernleşme eleştirisine girişmek gibi bir niyetimizin olmadığını belirtmiş ve modernleşmenin hem temel kurumları hem de temel paradigmaları itibarıyla İstanbul’daki yöneticileri çevre unsurları açısından sorunlar yaratacak uygulamalara götürmesine karşın, imparatorluğun Türk olmayan unsurlarının kimlik gelişimini sağlayan sürecin de modernleşme sürecinin kendisi olduğunu söylemiştik. Aşağıda, bu “madalyonun öteki yüzüne”, geniş Osmanlı modernleşme sürecinin parçası olarak 19. yüzyılda Arap kimliğinin gelişim kanallarına değinilecek ve Araplık referanslı siyasi ve düşünsel eğilimler için kavramsal bir tanımlamaya gidilmeye çalışılacaktır.

⁶⁷ P. Risal, “Les Turcs à la recherche d’une âme nationale”, **Mercure de France**, 16 Ağustos 1912 (364), s. 680. Burada ve diğer kısımlarda İngilizce ve Fransızca kaynaklardan yapılan metin alıntılarının çevirisi bize aittir.

1.2. Arap kimliğinin gelişim kanalları ve “Arap milliyetçiliği” tanımının sorgulanması

1.2.1. Milliyetçilik ve türevleri ile “Arap milliyetçiliği” üzerine bir tartışma

Sosyal bilimler literatürü, milliyetçilik olgusunu anlamaya ve tanımlamaya çalışan pek çok çalışmayı barındırmaktadır ve bu kısa alt bölümde bu zengin teoriler ailesinin tamamını ele almamız mümkün değildir. Ancak “ulusal” toplulukların ya da bu topluluklar adına söz söyleyen bireylerin ve örgütlenmelerin çeşitli siyasi yönelimlerinin milliyetçilik olarak adlandırılmasının mümkün olup olmadığını, yahut ne düzeyde mümkün olduğunu ortaya koyabilmemizi sağlayacak bazı ayırt edici unsurlar belirlemek için, literatürdeki öne çıkan teorilerden bazılarına değinmek yerinde olacaktır.

Geniş anlamıyla “milliyetçilik” olarak adlandırılabilir bir siyasi yönelim, her şeyden önce, kendisini ulusal bir topluluk olarak kabul eden bir sosyolojik birimin besleneceği bazı kanalları gerektirir. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca ulusu dil, toprak, tarih ve kültür birliği, yahut kan bağı üzerinden tanımlayan çeşitli yaklaşımlar ortaya konulmuş,⁶⁸ geçen yüzyılın son çeyreğinde ise Benedict Anderson, ulusun aslında nesnel bir gerçeklik olmadığını, başta modernitenin zaman kurgusu ve kapitalist yayıncılığın gelişimi olmak üzere bir dizi faktörün etkisiyle yatay olarak kurgulanmış, “tahayyül edilmiş” bir cemaat olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁹ Ancak “ulus” olarak adlandırılan bir topluluğun nesnel sosyolojik gerçekliğinin olup olmaması, kendisini ulusal bir aidiyet üzerinden tanımlayan kişilerin bu temele dayanarak bir siyasi yönelim oluşturması açısından belirleyici değildir. Bir başka deyişle, bir sosyal bilimcinin verili bir ulusun aslında (tıpkı ötekiler gibi) tahayyülden ibaret olduğunu ileri sürmesi ve bunu güçlü bir şekilde gerekçelendirmesi, kendisini o ulusa aidiyetle tanımlayan birey veya örgütlenmelerin siyasi angajmanlarının “gerçekliğini” ortadan kaldırmayacaktır. Bu sebeple, ister nesnel bir gerçeklik, isterse tahayyül olsun, ulus

⁶⁸ Marksizm’in “Stalinist” olarak tanımlanan yorumu da dahil olmak üzere pek çok akım dil, toprak, tarih ve kültür birliğini ulusun temel yapıtaşları olarak görürken, bu unsurlara kan birliğinin de dahil edilmesi 20. yüzyıl faşizmine giden yolu açmıştır. Mısırlı entelektüel Abdülvehhab el-Mesiri’ye göre *Blut, Boden und Volk* [“kan, toprak ve halk”] üçlemesi monist bir devlet anlayışının yanısıra, “ulusal olmayan ulusların”, yahut devletsiz ulusların yabancılar, başıboşlar, paryalar, hatta alt-insanlar olarak görülmesi gibi bir sonuç da getirmiştir. Abdülvehhab el-Mesiri, **El-İlmâniyye el-Cüz’iyye ve’l-İlmâniyye el-Şâmîle**, Kahire: Dâr el-Şurûk, 2002, Cilt 2, s. 53-83’ten aktaran: Ali, **op. cit.**, s.77

⁶⁹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995, özellikle s. 19-22, 37-51, 52-62.

olarak tanımlanan veya kendini böyle adlandıran bir sosyolojik birimin hangi unsurlardan oluştuğunu ortaya çıkarmak her durumda gerekli olacaktır.

Brian Jenkins'e göre ortak bir tarihsel deneyimle yan yana giden etnik, dilsel veya coğrafi (*territorial*) dayanışmalar çoğu kez, ulusların inşa edilmesini sağlayan "hammaddeleri" sunmuştur. Bununla birlikte uluslar, kültürel olarak tanımlanmış topluluklar olarak ön varlığa sahip değildir ve siyasi eylem tarafından var edilirler. Jenkins'e göre "kendi devletini kurma arzusunu asla geliştirmemiş etnik ve dilsel topluluklar ulus değildir".⁷⁰ Keza Adeed Dawisha'ye göre de "Bir ulusu bir etnik gruptan veya başka bir topluluktan ayıran şey, ulusun tanınan bir coğrafi alan içerisinde siyasi egemenliğe erişme yönelimi olmalıdır. Böyle bir arzudan yoksun olan bir grup bir dizi şey olabilir, ama bir ulus olamaz".⁷¹

Brian Jenkins'in kendi tanımında kullandığı "hammadde" metaforu, kısmen farklı bir bağlamda olmakla birlikte, önde gelen milliyetçilik kuramcılarında Ernest Gellner tarafından da kullanılır: Gellner'e göre kültür ve örgütlenme, toplumsal yaşamın hammaddesi ve iki temel unsurudur. Gellner bu iki nosyonun milliyetçiliğin izah edilmesine de yardımcı olacağını savunur ve milliyetçiliği, "kültür benzerliğinin temel sosyal bağ olduğunu savunan siyasi bir prensip" olarak tanımlar.⁷² Gellner'e göre milliyetçilik, toplumsal örgütlenme tarafından belirlenen birimin kurumsal bir liderliğe – devlete – sahip olması gerektiğini varsayar ve temel kaygısı, bu kurumsal iktidar mevkilerinin bu birimi tanımlayan "ulusal" kültürün üyeleri tarafından doldurulmasıdır.⁷³ Ernest Gellner, daha eski tarihli bir çalışmasında ise milliyetçiliği "siyasi ve ulusal birimin eşleşik (*congruent*) olması gerektiğini savunan siyasi prensip" olarak tanımlar.⁷⁴ Her durumda gerek Jenkins, gerekse Gellner'in işaret ettiği nokta, siyasi milliyetçilikten söz edebilmemiz için mutlaka bir ulusun, kendisiyle aynı kültürel, coğrafi veya dilsel karakterleri taşıyan bir devlete sahip olma hedefinin olması gerektiğidir. Benzer şekilde, milliyetçiliğin "gelişmiş ve birbiriyle ilişkili fikirler ve değerler dizini içermemesi açısından, bir ideoloji

⁷⁰ Brian Jenkins, **Nationalism in France: Class and Nation Since 1789**, Londra-New York: Routledge, 1990, s. 4.

⁷¹ Adeed Dawisha, **Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair**, Princeton: Princeton University Press, 2003, s. 7-8.

⁷² Ernest Gellner, **Nationalism**, Londra: Phoenix, 1997, s. 3.

⁷³ **A.g.e.**, s. 6.

⁷⁴ Ernest Gellner, **Nations and Nationalisms**, New York: Cornell University Press, 1983, s. 1.

olmadığını”, daha ziyade bir doktrin, bir öğreti, yahut bir öğretiler bütünü olarak düşünülmesi gerektiğini savunan Andrew Heywood’a göre de, bu doktrin merkezinde yer alan şey, bir ulusun, yahut bütün ulusların kendi kendisini yönetmesi gerektiği düşüncesidir.⁷⁵

Milliyetçilik olgusu ile ulusal devlet yönelimi arasındaki bağıntının daha iyi anlaşılabilmesi için milliyetçiliğin tarihsel kökenlerine kısaca değinmek de faydalı olabilir. *Nationalisme* terimini yazılı bir metinde ilk kullanan kişi, Jakoben karşıtı Fransız rahip Augustin Barruel olmuştur. Barruel 1789 yılında bu kelimeyi kullandığında, kavramı yükselen Fransız Devrimi’yle ilişkilendiriyordu ve aynı dönemde Jean-Jacques Rousseau’nun öğretilerinden esinlenmiş olan Fransız devrimcilerinin başlıca amaçlarından biri, “Kral’ın tebaası”nın “Fransa yurttaşları” haline gelmesiydi.⁷⁶ Bu fikir Fransızların başka uluslardan ayrı bir devleti olması gerektiğine değil, daha ziyade ulusun monarşik bir gücün varlığı olmadan inşa edeceği kendi egemenliğine ve bir ulusal iradeye işaret ediyordu. Ancak ulusal egemenlik fikrinin kurucu ismi Rousseau, eğitim hakkındaki ünlü kitabı *Émile*’de, her ulusun, pek çok üyesinin gözlemlenmesi yoluyla tümevarımsal olarak ortaya konulabilecek, kendine ait ve özgün bir karakterinin olduğunu da yazmıştı.⁷⁷ Bu anlayıştan da beslenecek şekilde her ulusun kendi ayrı devletinin olması gerektiği düşüncesi ise, temel olarak, 18. yüzyıl sonu / 19. yüzyıl başında ortaya çıkan Alman Romantikleri ekolü tarafından dillendirilecekti. Bu ekolün temsilcilerinden biri olan ve ulusu otantik “halk ruhunu” (*Volkgeist*) meydana getiren adetler ve gelenekler temelindeki organik bir yapı olarak gören Friedrich Schlegel’e göre birden fazla ulusun birbirine karışmasındansa, insan ırkının net çizgilerle uluslara ayrılması “doğaya daha uygun” idi. Schlegel, her devletin – yani, her modern ulus-devletin – kendine özgü niteliği olan, kendi kanunlarına, alışkanlıklarına ve adetlerine göre yönetilen bağımsız birer varlık olduğunu savunuyordu.⁷⁸ Hem Rousseau, hem de Romantiklerle benzer bir düşünsel paradigmadan hareket eden Émile Durkheim da

⁷⁵ Andrew Heywood, **Political Ideologies: An Introduction**, New York: St. Martin’s Press, 1992, s. 136.

⁷⁶ Heywood, **op. cit.**, s. 136-137.

⁷⁷ Jean-Jacques Rousseau, **Émile ou de l’éducation** [Kronoloji ve giriş: Michel Launay], Paris: Garnier-Flammarion, 1966, s. 591.

⁷⁸ Hans Kohn, “Romanticism and the Rise of German Nationalism”, **The Review of Politics**, 12 (4), s. 460’dan aktaran: Umut Özkırmı, **Theories of Nationalism: A Critical Introduction**, Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2010, s. 15.

ulusu, “etnik ve belki de tarihi nedenlerden ötürü aynı kanunlar altında yaşamak ve tek bir devlet meydana getirmek isteyen bir grup insan” olarak tanımlıyordu.⁷⁹

Buraya kadar söylenenlerden hareketle, bir siyasi hareketin (veya yönelimin) milliyetçilik kategorisine yerleştirilebilmesi için bu hareketin ya ulusal egemenlik ya da bunun bir uzantısı olarak “kendine ait” bir ulus-devlet arayışı içinde olması gerektiğini söylemek mümkün görünmektedir. Ancak “milliyetçilik” terimi, literatürde daha geniş bir anlamı içerecek şekilde de kullanılabilir. Örneğin Greenfeld’e göre milliyetçilik, modern toplumun yerini aldığı geleneksel yapı içindeki işlev bozukluklarından etkilenen bireylerin buna verdiği bir cevaptır: “Milliyetçilik, (...) modern kültürdür. Modern gerçekliğin, etrafımızdaki dünyayı görme ve bu şekilde inşa etme biçimimizin, özel olarak modern bilincin sembolik şablonudur.”⁸⁰ Bir başka deyişle Greenfeld’in tanımı, dar anlamda bir ulus-devlet amacıyla hareket eden bir siyasi akıma değil, modernleşmeyle eş zamanlı ve onunla içiçe geçen yeni bir dünya algısına işaret etmektedir. Diğer yandan örneğin Stephen J. Lee, milliyetçiliğin temel karakteristik özellikleri arasında, topluluğun üyeleri arasında dil, kültür ve toplumsal görenekler alanında doğal bir homojenlik olduğuna dair bir farkındalığı ve halkın kendi özgün kimliği hakkındaki farkındalığını da saymakla birlikte, bu homojen topluluğun “kendisine ait” bir devlet arayışında olmasını milliyetçiliğin ön-gereklilikleri arasına yerleştirmez.⁸¹

Öte yandan tartışmaya açık olan bir husus, dünyanın farklı bölgelerinde milliyetçiliğin doğuşunun benzer etkilerin sonucu olup olmadığı ve benzer sonuçlar üretip üretmediğidir. Bu noktada Hans Kohn, Batı Avrupa’da milliyetçiliğin yükselişinin ulus-devletin şekillenmesinden önce olduğunu, Orta ve Doğu Avrupa ile Asya’da ise milliyetçiliğin daha geç ve genellikle de daha geri bir sosyo-politik gelişim düzeyinde gerçekleştiğini savunur. Bu yüzden, Kohn’a göre “Batı dışında yükselen milliyetçilik, öncelikli ifadesini kültürel alanda bulur”.⁸² Alain Dieckhoff ise, siyasal nitelikli “Batı tarzı” milliyetçilik ile kültürel temelli “Doğu tarzı”

⁷⁹ M. Marion Mitchell, “Emile Durkheim and the Philosophy of Nationalism”, **Political Science Quarterly**, 46 (1), s. 96’dan aktaran, Özkırımlı, **op. cit.**, s. 26.

⁸⁰ Liah Greenfeld, **op.cit.**, s. 161.

⁸¹ Stephen J. Lee, **Aspects of European History: 1789-1980**, Londra ve New York: Routledge, 1988, s. 306.

⁸² Hans Kohn, **The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background**, New York: Macmillan, 1946, s. 329.

milliyetçilik arasında bir dikotomi kurma konusunda ihtiyatlıdır. Sözü edilen kategorilerin ikisinin de fazla genelleştirildiğini ve “Doğu”daki milliyetçilik ve ulus inşası örneklerinin kendi aralarında önemli farklılıklar taşıdığını söyleyen yazara göre ayrıca, “biri siyasal, diğeri kültürel olmak üzere iki ayrı tür milliyetçiliği karşı karşıya getirmek ileri bir analiz düzeyine geçersizdir. Aslında her türlü ulusal seferberlik hareketi tam da kültür ile siyaset arasındaki ince diyalektiğe dayanır.”⁸³ Benzer bir noktadan hareket eden Anthony Smith de, milliyetçiliği bir ulusun otonomi, birlik ve kimlik kazanmasına ve bunları idame ettirmesine yönelik ideolojik bir hareket olarak tanımlar.⁸⁴ Böylelikle siyasi ve kültürel nitelikli milliyetçilikleri tek bir kategori altına yerleştirir ve aralarında etkileşimlerin de olduğuna işaret eder.

Çalışmanın sonraki kısımlarında görüleceği gibi, Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Suriyeli Araplar arasında açıkça ayrılıkçılığa varan yönelimler ender olarak görülmüş ve bu yönelimi taşıyan kişi ve gruplar Suriye siyaseti üzerinde belirleyici olmamış, 1908-1914 döneminin “Suriye muhalefeti”, kendi içindeki görüş ayrılıklarıyla birlikte esas olarak adem-i merkezîyetçi reform çizgisinin ötesine geçmemiştir. Bu nedenle, bir “Arap milliyetçiliği”nden söz etmek yalnızca, milliyetçilik olgusunun kültürel unsurları da içine alan bir varoluş biçimi olarak, geniş bir anlamda tanımlanmasıyla mümkün olabilir. Bir başka deyişle milliyetçilik kategorisiyle kastedeceğimiz şey siyasi milliyetçilik olacaksa, sonraki kısımlarda olgusal olarak ortaya konulacağı üzere, bu dönem için bir Arap milliyetçiliğinden söz etmek mümkün olamayacaktır.

Bu tartışmayı tamamlamak için literatürün özel olarak bu alandaki değerlendirmelerini ve ürettiği kavramsallaştırmaları incelemek de faydalı olacaktır. Ancak bu noktada bazı sorunların ve kısıtlamaların mevcut olduğunu da belirtmek gerekir. Öncelikle Arap milliyetçiliği literatüründe kuramsal referanslar sınırlıdır ve genellikle ampirik anlatılar öne çıkmaktadır. Dahası, bu literatürün önemli bir bölümü, geç Osmanlı dönemine yeterince değinmeyip, Arap milliyetçiliği anlatılarını pan-Arabizm, Baasçılık, Nasırcılık, İsrail-Filistin çatışması gibi, 20. yüzyılın sonraki

⁸³ Alain Dieckhoff, “Siyasal milliyetçiliğe karşı kültürel milliyetçilik mi?”; Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot (yay.), **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

⁸⁴ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 122.

süreçleri bağlamında ele almaktadır. Örneğin Olivier Carré'nin anlatısında Birinci Dünya Savaşı öncesi süreçlere hiçbir gönderme yoktur ve Arap milliyetçiliği tarihi, Baas Partisi'nin doğuşuyla başlatılır.⁸⁵ Yine olgusal bir anlatı sunan Adeed Dawisha, çalışmasının birinci bölümünde sınırlı bir kavramsal tartışmaya girer ve Arap milliyetçiliğini tanımlarken “Bu çalışmada kullanılacak olan Arap milliyetçiliği tanımının temelini oluşturan şey, merkezinde son kertede kurulacak Arap siyasi birliği amacının ve birleşik bir Arap devleti arzusunun bulunduğu siyasi unsurun tanınmasıdır” ifadelerini kullanır.⁸⁶ Bir başka deyişle Dawisha da Arap milliyetçiliği terimini siyasi milliyetçiliğe işaret edecek daraltılmış bir anlamda kullanmaktadır. Öte yandan bu tanımın içinde geçen “Arap siyasi birliği” ve “birleşik Arap devleti” ifadeleri de açıkça, 20. yüzyılın ikinci yarısındaki milliyetçi Arap ideolojilerine anıştırma yapmaktadır.

Diğer yandan 19. yüzyıldan itibaren yaşanan süreçleri inceleyen ve bu süreçlerden hareketle teorik tanımlar üretmeye yönelik çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Bassam Tibi, geç Osmanlı dönemini ayrıntılı olarak incelediği çalışmasında Arap milliyetçiliğinin Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında doğduğunu ileri sürer ve bunu “uluslararası sistemin küreselleşmesi” ile ilişkilendirir.⁸⁷ Tibi'ye göre Arap milliyetçiliğinin doğuşu uluslararası düzeyde yaşanan dönüşümlerin ve etkileşimlerin sonucu olsa da, tek ve evrensel bir milliyetçilik modelinden söz edilemez ve üçüncü dünya milliyetçiliklerini Avrupa'daki milliyetçiliklerden ayırt etmek gerekir. Üçüncü dünya milliyetçiliğini özellikle sömürge karşıtı mücadeleler bağlamına yerleştiren Tibi, bu doğrultuda Kohn, Marx ve Fanon'un da aralarında olduğu çeşitli teorisyenlere gönderme yaparak bu milliyetçilik tipinin karakteristik özelliklerini tanımlamaya çalışsa da, bu kapsama yerleştirdiği Arap milliyetçiliği hakkında özgün bir kategorik tanımlama yapmaz.⁸⁸

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinde gelişen süreçleri ele alan bir diğer isim olan Youssef Choueiri, bu süreçlerin düşünsel izdüşümünü tanımlarken “kültürel Arapçılık” terimini kullanır ve bu olgunun

⁸⁵ Olivier Carré, *Le nationalisme arabe*, Paris: Fayard, 1993.

⁸⁶ Adeed Dawisha, *op.cit.*, s. 8.

⁸⁷ Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*, New York: St. Martin's Press, 1991, s. 12.

⁸⁸ *A.g.e.*, s. 27-72.

beslenme kanallarını “Osmanlı reformu”, “Avrupa modelleri” ve “Arap medeniyeti” olarak tanımlar. Choueiri, “Kültürel Arapçılık, Arap medeniyetinin ‘mitlerini, hatıralarını, sembollerini ve değerlerini’ uyarlayan, bunlara ‘yeni anlamlar ve yeni işlevler’ kazandıran edebi ve etnik bir hareketi ifade ediyordu” ifadelerini kullanır.⁸⁹ Dolayısıyla terim, aşağıda ele alacağımız *Nahda* döneminden itibaren Araplar arasında karşılık bulmaya başlayan ve kültürel rengi öne çıkan yeni bir dünya vizyonunu ifade eder. Ilan Pappé ise, doğrudan bu çalışmanın konusunu teşkil eden Jön Türk döneminde Araplar arasında hayat bulan zihinsel dönüşümleri tanımlamak için şu ifadelere yer verir:

Öyle görünüyor ki ilk nesil Arap milliyetçi düşünürleri ve aktivistleri gerçekte, bildikleri ve saygı gösterdikleri *pax Ottomana* içinde hareket etmeyi arzuluyorlardı; nitekim onlar, Arapçı olduklarından daha çok Osmanlı reformcular olarak görünüyordu. (...) Arzuladıkları şey daha fazla otonomiydi, ancak Osmanlı dünyasından topyekün kopuş değildi. Jön Türklerin Türkleştirme girişimi bile onlarda tam bağımsızlık arzusunu kışkırtma konusunda yavaş kalmıştı.⁹⁰

Pappé'nin tanımı birkaç bakımdan ilginç görünmektedir. Öncelikle, İkinci Meşrutiyet döneminin Arap/Suriyeli düşünürlerinin ve siyasetçilerinin/siyasi eylemcilerinin ayrılık değil, Osmanlı sınırları içinde siyasi reform hedefiyle hareket ettiğini söylemesi, bizim çalışmamızın ana argümanlarından biriyle de örtüşmektedir. Dahası Pappé, bu kişilerin “Arapçı olduklarından çok Osmanlıcı” olduklarını söyleyerek, onların temsil ettiği çizginin Osmanlıcılığın başka (ve kuşkusuz hükümetin versiyonundan önemli ölçüde farklılaşan) bir versiyonu olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte söz konusu kişi ve grupları “ilk nesil Arap milliyetçileri” olarak adlandırması, Pappé'nin de “Arap milliyetçiliği” tanımını geniş bir anlamda kullandığını göstermektedir.

Tüm bunlara ilave olarak bazı araştırmacıların, inceleme konumuzu teşkil eden dönemdeki Osmanlı Araplarının siyasal davranışlarını “milliyetçilik başlangıcı” olarak gördüğünü de belirtmek gerekir. Örneğin Eric Hobsbawm, geç Osmanlı döneminde farklı unsurlar arasında milliyetçi temayüllerin oluşum süreçlerini

⁸⁹ Youssef M. Choueiri, **Arap Nationalism: A History. Nation and State in the Arab World**, Oxford: Blackwell Publishers, 2000, s. 65.

⁹⁰ Ilan Pappé, “Arab Nationalism”; Delanty-Kumar, **op.cit.** içinde, s. 503.

değerlendirirken, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap milliyetçiliğinin ilk ipuçlarını bile görebiliriz” ifadesine yer verir.⁹¹ Anne-Laure Dupont ise özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde siyasi faaliyet yürüten adem-i merkezîyet yanlısı Arapların taşıdığı eğilimi tanımlamak için “proto-milliyetçilik” terimini kullanmayı tercih eder.⁹² İki tarihçinin de ortaklaştığı nokta, söz konusu dönemde Araplar arasında kendini gösteren olguya “henüz” milliyetçilik denilemeyeceğidir; bununla birlikte kullanılan kelimeler ve ifadeler, milliyetçiliğe doğru giden bir eğilimin başlangıcına işaret eder niteliktedir. John Breuilly ise, Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde bir Arap milliyetçiliğinin varlığından söz etmekle birlikte, bunun imparatorluğun Avrupa’daki vilayetlerindeki milliyetçiliklerle aynı kapsamda ele alınamayacak nitelikte ve görece zayıf bir eğilim olduğunu söyler ve Birinci Dünya Savaşı’nın hemen öncesine kadar “Osmanlı yönetimine direnişin zayıf olduğunu”, bunun içindeki milliyetçi unsurların karakterize edilmesinin de zor olduğunu belirtir.⁹³

Görüldüğü üzere genel olarak milliyetçilik, özel olarak da Arap milliyetçiliği konusunda araştırmacıların üzerinde mutabık olduğu bir kavramsallaştırmadan söz etmek mümkün değildir. Ancak tüm bu tartışmalardan hareketle bir sonuca varmayı denemek gerekirse, söylenebilecek ilk söz, İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul hükümetleriyle ihtilaf yaşayan birey ve grupları tanımlamak için “Arap milliyetçisi” kategorisini kullanma konusunda ihtiyatlı olmak gerektiğidir. Bir kez daha vurgulamak gerekirse, yalın bir siyasi milliyetçiliğe denk düşen ayrı bir Arap devleti hedefi bu dönemde bazı öznelerde mevcut olmakla birlikte bu, nicelik olarak sınırlı, nitelik olarak ise görece etkisiz bir yönelime denk düşmektedir. 1908-1914 döneminde İstanbul hükümetleri ve İTC ile doğrudan etkileşim kuran öznelerde (özellikle son alıntı yapılan Hobsbawm, Dupont ve Breuilly’nin tanımladığı türden) bir milliyetçilik başlangıcının varlığı ileri sürülebilirse de, bu öznelerin doğrudan doğruya, yürüttükleri siyasi faaliyetlere paralel olarak “reformcu” ve “adem-i

⁹¹ E. J. Hobsbawm, **Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality**, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, s. 106.

⁹² Anne-Laure Dupont, “Réforme et révolution dans la pensée arabe après 1908”; François Georgeon, (haz.), **“L’ivresse de la Liberté”: La Révolution de 1908 dans l’Empire Ottoman**, Paris-Louvain-Walpole, MA: Peeters, 2012 içinde, s. 448.

⁹³ John Breuilly, **Nationalism and the State**, Manchester: Manchester University Press, 1985. s. 118-124. Breuilly bir örnek olarak 1913 tarihli Paris Arap Kongresi’nde adem-i merkezîyetçi reform çağrılarında pek de fazlasının olmadığına, kongrede Arap dünyasının Osmanlı İmparatorluğu dışındaki kısımlarına yönelik herhangi bir iddianın bulunmadığına dikkat çeker. Söz konusu kongrede ilk defa modern anlamda bir “Arap ulusu” tanımı yapılacak olsa da, Breuilly’nin tespiti tamamen doğrudur. Bu konu dördüncü bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

merkeziyetçi” olarak tanımlanması daha yerinde olacaktır. Bu tanımlar söz konusu özneleri son tahlilde “Osmanlılık” üst kategorisinin içine yerleştirmektedir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı arefesinde Osmanlı İmparatorluğu’yla yollarını ayırma eğilimi belirginleşen kişi ve gruplar için ise, Osmanlılığın zıttı bir siyasi duruşu ifade etmek üzere “Arapçılık” teriminin kullanılması, olası bir kavram kargaşasından uzak durmamızı sağlayabilecektir.

Her durumda söylenebilecek olan bir şey ise, 1908 yılına gelindiğinde Suriye Arap toplumu içinde bir “Arap farkındalığı” taşıyanların oranının dikkate alınmayı gerektirir düzeye varmış olduğudur. İkinci Meşrutiyet döneminde İstanbul ile Suriyeliler arasındaki çatışma ve ihtilaflarda bu farkındalık önemli bir rol oynayacak, yeni filizlenen modern Arap kimliğinin asli unsuru olan Arap dilinin kamusal alanda önemli sınırlamalara tabi tutulması ise başlı başına kriz nedeni olacaktır. Bu durumun yaşanmasında özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan süreçlerin yarattığı birikim de etkili olacaktır. Aşağıda, tam da bu süreçlerin genel bir tablosu sunulmaya çalışılacaktır.

1.2.2. Suriye’de modern Arap kimliğinin oluşumunda etkili olan faktörler

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap bölgeleri, temel olarak da Suriye ve Mısır, çok yönlü bir “Arap uyanışı”na sahne oldu. Literatüre *Nahda* olarak geçen bu sürecin birbirinden farklı ve zengin beslenme kanalları üzerinden geliştiğinin altını çizmek gerekir. Örneğin yüzyıl başlarından itibaren özellikle kıyı ve liman şehirlerinin uluslararası ticaretteki rolünün artışı ve bunun getirdiği sosyo-ekonomik sonuçlar, görmezden gelinmesi mümkün olmayan faktörlerdir.⁹⁴ Benzer şekilde, Tanzimat sürecinin özel olarak Suriye’de yarattığı sonuçlar ve daha önce, Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa’nın Suriye’yi işgal etmesinin ve burada kurdukları yönetimin sonuçları, ayrıntılı çalışmaların konusu olmayı hak etmektedir. Ancak burada genel ve sınırlı bir çerçeveye çizmekle yetinmemiz sebebiyle, temel olarak üç olguya, yahut üç gelişim kanalına odaklanmak yerinde görünmektedir: eğitim sıçraması ve okullaşma; Arap dilinin, edebiyatının ve yayıncılığının gelişimi; ve yeni düşünsel akımların ortaya çıkışı.

⁹⁴ Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz: Baktıaya, *op.cit.*, s. 42-75.

19. yüzyılda bölgede artan eğitim faaliyetlerinden söz edilirken genellikle ilk işaret edilen yer misyoner okullarıdır, ancak bir dönem boyunca Suriye’de geçici olarak kurulan Mısır idaresinin (1832-1840) açtığı okullar da etkili olmuştur. Suriye’de özellikle Fransız Cizvitler tarafından yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı 17. yüzyılın başlarına kadar uzansa da, bu ilk girişimlerin ölçeği ve kapsamı sınırlı kalmıştı.⁹⁵ 19. yüzyıldaki misyoner faaliyetleri ise 1820 yılında Amerikalı misyonerlerin Beyrut’a gelişiyle başladı. Bir süre sonra, İbrahim Paşa yönetimi altındaki Suriye’de 1834 yılında dört önemli gelişme yaşandı. Bunlardan ilki, Lazarist Pederler tarafından Ayn Tura’da bir erkek kolejinin açılması oldu. İkinci olarak Amerikan misyonunun baskı makineleri Malta’dan Beyrut’a taşındı. Bunu, Beyrut’ta Eli Smith ve eşi tarafından bir kız okulunun açılması ve İbrahim Paşa tarafından, Mehmed Ali Paşa’nın Mısır’da uyguladığı model temelinde erkek çocuklarına yönelik bir ilkökul eğitimi programının hazırlanması izledi.⁹⁶ Bu eş zamanlı gelişmeler, gerek eğitim, gerekse yayıncılık alanında bir atılım döneminin başlangıcı anlamına geliyordu ve bunu kısa süre içinde, yine İbrahim Paşa’nın girişimleriyle Şam, Halep ve Antakya’da yeni okulların açılması izleyecekti.

1840 yılında Suriye’deki İbrahim Paşa yönetiminin sona ermesi ve Suriye’nin yeniden merkezi Osmanlı yönetimi altına girmesiyle beraber eğitim faaliyetleri esas olarak yabancı misyonerler tarafından yürütülür hale geldi. Yirmi yıl sonra, 1860 yılı itibariyle çeşitli misyon grupları, yaklaşık olarak beşte biri kız olmak üzere bin öğrencinin okuduğu otuz üç okul açmıştı.⁹⁷ Bu dönemde Suriye ve Lübnan genelinde başta Maruniler olmak üzere Hıristiyan cemaatlerin kendi okulları da vardı ve bu okullar, Fransız hükümetinin himayesi ve mali desteğiyle giderek yaygınlaştı. Kısa süre içinde misyoner okullarının kapsamı, yüksekokulları da içerecek şekilde genişlemeye başladı. 1875 yılında Cizvitler Beyrut’ta kendi üniversiteleri olan Université Saint-Joseph’i kurarken, 1883 yılında bu kuruma bir Fransız tıp fakültesi de eklendi.⁹⁸ Aynı dönemlerde Amerikalı Protestan misyonerler de eğitim faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı ve bu faaliyetlerin en önemli ürünlerinden biri, 1866

⁹⁵ Antonius, *op.cit.*, s. 35; ayrıca bkz: Baktıaya, *op.cit.*, s. 110-111.

⁹⁶ Antonius, *op. cit.*, s. 37.

⁹⁷ *A.g.e.*, s. 42.

⁹⁸ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, s. 356.

yılında Beyrut'ta Suriye Protestan Koleji'nin kurulması oldu.* 1894 yılında dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa'nın hazırladığı rapora göre o tarihte Beyrut'ta 89, Suriye (Şam) Vilayeti'nde 33, Kudüs'te 29, Halep'te 22 Protestan okulu vardı.⁹⁹ Başka bir kaynak olan Caesar Farah'ın verdiği rakamlara göre 1858 yılında Protestan ve Latin misyonlarının bölgede açtığı 32 okulun kayıtlı 1065 öğrencisi vardı. 1882 yılında okul sayısı 130'a ulaşırken öğrenci sayısı binlerle ifade ediliyordu. Bu tarihi izleyen birkaç yıl içerisinde Fransız, İngiliz, Hollandalı, Rus, Amerikan ve Latin misyoner okullarının da açılmasıyla okul sayısı 1473'e kadar ulaşırken, iki milyon nüfuslu Suriye bölgesinde misyoner okullarına devam eden öğrenci sayısı 60 bini aşacaktı.¹⁰⁰

Bu tablo yüzyılın ikinci yarısında Suriye genelinde faaliyet yürüten Hıristiyan misyoner okullarının kapsamına dair belli bir fikir vermektedir. Bu okullar aynı dönemde ülke çapında artan okullaşma faaliyetleriyle birlikte Osmanlı modernleşmesinin asli unsurlarından birini teşkil ediyor olsa da, yerel bir Hıristiyan Arap nüfusu da barındıran bir bölgede yabancıların yürüttüğü eğitim faaliyetlerinin bu denli yoğun olması kuşkusuz İstanbul için sorun teşkil eder nitelikteydi.¹⁰¹ Osmanlı Devleti'nin Suriye'de "belki de hiçbir bölgede karşılaşmadığı kadar şiddetli bir misyoner tazyiki ile karşı karşıya olduğunu" söyleyen Adil Baktıaya'ya göre İstanbul, birden fazla stratejiyle misyoner eğitiminin karşısında durmaya çalışmıştı: Misyoner okullarının açılmasının zorlaştırılması, halihazırda mevcut olan okulların denetim altına alınması, yerel halkın okullara gitmesinin yasaklanması ve onlarla rekabet edebilecek okulların açılması.¹⁰² Bu doğrultuda çok sayıda misyoner

* İngilizce "Syrian Protestant College" adını taşıyan bu okul, günümüzdeki Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin temelini teşkil eder.

⁹⁹ İlknur Polat Haydaroglu, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 191.

¹⁰⁰ Caesar E. Farah, "The Role of the Syro-Egyptians in the cultural renaissance"; Caesar E. Farah (yay.), **Arabs and Ottomans: A Checkered Relationship**, İstanbul: The Isis Press, 2002 içinde, s. 38. Farah, kendisinin yaptığı derlemede muhtelif zamanlarda farklı yerlerde yayınlanmış makalelerini bir araya getirmiştir. Çalışmamızın farklı yerlerinde bunlardan bazılarını makale adıyla, ancak derlemenin içinden referans gösterilecektir.

¹⁰¹ 19. yüzyıl sonlarında Beyrut ve Suriye vilayetlerinin yöneticilerinin bu durumdan epey hoşnutsuzluk duyduğu görülmektedir. Nitekim Suriye Valisi Raşid Naşid Paşa 1897 yılında pek çok ülkeden misyon gruplarının Suriye'nin neredeyse her yerinde "mensubu oldukları devletin siyasi hedeflerinin hizmetinde" okullar kurmasından ve devletin yabancı okullarıyla başa çıkıp halka faydalı olacak okullar açma konusuna aciz kalmasından yakınırken, aynı dönemlerde Beyrut Valisi Ali Paşa da İstanbul'a, Vilayet dahilindeki bölgelerde, Lazkiye ve Trablusşam'ın kuzeyindeki Nusayri bölgesinde kaydadeğer düzeyde Osmanlı okulunun bulunmaması sebebiyle bu bölgelerdeki çocukların yabancı eğitimi alarak yetiştiğini, sonuç olarak da "yabancı etkisinin günbegün kolaylıkla arttığını" bildiriyordu. Alıntılar ve Suriye ve Beyrut vilayetlerindeki misyoner okullarının Osmanlı merkezi yöneticileri açısından yarattığı sıkıntılar hakkında bir değerlendirme için bkz: Fortna, **a.g.e.**, s. 76-86.

¹⁰² Baktıaya, **op. cit.**, s. 139.

okulunun faaliyetleri engellendikten sonra yüzyılın son çeyreğine doğru bölgede Osmanlı okullarının sayısı arttırılmaya başlandı. Açılan okulların çoğu ilkokul düzeyinde olsa da, kademeli olarak daha yüksek düzeylerde okullar da açıldı. Bu yönelim, 1903 yılında Şam Tıp Mektebi'nin ve 1904 yılında Şam Harbiye Mektebi'nin açılmasına kadar, ağır adımlarla devam etti.¹⁰³

Söz konusu okulların tümü Suriye ahalisinin eğitim düzeyini arttırıp özellikle yeni kuşakların dünyaya bakma biçimlerinde önemli değişimler getirirken, aynı dönemde bölgede artan yayıncılık faaliyetleri de okur-yazar kesim açısından önemli sonuçlar getirdi.¹⁰⁴ Yayıncılık alanındaki sıçramaya olanak sağlayan şey ise, arka arkaya yeni matbaaların kurulmasıydı.

Suriye'deki en eski matbaa 1706 tarihliydi. O tarihte Eflak Voyvodası Konstantin Brincoveanu, Ortodoks Arapların dini kitaplarının Arapça basılabilmesi için, Halep Metropolitisi Athanasius el-Debbas'a bu matbaayı hediye etmiş, matbaada ilk olarak bir Mezmurlar kitabı basılmıştı.¹⁰⁵ Yaklaşık bir buçuk asır sonra, Amerikan misyonunun baskı makinelerinin Beyrut'a getirilmesine ilave olarak 1847 yılında aynı şehirde Cizvitler tarafından da bir matbaa açılırken,¹⁰⁶ 1864 yılında Şam'da, Osmanlı Suriyesi'nin ilk resmi gazetesi olan *Suriye*'nin basılması için bir vilayet matbaası kuruldu.¹⁰⁷ Ancak bu ilk resmi gazete, Suriye'de yayımlanan ilk gazete değildi: 1857 yılında Matbuat Kanunu'nun çıkarılmasının hemen ardından Beyrut'ta, şehrin Hıristiyan orta sınıf ailelerinden birinden gelen Halil el-Huri tarafından yayımlanan *Hadikatü'l-Ahbar* isimli gazete yayın hayatına başlamıştı. Dönemin Hariciye Nazırı Fuat Paşa'nın himayesi altında yayımlanan gazete, "Suriye yurtseverliği ve kimliği fikirlerinin yayılmasında aracı işlevi" görecek.¹⁰⁸ Bu gazetenin çıkışından üç yıl sonra ise Osmanlı Suriyesi'nin düşünsel hayatında önemli

¹⁰³ A.g.e., s. 148-149.

¹⁰⁴ Aslında yayıncılık faaliyetlerinin etkisinin okur-yazar kesimlerle sınırlı kalmadığı da ileri sürülebilir. Örneğin Rashid Khalidi, daha sonraki bir dönemden söz ederken, "Her ne kadar Suriye nüfusunun küçük bir kısmı okuma-yazma biliyor olsa da, bu dönemde gazeteler, basılan nüsha sayısından çok daha fazla etkiye sahipti, zira her nüsha evlerde ve kahvelerde yüksek sesle okunuyor ve tartışılıyordu" demektedir; bkz. Rashid Khalidi, "Abd al-Ghani al-'Uraisi and *al-Mufid*: The Press and Arab Nationalism before 1914"; Marwan R. Buheiry (yay.), **Intellectual Life in the Arab East (1890-1939)**, Beyrut: American University of Beirut, 1981 içinde, s. 43.

¹⁰⁵ Ömer İshakoğlu, **Suriye Tarihi: Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)**, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012, s. 88.

¹⁰⁶ Antonius, **op. cit.**, s. 44.

¹⁰⁷ İshakoğlu, **op. cit.**, s. 89.

¹⁰⁸ Fruma, **op. cit.**, s. 88.

bir rol oynayacak olan Butros el-Bustani'nin çıkardığı *Nefir Suriyye* gazetesi okuyucularla buluşmuştu.¹⁰⁹ Şam matbaasının kurulmasının ardından yayın hayatına başlayan *Suriye* gazetesini ise, 1867'de Halep'te basılan *Ğadirü'l-Fırat*, aynı şehirde 1877'de çıkarılan *El-Şehba* ve 1879'de çıkarılan *El-İtidal*, 1879'da Şam'da yayın hayatına başlayan *Dimeşk* ve 1896'da yine Şam'da çıkarılan *El-Şam* gazeteleri izledi.¹¹⁰ Elbette, söz konusu gazetelerin önemli bir bölümü İstanbul'daki yönetim lehine yayın yapıyordu ve bu esasen, gazeteleri yayımlayan kişilerin konumundan kaynaklıydı. Nitekim *Suriye* ve *Dimeşk* gazetelerini çıkaran Ahmet İzzet el-Abid, aynı tarihte Şam'daki muhaberat bürosunun da müdürüydü ve resmi makamlar nezdinde hatırı sayılır bir yeri vardı. Keza *El-Şam* gazetesini yayınlayan Mustafa Vaşif de Sultan Abdülhamid'le iyi ilişkiler içindeydi. İlave olarak, misyoner matbaalarında basılanların dışındaki gazetelerin resmi matbaalarda basılması ve editörlerinin de yerel memurlar olması, gazetelerin yönetim yanlısı yayın yapması gibi doğal bir sonuç getiriyordu.¹¹¹ Ancak bu gazeteler, siyasi etkilerinden bağımsız olarak, Arap dilinde kaleme alınmış basılı materyallerin dolaşıma girmesini sağlamaları sebebiyle modern Arap kimliğinin oluşmasına katkı yapan bir nitelik taşıyordu.

Suriye'de yeni matbaaların kurulması, etkisini yalnızca yerel gazetelerin çıkarılmasında göstermemiş, bu dönemde pek çok alanda yayınlanan kitaplar da en azından entelektüeller arasında yeni düşünsel perspektiflerin oluşmasında etkili olmuştu. Arapların kendi düşünsel üretimlerinin yanısıra aynı dönemde yürütülen tercüme faaliyetleri de Suriye'ye “düşünce ithalini” sağlayan kanallardan biri oldu. Balzac, Stendhal, Flaubert, Hugo gibi Fransız yazarlarının kitapları da dahil olmak üzere pek çok roman, hikaye ve şiir kitabı Arapçaya çevrildi. Tercüme faaliyetleri büyük ölçüde edebiyat alanıyla sınırlı kalsa da, faaliyetlerin sonuçları arasında Batı dillerinden, özellikle de Fransızcadan Arapçaya kavram ithalinin başlaması ve modern kavramlar için Arapça karşılıkların aranması da olacaktı.¹¹²

¹⁰⁹ Baktıaya, **op. cit.**, s. 95.

¹¹⁰ İshakoğlu, **op. cit.**, s. 115.

¹¹¹ David Dean Commins, **Islamic Reform: Politics and Social change in Late Ottoman Syria**, Oxford - New York: Oxford University Press, 1990, s. 16-17.

¹¹² İshakoğlu, **op. cit.**, s. 132-137.

19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Suriye’de şiirden tiyatroya kadar edebiyatın bir dizi alanında önemli atılımlar gerçekleşirken Arap kimliğinin gelişimi açısından belki de en etkili olan iki alan, dil ve tarih alanındaki çalışmalardı. Bu dönemde Tahir el-Cezairî, Abdülkadir el-Mağribî, Halil Merdam Bey gibi isimler tarafından yapılan çalışmaların arasında, Arapça dilbilgisi kitaplarının hazırlanması, Arap atasözlerinin incelenmesi, Arapçalaştırılmış kelimelerin köklerinin incelenmesi, daha eski devirlere ait Arap edebiyatı ürünlerinin derlenmesi gibi çalışmalar da vardı.¹¹³ Ayrıca aralarında Muhammed Kürd Ali ve Satı el-Husrî’nin de olduğu modern Arap tarihçileri bu dönemde Suriye şehirlerinin, mimari eserlerin ve Arap ülkelerindeki sosyal hayatın tarihine dair çok sayıda eser kaleme aldı.¹¹⁴

Bu noktada, *Nahda* sürecinde Arap dilinin oynadığı rolün biraz daha fazla altının çizilmesi yerinde olacaktır. 19. yüzyılda Suriye’de, Arapçanın modern hayatın ihtiyaçlarına karşılık veremediği düşüncesi ve buradan hareketle de, Latince gibi ölü bir dile dönüşeceği kaygısı doğmuştu. Bunu önlemek amacıyla dilde reform yapılması düşüncesini ilk ileri sürenlerden biri, Marunî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ve Amerikalı misyonerlerle ilişkisi sonucunda Protestan olan, yukarıda *Nefir Suriyye* gazetesi bağlamında ismi geçen Butros el-Bustani (1819-1883) olmuştu. El-Bustani ilk kez 1859 yılında yaptığı bir konuşmada, Arap dilinde ve kültüründe bir uyanış gerçekleştirme yönünde çağrı yapmıştı.¹¹⁵ Butros el-Bustani bundan dört yıl sonra, 1863 yılında Arapça ve çağdaş bilimler alanında eğitim veren *Medresetü’l-Vataniyye* isimli okulu kurdu; ayrıca kendisinin ve oğullarının çabaları sonucunda bir Arapça sözlük, çok sayıda gazete ve on ciltlik bir Arapça ansiklopedi meydana getirildi. 1860’lardan itibaren Beyrut’ta kurulan çok sayıda edebiyat kulübü ve bilim cemiyeti de büyük bir fikirsel canlılık yaratmış, “*Nahda*’nın merkezinde yer alan Arap dili vurgusu, doğal olarak Arap toplumunda kültürel kimlik konusunda daha yüksek bir farkındalığa yol açmıştı”.¹¹⁶

Oldukça dikkat çekici bir nokta olarak bu düşünsel canlanma sürecine katkı sağlayanlar yalnızca Arap erkeklerden ibaret de değildi: 19. yüzyıl sonlarında

¹¹³ A.g.e., s. 311-315.

¹¹⁴ A.g.e., s. 316-329.

¹¹⁵ Baktaya, *op. cit.*, s. 240.

¹¹⁶ William C. Cleveland, *A History of the Modern Middle East*, Boulder ve Oxford: Westview Press, 2004, s. 130.

Lübnanlı bir ailenin çocuğu olarak Filistin’de dünyaya gelen May Ziyade ve yine Lübnan’ın önde gelen Şii ailelerinden El-Esad ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelip daha sonra Mısır’a yerleşen Zeyneb Fevvaz gibi “feminist” kadın yazarlar da *Nahda* sürecinde kaydadeğer bir rol oynadı. Her iki yazarın da çalışmaları edebiyattan felsefeye, toplumsal yaşamda kadın-erkek eşitliğine ve reform sorunlarına kadar bir dizi temayı ele alıyordu.¹¹⁷

Arap edebiyatının hızla geliştiği bu dönemde, Arapçanın bizzat kendisi de bu edebiyatın başlıca temalarından biri olacaktı. 19. yüzyılın ortalarında başlayıp sonraki yüzyılda devam eden bu edebiyat atılımının tablosunu daha canlı bir şekilde ortaya koymak için, Albert Hourani’dan uzun bir alıntı yapmak faydalı olacaktır:

Zaman geçtikçe, Arap yazarlarının kendi haklarındaki bilinçlerini ve modern dünya içindeki yerlerini Arapça ifade etmeye çalıştıkları yeni türde bir edebiyat oluştu. Yeni edebiyatın başlıca ilgi alanlarından biri Arap dilinin kendisi idi. Avrupa’daki yeni öğretisi ve edebiyatın yayılma alanı içinde yer alanlar geçmişlerine yeni bir tarzda bakmaya başladılar. Klasik Arapça eserlerin metinleri Avrupa’nın yanı sıra Kahire’de de basıldı. Eski edebi tarzlar yeniden canlandırıldı; zamanın en tanınmış Lübnanlı yazarı Nasif el-Yazıcı (1800-1871) *makamât* tarzında bir eser, becerikli bir kahraman hakkında uyaklı nesirle anlatılan bir dizi öykü ve fıkra yazdı. Başka yazarlar Arap diline öyle uyum sağladılar ki, yeni fikirleri ve sanatsal duyarlılığın yeni biçimlerini ifade edebildiler. Butros Bustani ve onun yetiştirdikleri, Arap gramerinin temel kurallarından ayrılmayan ama ya Arap dilinin kendi kaynaklarından alınıp geliştirilmiş ya da İngilizce veya Fransızcadan uyarlanmış daha basit anlatım tarzları, yeni sözcükler ve fiillerle yeni türde bir izahçı nesir kullandılar. Hâlâ klasik ölçü ve uyak sistemini kullanan ancak giderek yeni duygu ve fikirleri ifade etmeye yönelik Arap şiirinde de bir canlanma oldu. (...) Tamamen yeni bir yazı türü oluşmaya başladı: drama, kısa öykü ve roman. İlk önemli roman olan Hüseyin Heykel’in *Zeyneb*’i 1914’te yayımlandı, kırsal kesime yeni bir bakış tarzı getirdi, insan hayatının köklerinin doğada olduğunu ifade etti ve kadın-erkek ilişkilerine yer verdi.¹¹⁸

Hourani, Hüseyin Heykel’in *Zeyneb* romanını “ilk önemli roman” olarak tanımlasa da, Arap romancılığının 1914’ten çok önce gelişmeye başladığını da belirtmek gerekir. Örneğin *Nahda* sürecinin en önemli figürlerinden olan Curci Zeydan, siyasi ve toplumsal temaları ele alan romanlarını 1891 yılından itibaren yayınlamaya başlamıştı. Zeydan ertesi yıl çıkarmaya başladığı *El-Hilal* dergisinde de Arap dili temasını sıklıkla ele aldı. Derginin 9 Mayıs 1893 tarihli sayısında “*Tarih el*

¹¹⁷ Farah, “The Role of the Syro-Egyptians in the cultural renaissance”, s. 48-49.

¹¹⁸ Hourani, *op. cit.*, s. 359-360.

luğa el-Arabiyye (“Arap dilinin tarihi”) başlıklı bir makale yayınlayan Zeydan’a göre dil, bütün canlı vücutlar gibi büyüyen bir vücuttu; kelimelerin buradaki yeri, tomurcukların bir ağaçtaki yeri gibiydi ve dilin gelişimini sağlayan kelimelerdi. Kelimeler doğal yollardan doğar, yaşar ve ölürlü. Bu şekilde Arap dili de, İslam’dan önce ve sonra tüm dönemlerde artık eskimiş ve işe yaramayan kelimeleri atıp yeni terimleri özümseyerek varlığını geliştirmişti.¹¹⁹ Zeydan bu fikirlerini, 1904 yılında hazırlayacağı aynı ismi taşıyan bir kitap ile, ilk baskısı 1886 yılında yapıp 1904 yılında içeriği yenilenen “*El-elfâz el-Arabiyye ve’l-felsefe el-luğaviyye*” (“Arapça ifadeler ve dil felsefesi”) isimli kitapta geliştirecekti. 1908 Devrimi’ni destekleyen Suriyeli aydınlar arasında yer alan Curci Zeydan, 24 Aralık 1908 tarihinde oğlu Emil’e yazdığı mektupta da, ülkeye ve dile hizmet etmeyi bir yazarın erdemleri arasına yerleştirecekti.¹²⁰

Tüm bu gelişmeler, Kuran metni sayesinde zaten on üç asırdan beri “Araplık” bilinci üzerinde belli bir rolü olan Arap dilinin canlanması, yenilenmesi ve daha fazla sahiplenilmesiyle birlikte dilin modern anlamda kimlik inşasına katkı yapan bir faktör haline gelmesi anlamını taşıyordu. Aynı dönemde gerek Hıristiyan, gerekse Müslüman Suriyeliler tarafından bazı yeni siyasi ve toplumsal fikirler de geliştirilecek ve başka olguların ve paradigmaların yanında Araplık, dil ve din meseleleri bu fikirlerde önemli bir yer tutacaktı.

Yayıncılık ve dil alanındaki faaliyetlerinden söz ettiğimiz Butros el-Bustani, aynı zamanda *Nahda* döneminde Suriye’de ortaya çıkan bu yeni düşünsel akımlara öncülük eden isimlerden biriydi. Bustani’ye göre Arap bölgesinin canlanması ancak, modern Avrupa’nın düşüncelerinin ve keşiflerinin öğrenilmesiyle mümkün olabilirdi. Avrupa kültüründe ve yaşam tarzında “iyi” olan hiçbir şeyi ödünç almaktan kaçınmamak gerektiğini savunan Bustani geçmişte Arapların büyük bir medeniyeti varken Avrupalıların kendilerinden çok şey öğrenmesi gibi, gelinen dönemde de Arapların Avrupalılardan bir şeyler öğrenmesi gerektiğini savunuyordu. Albert Hourani’ye göre Bustani’nin Avrupa’dan öğrenilmesi ve alınması gerektiğini düşündüğü şey ise her şeyden önce ulusal birliğin önemi ve aynı ülkede yaşayan

¹¹⁹ Anne-Laure Dupont, **Ğurġi Zaydān (1861-1914): Écrivain reformiste et témoin de la Renaissance arabe**, Şam: Institut Français du Proche-Orient, 2006, s. 264.

¹²⁰ A.g.e., s. 359-360.

insanların belli bir eşitlik içinde işbirliği yapma arzusu göstermesiydi.¹²¹ Bustani'nin Suriye'nin gerçek anlamda medenileşmesi için gerekli gördüğü şeyler arasında, zamana uygun adil ve eşit kanunların çıkarılması, sorunların kişiye göre ele alınmaması, dini ve dünyevi alanların ayrılması ve Arapça eğitim de vardı. Butros el-Bustani'nin İkinci Meşrutiyet dönemindeki tartışmalardan yarım asır önce Suriye'de Arapça eğitimin gerekliliğinden söz etmesi hayli dikkat çekicidir, ancak burada Arapça eğitim meselesinin, Türkçe eğitime karşı bir kültürel çoğulculuk ögesi olarak değil, parçalanmış halde olan Suriye için birleştirici bir öge olarak tasavvur edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bustani bu konudaki görüşünü, “Suriye dinlerin Babil’i olduğu için, [bir de üzerine] dillerin Babil’i haline gelmemelidir” şeklinde özetliyordu.¹²²

Aynı dönemde Suriyeli olmayan bazı düşünürler tarafından formüle edilen fikirler de genel olarak Arap entelektüelleri arasında belli bir etki yaratmaya başlamıştı. Örneğin bir Mısırlı olan Rifaa el-Tahtavi (1801-1873), bir Mısır ulusu fikrini telaffuz eden ve bunu İslami düşünce açısından izah edip meşrulaştırmaya çalışan ilk kişi olmuştu. Tahtavi, 1826-1831 yılları arasında Paris’te kalmış, burada Voltaire, Rousseau, Montesquieu gibi düşünürlerin eserleriyle ve fikirleriyle tanışmıştı. Hourani’ye göre Aydınlanma düşüncesi Tahtavi üzerinde, onun aracılığıyla da Mısırlıların düşünce yapısı üzerinde kalıcı izler bırakmıştı.¹²³ Nitekim 19. yüzyıla kadar Arapçada *vatan* kelimesi kişinin doğup büyüdüğü yer anlamına gelirken, kelimeye modern bir anlam vererek Fransızca *patrie* kelimesinin karşılığı olarak ilk kullanan kişi Rifaa el-Tahtavi olmuştu. Montesquieu’nün *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadance* [“Romalıların büyüklüğünün ve çöküşünün nedenleri üzerine düşünceler”] eserini Arapçaya çeviren Tahtavi, bu çeviri yayın için hazırladığı önsözde vatan sevgisinin (*hubbü’l-vatan*) medeniyetin temel erdemlerinden biri olduğunu söylemiş, “vatanseverlik”, “eşitlik” ve “adalet” kavramları tüm öteki yazılarına da damgasını vurmuştu.¹²⁴ Bununla birlikte Tahtavi’nin devlet ve toplum hakkındaki görüşleri, geleneksel

¹²¹ Albert Hourani, **Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 100-101.

¹²² Nefir Suriyye, Sayı 7, 19 Kasım 1860 ve Sayı 10, 22 Şubat 1861’den aktaran: Hourani, **op. cit.**, s. 102.

¹²³ Hourani, **op. cit.**, s. 69.

¹²⁴ Bassam Tibi, **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, New York: St. Martin's Press, 1997, s. 87.

İslami görüşlerin dışında değildi: yönetici, mutlak yürütme gücünü elinde bulundurmalı, fakat kanuna ve kanunun koruduğu kişilere saygı, iktidarın kullanımını ölçülü hale getirmeliydi. Yönetimin halkın elinde olması fikri ise, Tahtavi'ye göre, Mısır'ın durumuna ve sorunlarına denk düşmüyordu.¹²⁵ Öte yandan Tahtavi'ye göre toplumun bir amacı Allah'ın iradesini hakim kılmak ise, diğer amacı bu dünyada refahı sağlamak ve bu refah, ekonomik gelişmenin yanısıra eğitimde gelişmeyi de gerektiriyordu. Eğitim ise insanlara salt bilgiyi değil, beden sağlığının önemini, ailenin önemini ve hepsinden önemlisi vatan sevgisini aşılmalıydı. Tahtavi, bir Arap vatanından ziyade bir "Mısır vatanından" söz ediyordu; "Arapların İslam tarihinde oynadığı rolü övüyor ve savunuyordu, ancak vatanseverlikten bahsettiği zaman kastettiği şey Arapça konuşulan herkes tarafından değil, Mısır toprağında yaşayan kişiler tarafından paylaşılan bir histi."¹²⁶

Dönemin en önemli düşünürlerinden biri de, gerçek kökenleri ihtilaf konusu olan ve 20. yüzyılda Cezayirli düşünür ve siyasetçi Malek Bennabi tarafından "modern Müslüman dünyada tam anlamıyla *homo sapiens* dönemini başlatan eşsiz bir kültürü inşa eden kişi" olarak anılan Cemaleddin el-Afgani (1839-1897) idi.¹²⁷ İslamcı düşünce sisteminin kurucu isimleri arasında olan Afgani'nin sürekli yer değiştirmelerle geçen hayatının – daha önceki bazı kısa dönemler hariç olmak üzere – sekiz yılı (1871-1879) Mısır'da geçmiş, bunun son üç yılını siyasi faaliyetleri damgasını vurmuş, Afgani en sonunda 1879 yılında Hindistan'a sürgün edilmişti. Afgani'nin Mısır yıllarında ortaya koyduğu öğretiler, Nikki Keddie'ye göre "İslam felsefesinin, reformculuğun ve milliyetçi tonlar da içeren yabancı karşıtı vaazların bir karışımından oluşuyordu".¹²⁸

Bu dönemin sonlarına doğru yavaş yavaş Pan-İslamizm çizgisine kaymaya başlayan Afgani, 1880'li yıllarda İslam karşıtı fikirlerle çeşitli şekillerde polemige

¹²⁵ Hourani, *op. cit.*, s. 73.

¹²⁶ Hourani, *op. cit.*, s. 79.

¹²⁷ Malek Bennabi, *Vocation de l'Islam*, Beyrut: Dar el-Burak, 2006, s. 87. En yaygın kanaate göre Kabil yakınlarındaki Esadabad'da doğmuş bir Afgan olan Cemaleddin el-Afgani'nin İranlı ve Şii olduğu da iddia edilmiş, bu ise genellikle pejoratif bir anlam yüklenilerek yapılmıştır; bkz: Baktiaya, *op. cit.*, s. 322 ve dipnot 232. Nikki Keddie'ye göre ise Afgani, İran dışındaki yerlerde genellikle Afganistan doğumlu olduğunu söylese de İran'dayken İranlı kökenini "kabul etmiştir"; bkz: Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamāl ad-Dīn "Al-Afghānī": A Political Biography*, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1972, s. 10.

¹²⁸ Keddie, *a.g.e.*, s. 129.

girmişti. İlk tartışma, Namık Kemal'in meşhur *Renan Müdafaaamesi*'ni kaleme almasına da vesile olan Fransız filozof Ernest Renan'a karşıydı. Renan'ın 1883 yılının Mart ayında verdiği "İslam ve bilim" konulu konferansın ardından Afgani, *Journal des Débats* gazetesine bir mektup yazmış, mektubunda Renan'dan saygı ve övgüyle söz ettikten, zor bir alanda yaptığı titiz çalışmalarından ötürü kendisini tebrik ettikten sonra yanıt kısmına geçmiş ve Arap halkının gelişmesinin önünde büyük engeller olduğunu kabul etmekle birlikte, bu engellerin sebebinin İslam dininin kendisi değil, dünyada yayılma biçimi ve bu dini benimseyen veya zorla kabul ettirilmiş halkların karakteri ve davranış biçimi olduğunu söylemişti.¹²⁹ Afgani'nin bir sonraki tartışmaya girdiği kişi ise Şibli Şumeyyil oldu. Erken dönem Arap materyalistleri arasında yer alan ve "ilk Arap sosyalist" olarak tanımlanan, Katolik kökenli, Suriye Protestan Koleji mezunu Şibli Şumeyyil, 1884 yılında İskenderiye'de, Ludwig Buchner'in Darwin hakkındaki yazılarını Arapça'ya çevirip yayınlamıştı. Darwinci görüşlerin Arap dünyasına ilk kez sokulması anlamına gelen bu çaba, Cemaleddin el-Afgani'nin tepkisine yol açtı ve Afgani, *El-Redd ale'l-Nevşeriyye* ("materyalistlere reddiye") isimli çalışmasında Şumeyyil'i sert bir dille eleştirdi.¹³⁰

Cemaleddin el-Afgani'nin siyasi teorileri, İslam referanslı bir Arap siyasi kimliğinin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Çalışmalarında Müslümanların birliğini vurgulayan Afgani, bu birlikten ümmetin dayanışmasını, yahut ümmetin tüm fertlerinin birbirlerine karşı sorumluluğunu ve bir arada yaşama arzusunu kastediyordu. Dayanışmayı toplumu bir arada tutan ve dağılmasını önleyen temel güç olarak gören Afgani, bu dayanışmanın farklı temellere sahip olabileceğini düşünüyordu: ortak bir dini inançtan türeyebileceği gibi, dil gibi başka bir doğal ilişkiden türemesi de mümkündü.¹³¹ Afgani, dili istikrarlı bir toplumun yaratılması için temel önemde görüyordu: ortak bir dili olmayan insan grupları, sağlam bir birliğe sahip olamazdı ve bilgi ve becerilerini ifade edecek kendine ait bir dili olmayan bir topluluk, bu bilgi ve becerileri kolaylıkla kaybedebilirdi. Dinsel bir topluluğun bile, ortak bir dile de sahip olması halinde daha da güçlü olacağına inanan

¹²⁹ *Journal des Débats politiques et littéraires*, 18 Mayıs 1883.

¹³⁰ Farah, Caesar E. "The role of the Syro-Egyptians in the cultural renaissance", s. 40. Bu kitap *Dehriyyun'a Reddiye* adıyla Türkçeye de çevrilmiştir. Bkz: Cemaleddin Afgani, **Dehriyyun'a Reddiye (Naturalizm Eleştirisi)**, çev. Vahdettin İnce, İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.

¹³¹ Hourani, **op. cit.**, s. 117.

Afgani'ye göre eğer Osmanlılar bütün imparatorluğun dili olarak Arapça'yı benimsemiş olsalardı, Osmanlı halkları bir değil iki bağına sahip olur, birleşmiş ve güçlü halde olurlardı.¹³² Bununla birlikte Müslümanlar için hiçbir türden doğal dayanışma, hatta vatanseverlik bile, İslam'ın yarattığı bağların yerini alamazdı.

Bir dönem Cemaleddin el-Afgani'nin öğrencisi olmuş olan Muhammed Abduh (1849-1905) da 19. yüzyılın düşünsel hayatına katkı yapan isimlerden biri oldu. Abduh, siyasi ve toplumsal teoriler üretmenin yanısıra, kendi döneminde Arap vilayetlerinde faaliyet yürüten okullara yönelik eleştiriler de getirmişti. Abduh'a göre medreseler, geleneksel İslam'ın karakteristik sorunları olan durağanlık ve taklit üzerine kuruluyordu; öyle ya da böyle dini konuları öğretiyorlardı, ancak modern dünyada yaşamak için gerekli bilimleri öğretmiyorlardı. Diğer yandan misyoner okulları, bilinçli veya bilinçsiz olarak, öğrencileri öğretmenlerinin dinine yaklaşıyordu. Müslüman çocukların Hıristiyan olduğu örnekler olduğu gibi, din değişikliğinin olmadığı durumlarda bile yabancı bir dilde hazırlanmış müfredata göre eğitim alan bir çocuk, zihinsel olarak yabancı bir millete bağımlı hale geliyor ve kendisinininkine yabancılaşıyordu. Yeni devlet okulları ise ikisinin de kusurlarını taşıyordu; yabancı okulları taklit eden bu okulların tek farkı Hıristiyanlığı değil İslam dinini öğretmeleriydi, ancak bunu da formel bir şekilde öğretiyor ve bu yüzden de öğrencilere sosyal veya siyasi bir ahlak kazandırmıyorlardı.¹³³

Muhammed Abduh'un özgün fikirlerinden biri, İslam'ın bozulmasının esas sorumluluğunu Asya'dan gelen kavimlere ve bu kavimlerin İslam öncesinden gelen "kabalığına" ve "cehaletine" yüklemesiydi. Abduh'a göre bu kavimler hem atalete sebep olmuş, hem de İslam dinine "batıl akideler" sokmuşlardı. Arapların suçu ise, bu tehlikeyi görüp engelleyememeleriydi.¹³⁴

Gerek Abduh, gerekse Afgani, İslam dinine aynı zamanda "anti-kolonyal" bir misyon yüklüyorlardı ve bu açıdan, örneğin Riffa el-Tahtavi'den farklılaşıyorlardı: Her ikisi de, Avrupa medeniyetinin ve kültürünün çeşitli unsurlarını kabul etmekle birlikte İslam'ı bir sömürgecilik karşıtı ideoloji olarak görüp, Avrupa'ya karşı siyasi

¹³² A.g.e., s. 118.

¹³³ Hourani, *op. cit.*, s. 137-138.

¹³⁴ Baktaya, *op. cit.*, s. 308.

eylem çağrısı yapıyordu. Bassam Tibi'nin yorumuna göre Afgani ve Abduh'ın "her ikisi de, farklı derecelerde olsa da, Avrupa'nın ilerici yüzüyle emperyalist yüzü arasında ayırım yapabiliyordu".¹³⁵ Afgani'nin 1884 yılından itibaren yayınlamaya başladığı *Urvetü'l-Vuska* isimli dergi de "Britanya karşıtı şiddetli duygular" barındırıyordu ve dergi aracılığıyla bu duygular Arap toplumu arasında yayılmaya başlıyordu.¹³⁶ Öte yandan bu sömürge karşıtı duruş bir Arap milliyetçiliği çizgisine ulaşmıyordu. Bahsedildiği üzere Afgani'nin çizgisi – en azından olgunluk dönemlerinde – en çok Pan-İslamizm'e yakındı. Öğrencisi Abduh ise milliyetçilik fikrini kategorik olarak reddediyordu: Abduh'a göre milliyetçilik, ne kadar İslami görünürse görünsün, İslam'ın herkesi kucaklayıcı bir sistem olma iddiasının sorgulanması sonucunu getirecekti.¹³⁷

Halepli bir eşraf ailesinin çocuğu olan ve 1878 yılında Halep'te yayınlanan ilk Arapça gazete olan, yukarıda bahsi geçen *El-Şehba*'yı yayımlayacak olan Abdurrahman el-Kevakibi (1854-1902) ise, Müslümanların ihtiyaç duyduğu dirilişin ancak Arapların öncülüğünde olabileceğini savunuyordu.¹³⁸ Uyanış sorununu tartışmak üzere 1902 yılında Mekke'de "yapılmış" hayali bir kongre kurgulayan Kevakibi, buradaki "delegelere" bazı tespitler yaptırmıştı. Buna göre Müslüman toplumların içinde bulunduğu sosyal durgunluk temel olarak dört sebepten kaynaklanıyordu: dünya meselelerinden kopuş ve buna eşlik edecek şekilde, mevcut koşulları değiştirme ve toplumun dünyevi yazgısını iyileştirme yönünde bir çabanın bulunmaması; Müslümanlar arasındaki mezhepsel bölünmeler ve ihtilaflar; hükümetin de, yurttaşların da sorumlu hareket etmemesi ve ifade özgürlüğünün, eşit yasal hakların, adaletin ve umudun mevcut olmaması; ve nihayet, bireylerin ve onların içinde bulunduğu ortamın cehalete saplanmış olması nedeniyle manevi bir gücün bulunmaması.¹³⁹ Bu tespitlerin yer aldığı *Umme'l-Kura** metni, Arap kimliğinin yeniden tanımlanması açısından da önemli bir yerde duruyordu, zira

¹³⁵ Tibi, *op. cit.*, s. 90.

¹³⁶ Keddie, *op. cit.*, s. 132.

¹³⁷ Tibi, *op. cit.*, s. 92-93.

¹³⁸ Bu eğilim tedrici bir şekilde oluşmuştu. Halep'te yirmi yıl faaliyet yürüttükten sonra 1898 yılında Kahire'ye giden Kevakibi, burada Arapçı fikirlere daha fazla yaklaşmıştı. Hatta Kahire'de kendisiyle tanışan Lübnanlı gazeteci İbrahim Salim el-Neccar'ın daha ileride ileri süreceği bir iddiaya göre Kevakibi buradan "Arapları Mısır hıdivini halife olarak tanımalarına ikna etmek için" Aden'e gitmişti. Bkz: Elie Kedourie, *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, Londra: Frank Cass, 1974, s. 109.

¹³⁹ Farah, Caesar E. "Reformed Ottomanism and social change"; Farah, *op. cit.* içinde, s. 12.

* "Şehirlerin anası" anlamına gelen *Umme'l-Kur'a*, Mekke (ve çevresi) için kullanılan bir tabirdir.

Kevakibi bu “kongre” kararları arasında, İslami uyanışta Arabistan Yarımadası’nı merkez, Yarımada Araplarını da “önder” konumuna getiren 26 madde sıralamıştı. Bu gerekçeler arasında, Arapların bütün Müslümanlar arasında dinlerini koruma konusunda en gayretli olanlar olduğu, Arap emirlerinin “soylu annelere, babalara ve zevcelere” sahip olduğu, Yarımada Araplarının diğer halklara nazaran “kendi ırklarını ve geleneklerini en iyi korumuş olanlar” olduğu, bunlara ilave olarak da genel anlamıyla (yani, Yarımada ile sınırlı kalmayacak şekilde) Arapların bütün Müslüman dillerine nazaran en zengin dile sahip oldukları, bir arada yaşam, kamusal işlerde istişareye başvurma, anlaşmalara sadık kalma gibi konularda bütün diğer milletlerden daha bilgili, deneyimli ve becerikli oldukları gibi düşünceler de vardı.¹⁴⁰

Tüm bu sayılanlar, söz konusu dönemde Arap dili ve kültüründeki uyanışa ilave olarak, yer yer İslam’la da ilişkilendirilen bir Arap kimliğini merkeze koyan veya temel referans haline getiren siyasi akımların da ortaya çıktığına işaret eder niteliktedir. Ancak özellikle 1908 öncesindeki dönemde, modern siyasi milliyetçiliğin temel karakteristik ve ayırt edici özelliğine denk düşecek şekilde bir “Arap devleti”ni hedefleyen birey ve grupların sayısının bir hayli sınırlı olduğu ve/veya toplumdaki etkisinin marjinal düzeyde olduğu ileri sürülebilir. Kuşkusuz bunda etkili olan faktörlerden biri, Arapların büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar için Arap kimliği ile Müslüman kimliği arasındaki ayrım çizgisinin henüz keskin olmaması (ve örneğin Abduh örneğinde olduğu gibi zaman zaman Müslüman kimliğinin her türlü milliyetçiliğe ağır basması) gibi görünmektedir. Buna karşın aksi yöndeki örnekler de görmezden gelinemez.

Arap devleti hedefi doğrultusundaki ilk kaydadeğer girişim, ’93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın son dönemlerinde gerçekleşmişti. İlk olarak Ahmed el-Sulh adında Beyrutlu bir Müslüman’ın öncülüğünde Sayda civarında bazı toplantılar gerçekleştirildikten sonra, Suriye’nin her yerinden temsilcilerin davet edilmesiyle Beyrut’ta 30 kişilik bir kongre yapılmış ve Abdülkadir el-Cezairi’nin başkanlığında, Biladüşşam geneline yayılacak bir Suriye devletinin kurulması kararlaştırılmıştı.¹⁴¹ Ancak bu yönelim esas olarak, savaşla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılacağı endişesinden kaynaklanıyordu ve bir

¹⁴⁰ Umme’l-Kur’a, s. 390-392’den aktaran, Baktıaya, *op.cit.*, s. 363-365.

¹⁴¹ A.g.e., s. 222.

isyan hazırlığı da yapılmış olmasına karşın birkaç yıl içinde bu girişimden geriye bir şey kalmayacaktı. Her ne kadar George Antonius bazı Batılı diplomatların ve gözlemcilerin yazdıklarından hareketle 1880’li yıllarda Suriye’de bağımsızlık arzusunun yaygın olduğunu ileri sürse de,¹⁴² bunu doğrulayacak yeterli olgusal veri olmadığı gibi, Beyrut’taki gizli cemiyet dışında resmi kayıtlara geçmiş veya tarihçiler tarafından ortaya çıkarılmış bir siyasi örgütlenme örneği de yoktur.¹⁴³

Bağımsız bir Arap devleti doğrultusunda yapılacak bir sonraki kaydadeğer çağrı, 20. yüzyılın başlarında, bir dönem Kudüs vali yardımcılığı da yapmış olan, Fransız milliyetçiliğinden yoğun bir şekilde esinlenmiş Marunî Hıristiyan Necib Azuri’den geldi. Azuri, Paris’te kurulmuş olan ve kuruluşunda kendisinin de yer aldığı *Ligue de la Patrie Arabe* (Arap Vatanı Birliği) isimli örgütün programını ve hedeflerini dünyaya tanıtmak amacıyla, 1905 yılında Fransızca bir kitap yayınlamak adını kamuoyuna duyurdu. Dönemin Osmanlı yönetiminin her kademedede ağır yolsuzluklara bulaştığını savunan ve mevcut yönetime “hükümet” yerine “haydutlar topluluğu” demenin daha yerinde olduğunu savunan Necib Azuri’ye göre yoğun baskı gören Osmanlı Hıristiyanları “daha eğitilmiş oldukları için” seslerini çıkarıp “medenî Avrupa’dan yardım istedikleri” için Avrupa kamuoyunda yalnızca Hıristiyanların baskı gördüğü gibi bir intiba oluşmuştu; “oysa Müslümanlar, özellikle de Arap ülkelerindekiler, bağımsızlığı ve hatta yabancı işgalini en az Hıristiyanların istediği kadar arzu ediyor”du.¹⁴⁴ Fransa’dan “mazlumların koruyucusu” ve “medeniyet ve özgürlüğün aydınlık meşalesi” olarak söz eden Azuri, Kürtlerin, Arapların ve Ermenilerin Osmanlı Devleti’nden ayrılarak kendi devletlerini kurmak istediklerini, bu devrimlerin kansız olacağını ve “12 günden kısa süreceğini” savunuyor ve Suriye’yi yönetme hakkına herkesten fazla sahip olduğunu ileri

¹⁴² Antonius, **op. cit.**, s. 89-91.

¹⁴³ Burada söz konusu cemiyetin amaçlarına dair bir yorum farklılığına da değinmek gerekir ve somut bir olay üzerinden ortaya konulan yorum farkı dikkate şayandır. Cemiyetin 31 Aralık 1880 tarihinde Beyrut’ta muhtelif yerlere astığı bir afişte “*istiklal neşterik bihi ma’a ihvetina el-Lübnaniyyin*” (yani, tam olarak: “Lübnanlı kardeşlerimizle birlikte katılacağımız/parçası olacağımız istiklal”) çağrısının yapıldığı bilinmektedir. Antonius bu formülasyonu Lübnan’la birlikte Suriye’nin bağımsızlığı çağrısı olarak görürken (Antonius, **op. cit.**, s. 84), Fruma Zachs buradaki *istiklal* ile kastedilenin “özerklik” olduğunu ileri sürmekte ve çağrıya, “tıpkı Lübnanlı kardeşlerimiz gibi bizim de aynı statüye sahip olacağımız özerklik” anlamını yüklemektedir; bkz: Zachs, **op. cit.**, s. 121. Ancak cemiyetin önceki faaliyetleri ve kelimelerin tam karşılığı düşünüldüğünde, doğru olan Antonius’un tespiti gibi görünmektedir.

¹⁴⁴ Negib Azoury, **Le Réveil de la nation arabe dans l’Asie turque**, Paris: Librairie Plon, 1905, s. 27-28.

sürdüğü Fransa'dan bu hareketi desteklemesini istiyordu.¹⁴⁵ Hedefin somut tanımı ise kitabın giriş kısmında yapılmıştı: bu, “Fırat ve Dicle nehirlerinden Süveyş’e, Akdeniz’den Umman Denizi’ne ulaşacak, Arap bir Sultan tarafından, liberal meşruti monarşiyle yönetilecek bağımsız bir Arap devleti” olacaktı.¹⁴⁶

Necib Azuri’nin sözleri, her ne kadar yine ciddi bir toplumsal karşılık bulmayacak olsa da,¹⁴⁷ Osmanlı Suriyesi’nde doğup büyümüş birinin Arap siyasi milliyetçiliğine denk düşen fikirleri telaffuz etmesinin en somut örneğiydi ve İkinci Meşrutiyet yıllarında da buna benzer açık veya örtülü sesler zaman zaman duyulacaktı. Bu tür yönelimlerin tamamen görmezden gelinmesi ve Osmanlı Arapları arasında ayrılıkçı fikirlerin hiç olmadığı ileri sürülmesi mümkün değildir ve bu durum bizi en başta söylediğimiz şeye, yani İstanbul hükümetleri ile yönetim karşıtı Araplar arasında tek ve homojen bir çatışma ekseninin tanımlanmasının imkansızlığına götürmektedir. Ancak bu yönelimlerin rolünün ve ağırlığının abartılması, bizi daha büyük bir metodolojik kusura götürecektir.

Diğer yandan buraya kadar söylenenlerin tümü, 1908-1914 dönemine devredilen başlıca dinamikleri büyük ölçüde ortaya koyar niteliktedir: İhtilafların bir tarafında, Tanzimat’tan beri devam eden modern-merkezi devlet inşasını hızlandıran ve ideolojik düzeyde Osmanlıcılık çizgisini savunmakla birlikte pratikte ulus-devlet benzeri uygulamaları hayata geçiren bir iktidar, diğer tarafında ise Osmanlı Devleti’nden ayrı bir Arap devleti fikrine yönelmemekle (veya pek itibar etmemekle) birlikte, bir önceki yüzyılın ortalarından beri Arap kimliği konusundaki farkındalığı giderek artmış ve bu yüzden, zaman zaman “tekçi” nitelikler alan bir yönetim biçimini kabullenemeyerek güçlü adem-i merkezîyetçiliğe doğru yönelmiş, nüfusun eğitilmiş ve politize kesimlerinin tümünün değilse de, dikkate almaya değer bir kesitinin de desteğini almış bir hareket ya da hareketler bütünü vardır.

¹⁴⁵ **A.g.e.**, s. 128-129.

¹⁴⁶ **A.g.e.**, s. i.

¹⁴⁷ Azuri ve üyesi olduğu *Ligue de la Patrie Arabe*, bu kitaptan önce, 1904 sonunda ve 1905 başında, kitabın öncülü konumunda olan iki manifesto da yayınlamıştı; bkz. Baktıaya, **op. cit.**, s. 265-269. Ne var ki bu manifestoların da kaydadeğer bir kitle arasında karşılık bulmadığı anlaşılmaktadır; aksini iddia eden bir kaynak da yoktur. Bununla birlikte Azuri’nin kitabının 1905 yılında “Arabistan Ahalisini İkaz” başlığıyla Beyrut’ta satıldığı ve yıl ortalarında içeriğine binaen Osmanlı hükümeti tarafından yasaklandığı bilinmektedir. Bkz: **BOA**, MF.MKT. 865/38, 16 Rebiülahir 1323 / 7 Haziran 1321 / 20 Haziran 1905.

1.3. Abdülhamid döneminden Jön Türk dönemine merkez-çevre ilişkileri, eşraf siyaseti ve yerel entegrasyon: Sentetik bir okuma denemesi

Tartışılan tüm bu noktalar, İstanbul ve İttihatçılar ile Suriyeliler arasındaki ilişkilerin doğru bir şekilde okunması için sağlıklı bir zemin oluşturuyor gibi görünse de, yalnızca bu zeminde yapılacak bir okuma pek çok açıdan eksik kalacaktır. Bu nedenle, yine 1908 öncesini de kapsayacak şekilde geç Osmanlı döneminin geniş Arap siyasetini ve bunun içerimlerini ortaya koyan bazı başka teorilerin ve kavramsallaştırmaların da eleştirel bir şekilde okunması ve bir senteze varma denemesinin yapılması zaruri görünmektedir. Görece yakın zamanlarda kaleme alınmış bazı çalışmalar, geç Osmanlı döneminin genel olarak merkez-çevre ilişkilerini, özel olarak da Arap vilayetlerine yönelik siyasetini kolonyalizm, emperyalizm ve oryantalizm kavramları üzerinden açıklamaya yönelmiştir. Öte yandan bu yaklaşımları reddederek Arap vilayetleriyle kurulan ilişkiyi “yerel entegrasyon” politikası üzerinden okuyan çalışmalar da mevcuttur. Gerçekten de, daha önceki kısımlarda değinildiği gibi, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti’nin yönelimi genellikle merkezileşme yönünde olsa da bunun istisnaları da olmuştur ve bunun en belirgin örneği, yine daha yukarıda kısaca değinildiği üzere Sultan II. Abdülhamid döneminde (bazı bakımlardan) açılan parantezdir. 1908 Devrimi, Abdülhamid döneminin eşraf siyasetine son verip Arap vilayetlerindeki güç dengelerini bozarken, bir yandan da yerel entegrasyonun yeni bir versiyonunun denendiği bir dönemi açmıştır. Bu bölümde son olarak bu olgulara değinilecektir. Ancak tam da bu bağlantıyı kurmak için önce literatürdeki kolonyalizm, emperyalizm ve oryantalizm anlatılarına kısaca değinmek ve itiraz noktalarımızı göstermek faydalı olacaktır.

Osmanlı Devleti’nin yöneticilerinin Arap vilayetlerine yönelik kolonyalist bir siyaset izlediği argümanını ileri süren önde gelen Türk araştırmacılardan biri Selim Deringil’dir. Deringil’e göre Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda bazı bakımlardan emperyalist devletlerin düşünce formlarını benimsemiş ve bu doğrultuda kendi periferisine sömürgeci devletlere öykünen bir anlayışla yaklaşmaya başlamıştı. Bununla birlikte dönemin sanayi devletlerinden farklı olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun periferide izlediği siyaset yayılma amacı gütmüyordu ve esas olarak hayatta kalma amaçlıydı. Deringil’in “ödünç alınmış kolonyalizm” olarak

adlandırdığı modelde yapılmaya çalışılan şey, sömürgeci devletlere karşı bir direnç oluşturabilmek için onların izlediğine benzer bir siyaset izlemektir.¹⁴⁸

Mevcut post-kolonyal çalışmaların Osmanlı Devleti'ni görmezden geldiğini savunan Deringil, Batılı kolonyalist devletlerin siyasetiyle Osmanlı siyasetini birbirinden ayırmakta din faktörünün bir veri olarak görülmemesi gerektiğini, bu doğrultuda Osmanlı yöneticilerinin Müslüman olmasının, onların Müslüman tebaalarına kolonyalist bir zihniyetle bakmalarının önünde engel teşkil etmediğini savunur.¹⁴⁹ Çalışmasında İstanbul'un 19. yüzyılın son çeyreğinde Libya, Yemen ve Hicaz'da yaşayan halka nasıl baktığına dair çeşitli tanıklıklardan ve anılardan alıntılar yapan Deringil, devletin "hal-i vahşet"te yaşayan bu bedevileri ve göçbeleri modernleştirmek gibi bir misyon üstlendiğini ve bunun da kolonyalist Batı devletlerinin aynı yıllarda kendilerine biçtiği misyondan kalın çizgilerle ayrılamayacağını savunur.

Selim Deringil 19. yüzyılın sonlarında Libya, Hicaz ve Yemen bölgelerinde görülen bazı örneklerden hareketle bu kuramsallaştırmaya giderken, Ussama Makdisi de aynı yüzyılın ortasında Lübnan'da varolan durumdan hareketle benzeri bir politikaya işaret eder ve "Osmanlı emperyalizmi" tanımlamasını yapar. Makdisi, Tanzimat'la birlikte doğduğunu ileri sürdüğü Osmanlı emperyalizmini, "itaatsiz olduğu varsayılan periferiyi zor kullanarak moderniteye taşıma ihtiyacıyla açıklanan bir dizi emperyal pratik ve söylem" olarak tanımlar. Makdisi'ye göre yüzyıl ortasında Osmanlı reformcuları, imparatorluğun yenilenme ve modernleşme projesinin ayrılmaz bir parçası olarak Arap periferisini yeniden şekillendirme, geliştirme ve son kertede disipline etme politikası doğrultusunda hareket ediyordu. İzlenen politika hem reform hem de şiddet politikasıydı; daha açık bir ifadeyle reform, modernleşme ve imparatorluğun istikrarı adına fizik ve sembolik şiddet uygulanmış ve meşrulaştırılmıştı.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Selim Deringil, "Hal-i vahşet ve bedeviyette yaşarlar": Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve post-kolonyalizm tartışması", **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007 içinde, s. 166-168.

¹⁴⁹ **A.g.e.**, s. 173.

¹⁵⁰ Ussama Makdisi, "Rethinking Ottoman imperialism: Modernity, violence and the cultural logic of Ottoman reform"; Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber (yay.), **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Beyrut: Orient Institute, 2002, içinde, s. 30.

Ussama Makdisi'ye göre Tanzimat dönemindeki reform söyleminin kendisi yeni değilse de, 19. yüzyılın reform süreci, geçmişteki reform söylemlerinden farklı ve özgün olarak, geniş bir modernite kültürünün parçasıdır. Dönemin Avrupa devletlerinin “kültürel mantığını” izleyen Osmanlı Devleti, kendi söylemsel karşıtı olarak imparatorluk içinde pre-modern olanı tanımlamış; bu doğrultuda Cebel-i Dürüz gibi bölgeler, modernleşmeyi tehdit eden pre-modern bölgeler olarak görülmüştür. Makdisi'ye göre bölgeye verilen adın değiştirilerek Avrupalıların kullandığı Cebel-i Lübnan (*Mount Lebanon*) ifadesinin kullanılmaya ve 1840'lardan itibaren “Cebel-i Lübnan meselesi”nin tanımlanmaya başlaması, Avrupalılarla benzer söylem ve yöntemlerin Osmanlı yöneticileri tarafından da kullanıldığının göstergesidir.¹⁵¹

Makdisi'nin yorumuna göre İstanbul'un bu dönemdeki politikasını en açık şekilde gösteren örneklerden biri, Osmanlı yönetiminin yüzyıl ortasında bölgede yaşanan çatışmalara karşı gösterdiği refleks ve geliştirdiği söylemdir. Buna göre Osmanlı reformcuları, Lübnan'da ve Şam'da 1840 yılında başlayıp 1860 yılında tepe noktasına ulaşan mezheplerarası çatışmadan, varsayılan yerel geri kalmışlığa karşı kendi Osmanlı modernitelerini geliştirecek şekilde faydalanmışlardı. Reformcu devlet adamlarına göre Lübnan halkı, ilerleme ve medenileşme sürecinin önünde tehdit teşkil eden “mezhepçi vahşiler”den oluşmaktaydı.¹⁵²

Ussama Makdisi, bu argümanlarını temellendirmek üzere başka örneklere de işaret eder. Makdisi'ye göre Tanzimat süreci resmi bir milliyetçilik politikasını hayata geçirmişti ve bu politika, farklı kültürleri, farklı bölgeleri ve farklı ilerleme düzeylerini Osmanlı modernitesi ve medeniyeti kültürü içinde homojenleştirmeye çalışıyordu; bu, İngiliz emperyalizminin İskoçya tepelerini İngiliz modernitesine dahil etme siyasetiyle paralellikler gösteriyordu. Yazara göre bu emperyalist siyasetin, geçmişte hiç görülmemiş kapsamlı Lübnan haritalarının hazırlanmasından, Roma döneminden kalma Baalbek tapınaklarının yeniden keşfedilmesine kadar bir dizi farklı görüngüsü vardır.¹⁵³ Makdisi son olarak, bu dönemde başlayan ve reform ve şiddetin iç içe geçtiği siyasetin Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam ettiğini

¹⁵¹ A.g.e., s. 34.

¹⁵² A.g.e., s. 36-39.

¹⁵³ A.g.e., s. 40.

söylemektedir: 1826’da Yeniçeri Ocağı’nın lağvedilmesi, 1915’te Ermenilerin katledilmesi ve Dünya Savaşı sürecinde “Arap milliyetçilerinin yok edilmesi” tek bir sürecin halkalarıdır ve bu süreç boyunca modernleşme ve ulusal güvenlik içiçe geçmiştir.¹⁵⁴

Ussama Makdisi, bu tezlerini 1999 yılında Beyrut’ta düzenlenen akademik bir konferansta sıralamış ve bu konunun daha iyi kuramsallaştırılması gerektiğini söylemişti. Üç yıl sonra yayınladığı bir makalede benzeri argümanları savunurken, kavramsal bir değişikliğe giderek “Osmanlı oryantalizmi”nden söz etti. Yazara göre Batı merkezli modernite çağında her ulus kendi doğusunu yaratıyordu ve 19. yüzyılın Osmanlı Devleti de bunun dışında değildi. Batı oryantalizminin kolonyalist içerimlerine direnen Osmanlılar, diğer yandan oryantalizmin ilerleme mantığını da benimsemişlerdi. Osmanlı reform siyasetinin imparatorluk içinde Avrupalı sömürgecilere benzer bir şekilde pre-modern tanımı yaptığını ileri süren Makdisi’ye göre bu süreç, imparatorluğun durağan etnik ve ulusal gruplarını Osmanlı modernitesine taşımakla yükümlü bir modern Osmanlı *Türk* ulusunun tanımlanmasını da beraberinde getirmiştir.¹⁵⁵ Önceki çalışmasında söylediklerine paralel olarak, Lübnan ve Şam’daki mezhep çatışmalarının Osmanlı Devleti’ne yeni fırsatlar verdiğini, özellikle de, daha önce Hariciye Nazırı iken 1860 olaylarından sonra Şam Valiliği’ne atanan (Keçecizade) Fuad Paşa başta olmak üzere Osmanlı devlet adamlarının, isyancıları fanatizm, cehalet ve aşiretçiliğin hüküm sürdüğü pre-modern bir dünyanın insanları olarak gördüğünü ve sorunun çözümünü bölgeye modernitenin götürülmesi perspektifiyle ele aldıklarını savunan yazara göre, takip eden on yılların uygulamalarında Arapların modernleştirilmesi siyaseti Türklük temelinde ilerlemiştir. Makdisi’ye göre Osmanlı oryantalizmi, “Batılılaşmış Müslüman Osmanlı ulusçuluğunun” hâkim unsuru olarak özel bir Türk hassasiyetinin de ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir; öyle ki, yazar 1892 tarihli Aşiret Mektebi’nden söz ederken bile bu okulları açan Abdülhamid’in Türkleri devletin asli unsuru olarak gördüğünü söyleme ihtiyacı duymaktadır.¹⁵⁶

¹⁵⁴ **A.g.e.**, s. 47-48.

¹⁵⁵ Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism”, **The American Historical Review**, Cilt 107, Sayı 3 (Haziran 2002), s. 769. Vurgu yazara aittir.

¹⁵⁶ **A.g.m.**, s. 787-788.

Ussama Makdisi'nin tezleri, belli yönleriyle bu bölümün başında modernleşme bağlamında söylediklerimizi zenginleştirecek unsurlar olarak görülebilirse de, bütünlüğü içinde düşünüldüğünde “aşırıya kaçır” gibi görünmektedir ve sorgulanmaya açıktır. Nitekim Makdisi'nin yazdıkları, makalesinin yayınlanmasını takip eden yıllarda birden fazla Türkiyeli araştırmacı tarafından eleştiri konusu haline getirilmiştir. Örneğin, yazarın Osmanlı İmparatorluğu'nu adeta gelecekteki Türkiye Cumhuriyeti ile özdeşleştirip bu sınırların dışında kalan bölgeleri sömürge bölgeleriymiş gibi değerlendirdiğini ileri süren ve Makdisi'yi bir dizi metodolojik kusur üretmekle itham eden M. Akif Kayapınar, Osmanlı seçkinleri ile “Doğulu” insanlar arasında, Oryantalizm'den söz etmeyi mümkün kılacak bir ontolojik ve epistemolojik farklılaşmanın, yahut bu türden bir farklılaşmayı inşa edebilecek herhangi bir tarihsel, kültürel, ırksal veya coğrafi zeminin var olmadığını ileri sürer.¹⁵⁷ Deringil ve Makdisi'nin yanı sıra Osmanlı kolonyalizmi/oryantalizmi argümanını savunan başka araştırmacılara da itiraz eden Özgür Türesay ise, 19. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu açısından bir sömürgecilik tanımı yapmaya izin veren bir zeminin bulunmadığını belirtmenin yanı sıra, tartışmaya başka bir boyut daha katar: Türesay'a göre, örneğin Osmanlı seyyahlarının çevre vilayetlere ve özellikle Arap vilayetlerine Avrupa merkezci bir bakış açısıyla çeşitli eleştiriler getirdiği doğrusu da, çok sayıda Osmanlı yazarı aynı ifadelerle aynı eleştirileri imparatorluğun başkenti İstanbul'a da yöneltmiştir.¹⁵⁸ Bu anlamıyla İstanbul'u “medeniyet”le özdeşleşen merkez, Arap vilayetlerini ise “vahşet”le özdeşleşen çevre kategorileri içinde ele almak bir çok yönden sorundur.

Birkaç yıl önce Edip Gölbaşı tarafından yayınlanmış bir çalışma da, genel olarak Osmanlı tarihyazımında kullanılan kolonyal perspektifleri sorgularken, Makdisi'nin argümanlarını da tartışmaya açmakta ve özellikle de “Türkleştirme” anlamına gelen argümanlarını reddetmektedir. “Pre-modern öteki”nin etnik ve dini karakterinin Makdisi'nin iddia ettiği kadar iyi tanımlanmış olmadığını ve Osmanlı modernleşme projesinin merkezinde olmadığını savunan Gölbaşı'ya göre 19. yüzyıl Osmanlı idarecilerinin Arap tebaaya yönelik siyasetleri “karmaşık, muğlak ve pek

¹⁵⁷ M. Akif Kayapınar, “Makale değerlendirmesi: Ussama Makdisi ve ‘Osmanlı Oryantalizmi’”, **Dîvan İlmî Araştırmalar**, Sayı: 20 (2006/1), s. 311-315.

¹⁵⁸ Özgür Türesay, “L'Empire ottoman sous le prisme des études postcoloniales: À propos d'un tournant historiographique récent”, **Revue d'histoire moderne et contemporaine**, Sayı 60 (2013/2), s. 132.

çok bakımdan çelişkili”dir ve tek bir bağlamda ele alınması mümkün değildir. Benzer bir şekilde, tüm Arap tebaanın “oryantalize” edildiği ya da modernleştirme misyonunun odağına yerleştirildiği de doğru değildir.¹⁵⁹ Diğer yandan Gölbaşı’ya göre geç Osmanlı döneminin Arap siyasetinde yerel unsurlara biçilen rol de dikkatten kaçırılmaması gereken bir noktadır. Yerel seçkinlerin merkezle entegrasyon içinde hareket etmesi ve reformların hayata geçirilmesinde birinci derecede rol oynaması, tüm Arapları içine alan bir farklılık siyaseti izlendiği iddiasını çürütür. Arap vilayetleri için bir modernleştirme politikası izlenmiş olsa da, burada yerel seçkinler medenileştirilecek değil, kendi toplumlarını medenileştirecek kesimler olarak algılanmıştır.¹⁶⁰ Dolayısıyla İstanbul’un Arap siyasetini klasik bir merkez-çevre perspektifi içinde ele almamak gerekir.

Makdisi’nin görüşlerinden hayli farklılaşan bir perspektiften hareket eden ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki merkez-çevre ilişkilerini 16. yüzyıla kadar giden geniş bir zamansal çerçeve içinde inceleyen Jens Hanssen de, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin Arap vilayetlerindeki ve diğer çevre bölgelerindeki politikalarının yerel unsurlarla güçlü bir entegrasyon içinde ilerlediğinin altını çizer; ancak alışlagelmiş olandan farklı bir tarihsel anlatı sunar. Hanssen’e göre 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu içindeki entegrasyon süreçleri ve pratikleri, beraberinde yerel siyasal katılım alanında da yeni boyutlar getirmiştir; öyle ki “Osmanlılaşma” süreciyle “yerelleşme” sürecinin hemen hemen eş zamanlı olarak geliştiği de ileri sürülebilir.¹⁶¹

Hanssen’e göre Tanzimat döneminin taşrayı entegre etme politikası, 1876’da açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda doruk noktasına ulaşmıştır. Ancak bu durum çok uzun sürmemiştir ve Sultan II. Abdülhamid’in 1878 yılında Meclis’i feshetme kararı, Sultan’ın çevresindeki merkezci güçlerin, taşra periferisinin büyüyen gücüne karşı tepkisi olarak görülebilir.¹⁶² Zira özellikle Kudüs, Halep, Beyrut ve Trablus mebusları (sırasıyla Halidi, Cabiri, Beyhum ve Navfal) Meclis içindeki muhalefet güçleri olarak görülmüştü. Buna karşın Abdülhamid, Meclis’i dağıttıktan sonra Arap

¹⁵⁹ Edip Gölbaşı, “19. yüzyıl Osmanlı emperyal siyaseti ve Osmanlı tarih yazımında kolonyal perspektifler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 13, Güz 2011, s. 210.

¹⁶⁰ **A.g.m.**, s. 212.

¹⁶¹ Jens Hanssen, “Practices of integration: Center-periphery relations in the Ottoman Empire”; Hanssen vd., **op. cit.** içinde, s. 50-51.

¹⁶² **A.g.e.**, s. 71.

seçkinlerini en yüksek resmi görevlere getirerek Arap bölgelerini “terfi ettirmişti”. Ayrıca yerel düzeyde de bazı değişikliklere gidilmiş, bu doğrultuda Beyrut, şehir sakinlerinin oluşturduğu bir meclis tarafından yönetilir hale gelmişti. Bu meclis, şehirden toplanan vergilerin yeniden dağıtımı gibi alanlarda da yetkiliydi. Bilindiği gibi bu dönemde kurulan Aşiret Mektebi yerel seçkinlerle doğrudan bağ kurma işlevi görürken, mektebin açıldığı süreçte Şam, Halep ve Beyrut önde gelenlerinden nazırlık da dahil olmak üzere önemli devlet görevlerine getirilenler oldu. Sultan’ın kurduğu jurnalcılık teşkilatının başında olan kişi bile bir Hıristiyan Arap olan Necib Melhame idi. İkinci bölümde göreceğimiz gibi, tam da bu nedenle 1908 Devrimi’nin hemen ertesinde tasfiye edilen yüksek memurlar arasında Arapların büyük bir ağırlığı olacaktı.

Hanssen her ne kadar Makdisi’nin farklılık siyaseti, güç kullanımı ve medeniyet/modernleşme konusundaki argümanlarına önemli ölçüde ters düşen bir perspektif sunsa da, çalışmasının sonuç kısmında tüm bu anlattıklarıyla “modern Osmanlı emperyalizminin kültürel coğrafyasını çizdiğini” söylemektedir.¹⁶³ Bir başka deyişle Osmanlı emperyalizminden söz etmenin doğru ve yerinde olduğunu savunmakla birlikte, bu “emperyalizm”in vahşi bir yerel topluluğun güç yoluyla medenileştirilmesi üzerinden değil, yerel seçkinlerin devlet yönetimine entegrasyonu üzerinden gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

Yerel seçkinlerin rolünden söz ederken mutlaka değinilmesi gereken bir yaklaşım da, Albert Hourani tarafından çerçevesi çizilen ve Philip Khoury tarafından geliştirilen, önceki kısımlarda kısaca değindiğimiz “eşraf siyaseti” (*politics of notables*) yaklaşımıdır. Bu kavramsal çerçeveyi yalnızca Suriye ve Arap vilayetleriyle sınırlı kalmayan geniş bir bağlam içinde kullanan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı vilayetlerinin (en azından Müslüman vilayetlerin) kent siyasetini anlamak için bu terimin kullanılması gerektiğini söyleyen Hourani’ye göre eşrafın sahip olduğu siyasi etki iki faktöre dayanıyordu: bu sınıfın üyeleri bir yandan merkezdeki yöneticiler karşısında toplumları adına söz söyleyebilecek kadar iktidara “erişim” imkanına, diğer yandan da “doğal” liderler olarak kabul edilmelerini sağlayacak toplumsal güce sahip olmalıydılar. Yerel eşraf, “otoriteye erişebildiği için

¹⁶³ A.g.e., s. 74.

lider gibi hareket edebiliyor ve kendi toplumunda ayrı bir güce sahip olduğu için otorite ona ihtiyaç duyuyor ve erişim olanağı veriyordu.”¹⁶⁴

“Eşraf”/notable kavramını sosyolojik anlamda değil, siyasi anlamda kullandığını söyleyen Albert Hourani, bu terimle, belli sınırlar içinde kent nüfusunun liderleri gibi hareket eden ve hükümetle halk arasında aracı işlevi gören kişileri kastettiğini söyler. Hourani’ye göre Arap vilayetlerinde bu işlevi gören üç grup vardı. Bunlardan birincisi, gücünü dini konumundan alan ulemaydı; yerel vilayetlerde kadı, müftü, naip gibi kişiler bu sınıfı oluşturuyordu. İkincisi, derhal harekete geçirilebilecek silahlı kuvvetleri kontrol ettikleri için hükümet bakımından çok önemli olan, fakat belli düzeyde bağımsız da hareket edebilen, yerel askeri birliklerin başındaki kişilerdi. Üçüncü sırada ise “seküler eşraf” olarak tanımlanan âyân, ağalar, emirler; gücünü köklü bir siyasi ya da askeri gelenekten alan birey veya aileler geliyordu. Hourani’ye göre bu üç farklı grup aynı siyasi davranışı gösteriyor, bir yandan liderleri aracılığıyla Saray’da temsil edilerek merkezi yönetime erişim sağlıyor, diğer yandan etraflarında oluşturdukları bir koalisyonla bağımsız güçlerini de koruyorlardı.¹⁶⁵ Müslüman vilayetlerin çoğu için geçerli olan eşraf siyasetinin en saf şekilde işlediği yerler ise Suriye ve Hicaz’dı.

Bu noktada özellikle Şam ulemasıyla ilgili bir parantez açmak da faydalı olabilir. Tanzimat’ı izleyen yaklaşık yarım asırlık dönem boyunca Şam uleması hem statü kaybına, hem de maddi servet kaybına uğramıştı. David Dean Commins’e göre Tanzimat reformları, ulemanın etkisini iki biçimde azaltmıştı. Reformlar öncelikle, Şam’ın üzerindeki merkezi kontrolü konsolide etmek çeşitli vilayet meclisleri üzerinden hayata geçirilen dini nitelikli olmayan temsili (*lay representation*) arttırmak yoluyla ulemanın gücünü zayıflatmıştı. İkinci olarak reformların altında yatan fikirler de ulemanın otoritesine meydan okuyordu ve reformları savunan bürokratlar ve memurlar, ulemanın dünya görüşüyle ve çıkarlarıyla çatışan görüşleri ve çıkarları bulunan, yükselen bir sosyal grubu temsil ediyordu.¹⁶⁶ Sultan

¹⁶⁴ Albert Hourani, “Ottoman reform and the politics of notables”; William R. Polk - Richard L. Chambers, **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**, Chicago - Londra: The University of Chicago Press, 1968 içinde, s. 46.

¹⁶⁵ A.g.e., s. 48-49.

¹⁶⁶ Commins, **op. cit.**, s. 12-13. Commins bu eserini yayınladıktan yaklaşık iki yıl sonra, çalışmasında ayrıntılı olarak ele aldığı ulemanın sosyal ve ekonomik karakterini yeterince ortaya koymamakla tenkit edilmiştir. Bkz: Sherifa Zuhur, “Islamic reform: politics and social change in Late Ottoman

Abdülhamid dönemi ise Şam ulemasının hem eski yerel gücünü yeniden kazanacağı, hem de ideolojik nüfuzunun artacağı bir dönem olacak, bu sebeple de, gelecek bölümde görüleceği gibi 1908 Devrimi'nin hemen arkasından Şam uleması başlı başına bir “muhafeft” dinamiği haline gelecekti.

Albert Hourani'nin kavramsallaştırmasını izleyen Philip Khoury ise, 1983 tarihli çalışmasında Osmanlı Suriyesi'ndeki eşraf siyasetinin ana hatlarını daha ayrıntılı şekilde ortaya koyar. Khoury'ye göre bu siyaset tarzı, en belirgin halini 18. ve 19. yüzyıllarda almıştı. Çalışmasında özel olarak Şam'da 1860'dan Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar olan dönemin kent siyasetinin temel özelliklerini sunan Khoury'ye göre Şam'ın siyasal konfigürasyonu, bir yandan İstanbul tarafından atanan yöneticiler ve askeri birlikler, diğer yandan aracı işlevi gören yerel seçkinlerden oluşuyordu. Ancak bu yerel seçkinlerin Osmanlı devletiyle olan ilişkisi istikrarlı değildi.

Philip Khoury, “eşraf siyaseti” kavramını Hourani'den devralmakla birlikte, “eşraf” tanımını kısmen farklı şekilde yapar. Tarihçilerin bu terimi, kent nüfusu üzerinde etkisi olan ve hükümetle halk arasında aracı işlevi gören yerel seçkinler olarak tanımladığını, ancak 1860 öncesinde Şam ve Suriye'nin diğer kentlerindeki siyasal konfigürasyonun bu şekilde açıklanan bir terimle tanımlanmasının analitik sorunlara yol açabileceğini söyleyen Khoury'ye göre bu tanım üç gruba içine alır: ulema, kent eşrafı ve ağalar. Her biri belli düzeyde bağımsız bir etkiye sahip olan bu üç grup, her zaman benzer siyasi davranış biçimleri göstermiyordu. Özellikle 1860 öncesinde bir siyasal eyleme birlikte girişmeleri çok enderdi ve “kendinde” veya “kendi için” bir sosyal sınıfa ait değillerdi.¹⁶⁷ Bu anlamda Khoury'nin, Albert Hourani'nin kavramsallaştırmasını kullanmasına ve hatta çalışmasında kendisine referans da vermesine rağmen, belli bakımlardan Hourani'den farklı bir yoruma gittiğini belirtmek gerekir.

Philip Khoury'ye göre, erken dönemlerde, aracı rolü nedeniyle İstanbul'a bütünüyle karşı gelemediği gibi yerel halkın taleplerine de sırtını dönemeyen yerel

Syria by David Dean Commins [Review]”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 19, Sayı 1 (1992), s. 81.

¹⁶⁷ Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 11.

liderler, bu nedenle bazı durumlarda etkin bir rol üstlenememiş, örneğin mezhepsel çatışmaların doruk noktasına ulaştığı 1860 olaylarında kendilerinden beklenebilecek etkin tutumu alamamışlardı. 1860'dan 1908'e kadar olan dönemde ise kendi rollerini daha açık bir şekilde tanımlamışlardı: bundan böyle Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını savunuyor ve yerel halk üzerinde denetleyici işlevi görüyorlardı. Yine Khoury'nin aktardığına göre yüzyılın sonlarında Şam'ın siyasi liderleri, istikrarın inşası için merkezi yönetimi destekliyorlardı. Eş zamanlı olarak toprak sahibi aileler de yerel nüfus üzerinde hakimiyetlerini kurmuşlardı. Tarım arazileri resmi düzeyde bir kişinin değil, ailenin üzerine kayıtlıydı ve sahip olunan mülkün yöneticisi, ailenin başı konumunda olan kişiydi. Başta Azm, Abid, Yusuf ve Merdam Bey aileleri olmak üzere bu aileler, üyelerini resmi görevlere yerleştirmek için çaba sarf ediyorlardı.¹⁶⁸ Zaman zaman bu aileler, evlilik bağı yoluyla kendi aralarında ittifaka da gidiyorlardı. Aileler ayrıca çocuklarını eğitim almak üzere İstanbul'a gönderiyor ve iyi düzeyde Türkçe öğrenmiş olarak Şam'a dönen çocuklar, resmi görevlere çok daha kolay yerleşebiliyorlardı. Diğer yandan İstanbul'da eğitim alan bu yeni "efendi"ler, ait oldukları toplumdan farklılaşıyor, önde gelen ailelerde Osmanlı yaşam tarzı ve beraberinde devlet ideolojisi olan Osmanlılık yerleşik hale geliyordu.¹⁶⁹ Osmanlılık ideolojisini benimseyen toprak sahibi-bürokratik sınıf zamanla Osmanlı merkezleşmesinin ve modernleşmesinin de yerel aktörleri haline gelmişti. Yerel liderler İstanbul'un çıkarlarını savunuyordu ve Şam'daki güç dengesi bu sınıfın konumunu tehdit etmediği sürece, Sultan Abdülhamid'in "mutlak yönetimi" ihmal edilebilir bir durumdu.

Philip Khoury söz konusu çalışmasında, Şam'ın önde gelen eşraf aileleri hakkında bazı ayrıntılı bilgilere de yer verir. Dönemin önde gelen ailelerinin en başında, 1908 sonrasında "Suriye muhalefeti"nin önde gelen isimleri arasında yer aldığını göreceğimiz Refik, Şefik ve Hakkı el-Azm'ın da fertleri olduğu El-Azm ailesi geliyordu. Ailenin kökeninin dayandığı İbrahim el-Azm, 17. yüzyılda devlet adına düzeni sağlamak üzere Halep ve Hama arasındaki Maarrat el-Numan isimli ticaret merkezine yerleşmişti. Her ne kadar kendisi öldürüldüyse de, oğulları İsmail ve Süleyman, babalarının giriştiği işi tamamladı ve karşılığında Humus, Hama ve Maarrat el-Numan'da kuşakta kuşağa geçecek iltizam hakkıyla ödüllendirildi. 18.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 47-48.

¹⁶⁹ A.g.e., s. 50-52. İtalik harflerle *effendi* ifadesi yazara aittir.

yüzyılda Azm ailesi Şam'ın önde gelen yönetici ailesi oldu ve belli ölçüde istikrar sağladı. Giderek zenginleşen ve Şam'da camiler, okullar, hamamlar, kahvehaneler ve hanlar inşa eden aile, İstanbul'dan da giderek bağımsızlaştı. Vali Muhammed Paşa el-Azm'ın ölümünden sonra da aile, Şam'ın en etkili ailesi olarak kalmaya devam etti.¹⁷⁰ El-Eclanî, El-Gazzî, El-Keylanî, El-Hasibî ve El-Cezairî gibi ulema ailelerinin toplumsal rolünden de uzun uzun bahseden Khoury'ye göre yerel siyasi liderliği paylaşan diğer önemli grup, ulema olmayan toprak sahibi (*non-scholar landowning*) sınıfı.¹⁷¹

Osmanlı Suriyesi'nde aile statüsünün, sınıfsal konumun en iyi göstergesi olduğunu söyleyen Ernest Dawn da, çeşitli göstergelerden hareketle, savaş öncesi dönemde Suriye'deki bilinen "Arap milliyetçilerinin" %61'inin eşraftan ve zengin ailelerden geldiğinin altını çizer.¹⁷² Ancak hemen arkasından verdiği başka bir bilgi, okuyucuyu bir yanılsamadan alıkoymaktadır: aynı dönemde, "Osmanlıcı" olarak kabul edilen Suriyelilerin de %64'ü aynı statüdeki ailelerdendir. Çeşitli meslek grupları içindeki eğilimleri karşılaştıran ve yalnızca orta sınıflar arasında Arap milliyetçisi eğilimlerin Osmanlıcı eğilimlere oranla daha yaygın olduğunu söyleyen Dawn'un vardığı sonuç, 1914 öncesinde Suriye'de Arap milliyetçileriyle Osmanlıcılar arasındaki çatışmanın, ideolojik temellerde izah edilebilecek bir çatışma olduğu ve esasen Arap seçkinlerinin rakip unsurları arasında vuku bulduğudur.¹⁷³

Dolayısıyla, 23 Temmuz 1908'den itibaren yaşanan süreçlere dair ayrıntılı bir olgusal anlatıya geçmeden önce, belli bir mantık dizisi içinde ilerleyerek alıntı yaptığımız tüm bu araştırmacıların argümanlarını sentezlemek yoluyla yapılabilecek son bir tespit, 19. yüzyılda Araplara yönelik olarak sömürgecilik benzeri bir "zorla modernleştirme" politikasının uygulanmadığı, uzun süre boyunca (ve özellikle Abdülhamid döneminde) merkezle uyumlu olmak kaydıyla yerel unsurlara hareket serbestisi sağlandığı, 1908 Devrimi'nin Osmanlı Suriyesi'ndeki güç dengelerini

¹⁷⁰ A.g.e., s. 18. Azm ailesinin kökenleri ve Suriye toplumundaki yeri için ayrıca bkz: Dick Douwes, **The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression**, New York: I.B. Tauris Publishers, 2000, s. 45-56.

¹⁷¹ Khoury, **op. cit.**, s. 35.

¹⁷² Ernest C. Dawn, **From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism**, Urbana-Chicago-Londra: University of Illinois Press, 1973, s. 170.

¹⁷³ A.g.e., s. 173.

bozup bazı yerel iktidar ve nüfuz sahibi unsurların konumunu sarsması sonucunda ise, yeni rejime bu temelde husumet besleyen bir topluluğun ortaya çıktığıdır. Ancak önemle vurgulanması gereken bir nokta daha mevcuttur: aynı dönemde, bu toplulukla aynı sosyal kökenden gelen ve İstanbul'a sadık kalan Suriyeliler, İttihat ve Terakki Cemiyeti için hayati önemde bir yerel taban meydana getirmiş, bu şekilde özellikle Hanssen'in sözünü ettiği yerel unsurlara dayalı entegrasyon politikası yeni dönemde de, başka bir biçimde olsa da, sürdürülebilmiştir. Nitekim 1908-1914 döneminde İttihatçıların çatışma ve ihtilaf içine girdiği kesimler her zaman için Suriye toplumunun "bir bölümünü" teşkil ederken, aynı toplumun başka bir bölümünün Cemiyet'i ve/veya İstanbul hükümetlerini destekleyici bir pozisyon alması İstanbul'un elini rahatlatmış, sonraki kısımlarda ayrıntılı olarak görüleceği gibi bu zemine dayanılarak, İstanbul'la ihtilafa düşen Araplar, "Suriyelileri temsil etmemekle", hatta "kişisel çıkar peşinde koşmakla" itham edilmişlerdir. İttihatçıların resmi söyleminin vazgeçilmez bir unsuru olan "kişisel çıkar peşinde koşma" iddiası kanıtlanmaya muhtaçtır, ancak Cemiyet'le ihtilafa düşen muhalif Arapların Suriye toplumunu ne kadar temsil edebildiği, yahut ne denli toplumsal tabana ve desteğe sahip olduğu, çalışmanın sonraki dört bölümünde görüleceği gibi, gerçekten de tartışmaya açıktır.

İKİNCİ BÖLÜM

1908 DEVRİMİ, YENİ REJİMİN İNŞASI VE SURİYE

1908 Devrimi Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal hayatında yeni bir dönemi başlatırken, Suriyeli Arapların da siyaset sahnesinde daha fazla görünür hale gelmesine olanak sağladı. Devrim'i gerçekleştiren ve ilk günden itibaren pek çok eski rejim memurunu tasfiye edip yerlerine yeni memurlar getiren, Meclis çoğunluğu sayesinde Şubat 1909'da Kamil Paşa hükümetini devirebilen, yine Meclis çoğunluğu yoluyla aynı yıl içinde Kanun-ı Esasi'de büyük değişiklikler yapan, 31 Mart olayı sonrasında Sultan Abdülhamid'in hal edilmesini sağladığı gibi, gerçekleştirdiği anayasa değişiklikleri yoluyla Sultan Mehmed Reşad'ın yetkilerini sınırlayan, dolayısıyla dönemsel geri düşüşler dışında 1913'ten önceki dönem boyunca da fiilen iktidardaki siyasi güç olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Suriyeliler arasında bu dönemde, çok yönlü ve heterojen ilişkiler gelişmiştir. Bu ilişkileri farklı boyutlara tartışmaya, 1908 Devrimi'nin kendisiyle başlamak gerekir.

2.1. 1908 Devrimi'nin Suriye'deki yansımaları

2.1.1. "Hürriyetin ilanı"

23 Temmuz 1908 günü Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir dönemin başlangıcına tanık oldu: "hukuki" bir varlığı bulunmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'da Meşrutiyet'i ilan etti. 23 Temmuz günü, henüz payitahtta bu yönde bir karar alınmamış olmasına rağmen, beraberinde onlarca er ve subayla Selanik'ten trenle Drama'ya gelen Ruşen Bey, halka yönelik bir konuşma yaptıktan sonra yanındaki askerlere dönerek kasabaya gitmelerini ve meşruti idareyi ilan etmelerini, direnenleri ise rütbesi ve makamı ne olursa olsun öldürmelerini emrediyor, aynı sıralarda Üsküp'ten Serez'e kadar bir çok farklı şehir ve kasabada arka arkaya Meşrutiyet ilan ediliyor, Konak'ta ise Rum ve Müslüman halk Meşrutiyet'e bağlılık yeminleri ediyordu.¹⁷⁴ Bu devrim, ansızın gerçekleşmemiştir; İttihatçıların yıllardır yürüttüğü faaliyetlere ve özellikle son iki yıldır ülkenin farklı bölgelerinde yaşanan

¹⁷⁴ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, s. 28.

kitle gösterilerine¹⁷⁵ ilave olarak 1908 yılının yaz aylarında İmparatorluğun Balkan vilayetleri hareketlenmiş, Resneli Niyazi iki yüz kadar kişiyle birlikte silahlanarak dağa çıkmış, 7 Temmuz günü olayları denetlemek üzere İstanbul'dan gönderilen Şemsi Paşa'nın İttihatçılar tarafından öldürülmesi de dâhil olmak üzere pek çok şiddet olayı yaşanmış ve süreç, 23 Temmuz günü Manastır ve Selanik'te İTC tarafından Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sonuçlanmıştı. Gelen haberlerin üzerine Saray'da tartışmalarla geçen bir günün ve gecenin ardından 24 Temmuz günü Sultan II. Abdülhamid tarafından, Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulduğunu ilan eden bir İrade yayınlandı.

23/24 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi, otuz yıllık "istibdad" dönemini sonlandırırken, Osmanlı-Türk modernleşmesinde de yeni bir sayfa açtı ve Cumhuriyet döneminde de var olacak pek çok kurumun temelini attı. Yeni rejim, düşünsel alanda büyük bir canlanma sağlarken,¹⁷⁶ temsili rejimin temel unsuru olan Parlamento'nun yetkileri, bir önceki Meşrutiyet deneyimine (1876-1878) nazaran arttırıldı ve ülke, ilk çok partili seçimlerle tanıştı.

Yeni rejimin ilanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen her yerinde, yepyeni bir siyasi, toplumsal ve düşünsel atmosfer yarattı. Devrim'in, Fransız İhtilali'nin sloganına dördüncü bir unsurun eklenmesiyle yaratılan "hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet" sloganı ve Cemiyet'in "Osmanlıcılık" prensibi her yerde yankısını buldu ve Devrim'i takip eden aylar ve yıllar, bu temalar üzerinde canlı tartışmalara yol açtı. Bu tartışmalar, başta Suriyeliler olmak üzere Osmanlı Devleti'nin Arap yurttaşlarını da içine aldı ve Arap entelektüellerinin önemli bir kısmından Devrim'e ve yeni rejime güçlü bir destek geldi. 1908 Devrimi'nin Suriyeliler üzerindeki etkisini tartışmaya, bu düşünsel yansımaları ele alarak başlamak gerekir. Bunun için de ilk

¹⁷⁵ 1906 yılından itibaren Vergi-i Şahsi ve Hayvanât-ı Ehliye Rüsûmu isimli iki yeni vergi nedeniyle Rumeli'de, Anadolu'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerinde, silahlı çatışmaların da yaşandığı büyük kitle gösterileri gerçekleşmişti. Bu gösterilerde İttihatçıların da müdahale ve yönlendirmelerinin olduğu görülse de, bu iki yıllık sürecin ve genel olarak 1908 öncesindeki halk hareketlerinin 1908 Devrimi üzerinde doğrudan bir etkisinin olup olmadığı tartışmaya açıktır. 1908 Devrimi'ne halkın katılımına ilişkin tartışmayı başlatan ilk çalışma için bkz. Zafer H. Kars, **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984. Zafer Kars'ın başlattığı tartışma, Aykut Kansu tarafından daha kapsamlı bir araştırmayla sürdürülmüştür. Bkz: Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006 [Birinci Baskı 1995].

¹⁷⁶ Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini izleyen iki ay içinde iki yüzün üzerinde gazete imtiyazı verilirken, ilk yıl sadece İstanbul'da yayınlanan toplam gazete ve dergi sayısı 353'tü. Bkz: Orhan Koloğlu, "Osmanlı basını: içeriği ve rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985 içinde, s. 90.

olarak, 1908 öncesinde meşrutiyetçi fikirlerin Arap aydınları arasında ne ölçüde yaygın olduğuna bakmak yerinde olur.

2.1.2. Devrim'in Suriyeli aydınlar üzerindeki düşünsel etkileri

Şerif Mardin, Abdülhamid rejiminin baskısı altında, özellikle jurnal edilme korkusuyla aydınların genellikle “yeraltı” koşulları altında yaşaması nedeniyle dönemin entelektüel ve siyasi faaliyetlerini yüzeye çıkarmanın bazen “Asur’un siyasi fikriyatını ortaya çıkarmaktan daha zor” hale geldiğini söyler.¹⁷⁷ Mardin’in bu satırları kaleme almasından bu yana geçen yaklaşık kırk yıl içinde 1908 öncesine ilişkin pek çok yeni verinin açığa çıkarılmış olmasına karşın bu tespit, belli bakımlardan geçerliliğini korumaktadır. Abdülhamid dönemindeki “illegalite” koşulları nedeniyle dönemin meşrutiyetçi faaliyetlerinin ve bu faaliyetlerin düşünsel temellerinin bütünüyle ortaya çıkarılması imkânsızdır ve bu durum elbette, özel olarak Araplar arasındaki meşrutiyetçi faaliyetler ve fikirler için de geçerlidir. Ancak eldeki veriler ışığında, 1908 Devrimi öncesinde Suriyeli Arapların Abdülhamid rejimine karşı yürüttükleri faaliyetler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle olan ilişkileri hakkında genel bir çerçeve oluşturmak mümkün görünmektedir.

Abdülhamid döneminin meşrutiyetçi Arap figürleri arasında sözü edilebilecek ilk kişilerden biri Selim Faris’tir. 1895 yılında *Parti Constitutionnel en Turquie* isimli bir grup kuran ve aynı dönemde Londra’da çıkardığı *Hürriyet* isimli gazetede ılımlı bir dille, 1876 Anayasası’nın yeniden yürürlüğe girmesini isteyen Faris, liberal Osmanlı aydınlarının görüşlerine yer verdiği gazetesinde Suriye’deki olaylara da özel bir ilgi gösteriyordu.¹⁷⁸ Bir süre sonra gazetenin *The Times* nüshaları arasında gizlice ülkeye sokulduğunu fark eden Osmanlı Devleti yöneticileri Faris’in faaliyetlerini takip etmeye başlamış ve cemiyetin İstanbul’daki üyelerini tutuklayarak Afrika’ya sürgüne göndermişti. Bir süre sonra yönetimle müzakere yolunu seçen Faris, gazetenin yayını durdurmayı kabul edip karşılığında Beyrut’ta içme suları

¹⁷⁷ Mardin, **op. cit.**, s. 32.

¹⁷⁸ **A.g.e.**, s. 40-41 ve M. Şükrü Hanioglu, “The Young Turks and the Arabs before the Revolution of 1908”, Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih, Reeva S. Simon (yay.), **The Origins of Arab Nationalism**, New York: Columbia University Press, 1991 içinde, s. 32.

dağıtımının kontrolünde imtiyaz elde ettiyse de, daha ileride Paris'e giderek burada bulunan Araplar arasında örgütlenme çalışmaları yapacaktı.¹⁷⁹

Yine 1895 yılında Paris'te, Lübnan'ın önde gelen Dürzî ailelerinden birinin üyesi olan Emir Emin Arslan, 1877 Meclis-i Mebusanı'nda Suriye Mebusu olarak yer almış Hıristiyan Arap Halil Ganem ve Katolik bir rahip olan Aleksis Kâtib tarafından "Türk-Suriye Komitesi" isimli bir komite kuruldu. Komite, başta Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi ve Meclis'in açılması olmak üzere, askerlik görevinin "ırk ve inanç ayrımı yapılmaksızın" bütün Osmanlı erkekleri için zorunlu hale getirilmesinden, her vilayette şubeleri olan bir maliye müfettişleri teşkilatının kurulmasına ve tüm yurttaşlar için eğitimin teşvik edilmesine kadar farklı maddeleri içeren bir islahat programı hazırlamıştı.¹⁸⁰ Kuruluşundan itibaren İttihatçılarla yakın ilişkiler geliştiren komite, kısa süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı ve bu birleşmeden sonra Cemiyet'in Suriye'de örgütlenmesi kolaylaştı. 1895 yılında Dr. Şerafeddin Mağmumi, Hama, Humus, Deyr-i Zor ve Şam'da teşkilatlar kurdu ve Cemiyet Suriye'de bulunan Beşinci Ordu içinde de örgütlendi. Şükrü Hanioglu'nun aktardığına göre 1897 yılında Şem'azade Ahmed Refik Paşa tarafından Bâb-ı Âli'ye sunulan raporda Cemiyet'in Beyrut ve Şam'da hayli aktif olduğu bildiriliyordu.¹⁸¹

Aynı dönemlerde meşrutiyet fikri Müslüman reformcular arasında da yayılmaya başlamış, başta Reşid Rıza olmak üzere pek çok Müslüman Arap aydın İslami "şûrâ" prensibiyle ilişkilendirdikleri meşrutî rejim fikrinin erdemlerini topluma anlatmaya başlamıştı. Özel olarak Suriye'de 1890'lı yıllardan itibaren, "Selefilik" ekolünden din adamları da meşrutiyet fikrini savunmaya başlamış, daha sonraki kısımlarda göreceğimiz gibi bu kişilerin başında gelen ve 1908 yılında Meclis'e girecek olan Abdülhamid el-Zehravi bu faaliyetleri nedeniyle takip altına alınmış ve Zehravi'nin yazıları Abdülhamid rejimi tarafından yasaklanmıştı. Jön Türk çizgisindeki bir cemiyet olan Vatan ve Hürriyet Komitesi de 1906 yılında Şam'da kurulmuştu.¹⁸² 1876 yılında Şam'da dünyaya gelen ve (baba tarafından Kürt olmakla birlikte) Tahir el-Cezairî ve Cemaleddin el-Kasımî gibi Suriyeli Araplarla

¹⁷⁹ Hanioglu, *op. cit.*, s. 33.

¹⁸⁰ Mardin, *op. cit.*, s. 46.

¹⁸¹ BOA-Yıldız Esas Evrakı, 36/139-84/139, XX belgesinden aktaran: Hanioglu, *op. cit.*, s. 39.

¹⁸² Leyla Dakhli, *Une génération d'intellectuels arabes: Syrie et Liban (1908-1940)*, Paris: Éditions Karthala, 2009, s. 21.

aynı düşünsel ortamlarda bulunan gazeteci Muhammed Kürd Ali de yazılarında hürriyetçi fikirleri savunmuş, 1905 yılında Abdülhamid rejiminin artan baskıları üzerine, kendi deyimiyle “bazı hürriyetperver Suriyelilerin yaptığı gibi” Mısır’a kaçmıştı.¹⁸³

Burada birkaç kaynağa dayanarak genel bir çerçeve çıkarmaktaki amacımız, Arap ve Suriyeli aydınlar arasında 1908’den önce de meşrutiyet yanlısı fikirlerin mevcut olduğunu ve 1908 sonrasındaki düşünsel gelişimin temelsiz olmadığını göstermektir. Öte yandan bu veriler genel olarak Arap meşrutiyetçileriyle İttihatçılar arasında iyi ilişkilerin de olduğunu göstermektedir ve örneğin, burada referans verdiğimiz çalışmalardan birini kaleme alan Şükrü Hanioğlu’nun, Ahmed Rıza ve Necmeddin Arif gibi bazı İttihatçıların özel olarak Selim Faris’ten hoşlanmalarından ve bazı aşağılayıcı ifadeler kullanmalarından hareketle “İttihatçılarla Arap meşrutiyetçiler arasındaki ilişkilerin pozitif sonuçlar yaratmadığını”, hatta bunun gelecekteki kötü ilişkilerin de temelini teşkil ettiğini ileri sürmesi yeterince ikna edici değildir.¹⁸⁴

Bizim yorumumuza göre tam tersine, 1908 öncesinde Araplarla İttihatçılar arasında bir düzeyde de olsa iyi ilişkilerin ve fikirsel yakınlıkların kurulması, Devrim’in hemen sonrasında Cemiyet’le genel olarak Arapların, özel olarak Suriyelilerin bir bölümü arasında gerçek bir “balayı” yaşanmasının sebeplerinden biri olmalıdır. Bu “balayı”, düşünsel alanda da kendisini göstermiş, devrimle birlikte ortaya çıkan yeni aydınlar kuşağına mensup Arapların önemli bir bölümü, özellikle ilk dönemlerde Cemiyet’i ve Osmanlıcı fikirleri desteklemişti. Özellikle “hürriyet” ideali Arap aydınları tarafından yaygın ve coşkulu bir şekilde benimsenmiş, bu coşku, Şam alimlerinden Cemaleddin el-Kâsımî’nin günlüğüne yazdığı “Amerika’nın 4 Temmuz’daki hürriyeti, Fransa’nın 14 Temmuz’daki hürriyeti ve

¹⁸³ Muhammed Kürd Ali, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006, s. 74.

¹⁸⁴ Hanioğlu, yukarıda da referans gösterdiğimiz makalesinde, 1896 yılında *Meşveret* dergisinde yayınlanan bir makalede Ahmed Rıza’nın, *Hürriyet*’in bir Türk gazetesi olmadığı için Osmanlı topluluğunu temsil edemeyeceğini yazdığını, Necmeddin Arif’in ise İshak Sükûti’ye yazdığı bir mektupta “bu Arap köpeği ne yaptığını bile bilmiyor” dediğini aktarmaktadır. Ancak bu örnekler dışında herhangi bir ampirik dayanak olmaksızın İttihatçılarla Arapların ilişkilerinin 1908’den önce de kötü olduğunu ileri sürmesi ve hatta bu durumdan hareketle, “Türkleri ezenler olarak gören Arap milliyetçileri ile Türklerin Ortadoğu’da üstün ırk olduğunu ve Arapları yönetme hakkının olduğunu düşünen Jön Türkler arasında 1908’den sonra bir çatışmanın gelişmesi şaşırtıcı değildir” tespitinde bulunması anlaşılabilir görünmektedir. Bkz: Hanioğlu, **a.g.m.**, s. 44.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 24 Temmuz'daki hürriyeti çakıştı" sözlerinde de ifadesini bulmuştu.¹⁸⁵ Aynı şekilde Selim Kub'ayn, Şeyh Abdullah el-Alemi ve (1908 seçimleriyle birlikte Kudüs Mebusu olarak Meclis'e de girecek olan) Ruhi el-Halidi gibi Filistinli yazarlar da Kanun-ı Esasi'yi ve Devrim'in getirdiği "hürriyet"i öven risaleler ve uzun denemeler kaleme almıştı.¹⁸⁶ İlk bölümde sözü geçen Butros el-Bustani'nin yeğeni olan (ve İttihat ve Terakki listesinden Beyrut Mebusu seçilecek olan) Süleyman el-Bustani ise, Devrim'den sonra kaleme aldığı *İbre ve zikre ev ed-Devletü'l-Usmaniyye kable'd-Düstûr ve ba'dehu* ["Bir ders ve hatıra, yahut Anayasa'dan önce ve sonra Osmanlı Devleti"] isimli çalışmasında "artık baskının yerini adalet almış, güvenlik korkuya galebe çalmış ve ümitsizliğin yerine umut geçmiştir" diyordu. Öte yandan, "Osmanlı ulusunun" hâlâ diri bir ulus olduğunu söyleyen Bustani, imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutan şeyin ortak çıkarlar olduğunu vurgulayarak, kardeşliğin sağlam temellerinin kurulmasının yolunun ortak bir eğitimden geçtiğini söylüyor ve bunun için de resmi dil olan Türkçe'nin yaygınlaşması gerektiğini savunuyordu.¹⁸⁷

1908 Devrimi Arap dergilerinde yoğun bir şekilde işlenen bir tema halini alırken, "devrim" kelimesinin karşılığı olarak *savra* yerine *inkılab* kelimesinin tercih edilmesine özen gösteriliyordu. Kavramlardan ilki, "ayaklanma" kelimesinin karşılığı olarak ve pejoratif bir anlam yüklenerek kullanılıyordu. Örneğin, bu iki kavramın sıklıkla birbirine karıştırıldığını söyleyen Ruhi el-Halidi'ye göre Temmuz ayında gerçekleşen şey, isyandan başka bir şey olmayan ve ortak çıkarlara hizmet edemeyecek olan "*savra*"nın aksine, toplumu bir adım ileriye taşıyan pozitif bir olguydu. Benzer şekilde Curci Zeydan ve Reşid Rıza da, toplum içinde bölünmeye ve "fitne"ye neden olduğunu söyledikleri ayaklanmalar ile 1908 "inkılâb"ını ayrı tutmaya özen gösteriyorlardı.¹⁸⁸ Bu iki Suriyeli aydına göre Temmuz 1908'de

¹⁸⁵ Commins, **op. cit.**, s. 125.

¹⁸⁶ Abu Manneh, Butrus. "Arap-Osmanlıların Jön Türk Devrimi'ne tepkileri"; Ben Bassat-Ginio, **op. cit.** içinde, s. 133-135.

¹⁸⁷ **A.g.e.**, s. 137-138. El-Bustani'nin "tek resmi dil" tartışmalarının başlamasından epey önce, amcası Butros el-Bustani'nin yazdıklarını andırır şekilde en yaygın dilin herkes tarafından öğrenilmesini ve eğitimde kullanılmasını savunması epey ilgi çekicidir. Söz konusu yazıları aktaran Abu Manneh, makalesinde ayrıca, 1908 Devrimi'nden önce de Araplar arasında Osmanlı tarihini ve Osmanlı Türkçesi'ni öğrenmeye yönelik ciddi bir ilgi olduğunu ve Devrim'den sonra bu ilginin arttığını söyleyerek, bu konuda daha ayrıntılı araştırmaların yapılması çağrısında bulunmaktadır; bkz: **a.g.e.**, s. 131.

¹⁸⁸ Dupont, "Réforme et révolution", s. 420-421.

meydana gelen şey, “model” teşkil eden bir olaydı, zira ayaklanmalar, etnik veya mezhepsel gerilimler ve iç savaş olmaksızın despotik bir rejime son verilmişti.¹⁸⁹

Zeydan’ın 1892 yılında çıkarmaya başladığı *El-Hilal* dergisi, Devrim’den sonra hürriyet temalarına daha fazla ağırlık vermiş, dergide örneğin Midhat Paşa’dan “liberallerin babası” diye söz edilmiş, ayrıca yürürlüğe girdikten sonra Kanun-ı Esasi’nin Arapça tam metni yayınlanarak hâkimiyet-i milliye ve fikir özgürlüğü prensipleri övülmüştü.¹⁹⁰ Kanun-ı Esasi’yle beraber eşit olarak tanımlanan unsurların bir arada yaşayabileceğine inanan Zeydan, Devrim’i hem hürriyet hem de kardeşlik ortamı getirdiği için överken, Reşid Rıza, Devrim’den yalnızca birkaç gün sonra kendisinin yayınladığı *El-Menar* dergisinde “Geçmiş ile şimdi arasındaki fark, gece ve gündüz, karanlık ve aydınlık, gölge ve güneş, hakikat ve yalan, bilim ve cehalet, güç ve güçsüzlük arasındaki fark gibidir” ifadelerine yer vermişti.¹⁹¹

Hem Rıza hem de Zeydan, hürriyetin yanı sıra Osmanlılık idealinin yükselişini de kutluyordu. Devrim her şeyden önce kardeşleşme imkânını getirmiş, istibdadın sonuyla birlikte Müslüman olanlar ve olmayanlar arasında yakınlaşmanın artacağı ve “fitne”nin ortadan kalkacağı umudu yeşermişti. Bu ideali ifade eden bir slogan da, “şeyh ve rahip kucaklaşıyor” (*yete ’ânaku ’l-şeyh vel-keşiş*) idi.¹⁹²

Curci Zeydan ve Reşid Rıza, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de destekçileri arasındaydı. Onlara göre Cemiyet, her şeyden önce Anayasa’nın koruyucusuydu ve bu nedenle kendi içinde Türk unsurunun fazla temsil edilmesi gibi hatalarına rağmen desteklenmeliydi. Bu aydınlara göre Devrim, bir yönüyle de Tanzimat düzenine geri dönmüştü ve istibdad parantezini kapatmak için gerekli araçtı. Ayrıca 1908 Devrimi’ne reformla eşdeğer bir anlam biçmişlerdi: eski rejimin yıkılması anlamında devrim, ülkeyi ve “ulusu” ıslah etmeyi sağlamıştı.¹⁹³ Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Reşid Rıza, Meşrutiyet döneminin ilk Arap cemiyeti olan *İhaü’l-Arabi* cemiyetine karşı da net bir tutum alacak ve bu cemiyeti İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin antitezi olarak görecekti.

¹⁸⁹ A.g.m., s. 423.

¹⁹⁰ Dupont, *Gurği Zaydân*, s. 577-578.

¹⁹¹ Dupont, “Réforme et révolution”, s. 424.

¹⁹² A.g.m., s. 426. Bu slogan, Beyrut’taki kutlamalar sırasından gerçekleşen ve biraz ileride söz edeceğimiz bir olaydan mülhemdir.

¹⁹³ A.g.m., s. 438-441.

Devrim süreci, başta Zeydan ve Rıza olmak üzere bazı Arap entelektüelleri üzerinden göstermeye çalıştığımız Osmanlı ve genel anlamıyla Cemiyet destekçisi fikirlerin dışında, Suriyelilerin düşünsel hayatları üzerinde başka etkiler de gösteriyordu. 20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle Beyrut'ta bir düzeyde karşılık bulmaya başlayan radikal sol fikirler, 1908 Devrimi'nden sonra görece daha görünür hale gelmeye başlamıştı. 1904 yılında İskenderiye'de yayınlanan *El-Nur* isimli sosyalist gazeteye 1909 yılında Beyrut'ta yayınlanmaya başlayan *El-Hurriyye* gazetesi de eklendi. İkisi de Davud Mücais tarafından çıkarılan bu gazeteler, Suriye'de sosyalist bir ağın oluşmasında öncü rolü oynadı.¹⁹⁴ Devrimden hemen sonra *El-Nur* gazetesi etrafındaki grup İttihatçıları destekledi.

13 Ekim 1909 tarihinde Katalan devrimci Fransisco Ferrer'in Barcelona'da kurşuna dizilerek idam edilmesi üzerine Beyrut'ta, yine Davud Mücais ve Emil Huri'nin girişimiyle birkaç gün içinde Ferrer'in hayatını anlatan bir temsil hazırlandı ve "Arap temsilini yaşatma cemiyeti" tarafından sahneye taşındı. Temsilin arasında ve sonrasında halka yönelik konuşmalar yapılırken, bu konuşmaları yapanlardan biri olan, *Lisanü'l-İttihad* gazetesi sahibi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti yerel şubesinin önde gelen üyelerinden olan Feliks Faris, izleyicilere sosyalizmin ne olduğunu anlattı.¹⁹⁵

Bu örnekler 1908 Devrimi'nin Suriye'deki yansımalarının, Elie Kedourie ve Rashid Khalidi gibi araştırmacıların ileri sürdüğünün¹⁹⁶ aksine, yalnızca sınırlı kutlamalar ve bunun karşısında baskın gelen bir ilgisizlik/şüphecilikten ibaret olmadığına işaret etmektedir. Devrim, Suriyeli aydınlardan bazılarının üzerinde hayli olumlu etkiler yaratmış ve düşünsel hayatı da hareketlendirmiştir. Devrim'in Suriye sokaklarına yansması ise muhtelif biçimlerde olmuştur.

¹⁹⁴ İlham Khuri Makdisi, "The Nahda revisited: Socialism and radicalism in Beirut and Mount Lebanon, 1900-1914"; Christoph Schumann, **Liberal Thought in the Eastern Mediterranean**, Leiden-Boston: Brill, 2008 içinde, s. 152.

¹⁹⁵ **A.g.e.**, s. 148. Bununla birlikte, temsilin oynandığı sırada Beyrutlu sosyalistler, İttihat ve Terakki'ye karşı giderek eleştirel bir tutum almaya başlamışlardı. İTC'nin yerel Maruni kilisesiyle olan iyi ilişkileri, grevlerin yasaklanması, sansürün geri gelmesi ve yoksulluğun devam etmesi, bu ayrışmanın başlıca nedenleriydi.

¹⁹⁶ Bkz. Kedourie, **op. cit.**, s. 128 vd., Khalidi, **British Policy**, s. 210 vd.

2.1.3. Suriye’de ve diğer Arap bölgelerinde Devrim’e tepkiler

1908 Devrimi ve Meşrutiyet’in yeniden ilanının sokağa ve halka yansımaları, Osmanlı Devleti’nin farklı Arap vilayetlerinde farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Devrim’e ve Anayasa’nın yeniden yürürlüğe girmesine en zayıf destek Hicaz’dan gelmiş gibi görünmektedir. Burada yerel yöneticiler de bir süre yeni rejimi tanımamış, Mekke ve Taif’te Anayasa’nın ilan edilmesi geciktirilmiş, hatta Taif’te Anayasa ve hürriyetten bahsedenler falakaya yatırılmıştı.¹⁹⁷ Öte yandan, 1916’da babası Şerif Hüseyin’le birlikte “Arap İsyanı”na katılacak ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ürdün Kralı olacak olan Abdullah bin Hüseyin’in anılarında anlattığına göre, Meşrutiyet’in ilanından birkaç ay sonra Sultan Abdülhamid tarafından bölgeyi yönetmek üzere tayin edilen Emir Hüseyin, Cidde’de kendisini karşılayan ve “Kanun-ı Esasi’ye bağlı olarak memleketi yönetecek olan Emir’i saygıyla selamlarız” diyen İTC üyesi heyete, “Burada geçen düstur Allah’ın şeriatı ve Peygamber’in sünnetidir” diye cevap vermiş, heyet hemen arkasından İstanbul’a “Abdülhamid’in buraya gönderdiği adam babalarının tahtına oturdu. Kimseyi umursamadığı gibi, Kanun-ı Esasi’yi ve tecedüt fikrini de tanımıyor” şeklinde bir telgraf göndermişti.¹⁹⁸ Tüm bunlara rağmen Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık üç ay sonra Mekke’den İstanbul’a, Devrim’le birlikte Hicaz’a intizamın geldiği, geçmişte posta ve telgraf hizmetlerinin bile olmaması nedeniyle halkın Devrim’i sevinçle karşıladığı, Mekke’de ve Kâbe civarında beş-altı bin kişinin katıldığı, hürriyet ve adalet şiirlerinin okunduğu, ışıklı kutlamaların yapıldığı da bildirilecekti.¹⁹⁹

Meşrutiyet’in yeniden ilanı, 1882 yılından beri fiilen İngiliz işgali altında bulunan Mısır’da heyecanla karşılandı. Mısır’ın Arapça yayın yapan yerel gazeteleri Devrim’i öven köşe yazılarıyla dolarken, kamuoyunda, açılacak olan Meşrutiyet meclisine mebus gönderilmesiyle ilgili tartışmalar da yapıldı. *Hizbü’l-Vatani* isimli “milliyetçi” parti, İstanbul’a mebus gönderilmesini savunanların başında geliyordu.²⁰⁰ Diğer yandan Eylül ayında Cenevre’de toplanan Genç Mısırlılar,

¹⁹⁷ Kedourie, **op. cit.**, s. 130.

¹⁹⁸ Kral Abdullah [Abdullah bin Hüseyin], **Biz Osmanlı’ya Neden İsyan Ettik?**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 27-28.

¹⁹⁹ “Mekke-i Mükerrime’de hürriyet şenlikleri”, **Tanin**, 17 Teşrinievvel 1324 / 30 Teşrinievvel 1908. Yazı, “Kilisli Rıfat” isimli bir kişi tarafından hususi olarak *Tanin*’e gönderilmişti.

²⁰⁰ Adil Baktaya, “İkinci Meşrutiyet’in ilk günlerinde Mısırlı milliyetçiler, ‘vataniyyun’ ve Jöntürkler”, **İktisat Dergisi**, Sayı 502, Mart-Nisan 2009, s. 48.

dönemin İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderdikleri bir telgrafla Mısır'daki İngiliz işgalini protesto etmiş, hemen arkasından da Mısır Hıdivi'ne bir telgraf göndererek bu protestodan Hıdiv'i haberdar etmiş ve kendisinden Mısır'ın Meşrutiyet seçimlerine katılmasını sağlamasını istemişti.²⁰¹ Süreçten kaygılı olduğu anlaşılan Grey ise, İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Sir Gerard Lowther'a, "Türkiye'de" özgür bir yönetim kurulmasının İngiltere'nin Mısır'daki yönetimi üzerinde olumsuz yönde büyük etkisi olacağını yazıyordu.²⁰²

Leyla Dakhli, Mısır'ın 1882 yılında İngiliz yönetimi altına girmesine karşın "Arap kaldığını" ve en azından Müslümanlar için Osmanlıların manevi otoritesi altında kalmaya devam ettiğini söyler.²⁰³ Bu durum doğal olarak Meşrutiyet'in de Mısır'da ciddi bir yankı bulmasını sağlamış ve göstermeye çalıştığımız gibi Devrim, Mısır kamuoyunda önemsiz görülemeyecek bir destek bulmuştur. Bu durumdan hareketle, Mısırlıların, özgür bir siyasi rejimin kurulması halinde İstanbul'a bağlı yaşamayı İngiliz yönetimine tercih edebilecekleri yorumu da yapılabilir. Buna işaret edecek şekilde Mısır'da Meşrutiyet taraftarlığı İngiliz karşıtlığıyla büyük ölçüde iç içe geçmiş, bunun somut bir göstergesi olarak Kahire'de İngiliz kralının doğum günü vesilesiyle yapılan bir resmi geçitte hukuk öğrencileri ve halk "yaşasın Hıdiv, yaşasın Mısır, yaşasın Meşrutiyet" sloganlarını atmıştır.²⁰⁴

İstanbul'daki Meclis'e temsilci gönderip göndermeme konusunun tartışıldığı bir diğer Arap bölgesi ise, giriş kısmında söz edildiği gibi, 1861 yılından beri Avrupa devletlerinin ve Rusya'nın denetimi altında özerk ve ayrıcalıklı bir statüyle yönetilen Cebel-i Lübnan'dı. 1914 yılında İttihat ve Terakki listesinden Havran Mebusu seçilecek olan Emir Şekib Arslan'ın anılarında anlattığına göre, özel statülü bölge üzerinde denetim hakkı bulunan Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Almanya ve Avusturya, 1908 Devrimi sonrasında Cebel-i Lübnan bölgesinde Meşrutiyet'in ilan edilmesine sıcak bakmamış, özellikle de Fransa ve İngiltere'nin Beyrut Konsoloslukları Lübnan'ın Meşrutiyet yönetimine katılarak İstanbul'a mebus göndermesine karşı çıkmışlardı; zira bu durum, Cebel-i Lübnan'ın merkezî Osmanlı

²⁰¹ "Mısır ve Kanun-ı Esasi", **Tanin**, 6 Eylül 1324 / 19 Eylül 1908.

²⁰² Baktaya, **op. cit.**, s. 50.

²⁰³ Dakhli, **op. cit.**, s. 52.

²⁰⁴ "Mısır'da meşrutiyet", **Tanin**, 31 Teşrinievvel 1324 / 13 Teşrinisani 1908.

yönetimiyle daha fazla bütünleşmesi anlamına gelecekti.²⁰⁵ Ancak Lübnan'da çoğu Marunî olan siyasetçi ve aydınların oluşturduğu “liberaller” topluluğu, özellikle 1907 yılında Yusuf Franko Paşa'nın mutasarrıflığa gelmesinden sonra otoriterleşen ve yozlaşan siyasi ortamın değişmesi umuduyla Devrim'i destekledi. Bu kişiler Devrim'i ve Meşrutiyet'i aynı zamanda Kilise'nin ve yerel eşrafın muhafazakâr nüfuzundan kurtulmanın da bir yolu olarak görüyorlardı.²⁰⁶ Ağustos ayında Arslan ailesinin ve diğer bir önde gelen Dürzî ailesi olan Cumblat ailesinin de desteğiyle Lübnan'ın pek çok yerinde Devrim'e destek amaçlı miting ve kutlamalar gerçekleştirildi. 5 Eylül 1908 günü, Lübnanlılar adına Yusuf Paşa'ya beş maddeden oluşan bir talepler listesi sunuldu. Bu talepler, Cebel-i Lübnan'da meşrutiyetin ilan edilmesi ve mevcut özel statü kalkmaksızın Lübnanlıların da Meclis-i Mebusan'da temsil edilmesi; mevcut Lübnan İdare Meclisi'nin lağvedilmesi ve yeni üyelerin seçilmesi; Lübnan'daki bütün “hainlerin” ve yozlaşmış memurların görevden alınması; yeni çıkan vergilerin kaldırılması ve, mali reformlar alanında çalışmak üzere, bölge sakinleri tarafından seçilecek bir istişare komitesinin oluşturulması şeklinde sıralanıyordu.²⁰⁷ 12 Eylül günü ise her dinî/mezhebî cemaatin temsilcilerinin olduğu 80 kişiden müteşekkil bir heyet Yusuf Franko Paşa'nın huzuruna çıkarak Cebel-i Lübnan'da meşrutiyeti ilan etmesini istedi. Mutasarrıf bu girişime uzun süre dirense de, Lübnan önde gelenlerinin yoğun ısrarları ve artan tepkiler üzerine meşrutiyetin ilanını kabul etmek zorunda kaldı.²⁰⁸

Meşrutiyet Cebel-i Lübnan'da da ilan edildikten sonra, uygulamanın kapsamına ilişkin tartışmalar başladı. O dönemde genç bir avukat olan ve gelecekte Lübnan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olacak olan Şarl Debbas, “Anayasa prensipleri adına, herkesin kanun önünde eşitliği adına, Lübnan'ın ayrıcalıklarını Osmanlı milli birliğine feda etmesi ve doğrudan müşterek hukukun altına girmesi önemlidir” diyordu.²⁰⁹ Kahire'de yayımlanan *El-Mukattam* gazetesi de, birlik adına mutasarrıflık sisteminin lağvedilmesini ve Cebel-i Lübnan'ın bütünüyle Osmanlı İmparatorluğu'na entegre edilmesini öneriyordu.²¹⁰ Ancak ortak kanaat bu değildi ve

²⁰⁵ Emir Şekib Arslan, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 11-12.

²⁰⁶ Hakim, **op. cit.**, s. 197.

²⁰⁷ Hakim, **op. cit.**, s. 198.

²⁰⁸ Arslan, **op. cit.**, s. 12-14.

²⁰⁹ Hakim, **op. cit.**, s. 201.

²¹⁰ Dakhli, **op. cit.**, s. 76.

mutasarrıflık sisteminin lağvedilmesi bir yana, seçimlere katılıp İstanbul'a mebus gönderme konusunda bile liberaller koalisyonu arasında görüş ayrılığı vardı. Bir grup 5 Eylül bildirisinde olduğu gibi Lübnan'ın Meclis-i Mebusan'da temsil edilmesini isterken, diğer bir grup bunun ayrıcalıklı statünün yitirilmesine giden bir süreci başlatabileceği düşüncesiyle sadece Kanun-ı Esasi'nin uygulanmasıyla yetinilmesini istiyordu. Bu fikirsel ayrılık, mutasarrıfın meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalmasından günler önce Beytüddin'de yaşanan bir çatışmada da kendisini göstermiş, cirit oyunları sırasında çıkan kavgada Marunî ve Dürzîlerden ikişer kişi ölmüş, onlarcası da yaralanmıştı. Bu çatışmanın farklı fikirler ve niyetler besleyen kişilerin teşvikiyle gerçekleştiğini söyleyen (Babanzade) İsmail Hakkı, *Tanin*'deki yazısında Lübnanlılar arasındaki iki farklı yaklaşımı şöyle yorumluyordu:

Cebel-i Lübnan ahalisi arasında zuhur eden bu mücadele ve müşacerenin sebeb-i aslisi, Kanun-ı Esasi'nin iadesinden beri Cebel sükkânı arasında zuhur eden bazı efkâr-ı mütezâddenin tesir-i müessifidir. Ahali-i Cebel'in bir kısmı Kanun-ı Esasi'nin bilâ kayd-ü şart kabulüyle umum Cebel'e teşmilini, diğer kısmı ise Cebel'in uhûd ile muayyen imtiyazâtının muhafazasıyla beraber Kanun-ı Esasi'nin temin ettiği hukuk ve menafiden istifade edilmesini talep ediyorlar. Birincilerin ihâta-i nazar ve vüs'at-i emel sahibi oldukları ve tamamen mantikî bir meslek takip ettikleri, ikincilerin ise ağrâz ve menafi-i mahdûdeye fart-ı inhimâk ile Kanun-ı Esasi'nin fevkine çıkmak ve bu kanunun temin ettiği hukuku hüsn-i telakki ile beraber tahmil eylediği vezaifden kaçınmak istedikleri tezahür ediyor.²¹¹

Anayasa'nın Lübnan'da ilanından sonra giderek ağır basan görüş, ikinci görüş oldu. 22 Eylül 1908 günü ilk defa Şuf kasabasında, Osmanlı Meclisi'ne temsilci göndermeyi reddeden bir metin halkın imzasına açıldı. Beyrut Vilayeti'nde yaşayan Filip el-Hazin, Bişara el-Huri, Rızkullah Arkaş ve Halil Zeyniyye gibi bazı Lübnanlı seçkinler de aynı amacı desteklemek üzere "*Comité Libanais de Beyrouth*" isimli bir komite oluşturdular. Kasım ayı sonu itibariyle imzaların sayısı 30 bini bulunca, seçimlere katılma taraftarı olan Lübnanlıların bir kısmı bu hedeflerinden geri çekilmeye başladı. Eş zamanlı olarak İstanbul'daki Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin de Lübnan'da seçimlerin yapılabilmesi için garantör devletlerin rızasının gerektiğini beyan etmesi üzerine 12 Ekim 1908 günü İdare Meclisi, Cebel-i

²¹¹ İsmail Hakkı, "Cebel-i Lübnan ahalisi ve imtiyazâtı", *Tanin*, 31 Ağustos 1324 / 13 Eylül 1908.

Lübnan'ın Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda temsil edilmeyeceği yönünde bir karar aldı.²¹²

Arap kamuoyunun ve seçkinlerinin eğilimlerinin ciddi farklılıklar arz etmesi, Suriye için de geçerli bir durumdur. Genel görünümü Hasan Kayalı'nın değerlendirmesinden ödünç alarak özetleyecek olursak, Suriye'de Devrim kıyı bölgelerinde daha coşkulu olarak kutlanırken, iç bölgelerdeki toprak sahibi aileler süreci kuşkuyla karşılamışlardır.²¹³ Özel olarak Şam'da yerel eşrafın gösterdiği direnç, sonraki kısımlarda daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Elie Kedourie tarafından aktarılan bazı İngiliz ve Amerikan konsolosluk raporları da, Suriye şehirlerinde Devrim'in nasıl karşılandığına dair belli bir intiba sunmaktadır. Buna göre, 20 Ağustos 1908 günü Halep'ten gönderilen ve İngiliz Konsolosu'nun imzasını taşıyan telgrafta, Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesinin, “şüphecilikle yan yana giden bir şaşkınlıkla” karşılandığı, geçmişle bu denli bir kopuşun kesinlikle beklenmediği söyleniyordu. Beyrut'taki Amerikan Konsolosu 4 Ağustos 1908 tarihinde, “Suriye'de Anayasa'nın ilan edildiği haberleri belli düzeyde şüphecilikle karşılandı. Beyrut'taki Vali, Sadrazam Said Paşa'dan aldığı önemli resmi telgrafi yayınlamaya cüret etmeden önce iki gün bekledi” diye yazmıştı. Kudüs'teki İngiliz Konsolosu ise Anayasa'nın yeniden yürürlüğe girmesinin bu şehirde etkisinin sınırlı olduğunu, halkın bu olaya pek ilgi göstermediğini, Hıristiyanların temel kaygısının ise askerlik yapmak zorunda olup olmayacaklarını öğrenmek olduğunu haber veriyordu.²¹⁴

Bu yazışmalar, birincil kaynak olma özellikleri nedeniyle önemli bir veri değeri taşısa da, bütünüyle gerçekliği yansıttıklarından şüphe etmek gerekir. Özellikle, yukarılarda da gösterdiğimiz üzere, İngiltere'nin Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesinden pek hoşnut olmaması, bu şüpheyi arttırmaktadır. Diğer yandan çeşitli kaynaklarda Suriye şehirlerinde pek çok kutlamanın yapıldığı da aktarılmaktadır; bu şehirlerin en başında gelen de Beyrut'tur. Bir süre Beyrut

²¹² Hakim, **op. cit.**, s. 204. Dördüncü bölümde görüleceği üzere, sözü edilen komitenin kurucuları arasında yer alan Rızkullah Arkaş ve Halil Zeyniyye 1913 yılının Mart ayında Beyrut'ta görevli Fransa Konsolosu Couget'ye, Fransa'dan Suriye ve Lübnan'ı işgal etmesini istediklerini söyleyen bir mektup veren kişiler arasında da yer alacaktır.

²¹³ Kayalı, **op. cit.**, s. 68.

²¹⁴ Kedourie, **op. cit.**, s. 129-130.

Şehreminliği yaptıktan sonra 1914'te Meclis-i Mebusan'a girecek olan Selim Ali Selam'ın aktardığına göre, Devrim'den önce asker ve memurların maaşlarını bile alamadıkları, hafiye ve casusların ise Sultan'ın maaş ve ihsanlarından bolca faydalandığı bu şehirde Meşrutiyet'in ilan edildiği duyulduğu zaman halk bu haberi tekbirler ve tevhidlerle karşılamıştı.²¹⁵ Ali Selam'ın kullandığı bu ifade yeni rejimi kutlayanların temel olarak Müslümanlar olduğunu düşündürse de, aynı şehirden, Marunî bir papazın Müslüman bir şeyhi dört kez öptüğü, şeyhin de papazı dört kez öperek ona karşılık verdiği de haber veriliyordu.²¹⁶ On beş bin kişinin katıldığı kutlamaların yapıldığı²¹⁷ Beyrut'ta halk, 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üzerine Avusturya mallarına karşı başlatılan boykota da yoğun bir şekilde katılacaktı.²¹⁸ Meşrutiyet'e en fazla "şüpheyile" yaklaşılan Şam'da bile, küçük rütbeli subaylar tarafından örgütlenen kutlamalar 31 Temmuz'dan 11 Ağustos'a kadar kesintisiz olarak devam edecekti.²¹⁹ Kudüs'te ise Kanun-ı Esasi'nin ilanı Müslüman ve Hıristiyanların yanı sıra Yahudilerin de hürriyet amblemleri taşıyan bayraklarla yaptığı yürüyüşlerle kutlanacak,²²⁰ aynı şehirde Aralık ayında Meclis'in açılması vesilesiyle de yoğun katılımlı kutlamalar gerçekleştirilecekti.²²¹ Keza Filistin'in sahil şehirlerinden Yafa'da düzenlenen kutlamalara da Müslümanlarla birlikte Yahudiler de katılıyor, Kudüs'te bulunan Amerikan Konsolosu Thomas R. Wallace, ABD Devlet Başkan Yardımcısı'na gönderdiği raporda, "iki kavmin farklarını hiç dert etmeden bir araya geldiğini" bildiriyordu.²²²

Bu tablonun da ortaya koyduğu üzere, 23 Temmuz 1908'i takip eden aylarda genel olarak Arap vilayetlerinde, özel olarak da Suriye'de ("Büyük Suriye"de) farklı eğilimler bir arada görülmüştür. Bütün Arap kamuoyunun Kanun-ı Esasi'den ve

²¹⁵ Selam, **op. cit.**, s. 82.

²¹⁶ Kedourie, **op. cit.**, s. 134.

²¹⁷ Eliezer Tauber, **The Emergence of Arab Movements**, Londra: Frank Cass, 1993, s. 55.

²¹⁸ Kayalı, **op. cit.**, s. 70 ve "Beyrut'ta", **Tanin**, 16 Kanunuevvel 1324 / 29 Kanunuevvel 1908.

²¹⁹ Kansu, **op. cit.**, s. 152.

²²⁰ Feroz Ahmad, "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleriyle olan ilişkileri: 1908-1914", Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999 içinde, s. 84.

²²¹ "Kudüs'te şenlikler", **Tanin**, 7 Kanunuevvel 1324 / 20 Kanunuevvel 1908. Kudüslü müzisyen Vasif Cevheriyye gelecekte anılarında Devrim haberinin Kudüs'e geldiği günden söz ederken "O gece Kudüs'teki evlerin hepsinin ıslıl ıslıl olduğunu, yanan mumların geceyi neredeyse gündüze çevirdiğini hatırlıyorum" ifadelerini kullanacaktı; bkz. Issam Nassar, "Jön Türkler yönetiminde Kudüs: Yerel kaynaklara dayalı bir inceleme"; Ben Bassat – Ginio, **op. cit.** içinde, s. 115.

²²² "The present political situation in Turkey", Washington, D.C., 12 ve 14 Ağustos 1908, ABD Milli Arşivi, T471/10, s.1'den aktaran: Kark, Ruth – Solomonovich, Nadav. "1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi cemaatinin basınındaki yansıması"; Ben Bassat-Ginio, **op. cit.** içinde, s. 163.

Meşrutiyet'ten büyük beklentisinin olduğunu ve yeni rejimi güçlü bir şekilde desteklediğini iddia etmek mümkün değilse de, sürece bütünüyle kuşkucu veya tepkisel yaklaşıtlarını iddia etmek de mümkün değildir. Ayrıca devrim süreci, halk ve seçkinler üzerindeki etkilerinin dışında, Arap aydınları arasında düşünsel açıdan da pozitif yankılar bulmuştur. Bu anlamıyla, tüm “kuşkulara” ve iç ihtilaflara rağmen Devrim'i takip eden ilk ayların, Suriyeli ve Arap kamuoyunun Osmanlılığa, İstanbul yönetimine ve Devrim'i gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne görece en olumlu şekilde yaklaştıkları dönemlerden biri olduğu söylenebilir. Ancak yeni rejim inşa edilmeye başlandııkça, bazı ihtilaflar da baş gösterecektir.

2.2. Yeni rejimin inşası, eski rejimin tasfiyesi ve tepkiler

2.2.1. “Osmanlılık” projesi ve “Türkleştirme” tartışmaları

Beyrut'ta ve Kudüs'te farklı dinsel cemaat üyelerinin bir arada katıldığı, hatta birbirini “kucaklayıp öptüğü” kutlamalar ve sevinç gösterileri, İmparatorluğun dört bir yanında var olan genel atmosferin yansımasıydı. Temmuz Devrimi sonrasında “Anâsır-ı Osmaniyye”nin eşit yurttaşlık haklarına sahip bir şekilde, bir arada ve barış içinde yaşayabileceği umudu ve beklentisi her yerde hâkimdi. Osmanlılık, hem yeni rejimin, hem de Devrim'i gerçekleştiren ve yeni düzenin inşasında başrolü oynayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin “resmi ideolojisi” konumundaydı.

Birinci bölümdeki tartışmalarda gösterildiği üzere İttihatçı kadroların Osmanlılık siyasetini izlemesi belli felsefi ve ideolojik temellere dayanıyor olduğundan, bu siyaseti salt “taktik bir açılım” olarak görmemek gerekir. Bununla birlikte bu kadroların Osmanlılığının samimi olmadığını ileri sürenlerin argümanları, dayanaktan tamamen yoksun değildir: İttihatçıların en azından bazılarının Türk ve özellikle Müslüman olmayan unsurlara karşı daha ilk dönemden itibaren mesafeli bir yaklaşım içinde olduğuna işaret eden bazı veriler de mevcuttur. Bu veriler Osmanlılık retoriğinin bütünüyle yapay olduğu anlamına gelmese de, “hürriyet”le birlikte “uhuvvet” sloganının da her yerde yankılandığı bu dönemde bu sloganla pek de bağdaşmayan bazı sözlerin söylendiğinin altını çizmek gerekir. Biraz aşağıda bunun örnekleri görülecektir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 tarihli programında Osmanlıcılık projesinin uygulanmasıyla ve sınırlarıyla ilişkilendirilebilecek iki madde vardı. Programın yedinci maddesi, “Devletin lisan-ı resmisi Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberât ve müzakerât-ı resmiye Türkçe icra olunacaktır” hükmünü getiriyordu ve bu hüküm, Cemiyet'in Türk olmayan unsurlarla yaşadığı ilk büyük ihtilaflardan birini meydana getirecekti. Programın dokuzuncu maddesi ise, farklı unsurlar arasındaki hak ve vazife eşitliğini şöyle tanımlıyordu:

Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tâbidir. Bircümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsavi olup umum teba'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tâbî tutulacaktır.²²³

Kamuoyunda Cemiyet'in “Osmanlıcılık” konusundaki fikirlerini tartışan kişilerin başında ise Hüseyin Cahid (Yalçın) Bey geliyordu. Osmanlı tebaası olan herkesin din ve millet ayrımı olmaksızın “Osmanlı” sayıldığını ve eşit haklara sahip olduğunu, Anâsır-ı Osmaniyye'nin birliğinin ancak bu şekilde sağlanabileceğini savunan Hüseyin Cahid'e göre bunun başarılabilmesi halinde Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler gibi farklı unsurlar kendi milli emellerinin peşinde koşabilirdi.²²⁴ Sonbahar aylarında Rum kamuoyunda, Jön Türklerin bütün Osmanlı unsurlarını Türkleştirmeye çalıştığı yönünde iddialar ortaya atıldığında Hüseyin Cahid kesinlikle böyle bir düşüncelerinin olmadığını söylüyor ve iddialara “yirminci asırda artık bir millete cebren milletini unutturmak gayr-ı kabil-i icra bir keyfiyettir” yanıtını veriyordu. Ancak Hüseyin Cahid bunu söylediği yazının içinde, hem memurların görev alanlarında Türkçe kullanılması zorunluluğu hakkında, hem de “adem-i merkezîyet” tartışmaları hakkında katı ifadeler kullanıyordu:

Bu hükümet Türk ve Müslüman hükümettir. Binaenaleyh devletin lisan-ı resmisi Türkçe'dir. Her unsura mensub olabilen memur Rumca, Bulgarca, Ermenice öğrenecek değil. Hükümetle alışverişi olacak Rum, Bulgar, Ermeni, Türkçe öğrenecektir.

(...)

²²³ Program maddeleri için bkz. **Şûra-yı Ümmet**, 23 Eylül 1324/6 Ekim 1908; aktaran: Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, s. 65-66.

²²⁴ Hüseyin Cahid, “Anâsır-ı Osmaniyye”, **Tanin**, 17 Ağustos 1324 / 30 Ağustos 1908.

Sonra adem-i merkeziyet meselesi. Bu fikir Ermeni, Bulgar, Rum programlarında pek tasvip ediliyor. Biz bu nazariyeleri de kabul edemeyiz. Adem-i merkeziyet bütün şümûl ve delaletiyle tatbik olunursa Sakız, Midilli, vesair gibi adalar münhasıran Rumların elinde kalacaktır. O halde bu cezirelerin birer Girit'e benzemeyeceğini bize kim temin eder?²²⁵

Sonraki kısımlarda da görüleceği üzere İkinci Meşrutiyet döneminde gayrimüslimlerin ve Türk olmayan unsurların (yahut bu unsurlar adına siyaset yapan kişi ve grupların) başlıca taleplerinden ikisinin yerel memurların ahalinin dilini konuşan kişiler olması ve genel olarak yerinden yönetimin güçlendirilmesi olduğu düşünüldüğünde, Hüseyin Cahid'in bu kelimelerinde ifadesini bulan siyasetin oldukça erken bir tarihte Türk ve Müslüman olmayan unsurlar bakımından hayal kırıklığı yaratmış olacağını iddia edebiliriz. Burada kullanılan dil ve üslubun da İkinci Meşrutiyet'in ilk günlerindeki "kucaklaşma" ortamına denk düşmediği söylenebilir. Ancak bu yazı tek örnek de değildi. Hüseyin Cahid *Tanin*'deki bir başka yazısında, Meclis açıldığında gayrimüslimlerin çoğunlukta olması halinde Türk ve Müslüman milleti aleyhinde kanunlar çıkacağını ileri sürüyor, gayrimüslimlerin eşit haklara sahip olmasının memleketin "Türk memleketi olduğu hakikatini değiştirmeyeceğini" söylüyor ve yazıyı, Cemiyet'in "Osmanlılık" diye bir idealinin gerçekten olup olmadığını sorgulatacak ifadelerle bitiriyordu:

Bugün Müslim unsurla kardeş gibi geçinmek isteyen gayrimüslim vatandaşlarımız vicdanlarıyla evvela uzun bir hasbihalde bulunmalıdırlar. Türklüğü yıkacak, hükümetin rengini Türk ve Müslim hükümeti olmaktan çıkaracak emelleri kalplerinden eğer varsa silmeye kendilerinde cesaret görmeli, ondan sonra bizim ağuş-ı muhadenetimize bilâhâvf ve endişe atılmalıdırlar. Bizden korkacakları yoktur. Yalnız onlar bizi muhalasât-ı kalbiyyelerine inandırmalıdırlar. Çünkü ne denirse densin, memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır.²²⁶

Hüseyin Cahid Yalçın, bu satırları yazmasından yirmi yedi yıl sonra Meşrutiyet yıllarını değerlendirirken bu makalenin Rum, Ermeni ve Bulgarları "köpürttüğü" gibi, Müslüman Arap ve Arnavutların da canını sıktığını söyleyecek ve Arap ve Arnavutlar için "Onları bir dereceye kadar gözetmek için 'Müslim unsur' tabirini de arada kullanmışsam da, makalenin ruhunu pekala sezmişler ve samimi bir

²²⁵ Hüseyin Cahid, "Anâsır-ı Osmanıyyenin birleşmesi", *Tanin*, 2 Teşrinisani 1324 / 15 Teşrinisani 1908.

²²⁶ Hüseyin Cahid, "Millet-i hâkime", *Tanin*, 25 Teşrinievvel 1324 / 7 Teşrinisani 1908.

hamle içinde kalemimden çıkan ‘milleti hakime Türkler’ hakikatinin manasını iyice anlamışlardı” diyecekti.²²⁷ Elbette Hüseyin Cahid’in bu sözlerinin Cemiyet’in genel yaklaşımı olduğu söylenemez; nitekim kendisi de 1935’teki değerlendirmesinde, bazı İttihatçıların da bu yazıdan hoşlanmadığını söyleyecektir. Ayrıca *Tanın* yazıları, Cemiyet’le Türk olmayan unsurlar arasındaki ilişkilerde tek belirleyici unsur da değildir. Ancak yine de, bu tartışmalar nedeniyle daha Meclis açılmadan kamuoyunda oluşan havanın, Devrim’in ilk günlerindeki ortamdan farklılaşmaya başladığı iddia edilebilir. Özel olarak Araplar bakımından bu tartışmalar henüz ciddi bir ihtilaf konusu teşkil etmese de, memurlar sorunu ve dil sorunu, bu ilk aylarda kendisini hissettirmeye başlamıştır.

2.2.2. Tasfiyeler ve ilk ihtilaflar

1908 Devrimi’nin hemen ertesinde yeni rejimin yaptığı ilk işlerden biri, Sultan Abdülhamid’in yakınında bulunan pek çok memuru tasfiye etmek oldu ve buna çok sayıda Arap memur da dâhildi. Şam’da şehrin idari işlerini üstlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, “rüşvetçi” ve “ehliyetsiz” olduğu iddia edilen pek çok memuru görevinden uzaklaştırdı.²²⁸ Cemiyet’in Şam şubesi ayrıca, Vilayet yönetiminde yer alan ve Abdülhamid rejimiyle güçlü bağlantıları olan din adamlarını ve bazı başka seçkinleri görevden alması için Vali’ye baskı yapmaya başladı ve büyük ölçüde başarılı oldu. Görevden alınan veya istifaya zorlanan kişiler arasında Vilayet İdare Meclisi üyesi Muhammed Fevzi Paşa el-Azm ve Şam Müftüsü de vardı.²²⁹ 12 Ağustos 1908 günü Şam’da bulunan İngiliz Konsolosu Devey, Londra’ya, “Şehrin uleması ve bazı önde gelenleri arasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kendilerine danışmadan yoluna devam etmesi ve bazı yetkilileri görevden almasından kaynaklanan bir rahatsızlık olduğunu” bildiriyordu.²³⁰

²²⁷ Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Tefrika no.18, **Fikir Hareketleri**, 88, 29 Haziran 1935, s. 150. Hüseyin Cahid Yalçın’ın 1935 yılında yaptığı değerlendirmelerin, yirmi yedi yıl önce kendisinin ve İttihatçı kadroların düşündüklerine ne kadar ışık tutabileceği, yahut kendisi hakkında ne kadar objektif olabileceği tartışılabilir. Ancak Yalçın’ın, hatıralarının başka bir yerinde söylediği şu sözler de dikkate şayandır: “Arap tahakkümü altında kalmanın verdiği bir isyan hissiyle, Türkçeyi ve Türklüğü müdafaadan geri durmamıştım. Fakat Meşrutiyet gelir gelmez, vekayi bizi Türk olduğumuzu unutmış görünmeye sevketti. Kullandığımız biricik kelime ‘Osmanlı’dan ibaret oldu.” Bkz: Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Tefrika no.13, **Fikir Hareketleri**, 83, 23 Mayıs 1935, s. 71.

²²⁸ Kansu, **op. cit.**, s. 152.

²²⁹ Khoury, **op. cit.**, s. 56.

²³⁰ Kedourie, **op. cit.**, s. 137.

İttihatçılar Beyrut'ta da eski rejimin ileri gelenlerini tasfiyeye giriştiler. Erken tarihlerde Belediye Başkanı istifaya zorlanırken, polis şefi, jandarma komutanı ve posta ve telgraf müdürü tutuklanıp Selanik'e gönderildi.²³¹ Halep Valisi Reşid Bey hakkında da, Kudüs mutasarrıflığı yaptığı dönemdeki "su-i muamelât ve harekâtından dolayı" gelen şikayetler üzerine tahkikat başlatıldı.²³²

Tasfiye edilen kişiler arasında, eski rejimin en tepesinde yer alan bazı Araplar da vardı. Bu kişilerden bazıları tutuklanırken, bazıları da ülke dışına kaçtı. Kaçanlardan ilki, 28 Temmuz 1908'de bir İtalyan gemisiyle İstanbul'u terk eden, Sultan Abdülhamid'e en yakın isimlerden olan Ziraat, Orman ve Maadin Nazırı Selim Melhame oldu. İki gün sonra, Abdülhamid'in önde gelen danışmanlarından olan İkinci Mabeynci "Arap İzzet" Paşa Alman Büyükelçiliği'nden yurtdışına kaçış için yardım istediye de bu talep Büyükelçilik yetkilileri tarafından reddedildi. Ancak İzzet Paşa 1 Ağustos'ta İngiliz bayrağı taşıyan bir Mısır gemisine binerek kaçmayı başarabildi.²³³ İzzet Paşa'nın kaçışının ardından, onun yardımıyla önemli görevlere gelmiş olan bazı başka Arap memurlar da görevlerinden alındı.²³⁴ Yine Abdülhamid'e en yakın isimler arasında yer alan, aynı zamanda Selim Melhame'nin de kardeşi olan, hafiye teşkilatının başı Necib Melhame, trenle yurtdışına kaçmaya çalışırken yakalanarak 31 Temmuz'da İstanbul'a getirildi.²³⁵

Tüm bu tasfiyelerin amacı, eski rejimin unsurlarını ortadan kaldırmak ve Sultan Abdülhamid'e yakın isimlerden oluşan devlet yapısını dönüştürmektir. Bir başka deyişle, görevden alınan, tutuklanan veya kaçmaya zorlanan Arap memurların sayısının çokluğu, İttihatçıların "Araplara karşı" bir tasfiye politikası güttüğü anlamına gelmez. Bu, İttihatçıların siyasi söylemlerinde de vurgulanan bir noktaydı. Bir örnek olarak, İzzet Paşa'nın kaçışını adım adım okuyucularına duyuran *Tanin* gazetesinin, Paşa'nın bindiği vapurun Çanakkale'de durdurulmasına karşın

²³¹ **A.g.e.**, s. 134.

²³² "Vilayâtta", **Tanin**, 10 Teşrinisani 1324 / 23 Teşrinisani 1908.

²³³ Kansu, **op. cit.**, s. 179-181.

²³⁴ Kayalı, **op. cit.**, s. 65. İzzet el-Abid Paşa'yı "Abdülhamid'in belki de en fazla güvendiği kişi" olarak tanımlayan Ceasar Farah da paşanın görevde olduğu süre içinde Arapların hükümet mevkilerine ve genel olarak memurluk görevlerine yerleştirilmesinde önemli bir rol oynadığına dikkat çekerek, 1908 Devrimi'nden sonra yeni yönetim onu yerinden ettiği zaman pek çok Suriyelinin kendisinin arkasında durmasını bu temelde izah eder. Bkz: "Arab supporters of Sultan Abdülhamid II: 'İzzet al-Ābid'; Farah, **op. cit.** içinde, s. 393-414.

²³⁵ Kansu, **op. cit.**, s. 185.

kendisinin indirilmesine ve tutuklanmasına izin verilmediğini haber veren bir yazının sonuna “Evlad-ı Arap’dan bazı zevât-ı muhtereme, İzzet’in ‘Arap’lığıyla yad edilmesinden çok müteessir olarak bu adama yalnız ‘İzzet’ denilmesini talep ediyorlar. Kendilerini haklı gördüğümüz için sözlerini dinliyoruz” notunu düşmesi de eski rejimin kadrolarına karşı izlenen tasfiye siyasetinin “milli” kimliklerle bir ilgisinin olmadığı, ya da en azından İttihatçıların kamuoyuna bu mesajı vermeye çalıştığı şeklinde yorumlanabilir.²³⁶

Ancak bu tasfiyeler, boşalan kadrolar için İstanbul’dan Türk memurların atanmasıyla yan yana gidiyordu ve bu noktada, biraz yukarıda bahsettiğimiz sorun kendisini gösterecekti: Başka yerlerde olduğu gibi Suriye’de de İttihatçıların gönderdiği merkeze bağlı memurlar, halkın dilini konuşmayan, onların örf ve adetlerine yabancı kişilerdi. Bunun İttihatçıların elinde yeterli sayıda, yeni rejime sadık ve Türkçe de bilen Arap (yahut başka yerlerde Bulgar, Ermeni, Rum, Arnavut) memurun bulunmamasından kaynaklandığı ileri sürmek elbette mümkündür. Ancak bu tayinlerin sebebi bu olsa bile, ortaya sorunlu bir durumun çıktığı gerçeği değişmiyordu. Rashid Khalidi’ye göre Suriye’de idari adem-i merkezîyet talebinin doğmasına neden olan faktörlerden biri buydu. Yerel kamu hizmetlerinde Arapçanın yerini Türkçenin alması ve bölgede güçlü olan dini yapının zayıflatılarak laikleşmenin hızlanması da bu faktörlerin arasındaydı.²³⁷ Benzer bir görüşü paylaşan Philip Khoury’ye göre de Suriye’nin Arap nüfusunda bu dönemde en fazla tepki yaratan şey, devlet okullarında, hukuk sisteminde ve yerel yönetimde “Türkçenin dayatılması” olmuştu. Eş zamanlı olarak İttihatçıların bürokraside Arap memurların yerine Arap diline ve göreneklerine yabancı Türk memurlar atamaya başladığını söyleyen Khoury’ye göre, görevden alınarak evlerine dönen Suriyeli eski memurlar, “Türkleştirme” hareketine karşı muhalefete katılacaklardı.²³⁸

Dolayısıyla Cemiyet’le Suriyeliler arasındaki ilk ihtilaflar, “Türkleştirme” olarak da algılanan, merkezden Türk memurların atanması uygulamasının Arapçanın kamusal alanda kullanımını ortadan kaldırması ve bu memurların halkın gündelik yaşamını da zorlaştırması üzerinden doğmuş gibi görünmektedir. Devrim’i takip

²³⁶ “İzzet niçin vapurdan alınamadı?”, *Tanin*, 22 Temmuz 1324 / 3 Ağustos 1908.

²³⁷ Khalidi, *British Policy*, s. 204-205.

²³⁸ Khoury, *op. cit.*, s. 59.

eden birkaç yıla yayılan bu süreç, üçüncü bölümde genel dil politikalarının parçası olarak ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Diğer yandan tüm bu gelişmelerden çok önce, Ekim 1908 tarihinde Şam, yeni rejime ve Cemiyet'e karşı ilk kitlesel tepkilerden birine tanıklık etmiştir.

Ele aldığımız dönem boyunca, Halep'ten Beyrut'a ve Kudüs'e kadar uzanan, "Büyük Suriye" olarak adlandırdığımız bölge içinde İttihatçılara yönelik desteğin en zayıf görüldüğü şehir Şam'dır. Burada yeni rejimin getirdiği dönüşüm, önceki dönemin ayrıcalıklı kişi ve kurumlarını tasfiye etmesinin yanı sıra başka bir nedenden ötürü de muhalefet dinamiği üretmiş gibi görünmektedir: Şam uleması ve şehrin muhafazakâr halkı, İttihatçıların inşa etmeye çalıştığı seküler rejimde de kendisine karşı tehdit görmüştür. Biraz aşağıda inceleyeceğimiz üzere, 31 Mart isyanının Arap nüfus ağırlıklı şehirler içinde sadece Şam'da ciddi bir destek bulmuş olmasının sebepleri de burada aranmalıdır.

Şam'da ulema ve Cemiyet arasındaki ilk ihtilaf, Ekim ayının başlarında su yüzüne çıktı. Bu tarihte şehirde kendi cemiyetlerini kuran ulema, kadınların bütün vücutlarını örten tek parça kıyafetler giymelerini istiyordu; Cemiyet ise kadınların giyiminin bireysel bir mesele olduğunu ve ulemanın buna karışmaya hakkı olmadığını savunmuştu.²³⁹ Bu ilk tartışma ciddi bir gerilime yol açmasa da, ay sonunda yaşanan başka bir olay Şam sokaklarını hareketlendirdi. O tarihte Şam'ı ziyaret eden Reşid Rıza, Emevi Camii'nde bir vaaz vermeye davet edilmiş, vaazında Kuran ve Sünnet'e ilişkin kendi yorumlarını anlatmış, Müslüman toplumların bilimdeki geriliğinden söz etmiş, Avrupalıların/ileri medeniyetlerin bilim ve sanayide kullandığı yöntemlerin izlenmesinin İslam dininin öğretilerine ters düşmediğini söylemişti. Ertesi gün aynı yerde, benzer temalar üzerine kurulu vaaz devam ederken Emevi Camii'nin vaizlerinden olan Şeyh Salih Şerif el-Tunusi, Reşid Rıza'nın söylediklerine, özel olarak da (İslam mezhepleri arasında ihtilafı bir mesele olan) kabir ziyaretlerine cevaz vermesine tepki göstererek Reşid Rıza'yı "kâfir", öğretilerini ise "sapkın" diye nitelendirerek Reşid Rıza'nın derhal ve güç kullanılarak camiden atılmasını istedi. Şehrin önde gelen İttihatçılarından olan Erkan-ı Harb Binbaşısı Esad Bey ise bu tepkiyi gösteren Salih Şerif'i tutuklayarak polis

²³⁹ Kedourie, *op. cit.*, s. 143.

karakoluna götürdü. Bunun üzerine akşam namazı sonrasında binlerce kişi “Kahrolsun Esad, kahrolsun İttihat ve Terakki Cemiyeti, kahrolsun Kanun-ı Esasi, yaşasın Vali!” sloganlarıyla karakola yürüdü. Vali Şükrü Paşa’nın araya girmesiyle serbest bırakılan Şeyh Salih, kalabalığın havaya ateş açarak yaptığı kutlamalar arasında camiye geri götürülürken, Esad Bey saklanmak zorunda kalıyordu.²⁴⁰

Bu olay, Ekim 1908 tarihinde Şam’da var olan siyasi ortam hakkında birkaç bakımdan aydınlatıcıdır. Öncelikle, hem İttihatçılardan hem de Meşrutiyet rejiminden hoşnut olmayan, azımsanamayacak büyüklükte bir kitlenin olduğu anlaşılmaktadır. Şeyh Salih’i destekleyenler havaya ateş açarak kutlama yaparken İttihatçı Erkan-ı Harb Binbaşısının saklanmak zorunda kalması da, yönetime tepki duyanların şehirde önemli bir ağırlığının olduğunu düşündürmektedir. Dikkat çekici diğer bir nokta ise, Cemiyet ve Kanun-ı Esasi aleyhine sloganlar atan topluluğun Vali Şükrü Paşa lehine de sloganlar atmasıdır. Her ne kadar Aykut Kansu Şükrü Paşa’nın “devrimden hemen sonra” görevden alındığını söylese de²⁴¹ bu doğru değildir ve Reşid Rıza’nın “zafiyet içinde ve ahmakça düşünen biri” olarak tanımladığı²⁴² Şükrü Paşa bu olaydan sonra bile kısa bir süre daha görevde kalacaktır. Öte yandan yaşanan bu ihtilafın din faktörünün ağırlığı ihmal edilemez gibi görünse de, Reşid Rıza’nın kendisi, gerçekleşen saldırının ve beraberindeki “fitne”nin nedenini yerel güç mücadeleleriyle açıklamaktadır:

Tüm bu olup bitenin asıl sebebi, şehrin bazı ileri gelenlerinin, Doktor Haydar ile her ikisi de erkân-ı harb binbaşısı olan Esad Bey ve Selim el-Cezâiri Bey’in nüfuz sahibi olmalarına fena halde bozulmuş olmalarıdır. Bu şahısların üçü de İttihad ve Terakki Cemiyeti üyesidirler. [Şehrin] ileri gelenleri bu fırkadan hoşlanmamaktadırlar; zira bu fırka, yukarıda ismi anılan zevata Şam diyarında makam ve mevki vermiş ve bu üçünü, kendilerini Şam’ın efendileri olarak gören ve nüfuzun sadece kendilerinde olmasını, kendileriyle sınırlı ve kendilerine has kalmasını isteyen kimi ileri gelenlerden daha fazla nüfuz sahibi yapmıştır.²⁴³

²⁴⁰ Reşid Rıza, **İttihad-ı Osmanî’den Arap İsyânına**, çev. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013, s. 105-116 ve Kedourie, **op. cit.**, s. 144-145. Reşid Rıza’nın “Avrupalıların bilim ve sanayide kullandığı yöntemlerin izlenmesinden” bahsettiği bilgisi yalnızca Kedourie’nin kitabında geçmekte olup, Reşid Rıza’nın anılarında bilimsel ilerlemeye verilen öneme ilişkin ifadeler görülse de “Avrupalılar” kelimesi görülmemektedir.

²⁴¹ Kansu, **op. cit.**, s. 201.

²⁴² Rıza, **op. cit.**, s. 120.

²⁴³ Rıza, **op. cit.**, s. 116.

2.2.3. “Eski rejim” tartışmaları arasında: *İhaü'l-Arabi* deneyimi ve 31 Mart olayı

Reşid Rıza'nın Şam'a geliştinden kısa bir süre önce, İkinci Meşrutiyet döneminin ilk Arap cemiyeti kurulmuştu. Şam'ın önemli eşraf ailelerinden olan Azm ailesinden Şefik el-Müeyyed Bey'in öncülüğünde kurulan Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniyye Cemiyeti (Arapça adıyla *Cemiyetü'l-İhâü'l-Arabiyyü'l-Usmani*; bundan sonra kısaca “*İhaü'l-Arabi*” denilecektir) Eylül ayında faaliyetlerine başladı.²⁴⁴ Cemiyetin kuruluş çalışmaları Büyükkada'da, seçimden sonra İstanbul Mebusu olarak Meclis'e girecek olan Rum Kozmidi Efendi'nin evinde gerçekleşmişti.²⁴⁵ Eliezer Tauber, *İhaü'l-Arabi* Cemiyeti'nin kurucularını, cemiyet içindeki önem sıralarına göre Şamlı Şefik el-Müeyyed el-Azm Bey (Müslüman), Baalbekli Nedre Mutran Bey (Katolik), Kudüslü Şükrü el-Hüseyni Bey (Müslüman), Trablusgarplı Yusuf Şetvan Bey (Müslüman), Halepli Arif el-Mardini Bey (Müslüman), Şamlı Şükrü el-Eyyubi Paşa (Müslüman), Şamlı Sadık el-Müeyyed el-Azm Paşa (Müslüman), eski Mekke Emiri'nin torunu Şerif Cafer Paşa (Müslüman) ve Beyrutlu Muhammed el-Mahzuni Paşa (Müslüman) olarak sıralar ve bu kişilerden bir bölümünün Abdülhamid rejimi altında önemli memurluk görevlerinde bulunduğuna dikkat çeker.²⁴⁶ Anne-Laure Dupont da Şefik el-Müeyyed, Nedre Mutran ve Şükrü el-Hüseyni'nin ortak noktalarının İzzet Paşa'ya, dolayısıyla Abdülhamid'e yakın eski rejim memurları olmaları olduğunu vurgular.²⁴⁷

Temel amaçlarını Kanun-ı Esasi'nin muhafazası, Anâsır-ı Osmaniyye arasında muhabbet ve kardeşliğin pekiştirilmesi ve Araplar arasındaki bağların güçlendirilmesi olarak tanımlayan ve başkanlığa Şefik el-Müeyyed'i seçen cemiyet, Cağaloğlu'nda Şükrü Paşa'nın konağında yapılan bir toplantı neticesinde hazırladığı programı Sadaret'e sundu.²⁴⁸ Programda, Arapların anayasal haklarını kullanarak devlet yönetiminde önemli mevkilere gelebilmesine yardımcı olunması; kitap-gazete

²⁴⁴ Cemiyetin kuruluş tarihi bazı kaynaklarda Ağustos 1908 olarak verilmektedir. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu konuya dair bulunan en eski belge olan, cemiyetin kuruluşuna ilişkin (Şefik el-Müeyyed'in dilekçesini de içeren) Dâhiliye Mektûbî Kalemî evrakı Hicri 30 Şaban 1326 (26 Eylül 1908) tarihlidir. Bkz: BOA, DH. MKT. 2616/8.

²⁴⁵ Ali Bilgenoğlu, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007, s. 116.

²⁴⁶ Tauber, **op. cit.**, s. 61-62.

²⁴⁷ Dupont, **Gurği Zaydan**, s. 590.

²⁴⁸ BOA, DH. MKT. 2693/17, 2 Zilhicce 1326 / 13 Kanunuevvel 1324 / 26 Kanunuevvel 1908.

basımı ve okul yapılması yoluyla Arapların eğitim seviyelerinin yükseltilmesi, yoksul ve kimsesiz Arap gençlerine yardım edilmesi gibi hedefler de yer alıyordu.²⁴⁹ Cemiyetin kuruluşundan birkaç gün sonra (1 Ekim 1908) Şefik el-Müeyyed tarafından, “menafi-i devlete ve millete hadim olmak üzere”, siyasi, ilmi, edebi ve içtimai nitelikte, biri *El-İha* adıyla Arapça, diğeri *Uhuvvet-i Osmaniye* adıyla Türkçe yayınlanacak birer günlük gazete çıkarmak için gerekli başvurular yapıldı.²⁵⁰ 1915/1916 yıllarında (bugünkü Lübnan’ın orta kısımlarında kalan) Âley kasabasında Cemal Paşa’nın girişimiyle yapılan ve otuzu aşkın Arap simanın idam edilmesiyle sonuçlanacak yargılamalar sırasında bu gazetelerin “Osmanlı hükümetinin kuvvet ve nüfuzunu zayıf gösterecek” yayınlar yaptığı, cemiyetin de Suriye, Mısır ve Amerika’daki bazı gazetelerle birlikte hareket ederek, asıl amaçları olan ayrılıkçığın propagandasını yaptığı iddia edilecekti.²⁵¹ Ancak en azından ilk dönemlerde İttihatçılarla bu cemiyet arasında büyük bir ihtilaf yoktu: Cemiyetin kuruluşu vesilesiyle İstanbul’da düzenlenen bir etkinliğe İttihat ve Terakki temsilcileri de katılmış,²⁵² Aralık ayı başlarında ise *Tanin* gazetesi, *İhaü’l-Arabi* cemiyetinin İstanbul’a gelen Arap mebusların Galata rıhtımında karşılanması için verdiği ilana sayfalarında yer vermişti.²⁵³

İhaü’l-Arabi cemiyeti İstanbul’da teşekkül ettikten sonra kısa süre içinde Suriye ve Irak’ta da örgütlenmiş ve çok sayıda üye kazanmıştı. Ancak Suriyeliler içinde cemiyetin varlığından ve faaliyetlerinden hoşnut olmayanlar da vardı; bunların

²⁴⁹ Bilgenoğlu, **op. cit.**, s. 119.

²⁵⁰ BOA, DH. MKT. 2619/73, 5 Ramazan 1326 / 18 Eylül 1324 / 1 Teşrinievvel 1908.

²⁵¹ **Âley Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat**, Dördüncü Ordu-yı Hümayûn tarafından neşredilmiştir, Dersaadet, Tanin Matbaası, 1332 [1916], s. 9-10. Beyrut-Şam yolu üzerinde bulunan Âley kasabasında kurulan Divan-ı Harb yargılamaları sonucunda Ağustos 1915’te on üç, Mayıs 1916’da yirmi bir kişi idam edilmiştir. İdam edilen kişilerin arasında tanınmış siyasetçilerin, aydınların, eski Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân üyelerinin de bulunması ve kararların alelacele ve keyfi şekilde alındığı algısının oluşması sebebiyle idam kararları ülke içinde ve dışında büyük tepkilerle karşılanmış, Cemal Paşa da söz konusu metni bunun üzerine bir tür “savunma” amacıyla kaleme almıştır: Türkçe, Arapça ve Fransızca nüshaları bulunan metin, yargılanan ve cezaya çarptırılan kişilerin uzun zamandan beri ihtilal hazırlığı içinde olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Metin, gerçekliği şüphe götürmeyecek bazı belgeleri de ihtiva ediyor olsa da, zikredilen kişiler ve cemiyetler hakkında her söylenenin doğru olduğundan şüphe etmek için bir hayli sebep mevcuttur. Bu sebeple bu çalışmada söz konusu metinden yapılacak alıntılar bir şüphe kaydıyla birlikte yapılmıştır. Cemal Paşa’nın bu yargılamalarla ilgili değerlendirmeleri için ayrıca bkz: Cemal Paşa, **Hatıralar: İttihat ve Terakki, 1. Dünya Savaşı Anıları**, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 270 vd.

²⁵² Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, Ankara: İmge Kitabevi, 1990, s. 121.

²⁵³ “Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniyye Cemiyeti tarafından”, **Tanin**, 19 Teşrinisani 1324 / 2 Kanunuevvel 1908.

en başında da Reşid Rıza geliyordu. Reşid Rıza, yukarıda söz ettiğimiz Şam ziyareti sırasında Osman el-Azm Bey'in evinde kalmış, eve gelen eşrafla yaptığı sohbetlerde *İhâü'l-Arabi* cemiyeti hakkında farklı değerlendirmeler işitmişti. Bazıları bu cemiyetin Sultan Abdülhamid'in teşvikiyle kurulmuş İttihatçı karşıtı bir cemiyet olduğunu söylüyordu; öte yandan cemiyetin "Türlere karşı" olduğunu ve Nedre Mutran'ın bu cemiyet için Suriye'ye gelerek insanları "Arap ırkçılığına bağlanmaya" davet ettiğini söyleyenler de vardı. Reşid Rıza'nın edindiği intiba ise, bu cemiyetin "mürtecilerin" elinde olduğu, amacının da düzensizliği kışkırtarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni zayıflatmak olduğu, ayrıca cemiyetin Türklerle Arapların arasını açarak Meşrutiyet'i küçük düşürdüğü şeklindeydi. Bu nedenle Rıza, bu cemiyete, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam zıddı bir yerde durduğunu ifade etmek üzere *Cemiyetü'l-İftirak ve't-Tadalli* ("Bölünme ve Alçalma Cemiyeti") adını vermişti.²⁵⁴ Reşid Rıza'nın yanı sıra, Refik el-Azm ve *El-Mukattam* gazetesi yazarları da bu cemiyetten hoşnut olmadıklarını ifade ediyor, böyle bir cemiyete gerek olmadığını, hatta *İhâü'l-Arabi* cemiyetinin isminin bile Osmanlılık kavramıyla çeliştiğini söylüyorlardı. İstanbul'da Arapça olarak yayınlanan *El-Adl* gazetesi de cemiyetin, bazı kurucularının kişisel çıkarlarına hizmet etmek için kurulduğu yönündeki şayiaların yaygınlığına dikkat çekiyordu.²⁵⁵ Arap kamuoyundaki bu tartışmaların dışında, cemiyetin kurucularından Yusuf Şetvan, Bingazi Mebusu olarak, Şefik el-Müeyyed ise Şam Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdiğinde ikisinin de mebusluklarına itirazlar gelecek, hatta bir Meclis oturumunda Hüseyin Cahid Bey, Şefik el-Müeyyed için "Arap İzzet'in hafiyesiymiş" denildiğini söyleyerek "Memleketten metrûd olan bir adamın hafiyesi bizim Meclis'imizde yer bulamaz" diyecekti.²⁵⁶

Öte yandan *İhâü'l-Arabi*'nin varlığından ve faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık, Meclis'in açılmasından önce de resmi mercilerin gündemindeydi. Beyrut Valisi Nazım Paşa tarafından 9 Aralık 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, bu cemiyetin Şam'da idarenin zayıflığından da yararlanarak Kanun-ı Esasi aleyhinde açıklamalar yaptığı ve gösteriler tertip ettiği, Şam, Beyrut,

²⁵⁴ Rıza, **op. cit.**, s. 97-98, 116-117 ve Dupont, "Réforme et révolution", s. 436. Buradaki kelime oyununu biraz daha netleştirmek adına, Osmanlı Türkçesi'nde "ilerleme" anlamında kullanılan *terakki* kelimesinin Arapçadaki asıl anlamının "yükselme" olduğunu belirtmek yararlı olabilir.

²⁵⁵ Tag Elsir Ahmed Mohammad Harran. **Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period (1908-1914)**. Doktora Tezi: Faculty of Arts at the University of London, 1969, s. 171.

²⁵⁶ MMZC, D:1, İS:1, C:1, İ:13, s. 27.

Halep ve Cebel-i Lübnan'da faal olan cemiyetin “akvâm-ı müttehide-i Osmaniyye” arasında tefrika çıkarmaya çalışıyor olduğu intibası verdiği bildiriliyordu.²⁵⁷

Bu cemiyetin kapatılmasına giden süreç ise, tarihe “31 Mart Vakası” olarak geçen ayaklanmayla başlayacaktı. Bilindiği gibi, 6 Nisan 1909 tarihinde *Serbestî* gazetesi başmuharriri Hasan Fehmi Bey'in İstanbul'da, İttihatçılara atfedilen bir suikast sonucunda hayatını kaybetmesinin ardından Ahrar Fırkası ve İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti tarafından İTC aleyhinde yoğun bir propaganda faaliyetine girişilmiş, bu gergin siyasi ortam içinde 12 Nisan'ı 13 Nisan'a bağlayan gece, alaylı askerler başlarında softalarla birlikte ayaklanmış ve Meclis-i Mebusan'ın bulunduğu Ayasofya Meydanı'nı işgal etmişlerdi. Bu esnada isyancılar tarafından “Hüseyin Cahid'e benzetilerek” vurulan Lazkiye Mebusu Muhammed Arslan Bey de dâhil olmak üzere çok sayıda kişi hayatını kaybetmiş, ayaklanma 13 gün sonra “Hareket Ordusu”nun Selanik'ten İstanbul'a varmasıyla bastırılmış, bu 13 günlük süre zarfında Meclis fiilen devre dışı kalmış, *Tanin* gazetesi de dahil olmak üzere İttihatçılara ait olan pek çok yer saldırıya uğramış ve yağmalanmıştı.²⁵⁸

Ayaklanmanın baş aktörleri arasında görülen, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Suriye'nin Şam, Humus ve Hama gibi şehirlerinde hızla örgütlenmiş, Nisan ayı başlarında Şam'da bu cemiyeti, liderlerini ve “şeriatı” destekleyen bir bildiri, 20 bin kişi tarafından imzalanmıştı. Ayaklanmanın ikinci gününde ise “tepeden tırnağa silahlanmış” binlerce kişinin İttihat ve Terakki üyelerini öldürmek üzere Şam sokaklarında yürüdüğü bildiriliyordu.²⁵⁹ Halep'te Hıristiyanlar korku içinde dükkanlarını kapatırken, şehirde 400'den fazla asker görünmüyordu.²⁶⁰ Ancak Halep'te kayıtlara geçen büyük bir olay yaşanmamıştı. Kudüs'te tersine, ayaklanmaya tepki gösteren ve Hilmi Paşa Hükümeti'ni destekleyen gösteriler gerçekleşirken, sınırlı bir İTC karşıtlığının olduğu Beyrut, Hayfa ve Nablus'ta askeri birlikler kontrolü tesis etmekte zorlanmadı.²⁶¹ Bir başka deyişle ayaklanma, Suriye bölgesinde yalnızca Şam'da kayda değer bir destek bulmuştu.

²⁵⁷ BOA, DH. MKT. 2678/6, 15 Zilkade 1326 / 26 Teşrinisani 1324 / 9 Kanunuevvel 1908.

²⁵⁸ “31 Mart Olayı” hakkında ayrıntılı bilgiler ve değerlendirmeler için, bkz: Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul: Sinan Yayınları, 1972 ve Süleyman Kâni İrtem (haz. Osman Selim Kocahanoğlu), *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.

²⁵⁹ Kedourie, *op. cit.*, s. 148.

²⁶⁰ A.g.e., s. 148-149.

²⁶¹ Khalidi, *op. cit.*, s. 211.

Uğradığı saldırıdan sonra yayınına ancak 17 Mayıs 1909 tarihinden itibaren devam edebilen *Tanin* gazetesinin bu ilk sayısında doğal olarak gündem, artık bastırılmış olan ayaklanmaydı. Gazetede yer alan, konuya ilişkin yazılardan biri, “Vilayetlerde İrtica” başlığını taşıyordu, ancak yazının giriş paragrafında, başlığın yaptığı çağrışımın aksine, irticaya Rumeli’nin her tarafından nefret ve lanet yağdığı, Anadolu’nun da “vazife-i hamiyeti ifadan geri kalmadığı”, her tarafta ahalinin “meşrutiyet ve hürriyet taraftarı çıktığı” söyleniyordu. Dolayısıyla yazı, ülkenin farklı yerlerinde değil, temel olarak bir yerinde – Suriye Vilayeti’nde – yaşanan “irticai” hadiselerden söz ediyordu:

Şayan-ı esefdir ki Suriye Vilayeti ve Şam şehri bu hadisede pek fena bir şöhret kazandı. Çünkü Beyrut Vilayeti hemen ilk günü İstanbul’u protesto ederek derhal vazife-i hamiyeti ifa etmiş iken Suriye Vilayeti adeta bu hadise-i irticaiyyeden memnun gibi göründü. Hele Şam ahali ise belediye dairesini istila ederek bir taraftan şehir-âyîn icra ettirirken diğer taraftan Hürriyet kulübünü yağma eyledi. Şayan-ı dikkattir ki, şenlik fenerlerini daha gündüzden ikâd eylemişlerdir.

Şam ahalisini bu suretle tahrik edenler, idare-i meşrutiyetten müteessir olan beş-altı müteneffizden ibarettir. Bunlar eskisi gibi temin-i menfaat edemeyeceklerini anladıklarından, idare-i meşrutaya düşmandırlar. Hatta bir tanesi Sultan Mehmed-i Hamis Hazretleri’nin cülûsu münasebetiyle hükümet konağında icra olunan resm-i kabulde isbat-ı vücud etmemiştir.

Suriye taraflarının temin-i sükûn ve inzibatı bu gibi mütegalibenin sairlerine ibret olacak surette te’ dibine vasıta olduğundan şüphe edilmemelidir.²⁶²

İmzasız olarak yayınlanan bu yazı birkaç bakımdan dikkat çekicidir. Bölge halkının tamamının ayaklanmayı desteklemediği açıkça belirtile de, Suriye Vilayeti’nin ve özellikle Şam’ın “pek fena bir şöhret kazanması”, İttihatçıların Şam’ı bir anlamda “irtica” ile özdeşleşen bir şehir olarak görmeye başladıkları intibasını vermektedir. Ancak, önce bütün şehir ve ahaliye işaret edilirken, daha sonra yaşananların “tahrik”ten kaynaklandığı söylenmekte ve sorumlular, Meşrutiyet yönetiminde kişisel çıkar elde edemeyeceğini anlayan birkaç “müteneffiz” ve “mütegalibe” olarak gösterilmektedir. Yönetim karşıtı faaliyet yürüten Arapların kişisel çıkar peşinde koştukları için bunu yaptıkları iddiası, sonraki yıllarda da İttihatçıların söylemlerinde temel bir yerde duracaktır.

²⁶² “Vilayetlerde irtica”, *Tanin*, 4 Mayıs 1327 / 17 Mayıs 1909.

Tanin'e göre İstanbul'daki olaylardan cesaret bulan “mürteciler” Şam'da, Adliye dairesini tahrip edeceklerini, Tıbbiye Mektebi'ni yakacaklarını, Hürriyet kulübünü yağma edeceklerini, *El-Muktebes* gazetesi muharrirlerini öldüreceklerini açıklamış, bunun üzerine Adliye dairesi iki gün kapalı kalmış, 70-80 civarında asker Hürriyet kulübünü korumaya almış, *Muktebes* gazetesinin yazarları ise ortadan kaybolmuştu. Gazeteye göre, hapisanelerde bile “Şeriat isteriz” sloganlarının atılmasını teşvik eden “mürteci”ler, “birkaç malûmu'l-esâmi şeyhin” teşvikiyle üç gün üç gece nümayişler düzenlemişti. Bu “ismi malum” şeyhler arasında, Abdülkadir Eclani ve birkaç kişinin daha *İhaü'l-Arabi* ve “İhaü'l-Muhammedi” cemiyetlerinin kurucuları arasında olduğu belirtiliyordu.²⁶³ *İhaü'l-Arabi* cemiyeti, yazının yayınlanmasından hemen sonra bir tekzip yayınlarak, bu kişilerle herhangi bir alakası olmadığı gibi, Şam'da bir şubesinin de bulunmadığını duyurdu; ancak *Tanin* yazarları emin olmadıkları bilgilerle haber yapmayacaklarını yazdılar ve 31 Mart olayıyla birlikte “gerçek mahiyetinin” açığa çıkmasına rağmen bu cemiyetin hâlâ var olmasının “asıl hayret verici” şey olduğunu söylediler.²⁶⁴

Gerçekten de *İhaü'l-Arabi* ile 31 Mart ayaklanması arasında herhangi bir bağlantı olduğuna dair somut bir kanıt o zaman da, daha sonra da ortaya konamamıştır. Ancak büyük bir ihtimalle Cemiyet ve hükümet, Şam'ın bu “ihaneti” karşısında, zaten uzun zamandan beri faaliyetlerinden şüphe edilen ve eski rejimle bağlantılandırılan bu teşkilatın ortadan kaldırılmasına karar verdi ve *İhaü'l-Arabi* cemiyeti, isyanla bağlantısı olduğu gerekçesiyle kapatıldı.²⁶⁵ Böylelikle, Devrim'in hemen arkasından Abdülhamid rejiminin dayandığı zemini ortadan kaldırma bağlamında çok sayıda Arap memurun görevden alınması, tutuklanması veya kaçmaya zorlanmasına benzer şekilde, Sultan Abdülhamid'in hal edildiği günlerde ilk kez bir Arap cemiyeti benzer bir bağlam içinde feshedilmiş oldu. Bir sonraki fesih bundan yaklaşık dört yıl sonra Beyrut'ta gerçekleşecek, ancak bu kez çok farklı nedenlere dayanacaktı.

²⁶³ “Şam'da hareket-i irticaiyye”, *Tanin*, 5 Mayıs 1325 / 18 Mayıs 1909. “İhaü'l-Muhammedi”den kastedilen, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti olsa gerektir.

²⁶⁴ “Şam'da irticaiyyûn”, *Tanin*, 7 Mayıs 1325 / 20 Mayıs 1909.

²⁶⁵ Kayalı, *op. cit.*, s. 78 ve *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 10. Bu kaynaklarda ve incelenen diğer birincil ve ikincil kaynaklarda cemiyetin kapatılma tarihi tam olarak tespit edilememiştir.

2.3. 1908 seçimleri, Meclis-i Mebusan ve Suriyeliler

2.3.1. Seçim süreci

Meşrutiyet'in yeniden ilanından kısa süre sonra, Meclis-i Mebusan seçimleri için hazırlıklar başlamıştı. 2 Ağustos 1908 günü Meclis-i Vükela'da, seçimin hangi usullere göre yapılacağı tartışıldı ve seçimlerin, henüz tasarı halindeki İntihab-ı Mebusan Kanunu Layihası'na göre yapılması kararlaştırıldı. Kanunlaşan tasarı, ertesi gün Sultan Abdülhamid tarafından tasdik edilerek yürürlüğe girdi.²⁶⁶ Taşrayı dikkate alarak hazırlanan İntihab-ı Mebusan Kanunu her livayı bir seçim dairesi, her nahiyeyi bir seçim şubesi kabul ediyor, kanunun en son maddesi ise İstanbul'u bir seçim dairesi, İstanbul'un belediyelerini de birer seçim şubesi olarak kabul ediyordu. Kanun, Meclis'e gönderilecek azaların din ve mezhebi hakkında bir kayıt içermiyor, "Devlet-i Osmaniyye tâbiyetinde bulunan efrad", hangi din ve mezhepten olursa olsun "bilâ-istisna Osmanlı" olarak tabir ediliyordu.²⁶⁷ Elli bin nüfus için bir mebusun intihap edileceği seçim, fikirlerinin yeterince olgunluğa ulaşmadığı varsayılan kişilerin, bilhassa köylülerin "kendi menafilerini iyice müdafaa ve memleketi iyi idare edecek kimseleri tefrik ve temyiz edemeyecekleri" gerekçesiyle iki dereceli olarak yapılacaktı.²⁶⁸ 3 Ağustos 1908 günü İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun sancaklara dağıtılmasıyla başlayan seçim süreci, Kasım ayı sonlarına kadar devam etti.

1908 seçimlerinde Suriye'den aday olan kişilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilişki düzeyleri hakkında, bugüne kadar yapılan çalışmalarda varılmış bir mutabakat yoktur. Hasan Kayalı'ya göre Cemiyet, bu seçimlerde her yerde olduğu gibi Arap vilayetlerinde de aday listelerini Cemiyet'in üyesi ya da sempatzanı olan kişilerden ziyade, kendi bölgelerinde "sözü geçen" ve halktan destek gören kişilerden oluşturmuştu.²⁶⁹ Philip Khoury'ye göre ise 1908 seçimlerinde

²⁶⁶ "Mebusan intihabâtının 1293 tarihli intihab-ı mebusan kanunuyla talimatı layihalarına tevfiikan icrası hakkında irade-i seniyye" başlıklı iradenin tam metni için bkz: **Düster**, İkinci Tertip, Cilt 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329 (1913), s. 14-18. İrade-i seniyyenin adından da anlaşılabilceği gibi seçimler temel olarak, 1877 yılında yapılan seçimlerin esaslarına göre yapılacaktı.

²⁶⁷ "Mebusların usul-i intihabı", **Tanin**, 16 Ağustos 1324 / 29 Ağustos 1908. Kanunun tamamı için ayrıca bkz: **Düster**, İkinci Tertip, Cilt 1, s. 18-37.

²⁶⁸ "İntihabatta iki derece", **Tanin**, 25 Ağustos 1324 / 7 Eylül 1908.

²⁶⁹ Kayalı, **op. cit.**, s. 73. Bu yalnızca alınacak oy oranını artırma kaygısından kaynaklı olmasa gerekir. Nitekim bu tespiti izlediğimizde birinci bölümün sonlarında ileri sürdüğümüz bir argüman da güçlenmektedir: Bu tercih, 1908'den sonra Suriye'de eşraf siyaseti ve yerel entegrasyon yaklaşımının, "başka biçimlerde" devam ettiğinin bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Suriye’de pek çok şehir ve kır seçkini, İTC yönetimi tarafından dışlanmaktan çekinerek seçimlere Cemiyet listelerinden girdi ve başarılı oldu. Yalnızca Şam’da durum farklıydı: bu şehirden seçilen mebuslar arasında yukarıda bahsi geçen Şefik Bey Müeyyed el-Azm açıkça İTC karşıtı iken, diğer mebuslar da İttihatçıların Şam’daki faaliyetlerinden hoşnutsuzluk duyduğu bilinen kişilerdi.²⁷⁰ Bu seçimde Suriye’de, dördüncü bölümde ele alacağımız 1912 seçimlerinden farklı olarak, farklı parti ve adaylar arasında büyük çaplı seçim mücadeleleri de yaşanmamıştı. Yalnızca, seçim sürecinin ortalarında kurulan *İhaü’l-Arabi* cemiyeti, seçimler sırasında bazı yerlerde yürüttüğü propaganda faaliyetlerinde İttihatçıları Türk unsurunu ayrıcalıklı hale getirmekle suçlamıştı.²⁷¹ Diğer yandan *İstanbul* gazetesi, seçimler sona erdikten sonra, Meclis’in açılmasıyla Araplarla Türkler arasında tefrika meydana gelebileceğini, Türklerin Araplardan gelmesi muhtemel taleplere mukavemet edebileceğini, hatta Arap mebusların Türklere karşı Rum mebuslarla birlikte hareket edebileceğini ileri sürmüştü, bu iddialar Lazkiye’den mebus seçilen Muhammed Arslan Bey tarafından “Arap mebusları namına” sert bir dille kınanmıştı.²⁷²

2.3.2. Meclis-i Mebusan’da Suriyeliler grubu

1878 yılında Sultan Abdülhamid tarafından “muvakkaten” tatil edilen Meclis-i Mebusan, otuz yıl sonra, 17 Aralık 1908 tarihinde yeniden açıldı. Suriye, Irak, Hicaz, Yemen, Trablusgarp gibi farklı bölgelerden altmıştan fazla Arap mebusun bulunduğu Meclis’in açılışı vesilesiyle İstanbul’a tebrik telgrafi gönderenler arasında Mısır’dan “Anayasal Reform Partisi” başkanı ve *El-Müeyyed* gazetesi sahibi Ali Yusuf, İskenderiye Sokrat Mason Locası, yine Mısır’dan *Hizbü’l-Vatani* riyaseti, Tanta’da bulunan Suriyeliler Cemiyeti, Fiume’de bulunan *Cemiyetü’l-İttihadü’l-Osmaniyü’l-Suri*, Yafa Yahudileri, Kudüs Rum Ortodoksları ve *İhaü’l-Arabi* cemiyetinin Mersin şubesi de vardı.²⁷³

²⁷⁰ Khoury, *op. cit.*, s. 57.

²⁷¹ Dupont, “Réforme et révolution”, s. 436.

²⁷² Muhammed Arslan, “Araplar ve Rumlar”, *Tanin*, 27 Teşrinisani 1324 / 10 Kanunuevvel 1908. Orijinal nüshası bulunamayan *İstanbul* gazetesinin bu iddiasının dayanakları yeterince açık olmasa da, yukarıda belirttiğimiz gibi, bir bölümü mebus seçilecek olan *İhaü’l-Arabi* cemiyeti kurucularının, cemiyetin kuruluş toplantılarını Kozmide Efendi’nin evinde yapmış olmaları bu şayiaların sebeplerinden biri olabilir.

²⁷³ *MMZC*, D:1, İS:1, C:1, İ:3, s. 20-21.

Mevcut ikincil kaynaklarda, Meclis'e giren Suriyelilerin isimleri konusunda da tam bir mutabakat olmadığı görülmektedir.²⁷⁴ Meclis-i Mebusan'ın 17 Aralık 1908 tarihli birinci oturumunun tutanaklarında, mebusların şubelere göre ayrıldığı liste içinde, Suriye şehirleri içinden seçilebilen isimler şunlardır: [Mellahzade] Mer'i Paşa (Halep), [Çuhadarzade] Süleyman [El-Baruni] Efendi (Suriye [Şam]), Fuad Hulusi Efendi (Beyrut [Trablusşam sancağı]), Süleyman [Bustani] Efendi (Beyrut), Ali Cenani Bey (Halep), Ruhi el-Halidi Efendi (Kudüs), Mustafa Efendi (Halep), [Kevakibizade] Mes'ut Efendi (Halep), Abdülhamid [Zehravi] Efendi (Suriye [Hama]), [Bereketzade] Mehmet Rifat Bey (Halep), Muhammed Arslan Bey (Beyrut [Lazkiye Sancağı]), Rıza [es-Sulh] Bey (Beyrut), Halid [Berazi] Efendi (Suriye [Hama]), [Şukeyrzade] Esad Efendi (Beyrut [Akka sancağı]), [Saadeddin] Halil Efendi (Suriye [Havran]), Şefik el-Müeyyed Bey (Suriye [Şam]), Hasan Rüşdi [el-Şem'a] Bey (Suriye [Şam]), Ahmed [Hamaş] Efendi (Beyrut [Nablus Sancağı]), [Hafız] Said [El-Huseyni] Bey (Kudüs), [Caberizade] Mehmet Nafi Paşa (Halep).²⁷⁵ Mebusluğu sonradan onaylananlar ve muhtelif nedenlerle yapılan ara seçimlerle gelenlerle birlikte Lazkiye'den Emin Arslan Bey, Halep'ten Emirizade Mehmed Bahaeddin Efendi ve Artin Boşgezenyan Efendi, Hama-Humus'tan Mustafa Bin Kaddari Bey, Kerek'ten Tefvik el-Mecali Efendi, Şam'dan Hasevizade Şükrü Efendi, Mehmed Eclani Efendi, Abdurrahman el-Yusuf Bey ve Şükrü el-Aseli Bey de Meclis'teki Suriye mebusları arasında yer alacaktı.

Birinci Devre Meclis-i Mebusan'da bulunan Suriyeli mebuslar, homojen bir topluluk meydana getirmiyordu. Örneğin Beyrut'tan seçilen iki mebustan biri olan ve daha önce de sözü geçen Süleyman el-Bustani, İttihat ve Terakki'nin önde gelen üyelerinden biriyken, aynı şehirden seçilen Rıza es-Sulh İTC karşıtı bir çizgideydi. Trablusşam'dan seçilen Fuad Hulusi (Demirelli), İTC üyesi bir Türk'tü. Fuad Hulusi, 1908 Devrimi'nden önce Cemiyet'in Selanik şubesi tarafından, Beyrut'ta bir şube açmakla görevlendirilmişti. Akka'dan seçilen Şeyh Esad Şukeyr, Abdülhamid

²⁷⁴ Karşılaştırma için bkz: Demir, **op. cit.**, s. 378-380, Kansu, **op. cit.**, s. 339-354, 409-418 ve Khalidi, **op. cit.**, s.258-259 arasında ek.

²⁷⁵ **MMZC**, D:1, İS:1, C:1, İ:1, s. 4-5. Halep Vilayeti'nin Maraş ve Urfa sancaklarından gelen mebuslar bu listeye dahil edilmemiştir. Köşeli parantez içindeki yer ve isim ibareleri ise, bir önceki dipnotta referans verilen kaynaklarla ve **MMZC**'nin sonraki kısımlarıyla karşılaştırma ve teyit sonucunda eklenmiş, bu esnada ayrıca **MMZC**'deki transkripsiyon hataları da düzeltilmiştir.

döneminde hapis yatmış ve özgürlüğüne Devrim’le birlikte kavuşmuştu. Nablus’tan seçilen Şeyh Ahmed Hamaş ise koyu İslami çizgisiyle biliniyordu.²⁷⁶

Hüseyin Cahid Yalçın 1935 tarihli Meşrutiyet hatıralarında, 1908’de açılan Meclis’teki Arap mebusları içinde “en çok gürültü yapan, kendilerini göstermeye çalışan”ların Suriye ve Irak’tan gelenler olduğunu söyler.²⁷⁷ Bu gruplar 1912 ve 1914 Meclislerindeki Arap mebuslarla karşılaştırıldığı zaman görece güçlü ve etkili sesler çıkarmış olsa da, 1908 Meclisi’nin genel ortamı düşünüldüğünde Iraklıların da, Suriyelilerin de, bazı özel tartışmalar dışında Meclis’te yoğun bir faaliyet yürüttükleri veya dikkat çeken bir muhalefet yaptıkları söylenemez. Diğer yandan, Suriyeli mebuslardan hangilerinin “muhalif” kabul edileceği ve bunun hangi ölçüte göre yapılacağı konusunda da literatürde bir ortaklaşma yoktur. Bu noktada, tek başına yeterli bir ölçüt olmayacağı kesinse de, 11 Kanunusani 1325 (24 Ocak 1910) tarihinde İbrahim Hakkı Paşa Kabinesi için yapılan güven oylamasında Suriyeli mebusların verdikleri oylar veri olarak kabul edilebilir. Söz konusu oylamada Beyrut’tan Süleyman el-Bustani Efendi, Lazkiye’den Emin Arslan Efendi, Trablusşam’dan Fuad Hulusi Bey, Halep’ten Ali Cenani Bey, Artin Efendi ve Mehmet Bahaeddin, Şam’dan Abdurrahman Bey ve Mehmed Eclani Efendi, Humus’tan Mustafa Bin Kaddari Bey, Kudüs’ten Ruhi el-Halidi Bey Hakkı Paşa Kabinesi’ne güvenoyu verirken, Beyrut’tan Rıza es-Sulh Bey, Akka’dan Esad Efendi, Halep’ten Mesut Efendi ve Nafi Paşa, Hama’dan Abdülhamid Zehravi Efendi ve Halid el-Berazi Efendi, Havran’dan Saadeddin Efendi, Kerek’ten Tevfik Efendi, Şam’dan Rüşdü Bey ve Şefik el-Müeyyed Bey, Kudüs’ten Hafız es-Said Efendi “adem-i itimat” oyu vermiştir.²⁷⁸ Diğer yandan Meclis içindeki genel tutumları ve arka planları göz önüne alındığında, Abdülhamid el-Zehravi, Şefik el-Müeyyed ve Rıza es-Sulh Bey’in, Suriyeli mebuslar içinde “muhalif” kimliği en belirgin mebuslar oldukları söylenebilir. Bu kişiler içinden Zehravi, bir anlamda muhalif Arap mebusların “lideri” konumunda olduğundan, kendisi hakkında bazı temel noktaların altını çizmek yerinde olabilir.

²⁷⁶ Kansu, **op. cit.**, s. 339-341.

²⁷⁷ Hüseyin Cahid Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, Tefrika no.25, **Fikir Hareketleri**, 95, 17 Ağustos 1935, s. 261. Yalçın aynı yerde bu Arap mebuslar için “muhakemeleri kıt, hislerine mağlup kimseler” ifadesini de kullanmaktadır.

²⁷⁸ **MMZC**, D:1, İS:2, C:1, İ:29, s. 641-643.

Abdülhamid el-Zehravi, 1871 yılında Orta Suriye'deki Humus'ta dünyaya geldi. Zehravi adı, ailesinin soyunun Ali bin Ebu Talib'in eşi Fatıma el-Zehra'ya (dolayısıyla Hazreti Muhammed'e) uzanmasından geliyordu.²⁷⁹ Zehravi, Rüştîye mektebinden mezun olduktan sonra Humus'un önde gelen alimlerinin yanında hadis, içtihad ve tefsir alanlarında derinleşmeye başladı. Hocalarından biri, Selefi görüşleriyle bilinen Abdülbaki el-Afgani'ydi.

Abdülhamid el-Zehravi, 1891 yılında çıkarmaya başladığı *El-Münir* gazetesinde Sultan II. Abdülhamid'in istibdad yönetimini eleştiren yazılar yazdı ve gazete, birkaç sayısı yayımlandıktan sonra yasaklandı.²⁸⁰ Bu tarihlerde Zehravi'nin zihnini meşgul eden meseleler Abdülhamid rejiminin baskıcı yapısı, halkın çoğunluğunda yaygın olan cehalet ve pek çok geleneksel âlimin – kendi yorumuna göre – İslam ruhundan uzaklaşmasıydı. *El-Münir* gazetesi de, kapatılıncaya kadar bu üç cephede fikirsel mücadele yürütürken, aynı zamanda Suriye'de Jön Türk davasının savunucusu bir yayın işlevi görmüştü.²⁸¹

Zehravi'nin Abdülhamid yönetimiyle ikinci kez karşı karşıya gelişi 1901 yılında yaşandı. Zehravi'nin bu tarihte Mısır'da kaleme alarak yayınladığı *El-fikh ve't-tasavvuf* başlıklı risalenin Osmanlı topraklarına girişi, Dâhiliye Nezareti'nin 25 Kasım 1901 tarihli emriyle, risalenin “münderecât-ı muzırrasına mebni” yasaklandı.²⁸² Risale, Osmanlı sultanlarının “İmamlık” için gerekli şer'i şartları ihlal ettiğini ileri sürdüğünden, siyasi bakımdan tehlikeliydi; ancak aynı risale, ifade ettiği Selefi prensipler nedeniyle geleneksel ulemanın da tepkisini çekti ve bazı âlimler Zehravi'yi “kafir” ilan etti.²⁸³

1908'e kadar Mısır'da kalan Zehravi, mebusluk yaptığı yıllarda Arap ulusal meseleleriyle yakından ilgilenecek, Temmuz 1911 tarihinde *El-Hadara* gazetesinde yayınlanan “Araplar kimdir?” başlıklı makalesinde Arapların dili, nüfusu ve coğrafi yayılımları hakkında tanımlar yapacaktı. Diğer yandan Zehravi, çeşitli dönemlerde Araplar ve Türkleri birbirine bağlayan İslam kardeşliği ve Osmanlı vatanseverliği

²⁷⁹ Ahmed Tarabein, “Abd al-Hamid al-Zahrawi: The career and thought of an Arab nationalist”, Khalidi vd., **op. cit.**, içinde, s. 97.

²⁸⁰ Commins, **op. cit.**, s. 55-56.

²⁸¹ Tarabein, **op. cit.**, s. 98.

²⁸² **BOA**, DH. MKT. 2560/128, 14 Şaban 1319 / 12 Teşrinisani 1317 / 25 Teşrinisani 1901.

²⁸³ Commins, **op. cit.**, s. 56.

ilkelerini vurgulayacak ve bunların yitirilmesi halinde Araplarla Türkler arasındaki bağların kopacağı uyarısında bulunacaktı.²⁸⁴

Uzun yıllar Abdülhamid rejimine karşı faaliyet yürütmüş olan Zehravi, Suriye'deki diğer Selefler gibi Devrim'i desteklemişti; ancak bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı her zaman mesafeli durmasının önünde engel değildi. Bu mesafenin göstergelerinden biri olarak, 13 Şubat 1909 tarihinde İttihatçılar Kamil Paşa kabinesini bir güven oylamasıyla düşürdüğünde, Meclis'te Kamil Paşa'ya güvenoyu veren sekiz mebustan biri Abdülhamid Zehravi olmuştu.²⁸⁵ 1912 seçimleri sonucunda Meclis dışı kaldıktan sonra Arap reformcu hareketi içinde aktif bir rol oynayan ve 1913 Paris Arap Kongresi'ne de başkanlık edecek olan Zehravi, 1916 Âley yargılamalarında pek çok "ayrılıkçı" cemiyetin yöneticisi olmakla suçlanacak ve idam edilecekti.²⁸⁶ Bu dönemin öne çıkan diğer bir muhalif Suriyeli mebusu olan ve yukarılarda *İhaü'l-Arabi* Cemiyeti vesilesiyle bahsettiğimiz Şefik el-Müeyyed de aynı mahkeme sonucunda idam edilenler arasındadır; dönemin Beyrut Mebusu Rıza es-Sulh ise müebbet sürgüne mahkum edilecektir.²⁸⁷

2.3.3. Suriyeli mebusların talepleri ve katıldıkları tartışmalar

Meclis'in açılışını takip eden ilk aylarda Suriyeli mebusların faaliyetleri genellikle, gündelik yaşamı düzenlemeye yönelik bazı önergelerin sunulmasından ibaret kalmıştı. Örneğin 26 Ocak 1909 tarihli oturumda Lazkiye Mebusu Muhammed Arslan tarafından, cami ve medrese kütüphanelerinde bulunan kıymetli eserlerin korunmasına ilişkin usul ve tedbirlerle ilgili bir takrir, Havran Mebusu Saadedin Efendi tarafından asayişle ilgili bir takrir ve Beyrut Mebusu Rıza es-Sulh Bey tarafından iptidai mekteplerin idaresinin cemaat meclislerine verilmesine ilişkin bir takrir verilmiş, bu takrirlerin üçü de reddedilmişti.²⁸⁸ Takip eden haftalarda,

²⁸⁴ Tarabein, *op. cit.*, s. 111-114.

²⁸⁵ MMZC, D:1, İS:1, C:1, İ:26, s. 614. Aynı oylamada Halep Mebusu Rifat Efendi ve Hudeyde (Yemen) Mebusu Seyyid Muhammed Abdurrahman Efendi de Kamil Paşa kabinesine güvenoyu vermişti. Ancak oylama öncesinde yapılan tartışmalara Zehravi'nin ya da diğer Arap mebusların dâhil olmadıkları görülmektedir.

²⁸⁶ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s.117. Bununla birlikte 1912'den sonra Zehravi'nin İttihatçılarla ve rejimle "köprüleri attığı" düşünülmemelidir. Beşinci bölümde görüleceği üzere, Paris Kongresi sonrasında İttihatçılarla Arap reformcular arasında varılan uzlaşmanın sonuçlarından biri olarak Zehravi, 4 Ocak 1914 tarihinde Meclis-i Âyan üyeliğine atanmıştır.

²⁸⁷ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 117-125.

²⁸⁸ MMZC, D:1, İS:1, C:1, İ:18, s. 324-330.

Baalbek'teki Yemumane gölü ve Bekaa'daki Litani nehrinin ıslahı ve tarıma uygun hale getirilmesinden, Kerek'te yapılan okula tayin edilen vaizlerin görevlerini yerine getiremediği için halkın bu okula ilgi göstermemesi nedeniyle okula iki seyyar muallim gönderilmesine kadar muhtelif konularda da takrirler verildi. Bu taleplerin hepsinin bir yanıla siyasi bir nitelik taşıdığı kesindir. Ancak Suriyeli mebusların, ülke gündeminde daha fazla yer tutan ihtilafli siyasi meseleleri ilk kez Meclis'e taşıdığı tarih, 1 Mart 1909 olmuştur.

Meclis-i Mebusan'ın bu tarihte yapılan otuz altıncı oturumunda Humus Mebusu Mustafa Bey, “Hicaz, Yemen, Trablus ve diğer vilayetlerde Türkçenin henüz taammüm etmemesi sebebiyle buralara tayin olacak memurinin mahalli lisana vakıf olanlardan intihabı hakkında” bir takrir verdi. Başlığında da anlaşılacağı gibi takrir, devletin resmi dili olan Türkçenin henüz yaygınlaşmadığını söyleyerek, bu gerçekleşinceye kadar vilayetlere gönderilecek memurların yerel dili – adı söylenmese de, Arapçayı – bilenlerden seçilmesi yönünde bir karar alınmasını ve bunun bütün nezaretlere tebliğ edilmesini talep ediyordu. Takrire ilişkin tartışmalarda Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, “devletin lisan-ı resmisi Türkçedir” demekle yetinirken, Beyrutlu İttihatçı mebus Süleyman el-Bustani Efendi de takririn Kanun-ı Esasi Encümeni'ne havale edilmesini istemişti; ancak mebusların çoğunluğunun karşı yönde görüş belirtmesiyle takrir, mütalaa gündemine alınmadı.²⁸⁹ Benzer bir şekilde, 2 Nisan 1910 tarihli oturumda sulh mahkemelerinin kurulması hakkında kanunun müzakereleri sırasında da Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi Efendi, Osmanlı İmparatorluğu'nda farklı unsurların ve farklı dillerin var olması nedeniyle gündemdeki kanuna, sulh hâkimlerinin mahalli lisana vâkıf olması gerektiği yönünde bir madde eklenmesini isteyecek, ancak bu talep de kabul edilmeyecekti.²⁹⁰

Daha dikkat çekici bir tartışma ise, 20 Temmuz 1909 günü, Cemiyetler Kanunu müzakereleri sırasında yaşandı. Tartışmanın nedeni, kanun taslağının öngördüğü düzenlemeler arasında, “kavmiyet ve cinsiyet esası” üzerine teşekkül eden cemiyetlerin kurulmasının yasaklanmasının da olmasıydı. Bu ibareye itiraz eden Abdülhamid el-Zehravi'ye göre, muhtelif unsurlar arasında tefrika yaratacak

²⁸⁹ MMZC, D:1, İS:1, C:2, İ:36, s. 123.

²⁹⁰ MMZC, D:1, İS:2, C:3, İ:73, s. 518.

cemiyetlerin yasak olması konusunda herkes mutabıktı, ancak tefrika maksadı olmadığı sürece, “kavimlerin terakkisi için çalışacak” cemiyetlerin kurulmasında bir mahzur yoktu ve örneğin Araplar adına bir cemiyet kurulduğu zaman Arapların bu cemiyeti Osmanlılıktan ayrılmak için kurduğunu düşünmemek gerekiyordu. Zehravi'nin konuşması ayrıca bir yanıla Arap vilayetlerindeki sorunları canlı bir şekilde ortaya koyarken, diğer yandan da kanunun söz konusu maddesinin muhtelif anasır hakkında “su-i zan beslediğini” ileri sürüyordu:

Bu devleti teşkil eden unsurlar arasında Arap kavmi vardır. Bu devlette dokuz Arap vilayeti vardır. Bu dokuz vilayetten maada üç müstakil mutasarrıflık vardır. Bunun bir tarafında Osmanlılığa merbut olmayan ve olmak istemeyen yani Osmanlı toprağında olduğu halde Osmanlılığa bihakkın merbut olmayan Araplar vardır, Yemen gibi, Necid gibi. (...)

Uzağa gitmeyelim, Suriye kıtası da Osmanlı hâkimiyeti altındadır. Yarısı asker vermiyor veya kanunun emrettiği gibi vergi vermiyor. Bu eskiden hükümetin aczinden ileri geliyordu. Şimdi ise hükümet aciz değildir diyeceğiz ve kabzedeceğiz. Fakat onları ya cebir ve şiddet istimaliyle asker ve vergi vermeye sevkedeceğiz veya hikmetle. Tabiidir ki hikmetle olursa cebir ve şiddet istimal etmekten daha iyidir. Fakat hikmet nasıl olur? Osmanlılığa bihakkın merbut olan Araplar bunları irşad ve vaaz gibi vesileler ile olur. Şimdi mesela bu maksadı temin etmek için Arap kavmi namına bir cemiyet teşkil edilirse Araplar Osmanlılıktan ayrılmak için mi teşkil ettiler diyeceğiz? (...) Anasır-ı Osmaniyye hakkında bu madde bir su-i zan besliyor. Evvela hepiniz biliyorsunuz ki hiçbir kavim, ne kadar çalışılsa kavmiyetini unutamaz. Bunun bir tahkir gibi telakki edilmesi doğru olmaz. Mesela bir Kürt der ki niye Türk derneğine, cemiyetine dâhil olayım? Rum da böyle der, Bulgar da böyle der. Cemiyâtı bu şekilde kaldırırsak müşkül olur.²⁹¹

Meclis'te vuku bulan diğer bir dikkat çekici tartışma ise, Filistin'e Yahudi/Siyonist göçüyle ilgiliydi. Konu ilk kez 1 Mart 1911 tarihli oturumda gündeme gelmişti, ancak bu tartışmayı açan Arap mebuslar değildi. Bu oturumda Gümölcine Mebusu İsmail Hakkı Bey, bütçe görüşmeleri sırasında hükümetin yaptığı dış borç anlaşmalarından söz ederken, bu dış borç alımlarının tehlikeli sonuçlar getirebileceğini, bunların başında da “Siyonist âmâli” meselesinin geldiğini söylemişti. Başta İzmir Mebusu Nesim Mazliyah Efendi olmak üzere bazı mebuslar buna sert tepki gösterse de, Hakkı Bey Siyonist projeyi mebuslara anlattı ve Meşrutiyet öncesinden başlayacak şekilde, Kudüs ve civarına yoğun bir Yahudi göçünün gerçekleştiğini söyledi. Tartışmalara katılan Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa ise Siyonizm fikrinin ancak bir avuç taraftarı olduğunu ve bunların kimse tarafından

²⁹¹ MMZC, D:1, İS:1, C:5, İ:115, s. 451.

ciddiye alınmadığını, “Musevi kavminin böyle hayallere kapılmayacağını” söyledi.²⁹²

Bu ilk tartışmaya Suriyeli mebuslar katılmamıştı, ancak 16 Mayıs 1911 tarihli oturum, söz konusu mebusların en yoğun şekilde katıldığı tartışmalardan birine sahne oldu. Bu oturumda hükümetin “Siyonizm teşebbüsleri karşısındaki vaziyetini” anlamak için söz aldığını söyleyen Kudüs Mebusu Ruhi el-Halidi, kürsüden, Yahudi muhacirlerin Filistin’e yerleşmelerinin ve arazi satın almalarının yasak olmasına rağmen bunun nasıl gerçekleşebildiğini sormuştu. Kendisinin anti-semit değil, anti-siyonist olduğunu söyleyen Halidi, Osmanlı Yahudileriyle bir sorununun olmadığını, ayrıca Osmanlı Yahudilerinin, özellikle de Sefaradların Siyonist hedefleri desteklemediğini söylüyordu. Siyonizm teorisini ayrıntılı bir şekilde anlatan Halidi, arkasından Yahudilerin Kudüs merkezli bir devlet kurmak için yoğun bir şekilde Kudüs’e geldiğini, bu şehirdeki Yahudi nüfusunun 70-80 bine ulaştığını, Müslümanların sayısının 8-9 bine kadar indiğini, gelen Yahudilerin çoğunun Rus veya Avusturya tabiyetinde olduğunu ve Osmanlı tabiyetini de kabul etmediğini, Kudüs’ün dışında Akka’da da yoğun bir Yahudi yerleşimi olduğunu ve burada hükümet otoritesinin olmadığını, Yahudilerin kendi kendilerini yönettiklerini anlattı.²⁹³ Arkasından diğer bir Kudüs mebusu olan Said el-Hüseyni, yasak olmasına rağmen yaklaşık otuz yıldır Filistin’e Yahudi göçünün devam ettiğini ve bunun önemli bir siyasi mesele teşkil ettiğini söyleyerek, Tanzimat’ın ilan edildiği tarihte Filistin’deki Yahudi nüfusunun 10 bin civarında olmasına karşın Rusya ve Romanya’da Yahudiler aleyhine gerçekleşen hareketlerin buraya yönelik göçleri arttırdığını ve gelinen noktada Yahudi nüfusun 100 bini geçtiğini anlattı. Hüseyini, devr-i sabıkta olduğu gibi Meşrutiyet döneminde de Yahudilerin toprak satın almasının yasak olmasına karşın Kudüs’te 100 bin dönüm toprağın Yahudilerin eline geçtiğini söyleyerek, bu göçlerin ve toprak alımlarının artık durdurulmasını istiyordu:

²⁹² **MMZC**, D:1, İS:3, C:3, İ:49, s. 331. Her ne kadar Osmanlı yönetimi Ekim 1909 tarihinde, Dünya Siyonist Teşkilatı’nın Filistin’deki faaliyetleri hakkında istihbarat toplama ihtiyacı duymuşsa da (**BOA**, DH. EUM. THR. 9/2; 4 Şevval 1327 / 6 Teşrinievvel 1325 / 19 Teşrinievvel 1909) bölgeye yönelik Yahudi/Siyonist göçünün 1. Dünya Savaşı yıllarına kadar İttihatçılar tarafından yeterince önemsenmediği anlaşılmaktadır.

²⁹³ **MMZC**, D:1, İS:3, C:6, İ:99, s. 553-556.

Arz-ı Filistin'in bundan ziyade Musevi almaya tahammülü yoktur. Binaenaleyh, bundan böyle muhaceret etmek isteyen Museviler, Memalik-i Devlet-i Osmaniyye'nin diğer cihetine gitsinler. Pek doğru bir sözdür. Elyevm Kudüs Sancağı'nda mevcut olduğunu beyan eylediğim 100 bin kadar Musevi'nin kâffesi tebaa-i Osmaniyyeden olmuş olsalar belki memnun olurduk, fakat maatteessüf böyle değildir.²⁹⁴

İzmir Mebusu Nesim Mazliyah Efendi ve Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes Efendi Kudüs mebuslarının bu konuşmalarına tepki gösterdiyse de, benzeri içerikli konuşmalar daha sonra da devam etti. Söz alarak Siyonizm'in gelişiminden ve Theodor Herzl'in programından söz eden Şam Mebusu Şükrü el-Aseli Bey de, "Sıhyûn Cemiyeti"nin (Dünya Siyonist Teşkilatı'nın) Kudüs, Halilürrahman, Ramle, Yafa, Taberiyye, Zamarin, Hayfa ve Safed'de şubeler kurduğunu ve amaçlarının Filistin'de arazi satın alarak bütün bölgeyi istila etmek olduğunu söyledi ve bu kişilerin silahlanmaya da başladıklarını, gizli toplantılar gerçekleştirdiklerini ve hükümetin bütün bunları sadece izlemekle yetindiğini iddia etti. Aseli'ye göre Siyonistlerin amacı, "yalnız Arz-ı Filistin'de değil, Suriye'de ve hatta Irak'a doğru bir hükümet-i Yahudiyye-i azîme teşkil etmek" idi.²⁹⁵ Aynı oturumda üç ayrı Suriyeli mebusun söz alarak benzeri noktalara işaret eden uzun sunumlar yapması, o güne kadar Meclis çatısı altında görülmüş bir durum değildi ve büyük bir ihtimalle mebuslar daha önceden bir araya gelerek bu yönde karar almıştı.²⁹⁶

Birinci Devre Meclis-i Mebusan'da Suriyeli mebuslar, askerlik süresinin kısaltılmasından, devr-i sabıkta ülke dışına kaçan Suriyelilerin geri dönüşünün kolaylaştırılmasına kadar farklı konularda da taleplerde bulunmuş, ayrıca muhtelif kanun görüşmeleri sırasında bazı itirazlarını dile getirmişlerdi. Ancak temel taleplerinin ve itirazlarının, yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi, yerel dil ve memurlar sorunu, Arapların örgütlenme hakları ve Filistin meselesi üzerine yoğunlaştığı söylenebilir. Bununla birlikte, gerek Suriyelilerin kendi özgün sorunları,

²⁹⁴ MMZC, aynı oturum, s. 557.

²⁹⁵ MMZC, aynı oturum, s. 572-574.

²⁹⁶ Kuşkusuz Meclis-i Mebusan'daki bu tartışma, kamuoyunda bir süredir devam eden tartışmaların bir yansımasıydı. Filistin'e Yahudi göçü aşağı yukarı aynı dönemlerde başta *Tasvir-i Efkâr* gazetesi sütunlarında Ebuzziya Tefvik ile Moiz Kohen arasında yaşanan polemikler olmak üzere çeşitli vesilelerle Osmanlı kamuoyunun gündemine girmişti. Söz konusu polemikler ve tüm bu tartışmaları farklı bir perpektifle "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi sorununun ortaya çıkışı" bağlamına yerleştiren bir değerlendirme için bkz: Louis Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da yapılan Siyonizm tartışmasını 'Yahudi sorunu'nun ortaya çıkışı ışığında anlamak"; Ben Bassat-Ginio, **op. cit.** içinde, s. 95-110.

gerekse de Kanun-ı Esasi değişiklikleri gibi ülkenin genel siyasi meseleleri ele alınırken Suriyeli mebusların tartışmalara katılımının sınırlı kaldığının altı bir kez daha çizilmelidir. Bu durumun nedenlerini tartışırken, Şam mebusları Şefik el-Müeyyed ve Rüşdi el-Şem'a, Basra mebusları Talib el-Nakib ve el-Zuheyr (Züheyrzade Ahmed Paşa) ile Bingazi mebusu Yusuf Şetvan dışında bütün Arap mebusların İTC himayesi altında Meclis'e girdiğini ileri süren Harran'a göre, genel olarak Arap mebusların özellikle erken dönemlerde yapılan oturumlarda sessiz kalmasının nedeni bu durumdu. Arap mebusların iyi Türkçe bilmemelerini, iyi hatipler olmamalarını, hatta Meclis prosedürlerini iyi bilmemelerini de bu nedenlerin arasında sayan Harran'a göre Meclis'teki Arap grubu homojen bir topluluk da değildi ve henüz ortaya çıkmamış bir olgu olarak "Arap sorunu" adına konuşmaları da beklenemezdi.²⁹⁷ Gerçekten de, yukarıda da söylendiği gibi Suriyeliler ve diğer Araplar pek çok bakımdan, Meclis'te homojen bir topluluk oluşturmaktan epey uzaktı. Bununla birlikte 1909 yılında Meclis içinde Araplar açısından iki örgütlenme girişimi olmuştu.

Bu girişimlerden ilki, hakkında çok sınırlı bilginin bulunduğu "Arap Fırkası" denemesidir. 1909 yılı başlarında, *İkdam* gazetesinde yayınlanan bir haber üzerinden gündeme gelen şayialara göre, farklı vilayetlerden gelen altmış kadar mebus, bir Arap fırkası kurmak için Halep Mebusu Nafi Paşa'nın başkanlığı altında, bazen gece yarısına kadar süren toplantılar yapıyordu. Amaçları ise, "Meclis-i Mebusan'da kendilerine bir meslek-i siyasi tayin etmek ve o mesleği takip etmek" idi.²⁹⁸ Yayılan haberlere öfkelenen Hüseyin Cahid'e göre böyle bir girişim, başka unsurları da birer fırka kurmaya teşvik edecekti.²⁹⁹ Şayiaların yayılması üzerine Trablusgarp ve Yemen mebusları, böyle bir girişimden haberdar olmadıkları gibi, Osmanlı birliğine aykırı her türlü fikre ve girişime şiddetle karşı olduklarını açıklamışlardı. *Tanin* gazetesi, durumu öteki Arap mebuslara sorduğu zaman meselenin kamuoyuna aksettirildiği gibi olmadığı ve kesinlikle "millet fikri takip edilmeyeceği" yanıtını almıştı.³⁰⁰ Bu tartışmalardan sonra konu bir daha gündeme gelmedi. Ancak "meselenin kamuoyuna aksettirildiği gibi olmadığı" şeklindeki ifadeler, en azından böyle bir fırka kurma

²⁹⁷ Harran, *op. cit.*, s. 128-131.

²⁹⁸ "Meclis-i Mebusan'da fırka-ı siyasiye", *İkdam*, 10 Şubat 1909. Bu haberde Arap fırkasının hedeflerine ilişkin müzakerelerin tamamlandığı ve fırka programının yakında basılacağı da söylenmişti.

²⁹⁹ Hüseyin Cahid, "Arap fırkası?", *Tanin*, 29 Kanunusani 1324 / 11 Şubat 1909.

³⁰⁰ "Arap fırkası", *Tanin*, 30 Kanunusani 1324 / 12 Şubat 1909.

girişiminin gerçekten de var olduğuna işaret etmektedir. Samir Seikaly ise, “Arap fırkası”nın aslında Arap mebusları bir araya getirmek için oluşturulmuş enformel bir grup olduğunu söylemekte ve grup pek uzun ömürlü olmasa da bu girişimin Beyrut ve Şam’da heyecan yarattığını ileri sürmektedir.³⁰¹

Arap mebusların ikinci ve esas örgütlenme zemini ise Kasım 1909’da kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası oldu. Bu fırkanın kurucuları arasında Şam Mebusu Şefik el-Müeyyed, Halep Mebusu Nafi Paşa ve Kerbela Mebusu Mehdi Bey de vardı.³⁰² 31 Mart olayının arkasından Ahrar Fırkası’nın kapatılması üzerine muhalif mebusların yeni bir örgütlenme arayışına girmesi sonucunda kurulan fırka, farklı eğilimlere yer veren bir koalisyon hükümetinin kurulmasından yanaydı. Programının ilk maddesinde “millet-i Osmaniyye” kavramına yer veren fırka, adem-i merkezîyet fikrine karşıydı ve bu prensibin hayata geçirilmesini, parçalanmaya gidebilecek bir yolun ilk adımı olarak görüyordu.³⁰³ Öte yandan Rüşdi el-Şem’a, Ermeni, Rum, Arnavut ve Türk mebusların da bulunduğu fırkanın programına Arapların yerel ihtiyaçlarını yerleştirerek fırkaya Arap ağırlıklı bir karakter vermeye çalıştıysa da, diğer üyeler fırkanın heterojen bir nitelik taşıması gerektiğini söyleyerek buna engel oldular.³⁰⁴ Daha ileride görüleceği gibi, Kasım 1911’de Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın kurulmasıyla birlikte, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası kendisini feshederek bu yeni fırkaya katılacak, 1912 seçimlerinde muhalefetin bu “çatı” partisi ile İttihatçılar arasında, birçok bölgede olduğu gibi Suriye’de de sert bir rekabet yaşanacaktı.

Özetlemek gerekirse, 1908-1911 döneminde genel olarak Arap mebusların, özel olarak Suriyeli mebusların Meclis çatısı altındaki faaliyetleri ve “muhalefet”leri fazla etkin değildir ve bunda muhtelif nedenler etkili olmuştur. Buna karşın Meclis-i Mebusan, 1908 Devrimi sonrasında Suriyelilerin bazı taleplerinin ve tepkilerinin dile getirildiği bir platform işlevi görmüştür. Bu ilk dönemi diğer dönemlerden farklı ve

³⁰¹ Samir Seikaly, “Shukri al-‘Asali: A case study of a political activist”, Khalidi vd., **op. cit.** içinde, s. 88. Seikaly makalesinde “Arap Fırkası” girişiminin tarihini 1911 olarak göstermektedir. Ancak 1911 yılında böyle bir girişim olduğuna dair hiçbir bulgu olmadığından, bu bir maddi hata olsa gerektir.

³⁰² Tunaya, **op. cit.**, s. 208.

³⁰³ Programın ikinci maddesinde şu ifadeler yer veriliyordu: “Vahdet-i hakimiyet nokta-i nazarınca muzır olacak her türlü teşebbüsât-ı dahiliyeyi ve hele ‘adem-i merkezîyet’ tabiri tahtında müstetir olarak Osmanlı kitle-i mülkiyesinin maazallah tecziye giriftar olmasına mukaddime teşkil eden ‘federalizm’ yani hükümet-i müçtemia nazariyesini fırka şiddetle reddettiğinden bu nazariyeye temas edecek her gûna maneviyat ve teşebbüsata olanca kuvvetle set çekecektir.” Bkz. **a.g.e.**, s. 215.

³⁰⁴ Harran, **op. cit.**, s. 145-146.

özgün kılan özelliklerden biri de budur. Ayrıca bu mebusların farklı eğilimlerinin, Suriye seçkinleri arasındaki farklı eğilimleri yansıttığı da ileri sürülebilir.

2.4. Dönemin diğer Arap cemiyetleri

Meşrutiyet'in yeniden ilanı siyasi ve sosyal hayatta büyük bir canlanma yaratmış olsa da, 31 Mart olayı ülkeyi yönetenleri, cemiyetlerin faaliyetlerini sınırlamaya itmişti. Zaptiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1909 tarihli bir yazıda, Meşrutiyet'in ilanıyla beraber pek çok cemiyetin ve kulübün kurulduğu, ancak bunlardan bazılarının zararlı faaliyetlerinin engellenemediği belirtilerek, bir nizamname hazırlanması ve bu nizamnamede cemiyet ve kulüplere ne şekilde muamele edilmesi gerektiğinin belirtilmesi istenmişti.³⁰⁵ Buna ilave olarak 1909 yılı başlarından itibaren Bâb-ı Âli'ye, Giresun'daki Ermeni Kulübü'nden Üsküp'teki Sırp Kulübü'ne kadar, etnik temelli cemiyetlerin “gizli milliyetçi amaçlarına” dikkat çeken raporlar gönderilmişti.³⁰⁶ Tüm bu kaygılar, 16 Ağustos 1909 tarihinde kabul edilen Cemiyetler Kanunu'nun içeriğine de yansdı. Cemiyetlerin hükümet tarafından denetlenmesine ve kapatılmasına cevaz veren yeni kanun, yukarıda Meclis tartışmalarını aktarıırken belirtildiği gibi, kavim ve “cinsiyet” esasları temelinde cemiyet kurulmasını da yasaklıyordu.

Yeni kanun, örneğin *İhaü'l-Arabi* gibi, “Arap haklarını” savunacak yasal bir siyasi cemiyete izin vermese de, kanunun kabul edilmesinden önce ve sonra kurulmuş olan başka Arap cemiyetleri de vardır ve döneme ilişkin tablonun tamamlanması amacıyla bu cemiyetlere kısaca değinmek gerekir. Mevcut literatürde söz konusu cemiyetler hakkında genellikle ikincil kaynaklara referans verilmektedir. Bu cemiyetler hakkında bulunan arşiv belgeleri de yok denecek kadar azdır ve bütünleştirilmeleri hayli zor görünmektedir.³⁰⁷

³⁰⁵ BOA, ZB. 331/78, 14 Cemaziyelevvel 1327 / 21 Mayıs 1325 / 3 Haziran 1909.

³⁰⁶ Kayalı, **op. cit.**, s. 85.

³⁰⁷ Örneğin 16 Mayıs 1909 tarihinde Suriye Vilayet Konağı'ndan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta “idare-i meşrutiyet-i Osmaniyye aleyhinde ve Hilafet-i Arabi'nin tervici maksadıyla Mısır'da bir cemiyet teşkil [edildiği] ve bazı gazetelerin [bu cemiyetin] fikirlerini neşrederek muzır neşriyatta buldukları” bildirilse de, bu cemiyetin ismi zikredilmediği gibi, cemiyetin akıbetine ilişkin başka bir bilgi de mevcut değildir. Bkz: BOA, DH. MKT. 2813/14, 25 Rebiülahir 1327 / 3 Mayıs 1325 / 16 Mayıs 1909.

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kurulan Arap cemiyetleri hakkında sıklıkla başvurulmuş bir kaynak da, Cemal Paşa'nın bizzat kaleme aldığı ve daha önce de sözünü ettiğimiz, 1915/1916 Âley yargılamaları hakkındaki “izahat”tır. Burada hakkında bilgi verilen cemiyetlerden biri, Rumi 1325 (1909-1910) senesinde kurulup Mart 1331 (1915) tarihinde kendini fesheden *Müntedaü'l-Edebi* (“Edebiyat Kulübü”) isimli cemiyettir. *İhaü'l-Arabi*'nin kapatılmasından sonra kurulan ve nizamnamesinde siyasetle ilgilenmeyeceğine dair bir taahhütte bulunan³⁰⁸ cemiyet, Cemal Paşa'nın “izahat”ında anlatıldığına göre “kahvelerde zaman öldüren”, “şurada burada serseri bir hayat geçiren” Arap gençlerini bir araya getirerek onlara temiz bir pansiyon hayatı sunmayı amaçladığını söylüyordu. Selahaddin Eyyubi'yle ilgili bir piyes oynattıktan sonra elde edilen gelirle Parmakkapı'da bir kulüp binası açan cemiyette ağırlığı olan kişiler, Abdülhamid Zehravi, Şefik Bey el-Müeyyed, Rıza bin Salah, Reşid Rıza, Hakkı el-Azm, Refik el-Azm, Doktor Hüseyin Haydar, Basra mebusu Talib el-Nakib, Binbaşı Aziz Ali el-Mısri, İzzet el-Cundi, Nedre Mutran, Nahle Paşa el-Mutran ve Rüşdü el-Şem'a olarak sıralanmıştır.³⁰⁹ Başlangıçta Türkçe ve yabancı dil dersleri veren ve çeşitli konferanslar düzenleyen cemiyetin asıl amacının Arap öğrencilere gizli eğitimler vererek onlara, yabancı bir devletin yardımıyla da olsa Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılması yönünde fikirler aşılacak ve bu öğrencilerin kendi memleketlerine geri döndüğünde aynı yönde propaganda yapmasını sağlamak olduğu iddia edilmiştir.³¹⁰

Yine aynı kaynaktan ismi geçen ve adını efsanevi Arap savaşçısı Kahtan'dan alan *Kahtaniyye* Cemiyeti de Meşrutiyet'in ikinci yılında İstanbul'da kurulmuştu. Gizli bir cemiyet olan *Kahtaniyye*'nin kurucularının eski evkaf nazırlarından Halil Hammad Paşa, Abdülhamid Zehravi, Binbaşı Aziz Ali el-Mısri ve Erkan-ı Harb kaymakamlarından Selim bin el-Cezairî olduğu, Humus ve Beyrut'ta örgütlenen cemiyetin “aralarına aldıkları birkaç zabitle orduya nifak sokmaya çalıştığı”, farklı bir görüntü çizme ihtiyacı duymaksızın açıkça ayrılık propagandası yaptığı ileri sürülmüştür.³¹¹ Ali Bilgenoğlu'nun aktardığına göre ise *Kahtaniyye*'nin temel hedefleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi bir Türk-Arap İmparatorluğu'na dönüşmesi, Arap vilayetlerinin yerel meclisi ve yerel

³⁰⁸ Bilgenoğlu, *op. cit.*, s. 127.

³⁰⁹ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 11.

³¹⁰ *A.g.e.*, s. 12-15.

³¹¹ *A.g.e.*, s. 16-17.

hükümeti olan ve resmi dili Arapça olan bir krallık haline getirilmesi, İstanbul'daki Sultan'ın da hem Türklerin hem de Arapların tacını giymesiydi.³¹²

Diğer yandan bu dönemde Paris merkezli iki oluşum daha kurulmuştu. *İhâii'l-Arabi* cemiyetinin kurucuları arasında ismini zikrettiğimiz, Baalbekli Katolik Nedre Mutran'ın iki kardeşi, Reşid Mutran ve Nahle Mutran, 1908 Devrimi'nden önce Paris'e yerleşmişlerdi. İki kardeş, 1908 yılı sonlarında Reşid Mutran'ın başkanlığında “Suriye Merkez Komitesi” isimli bir örgüt kurduklarını açıkladılar. 25 Aralık 1908 tarihinde bu örgüt adına ilan edilen manifestoda, İmparatorluk içindeki ve dışındaki tüm Suriyelilerin kendilerini desteklediği iddia ediliyordu. İmparatorluğun farklı beklentileri olan çok sayıda ulustan müteşekkil olması nedeniyle Batı tarzı bir anayasanın beyhude olduğunun ve İmparatorluğun kaçınılmaz olarak dağılıp çökeceğinin iddia edildiği manifestoda, Suriyelilerin kendilerini merkezi hükümetten koruyabilecek kadar güçlü bir yerel hükümete sahip olması gerektiği de söyleniyordu.³¹³

“Suriye Merkez Komitesi”nin manifestosu, Fransız Dışişleri Bakanlığı'na ve Paris'teki İngiliz Büyükelçiliği'ne verildikten sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde de dağıtıldıysa da, bir karşılık bulmadı. Dönemin Paris'teki Osmanlı Ticaret Odası Başkanı Şükrü Ganem, Selanik'teki İTC merkezine ve Meclis-i Mebusan'a gönderdiği telgraflarla Mutranların faaliyetlerini kınıyor ve bu faaliyetlerin hiçbir önem taşımadığını söylüyordu. 14 Ocak 1909 günü yapılan Meclis oturumunda, Şükrü Ganem'in telgrafının yanı sıra, “Arap cemaati arasında ayrılık olmadığına dair” Arap vilayetlerinden gelen telgraflar da okunmuştu. Söz konusu oturumda Halep Mebusu Nafi Paşa ise, “Umum Memalik-i Osmaniyye'de bulunan akvâm-ı Arabiyye kendi hissiyât-ı siyasiyelerini bütün bir sancak altında bulurlar. Onun için bu Reşid Mutran gibi bir mel'unun bu hareketi hükümsüzdür; umum akvâm-ı Arabiyye ve Osmaniyye nazarında sâkıttır” ifadelerini kullanmıştı.³¹⁴ Şam'dan Dersaadet'e gönderilen şifreli bir telgrafla da, bu şehirde Arap komitesinin gerçekleştirdiği herhangi bir vukuatın olmadığı bildiriliyordu.³¹⁵ Komite bundan kısa

³¹² Bilgenoğlu, *op. cit.*, s. 78.

³¹³ Tauber, *op. cit.*, s. 66.

³¹⁴ MMZC, D:1, İS:1, C:1, İS:12, s. 199.

³¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 413/98, 5 Cemaziyelevvel 1327 / 12 Mayıs 1325 / 25 Mayıs 1909. Bu telgrafın ve biraz yukarıda alıntı yapılan 16 Mayıs 1909 tarihli telgrafın sonunda “Suriye Valisi Nazım” ibaresi

süre sonra “federalizm” fikrinin ayrıntılı olarak açıklandığı ikinci bir manifesto yayınladıysa da, bundan sonra herhangi bir faaliyeti görülmedi.

“Suriye Merkez Komitesi”nin Mutran kardeşler dışında herhangi bir varlığı olduğunu düşünmemiz için bir sebep yoksa da, Paris şehri görece daha güçlü başka bir Arap cemiyetine de ev sahipliği yapmıştı: *Cemiyetü'l-Arabiyyetü'l-Fetat* (“Genç Arap Cemiyeti”); bundan sonra kısaca “*El-Fetat*” denilecektir). Bu cemiyetin kuruluşuna giden süreç, Meşrutiyet’in ilanından birkaç gün sonra İstanbul’da yaşanan bir olayla başlamıştı. O gün, her ikisi de İstanbul’da öğrenci olan Şamlı Ahmed Kadri ve Nabluslu Avni Abdülhadi, etrafına kalabalık bir kitle toplamış olan bir memurun “hain Araplar” İzzet Paşa ve Ebu’l-Hüda el-Siyadi aleyhinde bir konuşma yaptığına tanık olmuştu. Bu tahkir edici konuşmanın sebebi, her iki ismin de eski rejim için çalışmasıydı, ancak söz konusu memur eski rejim için çalışan Türkleri suçlamıyordu. Ahmed Kadri’nin anılarında anlattığına göre iki öğrenci bu olaydan, İttihatçıların İmparatorluk’taki diğer uluslar üzerinde tahakküm kurmaya çalışan Türkler olduğu sonucuna varmıştı. Bunun üzerine Ahmed Kadri ve Avni Abdülhadi, Arapların haklarını koruyacak gizli bir cemiyet kurma kararı aldı; diğer bir Arap öğrenci olan Baalbekli Rüstem Haydar da bu fikre destek verdi.³¹⁶ Abdülhadi ve Haydar, eğitimlerini tamamlamak üzere gittikleri Paris’te Beyrutlu Tefik el-Natur ve Muhammed el-Mehmesani ile temasa geçti ve daha sonra aralarına Nabluslu Refik el-Tamimi’nin de katılmasıyla 14 Kasım 1909 tarihinde, ilk adı *Cemiyetü'l-Nâtkîn bil-Dâd* (“Dad harfiyle konuşanlar cemiyeti”) olan cemiyeti kurdular. 1913 yılında Paris’te toplanan Birinci Arap Kongresi’nin örgütleyicilerinden olan *El-Fetat* Cemiyeti’nin bu tarihe kadar olan dönemdeki faaliyetleri, Paris’te bulunan Suriyeli öğrencilerin örgütlenmesinden ileri gitmedi. Diğer yandan her ne kadar Ahmed Kadri, daha Meşrutiyet’in ilk günlerinde oluşmuş bir hayal kırıklığından ve bunun üzerine ortaya çıkmış, bir anlamda “ulusçu” denilebilecek bir tepkiden söz etse de, *El-Fetat*’ın diğer bir kurucusu olan Tefik el-Natur, yıllar sonra Zeine N. Zeine ile yaptığı bir görüşmede, o tarihte kendilerinde “Arap milliyetçiliği” ya da “Arapçılık” fikirlerinin henüz gelişmediğini, istedikleri

görülmektedir. Bir başka deyişle 1908 sonunda Beyrut Valisi iken İstanbul’a gönderdiği telgraflarla Şam’daki idarenin zayıflığından yakınan Nazım Paşa bu süre zarfında hükümet tarafından Suriye/Şam valiliğine getirilmiştir. Dördüncü bölümde görüleceği üzere İttihat ve Terakki’ye yakın olan Nazım Paşa’nın 1912 seçimleri sırasında Şam’da “tek bir İtilafçı adayın bile seçilmesine izin vermeyeceği” iddia edilmiştir.

³¹⁶ Tauber, **op. cit.**, s. 13 ve Dakhli, **op. cit.**, s. 22.

şeyin Türklerin ve Arapların aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olması olduğunu söyleyecekti.³¹⁷

Tüm anlatılanlardan hareketle özet bir değerlendirme yapmak gerekirse, 1908 Devrimi'ni izleyen dönemde Meşrutiyet rejimi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Suriyeli Araplar arasındaki karşılıklı ilişkilerin oldukça farklı veçheleri ve tezahürlerinin olduğu aşıkardır. Özellikle ilk dönemlerde çok sayıda Suriyeli aydın Devrim'i ve onun ideallerini, hatta Cemiyet'i desteklemiş, seçim sürecinde Suriye eşrafı içinden İTC listesinden ve/veya İTC'nin desteğiyle Meclis'e giren pek çok kişi olmuş, Meclis'teki Suriye grubu farklı eğilimleri bir arada bulundurmuş; ancak bu dönem Suriyelilerin ilk rahatsızlıklarını da ifade ettikleri dönem olmuş, merkezden yapılan Türk memur atamaları ve dil politikaları bu dönemde Suriyelilerin en fazla eleştirdiği politikalar haline gelmiş, özel olarak Şam ise yeni rejimin seküler yapısına yönelik tepkilere de sahne olmuştur. İttihatçılar ise bu dönemde Suriyelileri ve diğer Arapları açıkça dışlayan bir çizgi izlememiş ve onlarla yakın ilişkilerini korumuş, ancak pek çok Arap önde gelenini eski rejimle bağlantıları nedeniyle tasfiye etmiş, muarızlarıyla olan siyasi ihtilaflarında “eski rejim taraftarlığı” ve “kişisel çıkar peşinde koşma” retoriklerine başvurmuş, Osmanlılık idealine ana hatlarıyla bağlı kalsa da güçlü bir merkezi yönetim kurma hedefi doğrultusunda Osmanlılıkla çeliştiği iddia edilebilecek söylem ve pratikler de sergilemiş ve bu nedenle başka unsurların yanı sıra Araplarla da bazı sınırlı ihtilaflar yaşamıştır. Bu dönemde gözle görülür “ayrılıkçı” eğilimler söz konusu değildir; bununla birlikte Bâb-ı Âli'nin erken dönemlerden itibaren “Arap ayrılıkçılığı”na karşı müteyakkız halde olduğunu bazı göstergeleri mevcuttur.

³¹⁷ Zeine, **op. cit.**, s. 82.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL İHTİLAF ALANI OLARAK DİL TARTIŞMALARI

1908 Devrimi’ni takip eden birkaç yıllık dönemde Suriye kamuoyu (ve daha genel olarak Arap kamuoyu) ile İstanbul yönetimi arasında yaşanan temel ihtilafın “dil ihtilafı” olduğu konusunda mevcut literatürde bir uzlaşmanın olduğu söylenebilir. Birkaç örnek vermek gerekirse, Philip Khoury’ye göre, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin reformlarından hiçbiri, Suriye Arap nüfusunu, devlet okullarında, mahkeme sisteminde ve yerel yönetimde Türkçenin dayatılması kadar yabancılaştırmamıştı.”³¹⁸ Anne-Laure Dupont’a göre, “İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı dillendirilen şikayetler temel olarak, kamu görevlerinde ve devlet çarklarında Araplara verilen işlerin yetersizliği ile, Türkçenin yayılmasıydı. Huzursuzluk, hem milliyetçi hem de dini gerekçelere sahipti. Türkler, Arapları ve sonuç olarak İslam’ı hor görmekle suçlanıyorlardı. Yeni iktidarın dil politikası bunun simgesiydi: Jön Türklerin Kuran’ın ve dini ilimlerin dilini küçümsediğini kanıtlıyordu.”³¹⁹ Eliezer Tauber’e göre, “Araplar yalnızca [kendi ulusal] dillerinin değil, aynı zamanda İslam’ın dilinin zarar gördüğünü hissediyorlardı.”³²⁰ Hasan Kayalı’nın aktardığına göre 12 Temmuz 1910’da Şam’daki İngiliz Konsolosu G.P. Devey de Suriye’deki durumu ve huzursuzlukları İstanbul’daki büyükelçi Sir Gerard Lowther’a bildirirken, “en can alıcı konu[nun] Jön Türklerin bütün resmi işlerde Arapçayı dışlayıp Türkçe kullanımını sağlamaya çalışmaları” olduğunu söylemişti.³²¹

Bu bölümde yapmaya çalışacağımız şey, yeni rejimin inşasından kısa süre sonra ortaya çıkan bu huzursuzlukların sebeplerini ve tartışmaların hangi zemin üzerinde ilerlediğini doğru şekilde ortaya koymaktır. Bunu yaparken, söz konusu olan şeyin bir Türkleştirme politikası ve Arapların buna karşı direnmesi değil, modern-merkezi devletin inşası yönünde gerçekleştirilen bazı reformların Suriyelilerde haklı rahatsızlıklar yaratması olduğunu iddia edeceğiz. Meselenin doğru anlaşılabilmesi için, İttihatçıların uyguladığı dil politikalarının Abdülhamid

³¹⁸ Khoury, *op. cit.*, s. 59.

³¹⁹ Dupont, *Ğurđi Zaydān*, s. 594.

³²⁰ Tauber, *op. cit.*, s. 58.

³²¹ PRO.FO 618/3’den aktaran: Kayalı, *op. cit.*, s. 105.

dönemindeki politikalardan hangi bakımlardan ayrıldığını ve hangi bakımlardan bu politikalarla benzer olduğunu ortaya koyacak, aynı zamanda Suriyeli aydınların bu tartışmalarda nerede durduğunu göstermeye çalışacağız. Ancak hepsinden önce konuya ilişkin kısa bir “kuramsal” parantez açacağız.

3.1. Modern devlet ve dil politikaları

19. yüzyıl ortalarından itibaren bir dizi farklı kanal üzerinden gelişen *Nahda* sürecinin asli unsurlarından birinin Arap diline özel bir önem verilmesi olduğunu ve bu dönemde dilin modern anlamda bir Arap kimliğinin oluşumunda etkili olan en önemli faktörlerden biri, belki de birincisi olduğunu ilk bölümde görmüştük. Kuşkusuz *Nahda*'nın birikimi, 1908 Devrimi'yle başlayan dönemde Suriyeli aydınların dünyaya bakma biçimi üzerinde birinci derecede etkiliydi ve bu “modernleşmeci” aydınlar, yeni rejimin dil politikalarına karşı doğal ve anlaşılır refleksler geliştirecekti. Ancak yine birinci bölümde vurgulandığı üzere Osmanlı modernleşmesi süreci, aynı anda hem imparatorluğun farklı unsurlarının kültürel birikiminin gelişimine ve toplumun eğitilmiş kesimleri arasında yeni tipte dünya vizyonlarının şekillenmesine, hem de güçlü bir merkezi bürokrasinin yerleşiklik kazanmasına paralel olarak ulus-devlet benzeri bazı politikaların hayata geçirilmesine tanık oluyordu. Araplar açısından modernleşmenin bu iki yüzünün belki de en sert şekilde karşı karşıya geldiği alan, dil politikaları olacaktır.

Bu noktada, belirttiğimiz üzere İkinci Meşrutiyet döneminde izlenen dil politikalarının doğru şekilde anlaşılabilmesi için hem kısa ve özet bir şekilde teorik bir anlamlandırma çabasına girmek, hem de yeni rejimin inşasında pek çok bakımdan model alınan Fransa'daki dil politikalarının ana hatlarını ortaya koymak faydalı olacaktır.

Tek bir resmi dilin kamusal alanın tüm birimlerine nüfuz etmesi yoluyla izlenen bir “dil türdeşliği” politikasının, ulus-devletlerin temel niteliklerinden biri olduğu ileri sürülebilir. Sue Wright'a göre ulus-devlet inşa etme politikalarının tarihi, dil uyumunun bilinçli olarak savunulmasının ulus-devletin gelişiminin bir parçası olduğunu ortaya koyar. Ulusal dilin ulus inşası sürecinde bir dizi önemli rol oynadığını söyleyen Wright, bu rolleri üç kategori altında toplar. Birinci olarak,

ulusal dilin faydalı bir rolü vardır: ulusun siyasal ve ekonomik süreçlere katılımını sağlayan bir iletişim aracı işlevi görür. Yurttaşlar, ulusal eğitim sistemi içinde aldıkları eğitimle bu süreçlere katılabilirler. İkinci olarak, birleşik (ortak) bir dil, ulusun ortak bir kültür inşa etmesine olanak tanır. Bunun sembolik bir boyutu da vardır: ulusal dili bilmek ve kullanmak, ulusa ait olma tanımının bir parçasıdır. Dili kullanmak topluma dahil olma alameti iken, dili konuşmayı reddetmek ayrılıkçı (*schismatic*) ve yurtseverlikten uzak bir tutumdur. Üçüncü olarak, eğer bu dilin komşuların dilinden farklı olduğu gerçeğinin iç uyumun bir göstergesi olduğu ortaya konulabilirse, bu, ayrı bir ulus olarak görülme iddiasını besleyebilir.³²²

Wright'ın tanımladığı bu roller, çok-etnili Osmanlı İmparatorluğu'na yalnızca kısmi düzeyde uygulanabilir gibi görünmektedir. Kadim bir devlet geçmişine sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nun “ayrı bir ulus olarak görülme iddiasında” bulunması için bir sebep yoktur. Diğer yandan örneğin Türkçe'nin eğitim dili haline getirilmesinde, Türk olmayan unsurları da içine alacak “ortak bir kültür” yaratma kaygısının ne denli etkili olduğu da tartışmaya açıktır. Bu bakımdan, İkinci Meşrutiyet'in dil politikaları en çok, Wright'ın sözünü ettiği ilk – ve belki de en önemli – role denk düşmektedir: başta eğitim olmak üzere bir dizi araç yoluyla yaygınlaştırılacak olan Türkçe, her şeyden önce yurttaşların siyasal katılımının ve entegrasyonun aracı olarak görülmüştür. Burada kastettiğimiz şey yalnızca siyasi karar alma süreçlerine katılım değil, aynı zamanda modern devletin, merkezden uzak bölgelerde de yurttaşları kamu gücü ile temas ettirebilmesidir.

Her ne kadar bu dönemde Osmanlı devleti ulus-devletlerde var olan bazı uygulamaları ve mekanizmaları hayata geçirmişse de, bu tarihler için tipik anlamda bir ulus-devlet henüz var olmadığı gibi, hükümet aygıtını elinde bulunduranların böyle bir iddiasının da bulunmadığı gerçeği, elbette gözardı edilemez. Bu noktada Roman Szporluk'un Sovyetler Birliği hakkındaki bir tartışmasında ileri sürdüğü bir argüman yön gösterici olabilir. Szporluk'a göre tarihsel kanıtlar çok-etnili devlet yönetimlerinin birliğinin büyük ölçüde, hakim unsurun kendisini etnik bir kategori olarak düşünmeme isteğinden kaynaklı olduğunu gösterir. Bu örneklerde devletin muhtelif grupları özümsemesi yeterli değildir; aynı zamanda devlet içindeki hakim

³²² Sue Wright, **Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation**, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004, s. 42.

unsurun kendisini daha geniş bir coğrafi, siyasi ve/veya ideolojik kavram üzerinden tanımlaması gerekir: “Bu yüzden WASP’lar [“Beyaz Anglo-Sakson Protestanlar”] değil Amerikalılar, Türkler değil Osmanlılar, İngilizler değil Britanyalılar, Kastilyanlar değil İspanyalılar vardır.”³²³ Nitekim genel olarak İkinci Meşrutiyet hükümetleri, özel olarak İttihatçılar da – yer yer, Hüseyin Cahid Bey’in açıkça Türkleri “millet-i hakime” olarak tanımlaması gibi örnekler bulunsa da – resmi bir politika olarak, tıpkı kendilerinden önceki dönemlerde olduğu gibi devleti Türklük değil, Osmanlılık üzerinden tanımlamaya devam etmiştir. Ancak unsurlar üstü olarak tanımlanan devletin tek resmi dilinin Türkçe olması, bu iddiayla kısmen çelişen bazı sonuçlar yaratmıştır. Daha somut bir ifadeyle, resmi politika “Osmanlılık” dışındaki kimlikleri tolere etmezken, fiili uygulamada “hakim unsurun” dilinin kamusal alanda tekleştirilmesi, entegrasyonun tek bir unsurun dili aracılığıyla denenmesi gibi çetrefilli bir durum doğurmuştur. Nitekim Wright da, Szporluk’a kısmen katıldığını söylemekle birlikte, çok-etnili devlet yapılarında da hakim unsurların dil uyumu ve dil değişimi üzerinden dikey entegrasyon gerçekleştirmeye çalışıldığını ifade ederek benzer bir noktaya işaret etmektedir.³²⁴

Wright’ın dil politikalarını ele alırken yaptığı bir kavramsal ayırım da tartışmayı daha yerinde bir eksene doğru taşıyabilir. Bu ayrıma göre ulus-devletler (*nation-states*) kendisini kültürel veya dilsel bir topluluk olarak gören (veya liderleri tarafından böyle görülen) bir grubun yalnızca kendisine ait bir toprak istemesi sonucunda kurulan devletlere denk düşerken, bundan farklı olarak “devlet-uluslar” (*state nations*) bir devletin / siyasi erkin zaten önceden beri var olduğu, bu yapının daha sonra kendisini bir ulusun egemenliğinde yeniden inşa ettiği örneğe denk düşer. Wright’ın kendi ifadeleriyle bu modelde “devlet yapısı (*polity*) önce gelir. Bir krallığın sınırları, bir hanedanın fetih, doğal edinim (*dowry*) ve miras yoluyla toprak edinmesi sonucunda oluşmuştur. Bunun sonrasında, ulusal grup kavramı geliştikçe yöneticiler, sınırları içindeki nüfusları dil de dahil olmak üzere bir dizi süreklilik üzerinden şekillendirmeye koyulmuşlardır.”³²⁵ Wright, Avrupa’da İspanya, Portekiz, Fransa, Britanya, İsveç, Danimarka ve Hollanda’yı bu devlet tipinin ilk örnekleri

³²³ Roman Szporluk, “The imperial legacy and the Soviet nationalities problem”; Hajda Lubomyr, Mark Beissinger (yay.), **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society**, Boulder: Westview Press, 1990 içinde, s. 17.

³²⁴ Wright, **op. cit.**, s. 44.

³²⁵ **A.g.e.**, s. 19.

arasında saymaktadır.³²⁶ Ancak Osmanlı İmparatorluğu, ilk tanımlanan türden bir ulus-devlet olmadığı gibi, burada sözü edilen türden bir “devlet-ulus”a da tam olarak denk düşmez, zira söz konusu olan, sınırları tarihsel süreçler içinde değişen ve son dönemlerine kadar geniş bir etnik çeşitliliği içinde barındırmaya devam eden bir imparatorluktur. Bu yüzden modernleşme süreci içindeki Osmanlı Devleti için üçüncü bir kategori tanımlamak gerekir. İlk bölümde yürütülen tartışmalardan hareketle bu üçüncü kategoriyi, “Fransa tipi modern ulus-devletlere öykünen çok-etnili merkezi imparatorluk” olarak tanımlayacağız.³²⁷

Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, 1909 yılında yayınlanan ve başka şeylerin yanında tüm adli işlemlerin Türkçe olarak yapılmasını öngören bir kararname, aynı dönemde Fransa’da var olan adliye sisteminin model alınması yoluyla hazırlanmış, keza eğitim sisteminde de bu ülke başlıca modeli teşkil etmişti. Fransa’da adliye alanındaki tüm işlemlerin Fransızca olarak yapılması ise, 1539 gibi erken bir tarihte kararlaştırılmıştı. Bu tarihte Kral I. François tarafından yayınlanan *Villers-Cotterêts* buyruğu, bütün hukuki ve idari belgelerin “yalnızca anadil olan Fransızca” olarak yazılmasını emrediyordu ve kastedilen Fransızca’nın yalnızca Latince’yi tümüyle devre dışı bırakması değil, aynı zamanda Latince’den çok daha yaygın olarak kullanılan yerel dillerin yerini almasıydı.³²⁸ Büyük Britanya’da İngilizce konuşamayanların kamu görevlerinde çalışmasını yasaklayan 1536 tarihli *Act of Union* ile hemen hemen eşzamanlı olarak yayınlanan bu buyruk, henüz milliyetçilik fikirlerinin gelişmediği, ulus-devlet modelinin yerleşiklik kazanmaya başlamadığı bir döneme denk düşüyordu. Hüseyin Sadoğlu’na göre bu karar, “monarşik idari merkezileşme sürecinin bir parçası durumundaydı”.³²⁹ Bir başka deyişle, tıpkı Büyük Britanya’da olduğu gibi Fransa’da da monarşinin “egemen unsurunun” dilinin kamusal alandaki tek dil haline getirilmesi, modernleşmenin en erken safhalarında

³²⁶ A.g.e., s. 26.

³²⁷ Tıpkı Birinci Bölüm gibi çalışmanın bu kısmı da derinlemesine teorik tartışmalara girmek ve teori alanı içinde yeni bir içtihad oluşturmak gibi bir iddia taşımaksızın, daha sonra ele alınacak olan tarihsel süreçler için bir çerçeve oluşturma amacı taşımaktadır. Ancak burada bir noktanın altını çizme ihtiyacı duyulmaktadır: modern (veya modernleşme süreci içindeki) devletlerin dil politikalarını kuramsal alanın içinden inceleyen uluslararası siyaset bilimi literatürünün, belli yönlerden “atipik” bir nitelik taşıyan Osmanlı İmparatorluğu’nu tatmin edici düzeyde ele almaması dikkat çekicidir.

³²⁸ Harold F. Schiffman, *Linguistic Culture and Language Policy*, Londra-New York: Routledge, 1996, s. 83.

³²⁹ Hüseyin Sadoğlu, *Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 13.

bulunan, merkezileşme yolundaki devletin ihtiyaçlarının bir parçası olarak görülmüştü ve bunun “milliyetçi” yönelimlerle henüz bir ilgisi yoktu.

Villers-Cotterêts buyruğunun yayınlanmasından bir asır sonra, 1635 yılında kurulan (ve bundan iki yıl sonra bir devlet kuruluşu haline gelen) *Académie Française*'in Fransız dilinin gelişmesi ve standartlaştırılması yönündeki çabaları, yahut örneğin Fransız Aydınlanma düşünürlerinin tümünün, bütün eserlerini Latince yerine Fransızca kaleme alması, bu ülkede 17. ve 18. yüzyıllar boyunca dil politikaları ve yaklaşımları konusunda belli bir sürekliliğin olduğuna işaret etmektedir.³³⁰ Fransa'da dil politikalarının milliyetçi bir hüviyet kazanması ise temel olarak Devrim'in hemen sonrasına denk düşer ve bunun ilk somut örneği Lazare Nicolas Marguerite Carnot'nun 29 Ocak 1793 tarihinde Konvansiyon'a sunduğu rapordur. Fransız Devrimi'nin önde gelen figürleri arasında yer alan Carnot, Cumhuriyet'in “tek ve bölünmez” bir nitelik almasının yolunun yurttaşlar arasındaki iletişimin artırılması yoluyla “herkesin birbirinin yardımına gelmesinden” geçtiğini düşünüyordu. Daha iyi iletişimin dilde ve adetlerde daha fazla teklik meydana getireceğini ve ulusun genel meseleleri karşısındaki kayıtsızlığın üstesinden gelinmesini sağlayacağını savunan Carnot, bu kapsamda Fransa çapındaki tüm okullarda Fransızca'nın tek ulusal dil olarak kabul edilmesini istemişti.³³¹ Bir başka deyişle dil birliği, Fransa yurttaşları arasında ulusal bir bilinç oluşturmanın ve ulusun bölünmez birliğini sağlamanın bir aracı olarak görülüyordu. Bundan tam bir yıl sonra, 27 Ocak 1794 tarihinde Bertrand Barère, *Comité de Salut Public*'e sunduğu “Yabancı yerel diller ve Fransız dilinin öğretilmesi üzerine rapor”da (“*Sur les idiomes étrangers et l'enseignement de la langue française*”) Fransızca'dan “Avrupa'nın en güzel dili” olarak söz ediyor ve Fransızca dışındaki dillerin konuşulduğu tüm bölgelere, Fransızca öğretmek ve İnsan Hakları Bildirgesi'ni anlatmak üzere birer öğretmen gönderilmesini talep ediyordu.³³²

³³⁰ Schiffman, *op. cit.*, s. 85-89.

³³¹ Hans Kohn, **Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815**, Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Company, Inc, 1967, s. 88.

³³² **A.g.e.**, s. 89. Raporda şu ifadeler de yer verilmişti: “Monarşinin Babil Kulesi'ni andırmak için haklı sebepleri vardı, ancak bir demokraside, yurttaşları dil konusunda cahil ve hükümeti kontrol etmekten aciz bırakmak, anavatana ihanet etmek demektir. Matbaanın sunduğu nimetleri anlayamamak demektir, zira her baskı makinesi, dilin ve yasanın bir öğretmenidir. (...) Özgür bir halkın yaşadığı bir ülkede dil, herkes için bir ve aynı olmalıdır.” Aktaran: **a.g.e.**, s. 92.

Bu rapordan yaklaşık altı ay sonra, 20 Temmuz 1794 tarihinde yayınlanan bir kararnameyle, tüm kamu işlemlerinde Fransızca dışındaki tüm dillerin kullanımı yasaklandıysa da, yalnızca bir buçuk ay sonra – 2 Eylül tarihinde – söz konusu kararname geri çekildi ve uzun süre yeniden gündeme gelmedi. Diğer yandan Napoléon döneminde de idarede etkinlik sağlamak amacıyla Fransız dilinin kullanımını yaygınlaştıracak çeşitli adımlar atıldı, fakat Hans Kohn'a göre bu, milliyetçi bir esinle değil, 18. yüzyılın “aydın monarklarının” dayandığı gerekçelerle – yani, idari ihtiyaçlar doğrultusunda – yapıldı.³³³

Bu noktada sorulması gereken can alıcı soru, Fransa'dan çok daha heterojen bir toplumu yönetmekle birlikte oradaki yapıyı (ve paradigmaları) kendisine örnek alan İkinci Meşrutiyet yöneticilerinin 1909'dan itibaren Türkçe'yi kamusal işlerdeki ve eğitimdeki tek dil haline getirme girişimlerinin milliyetçi temayüllerden, yahut genel olarak ideolojik tercihlerden mi, yoksa Napoléon döneminde ve Devrim öncesinde Fransa'da olduğu gibi bürokrasinin ve merkezi devletin ihtiyaçlarından mı hareket ettiği'dir. Biraz aşağıda göreceğimiz gibi, Türkçe'nin resmi dil haline getirilmesi yönündeki ilk denemenin 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'yle başlaması, ikinci ihtimale işaret eden bir tarihsel gerçekliktir. Öte yandan eğer dil uyumunun ideolojik esinlerle toplumsal alanın yeniden örgütlenmesiyle bir bağlantısı kurulacaksa, bunu bir “Türkleştirme” politikası olarak görmektense, birinci bölümde bahsedilen türden organik bir toplum kurmanın bir aracı olarak değerlendirmek daha gerçekçi görünmektedir.

Bu noktada Hüseyin Sadoğlu ve Eric Hobsbawm'un tespitlerinden alıntı yapmak da faydalı olacaktır. Sadoğlu, “ulusal aidiyeti en azından etnik aidiyetin üzerine çıkarmak isteyen modern devlet[in], ulusal dile öncelikli bir yer vererek, ulusal dil ile örtüşmeyen etnik dilleri sistematik biçimde kamusal alanın dışına çıkarmaya veya denetim altına almaya çalışmakta” olduğunu söyler.³³⁴ Bu tespit, İkinci Meşrutiyet örneğiyle de kısmen örtüşür niteliktedir. Hobsbawm ise dil tartışmalarının yaşandığı örneklerde ihtilafli unsurun genellikle kamusal alandaki dil kullanımını olduğunun, resmi dille birlikte farklı dillerin de özel iletişim alanında

³³³ A.g.e., s. 93.

³³⁴ Sadoğlu, *op. cit.*, s. 36.

kullanılmasının ciddi sorunlara yol açmayacağını altını çizer.³³⁵ Buradan hareketle İttihatçılar için de “sorun” olanın özel alanlarda Arapçanın kullanımı olmadığını, hatta Arapçanın gelişiminin ve basın, yayıncılık, bilim ve edebiyat alanlarında eskisinden çok daha fazla ilgi görmesinin de kendi başına “sorun” yaratan bir durum olmadığını söylemek mümkün görünmektedir. Bâb-ı Âli için aslanan, yeni rejimin Abdülhamid döneminin ilk yıllarında da denenip yapılamayan şeyi başarması, yani eğitim ve adliye de dâhil olmak üzere tüm resmi alanlarda Türkçenin tek dil haline getirilmesiydi. Öte yandan Araplar için “sorun” olan tam da buydu: yeni uygulamalar gündelik hayatta da bir dizi pratik soruna yol açtığı gibi, bundan daha önemli olarak, diline giderek daha fazla sahip çıkan Suriyeli ve Arap aydınlar ve seçkinler topluluğu da yeni iktidarın politikalarında, en değerli varlıklarından birine saldırı görüyordu. Tüm bu sebepler, 1909 yılı sonlarından itibaren dil alanında İstanbul ile Suriyeliler arasında sert tartışmaların yaşanmasına sebep olacaktı. Ne var ki, tıpkı Birinci Meşrutiyet döneminde olduğu gibi İkinci Meşrutiyet döneminde de bu yöndeki denemeler başarısız olacak, tek resmi dil politikası kademeli olarak gevşetilecek ve özel olarak Araplar, 1913 yılından itibaren ana dillerini kamusal işlerde büyük ölçüde kullanabilir hale gelecekti.

3.2. Dil politikaları ve Araplar: Abdülhamid döneminden İkinci Meşrutiyet’e geçişte süreklilikler ve özgünlükler

Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 öncesinde ve sonrasında izlenen dil politikaları arasındaki farklılıkların doğru şekilde ortaya konulması gerekir. Hasan Kayalı’ya göre toplu olarak “dil politikası” olarak görülebilecek bir dizi uygulama, Abdülhamid rejiminden İkinci Meşrutiyet’e geçişte önemli bir değişiklik göstermemişti. Bu nedenle de “ortaya çıkan şikayetler, yeni ve Türklere dönük politikaların benimsenmesinden değil, devlet işlerinde Türkçe dışındaki dillerin de kabul edilmesi talepleriyle ilk kez karşılaşan hükümetin mevcut politikasını adapte edememesinden doğmuştu.”³³⁶ Kanaatimizce bu tespit, yaşanan süreçleri izah etmek için yeterli değildir. Her şeyden önce, II. Abdülhamid’in tahta çıkışından 23 Temmuz 1908 Devrimi’ne kadar olan dönem boyunca tek ve değişmeyen bir dil politikasının uygulandığını ileri sürmek mümkün değildir ve biraz aşağıda göreceğimiz gibi

³³⁵ Hobsbawm, *op. cit.*, s. 113.

³³⁶ Kayalı, *op. cit.*, s. 101.

Birinci Meşrutiyet (1876-1878) döneminde benimsenen politikalarla daha sonra uygulanan politikalar arasında önemli farklar mevcuttur. Eğer “Abdülhamid rejimi”nden kastedilen 1878 sonrasına hakim olan rejimse, Kayalı’nın tespiti daha da sorunlu hale gelir.

Diğer yandan hükümetin “Türkçe dışındaki dillerin de kabul edilmesi talepleriyle ilk kez karşılaştığını” doğru kabul etsek bile, bunun sebebinin tam olarak ne olduğunu sorgulamamız gerekir. Bu soruya yanıt ararken de, 1908’i önceleyen yakın dönemde çeşitli unsurların içinde milliyetçilik fikrinin alıcı bulmaya başlaması, özel olarak Araplar bakımından ise daha önce ana hatlarını betimlediğimiz *Nahda* sürecinin etkileri atlanamaz. Bir başka deyişle, gerek Araplar, gerekse başka unsurlar açısından “diline ve kimliğine sahip çıkma” fikri eskiye nazaran daha fazla yaygınlık kazanmaya başladığından, İstanbul’un dil alanındaki uygulamalarına yönelik tepkiler de kuvvetli olmuştur.

Öte yandan bunun uzun vadeli bir süreç olduğu düşünüldüğünde, bir moment olarak 1908 Devrimi sonrasında bu tartışmaların daha yoğun olarak yürütülmesinin en az iki nedeni daha olmalıdır. Öncelikle, Meşrutiyet’in yeniden ilanının bütün Osmanlılar için getirdiği yüksek siyasallaşma düzeyinin ve özellikle de canlı basın tartışmalarının, dil meselesinin de kamuoyunda daha fazla tartışılır hale gelmesine yol açtığı ileri sürülebilir. Buna ilave olarak da özellikle 1909’dan itibaren hayata geçirilen bazı uygulamalar hem özgünlükleri nedeniyle tepki görmüş, hem de seçkinlerin kültürel, siyasi ve ideolojik angajmanlarından kaynaklı rahatsızlıklarının ötesinde, tüm halkın yaşamını doğrudan ilgilendiren bazı sonuçlar da vermiş ve bu sonuçlar dil ihtilafını ağırlaştırmıştır. Bu sebeple Kayalı’ya itiraz ederek İkinci Meşrutiyet’le birlikte dil politikalarında – en azından İkinci Meşrutiyet’i önceleyen birkaç on yıla göre – bazı önemli değişiklikler olduğunu savunacağız ve farklılıkları göstermek için 1908 öncesindeki durumu, özellikle Suriye ve Arap vilayetleri bağlamında, ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışacağız.

Türkçenin Osmanlı İmparatorluğu’nun tek resmi dili olarak kabul edilmesi gerçekten de, ilk defa 1908’de hayata geçirilmiş bir uygulama değildir. 1876 yılında kabul edilen ve (1909’da önemli değişiklikler yapılacak olsa da) İkinci Meşrutiyet’le birlikte aynen yeniden yürürlüğe sokulacak olan Kanun-ı Esasi’nin on sekizinci

maddesi Türkçeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili olarak tanımladığı gibi, aynı zamanda tamı tamına 1536 tarihli *Act of Union* ile örtüşecek şekilde, “Tebaa-i Osmaniyye'nin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır” hükmüyle tüm memurların Türkçe bilmesini zorunlu kılmış, böylelikle 1908 yılında tartışmalara yol açacak olan bir düzenlemeyi tam otuz iki yıl önce hayata geçirmişti.³³⁷

Birinci Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusanı'nda gerçekleşen bazı tartışmalar, Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesini takip eden ilk dönemde Türkçenin statüsünü ve mebuslar tarafından buna atfedilen önemi belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Örneğin 28 Mart 1877 tarihinde düzenlenen sekizinci oturumda, Sultan Abdülhamid'in Meclis'in açılmasıyla ilgili nutkuna Meclis adına verilecek cevap metni üzerine müzakereler yürütülürken, İstanbul Mebusu Vasilaki Efendi, metne Padişaha “her milletin lisanını himaye ettiği için” teşekkür eden bir madde eklenmesini istediğinde dahi, oturuma başkanlık eden Ahmed Vefik Paşa ve Edirne Mebusu Rasim Bey, Kanun-ı Esasi hükümlerince Türkçe bilmenin zorunlu olduğunu, bir devletin ancak bir lisanının olabileceğini, başka türlüsünün olması için kanun değişikliğine gidilmesi gerektiğini söylemiş ve tartışma kesilmişti.³³⁸ 1 Nisan 1877 tarihli oturumun sonunda, birkaç gün önce söylediklerinin doğru anlaşılması için yeniden söz alan Vasilaki Efendi, “İfadâtımı o gün makam-ı riyaset, lisan-ı resmi için zannederek caiz olmadığını beyan eylemiş ve ekseriyet bunu kabul etmiş ise de muradım, bilakis lisan-ı resmi[nin] Türkçe olduğunu [olduğunu] Kanun-ı Esasi söyledikten maada, cümle alem bunu bilir ve itiraz edemez” demişti.³³⁹ 9 Şubat 1878 tarihli oturumda ise, bazı arzuhaller gündeme alınırken, yalnızca Arapça bilip Türkçe bilmeyen bir kişinin bir memurluk görevine getirilmesi konusu tartışmalara yol açmıştı. Mebusların çoğu Kanun-ı Esasi'nin açık hükümleri uyarınca böyle bir şeyin kabul edilemeyeceğini söylerken, Erzurum Mebusu Giragos Efendi de sancak ve kazalarda bu tür örneklere sıkça rastlandığını söyleyerek gereken önlemlerin alınmasını istemişti. Tartışmalar esnasında Kudüs Mebusu Yusuf Ziya Efendi ise “Buna dair sözlerimiz kendimizde kalır da vakt-i muayyeni geldiği vakit söyleriz” diyerek, Suriyeli-Arap mebuslar arasında bu konuya ilişkin bir huzursuzluk

³³⁷ **Düştur**, Birinci Tertip, Cilt 4, s. 5.

³³⁸ Hakkı Tarık Us (haz.), **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi: 1293**, Birinci Cilt, İstanbul: Vakit Matbaası, 1939, s. 52.

³³⁹ **A.g.e.**, s. 73.

olduğunu, ancak koşullar itibariyle bunun gündeme getirilmesini doğru bulmadıklarını ima etmişti.³⁴⁰

Kısa ömürlü olan Birinci Meşrutiyet Meclisi'nde pek çok mesele mebuslar arasında canlı bir şekilde tartışılrsa da, devam eden Osmanlı-Rus Harbi'nin de etkisiyle bazı konuların gündeme getirilmesi mümkün olmuyordu. Yusuf Ziya Efendi'nin sözünü ettiğimiz imalı çıkışı yaptığı oturumdan iki hafta kadar önce, 26 Ocak 1878 tarihinde Suriye Mebusu Abdürrahim Efendi kürsüden dikkat çekici bir konuşma yapmaya teşebbüs etmiş, ancak konuşması Reis Hasan Fehmi Efendi'nin müdahaleleriyle engellenmişti. Abdürrahim Efendi Osmanlı Devleti'nin Suriyelilere eşitliği sadece sözle bahsettiğini ve gerçekte böyle bir eşitliğin olmadığını, Suriyelilerin önemli devlet memurluğu görevlerine getirilmediğini söylediğinde, savaş zamanında böyle şeylerin konuşulmasının yerinde olmadığı söylenerek sözü kesilmişti. Suriye Mebusu, muhtemelen Suriye'ye Türk (veya Arapça bilmeyen) memurların atanmasından şikayet etmek üzere sözlerine devam etmeye teşebbüs ettiğinde, ağzından “Bizim devlet-i aliyyenin bekası müsavatın icrasıyla olur. Onun icrasını istirham eyleriz; bizde kaymakam, naib...” sözleri çıktıktan sonra Reis bir kez daha kendisine mani olmuş ve Abdürrahim Efendi konuşmasını sonlandırmak zorunda kalmıştı.³⁴¹

13 Şubat 1878'de Kanun-ı Esasi'nin “muvakkaten” askıya alınıp Meclis'in dağıtılması, bu tarihten itibaren Türkçenin de resmi dil olmaktan çıktığı anlamına gelmez. Ancak bu dönemden itibaren fiili durum, kademeli olarak bir hayli değişecekti. İlk yılların dışında Abdülhamid döneminde pek çok resmi işlem Türkçe dışındaki dillerde yapılabildi ve bu olanaktan belki de en fazla yararlanan dil, Sultan Abdülhamid'in İttihad-ı İslam/Hilafet siyasetine paralel bir şekilde Arapça oldu. Nitekim Abdülhamid döneminde Arapçanın imparatorluğun önemli bir nüfusunun dili olması sebebiyle bu nüfusla bağ kurmada önemli bir araç olabileceği değerlendirilmeleri yapıyordu ve ulemanın da kanaati, Arapçanın din dili olmanın ötesinde, Osmanlı unsurları arasında birliği takviye edecek bir araç olabileceği yönündeydi. Bu dönemde örneğin, bütün resmi yazışmalarını Arapça yapan ve

³⁴⁰ Hakkı Tarık Us (haz.), **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi: 1293**, İkinci Cilt, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1954, s. 360.

³⁴¹ **A.g.e.**, s. 223.

Türkçe bilmeyen Tunuslu Hayreddin Paşa İstanbul'da İslahat-ı Maliye Müdürü olduktan sonra yedi aylığına Sadrazamlık görevine kadar gelebilmiş, hatta bir dönem Arapçanın resmi dil olması bile düşünülmüştü.³⁴²

Kanun-ı Esasi'nin ilanını izleyen ilk dönemlerde vilayet ve kazalarda bütün resmi işlemlerin Türkçe olarak yapılması bir süreliğine denenmiş olsa da başarılı olunamamış ve bir süre sonra bu uygulamadan vazgeçilmişti. Ancak ilk dönemlerde, tıpkı 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında olduğu gibi merkezden çeşitli vilayetlere, o bölgenin dilini bilmeyen memurlar atanmış ve bir yandan resmi işlemlerde yerel dile geri dönülürken diğer yandan bu atamalara devam edilmesi, karmaşık bir duruma yol açmıştı. Mart 1878'de Suriye valiliğine atanan Ahmed Cevdet Paşa'nın vilayetteki durum üzerine yaptığı değerlendirme vilayette, bir isyana yol açacak boyutta olmasa da belli bir rahatsızlığın var olduğu ve bunun temelinde de yerel mahkemelerdeki ve belediyelerdeki dil sorununun bulunduğu şeklindeydi. Kaza düzeyinde bütün işlemlerin ve yazışmaların Arapça yapıldığını ve hem Türkçe hem de Arapça bilen çok az kaza kâtibi olduğunu söyleyen Cevdet Paşa'ya göre bu durum, merkezden atanan ve bir kısmı Arapça bilmeyen kaymakamlar ve diğer memurlar bakımından büyük sorun yaratmış ve idari yetersizliklere ve adaletsizliklere yol açmıştı. İstanbul'a bu memurların denetim gücüne sahip olmadığını ve anlayamadıkları mahkemeleri izlemekle yetindiklerini bildiren Cevdet Paşa, Suriye'ye Arapçaya aşina olmayan kaymakam veya naip gönderilmemesinin yerinde olacağını söylüyordu.³⁴³ Her ne kadar yerel düzeyde resmi işlemler Arapça yapılıyor olsa da mevcut durum, halk ve atanmış memurlar arasında temas kurulamamasına yol açıyordu ve bu, Suriyelilerin şikayetlerinin başında geliyordu.

Ancak bu dönemdeki şikayetlerin boyutunun çok büyük olmadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Nitekim Cevdet Paşa da Suriye hakkında kötümser bir tablo çizmiyor ve her fırsatta "halkın İstanbul'a bağlılığının" altını çiziyordu. Aralık 1878'de yeni vali olarak Suriye'ye gelen Midhat Paşa ise bölgede acil ıslahatlar

³⁴² Sadoğlu, **op. cit.**, s. 87-88. Hüseyin Sadoğlu, aynı yerde Enver Ziya Karal'ın *Osmanlı Tarihi*'nden, Sultan II. Abdülhamid'in şu sözlerini aktarmaktadır: "Arapça güzel lisandır. Keşke vaktiyle lisan-ı resmi Arapça olursa idi. Hayreddin Paşa'nın sadareti zamanında Arapçanın lisan-ı resmi olmasını ben teklif ettim. O zaman Said Paşa başkatip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilakis Araplarla daha sıkı rabita olurdu."

³⁴³ **BOA-Yıldız Esas Evrakı**, 18/553-210/93/35 belgesinden aktaran: S. Tufan Buzpınar, **Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)**. Doktora Tezi: University of Manchester Faculty of Arts Department of Middle Eastern Studies, 1991, s. 133.

yapılması gerektiğini söylese de, Suriye'nin sorunları arasında dil sorununu saymıyordu. Midhat Paşa'ya göre Suriye'deki sıkıntıların sebepleri, Suriye toplumunun karmaşık dinî ve mezhebî yapısı, merkezi hükümetin tutarsız politikaları ve yabancı devletlerin Suriye'nin iç meselelerine karışmasıydı.³⁴⁴ Midhat Paşa, Ocak 1879'da hazırladığı layihasında vilayetteki mahkemelerin durumunun da acilen çözümlenmesi gerektiğini söylüyordu; ancak zikrettiği sorun, kazalardaki yüksek maaşlar alan mahkeme naiplerinin çoğunun ehil olmayan kişiler olması, yine yüksek maaşlar alan mahkeme azalarının da kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmesiydi.³⁴⁵

Midhat Paşa'nın selefinden farklı olarak Suriye'de dil sorunundan söz etmemesinden hareketle, Ahmed Cevdet Paşa'nın İstanbul'a sunduğu talebin yerine getirildiği, mahkemeler ile diğer resmi kuruluşlara Arapça bilen kişilerin (ya da Arapların) atandığı varsayılabilir.³⁴⁶ Ayrıca önceki bölümde görüldüğü gibi 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında görevden alınan, tutuklanan veya kaçmaya zorlanan Arap memurların çokluğu, Abdülhamid rejimi yerleştikçe giderek daha fazla sayıda Arap'ın önemli memurluk görevlerine geldiklerini göstermektedir.

Abdülhamid döneminde mahkemelerde Arapçanın da kullanılmasının, pratik zorlukları aşmak için fiilen başvurulmuş bir uygulama olmanın ötesinde, zamanla resmîyet de kazandığını, halkın kendi ana diliyle mahkemelere başvurabilmesinin ve gerektiğinde savunma yapabilmesinin yanı sıra mahkemelerin yayınladığı resmi evrakların da bir bölümünün Arapça olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı Suriyesi'ndeki hukuk sistemini ayrıntılı bir şekilde betimleyen Mundy ve Smith, 1882 yılında Güney Suriye'deki İrbid şehrinde bir arazi ihtilafı üzerine Bidayet Mahkemesi tarafından yayınlanan ve biri Arapça, diğeri Türkçe olan iki tebliği aktardıktan sonra, o dönemde mahkemelerin nasıl çalıştığını anlatırken şu bilgileri de vermektedir:

³⁴⁴ A.g.e., s. 149.

³⁴⁵ Midhat Paşa'nın Suriye Layihası, Dersaadet: Cihan Matbaası, 1324 [1908], s. 11.

³⁴⁶ Bu türden atamaların sonraki dönemlerde de tedricen devam ettiğini kesin olarak biliyoruz. Ancak Midhat Paşa'nın layihasından hareketle varsayım üretirken bir noktayı da gözden kaçırmamak gerekir: Türkçeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili haline getiren Kanun-ı Esasî'yi hazırlayan isimlerin başında gelen Midhat Paşa, Suriye'de bir dil sorununa tanık olsa bile bundan bahsetmek istememiş olabilir.

Mahkeme verdiği hükme dair temel tebliği, Osmanlı mâli takvimine göre tarihlendirilmiş Arapça bir metinle sonuçlandırır. Tapu dairesine gönderilen tebliğ ise Türkçe olup kararın tarihi Hicrî takvime göre düşülmüştür. (...) Mahkemenin dili hem Osmanlı Türkçesinde hem de köylülerin anadili olan Arapçada resmi ve tekniktir. Tarihlendirmenin iki farklı biçimde oluşu, hem Osmanlı yönetiminin hem de yüce İslam geleneğinin bir parçası olarak mahkemenin kararını yansıtır.³⁴⁷

Bu tablo 1880’lerde Suriye mahkemelerinde Arapçanın kullanımının resmi bir hüviyet kazandığını gösterdiği gibi, bir yaklaşımı da ortaya koymaktadır. “Hem Osmanlı yönetiminin hem de yüce İslam geleneğinin bir parçası” olan mahkeme kararının çift tarihli olduğu gibi aynı zamanda çift dilli olması, Arapçanın köylülerin anadili olmanın ötesinde, İslam dili olarak resmi işlemlerde itibarlı bir yere yerleştirilmesi olarak da yorumlanabilir. Kanaatimizce bu durumu mahkeme evraklarıyla sınırlı tutmayarak Abdülhamid döneminin genel politikalarından biri olarak da görmek mümkündür. Bir başka deyişle hukuken resmi dilin Türkçe olmasına karşın Arapçanın Suriye’deki ve diğer Arap vilayetlerindeki pek çok resmi işlemde kullanılması ve bölgeye Arap veya Arapça bilen memurların atanması, Abdülhamid yönetiminin benimsediği, İslam referanslı ve genel olarak Araplarla yakınlaşmaya meyilli politikalarından bağımsız değildir. Elbette buna pratikteki zorluklar da eşlik etmiş, mahkeme ve belediye uygulamalarının dışında örneğin 1894 yılında mahalli ve yabancı tüm okullarda Türkçenin zorunlu ders olarak okutulması kararlaştırılmışsa da, bu karar özellikle gayrimüslim cemaatler tarafından “gayrı kabil-i tatbik” bulunmuş ve gerçekten de hiçbir zaman hayata geçirilmemiştir.³⁴⁸ Jön Türkler ise özellikle 1909 yılından itibaren, Abdülhamid döneminde uygulanamamış (veya bazı örneklerde, uygulanması tercih edilmemiş) olan şeyleri hayata geçirmeye girişmiş ve böylelikle son tahlilde, önceki dönemden farklı bir “dil politikası” meydana gelmiştir.

Önceki bölümde gördüğümüz gibi 1908 Devrimi’nin hemen sonrasında İttihatçıların Abdülhamid rejimine yakın memurları görevden alması ve yerlerine getirilen kişilerin yerel dile vâkıf olmaması, İkinci Meşrutiyet dönemindeki dil ihtilafının tezahür ettiği ilk nokta olmuştu. Arap vilayetlerine atanan memurların

³⁴⁷ Marta Mundy, Richard Saumarez Smith, **Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi’nde Hukuk, Yönetim ve Üretim**, çev. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008, s. 2-3.

³⁴⁸ Sadoğlu, **op. cit.**, 91-92.

Türk olmasına karşın, vilayet ve kazalardaki resmi işlemler bir süre Arapça yapılmaya devam etti ve İstanbul'daki yöneticiler zaman zaman bu durumu dikkate alarak bölgede görevlendirilecek kişilerin Arapça bilenlerden seçilmesine özen göstermeye çalıştı. Bir örnek olarak 1 Ağustos 1909 tarihli Bâb-ı Meşihât kararıyla, Arap vilayetlerine gönderilecek naipin Arapçayı kolaylıkla anlaması ve kullanabilmesi gerekeceği için “meclis-i intihab-ı hükkâm”dan bu noktaya riayet edilmesi isteniyordu.³⁴⁹ Ancak birkaç ay sonra adliye sisteminde yapılacak değişiklikler, durumu büyük ölçüde değiştirecekti.

1909 yılının sonbahar aylarında İstanbul yönetimi, Fransız adliye sistemini model alan kapsamlı bir adli reform programı hazırladı ve bu programa paralel olarak Adliye Nezareti tarafından Arap vilayetlerine bir tebligat gönderilerek “mehâkim-i nizamiyyede” yalnızca Türkçenin kullanılması emredildi.³⁵⁰ Böylelikle otuz üç yıl önce denenip başarısız olan şey yeniden gündeme getirilmiş oluyordu. Belki de bu deneyimden kaynaklı olarak, kararın uygulanabilirliği konusunda kafalarda soru işaretleri vardı ve bu soru işaretlerini ilk ifade eden kişi ilginç bir şekilde, Ekim 1908 gibi erken bir tarihte “devletin lisan-ı resmisi Türkçedir ve devletle alışverişi olacak cümle anasır Türkçe öğrenecektir” dediğini gördüğümüz Hüseyin Cahid Bey oldu. 11 Kasım 1909 tarihli *Tanin* gazetesindeki başyazısında, bir süredir Suriye ve Irak'taki mahkemelerde kullanılacak lisan meselesiyle ilgili tartışmaların Arap matbuatında hoşnutsuzluk yarattığını söyleyen Hüseyin Cahid'e göre, “Arabistan vilayetlerinin her tarafında mehâkimde Türkçe lisanının kullanılması demek, emr-i tevzi-i adaletin külliye sectedar olması, mahkemelerin ortadan kalkması demek” idi. Öte yandan Hüseyin Cahid, bu uygulamayla birlikte adalet sisteminin aksamasının yanısıra, yönetime yönelik ciddi tepkilerin de meydana gelmesinden çekiniyordu:

³⁴⁹ BOA, BEO, 3609/270621, 14 Recep 1327 / 19 Temmuz 1325 / 1 Ağustos 1909.

³⁵⁰ Söz konusu reform programının taslağı için bkz: “Islahat-ı adliye hakkında mühim bir rapor”, *Tanin*, 22-28 Teşrinievvel 1325 / 4-10 Teşrinisani 1909. Başka bir kaynakta böyle bir bulguya rastlanmasa da Eliezer Tauber, hükümetin bu dönemde mahkemelere verilen dilekçelerin, mahkeme işlemlerinin “ve benzer meselelerin” “Türkçe veya Fransızca” olmasını zorunlu kıldığını söylemektedir; bkz. Tauber, *op. cit.*, s. 308. Ancak sıradan insanlardan mahkemeye Fransızca dilekçe vermelerinin beklenmesi pek de akla yatkın görünmemektedir. Arap vilayetlerinde resmi işlemlerde “Türkçe veya Fransızca” kullanma zorunluluğuna ilişkin bulabildiğimiz tek şey, aynı dönemlerde Dahiliye Nezareti'nin Beyrut Vilayeti'ne bir talimat göndererek vilayetteki Umur-ı Ecnebiyye Müdürü'nün konsoloslara Arapça yazışmak yerine Türkçe veya Fransızca yazışmasını istemesidir; bkz: BOA, DH.MUİ. 101/78, 1 Ramazan 1327 / 3 Eylül 1325 / 16 Eylül 1909.

Arabistan'ın küçük bir kasabasında, delail-i maddiyyesini henüz fark etmemiş bir halde yaşayan halk, öteden beri iyi-kötü müracaat ettiği mahkemeye gidip de ifade-i merâm etmek hakkından mahrum bırakıldığını görünce artık başka bir şey düşünemez; meşrutiyet idaresini kendisinin lisanını mahvetmeye azmetmiş zanneder.³⁵¹

Hüseyin Cahid Bey'e göre Kanun-ı Esasi, devletin resmi lisanının Türkçe olduğu hükmünü getirdiği için, "nazari olarak" mahkemelerde iddia ve savunmaların da Türkçe yapılması zaruriydi, ancak "bir devletin nazariye ile idare edilemeyeceği de" kabul edilmeliydi. Yüzyılların alışkanlıklarının bir anda değişmeyeceğini, örf ve adetlerin de dikkate alınması gerektiğini savunan Hüseyin Cahid'e göre, özel bir kanun hazırlanmasıyla, bir süre daha mahkemelerin yerel dilde faaliyet göstermesi daha yerinde olurdu.³⁵²

Sözlerinin doğru şekilde anlaşılması için iki gün sonra bir yazı daha kaleme olan Hüseyin Cahid, bütün unsurların mahkemelerde kendi dilini kullanması gerektiğini kastetmediğinin altını çiziyordu. *Tanin* başyazarına göre Arap vilayetleri için özel bir durum söz konusuydu ve o tarihe kadar bu vilayetlerdeki mahkemelerde Arapçanın kullanılmasına izin verilmiş olması, meselenin önemsenmeyip geciktirilmesinden değil bir zaruretten kaynaklıydı. O güne kadar asıl önemsenmeyip geciktirilen şey, bu vilayetlerde Türkçenin ahali tarafından yaygın şekilde öğrenilmesinin sağlanmasıydı ve sorunun çözümü de esas olarak buradan geçiyordu. Hüseyin Cahid bu ikinci yazısını şu sözlerle bitirmişti:

Bizim en büyük emelimiz bütün unsurlara hakk-ı meşrualarını vererek hakiki bir müsavat ve adalet içinde hepsini tevhid etmek ve şu vatan-ı müştereki aynı şevk ve hürmetle hepsine sevdirmektir. Bunun en birinci çaresi[nin] hak ve adalete riayet olunduğunda [olduğundan] şüphemiz yoktur. Hakkı nerede görürsek ona perestiş ederiz. İşte bunun içindir ki Arabistan vilayetleri mehakim-i nizamiyyesinde olsun, gerek sair yerlerdeki mehakimde olsun, şimdiki halde örf ve teamülün bekası zaruri[dir] fikrindeyiz.³⁵³

Kuşkusuz Hüseyin Cahid bu fikirlerinde yalnız değildi ve hükümet kademeli olarak bu uygulamadan vazgeçecekti. Bundan önce, 1910 yılından itibaren Suriye'deki ve diğer Arap vilayetlerindeki dil sorununu çözümlene yönünde çeşitli

³⁵¹ Hüseyin Cahid, "Mahkemelerde lisan meselesi", *Tanin*, 29 Teşrinievvel 1325 / 11 Teşrinisani 1909.

³⁵² Aynı yerde.

³⁵³ Hüseyin Cahid, "Yanlış bir telakki", *Tanin*, 31 Teşrinievvel 1325 / 13 Teşrinisani 1909.

girişimler gerçekleştirildi. Bu girişimlerden biri, 1910 yılı başlarında Maarif Nezareti'nin iki grup insana Arapça öğretmek üzere beş muallimi görevlendirmesiydi. Eğitim alacak olan iki gruptan ilki, okullarda öğretmenlik yapmaya aday olanlar, ikincisi ise Arap bölgelerine gönderilecek olan memurlardı. 11 Mart 1910 tarihli *El-Menar* dergisinde yayınlanan “*Rihletü Sahibi'l-Menar ile'l Kustantiniyye*” [“El Menar sahibinin İstanbul yolculuğu”] başlıklı yazısında bu konuyu ele alan Reşid Rıza, hükümet görevlerine aday olanların çoğunun Arapça bilmeyen Türkler olduğunu, hükümetin de bu yüzden Arap beldelerine göndermeyi düşündüğü kişilerin bu dili öğrenmesini istediğini yazmış ve “Hükümet bir kavmin dilini bilmeyen kimsenin o kavim arasında adalet ve düzeni sağlayamayacağına kani olmuştur” demişti.³⁵⁴ Hükümet bu amaçla muallim görevlendirme kararı aldığı zaman İstanbul'da yayınlanan *El-Arab* gazetesinin bir yazısından hareketle kamuoyunda Arapçanın da resmi dil olacağı, bir başka deyişle devletin iki dilli olacağı yönünde söylentiler de yayılmıştı.³⁵⁵ Söylentilerin yayılması üzerine Nisan ayında Dâhiliye Nezareti ile Suriye Valisi İsmail Fazıl Paşa arasında meseleye ilişkin bir yazışma gerçekleşmiş ve Arapçanın Suriye'de mektep ve medreselerde okutulmasının dini lisan olmasından kaynaklı olduğu, Arapçanın ikinci resmi lisan olmasının Kanun-ı Esasi hükümleri uyarınca imkansız olduğu karşılıklı olarak teyit edilmişti.³⁵⁶

Bu noktada, okullar meselesinin de bu dönemde dil sorunu bağlamında tartışılan en önemli konulardan biri olduğunun altını çizmek gerekir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekim 1908'de yayınlanan programının on yedinci maddesi, ilkokullarda Türkçenin öğretilmesinin zorunlu olmasını öngördüğü gibi, muğlak bir ifadeyle orta ve yüksek öğrenimin de temel olarak Türkçe yapılmasının tercih edildiğini belirtiyordu.³⁵⁷ Genel olarak okullarda Türkçe öğretilmesinin zorunlu tutulmasını, modern-merkezi devlet inşası bakımından normal ve anlaşılır kabul etmek mümkündür, ancak buna ilave olarak orta ve yüksek öğrenimde eğitim dilinin de Türkçe olması, gerçekten bu anlama gelip gelmediğinden bağımsız olarak bazı Araplar arasında var olan “Türkleştirme” algısını güçlendiren unsurlardan biri olarak

³⁵⁴ Rıza, *op. cit.*, s. 153.

³⁵⁵ *A.g.e.*, s. 152. Reşid Rıza'nın aktardığına göre bu iş için önce on öğretmenin görevlendirilmesi düşünülmüş, sonra bu sayı on beşe çıkarılmış, nihayet beşte karar kılınmıştı.

³⁵⁶ *BOA*, DH-MUI, 69-2/1, 19 Safer 1328 / 17 Şubat 1325 / 2 Mart 1910.

³⁵⁷ *Şûra-yı Ümmet*, 23 Eylül 1324 / 6 Ekim 1908'den aktaran: Tunaya, *op. cit.*, s. 66.

değerlendirilebilir. Bu bakımdan, 1910 yılında hükümet eliyle okullarda Arapça öğretiminin teşvik edilmesi de dengeleyici bir unsur olarak görülebilir.

Bu dönemde Suriye'deki mektep ve medreselerde Arapça okutulmasına ve öğretmenlere Arapça eğitimi verilmesine ilave olarak Arapçanın öğrenilmesini teşvik eden bazı girişimlere de imza atıldı. Bunlardan biri İstanbul'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Süleymaniye Kulübü'nde verilen Fransızca gece derslerine Arapça gece derslerinin de eklenmesiydi. Derslerin yüzeysel olmayacağını, derinlemesine dilbilgisi eğitimi verileceğini duyuran *Tanin* gazetesinin haberi, Arapça öğreniminin ne denli önemli bulunduğunun da altını çiziyordu. “Memleketimizde lisan-ı Arabi'nin ne derecelerde haiz-i ehemmiyet olduğunu söylemeye hacet yoktur” cümlesiyle başlayan haberde yüzünü Şark ve Garp medeniyetlerine dönmüş olan Türklerin Avrupa dillerini, özellikle de Fransızca'yı öğrenmeye önem verdikleri halde en az Fransızca kadar, belki de daha önemli olan Arapçaya yeterince önem vermedikleri söyleniyordu.³⁵⁸

Ancak hükümet tarafından Arapça dersi vermek üzere eğitilen kişilerin bölgeye gönderilmesi huzursuzlukları kısmen dindirecek bir girişim olarak tasarlansa da, başka tipte rahatsızlıklara da yol açıyordu. 1910 yılının Şubat ayından itibaren Türkçenin “tek resmi dil” olmasından kaynaklı protesto gösterilerinin başlıca merkezi haline gelen Beyrut, yaz aylarında sözünü ettiğimiz türden bir tepkiye de sahne oldu. Rashid Khalidi'nin İngiliz konsolosluk belgelerinden aktardığına göre 16 Haziran 1910 tarihinde Beyrut'ta, “Anadolu'dan gelen bir adamın” devlet lisesine Arapça öğretmeni olarak atanması öğrenci gösterilerine yol açmış ve bu görevin bir Suriyeliye verilmesi talebi Beyrut ve Şam çapında yankı bulmuştu.³⁵⁹

Diğer yandan hükümet 1910 yılının Ekim ayında iki yeni karar alarak Arap beldelerindeki mahkemelerde dava dilekçelerini Türkçe vermeyi zorunlu kılan kararnameyi yürürlükten kaldırdı ve başta hükümete iletilen şikayet dilekçeleri

³⁵⁸ “Arabi dersleri”, *Tanin*, 17 Kanunusani 1325 / 30 Kanunusani 1910. Gazetede Temmuz ayında çıkan başka bir haberde ise, Arapçayı en iyi şekilde öğrenmek için İstanbul'dan Beyrut'a giden bir kişinin, buna muvaffak olduktan sonra öğrendiklerini başkalarına da öğretmek için yayınladığı “Arapça Sarf ve Nahiv” isimli kitabın kısa tanıtımına yer verilmişti. Bkz: “Arapça sarf ve nahiv”, *Tanin*, 27 Haziran 1326 / 10 Temmuz 1910.

³⁵⁹ F.O. 195/2343/16: Cumberbatch'ten Lowther'a, 16 Haziran 1910 belgesinden aktaran: Khalidi, *British Policy*, s. 221. Tauber de bu dönemde Arapça dilbilgisi derslerinin bile Arap öğrencilere Türk öğretmenler tarafından verilmesinin tepkilere neden olduğunu söyler; bkz. Tauber, *op. cit.*, s. 57.

olmak üzere, her tür başvurunun Arapça olmaları halinde kabul edilmemesi yönündeki uygulamaya son verdi.³⁶⁰ Böylelikle Türkçenin Arap vilayetlerindeki tüm resmi işlemlerde kullanılan tek dil olması uygulamasında kayda değer bir esnekliğe gidilmiş oldu. Ancak bu esneklik halen Abdülhamid dönemindeki kadar geniş ve resmîyet kazanmış bir esneklik değildi ve dille ilgili tartışmalar, Suriye'deki reformcu siyasetin yükselişe geçtiği yıllarda da merkezi bir yerde durmaya devam edecek, Arapça konuşulan vilayetlerdeki mahkemelerde dilekçe verme dışındaki işlemlerde de Arapçanın kullanılabilmesi, bölgedeki ibtidaiye ve rüşdiye mekteplerinde eğitimin Arapça yapılması ve bölgede mümkün olduğunca Arap memurların istihdam edilmesi düzenlemeleri ancak Paris Kongresi'nin yapılacağı 1913 senesinde hayata geçirilecekti. Kongre öncesinde ve sonrasında yapılan çeşitli düzenlemeleri sonraki kısımlarda ayrıntılı olarak ele alacağız. Burada son olarak, Arap aydınlarından bazılarının dil meseleleriyle ilgili tartışmalarda aldıkları tutumları değerlendireceğiz.

3.3. Arap aydınlarının tepkileri ve tartışmalar

İkinci Meşrutiyet döneminde Arap kamuoyunda yürütülen dil tartışmaları ilk olarak Mısır basınında başlamış, *El-Ehram* ve *El-Müeyyed* gibi gazeteler bu konuya geniş yer ayırmışlardı.³⁶¹ Hükümetin mahkemelerle ilgili kararından önce başlayan bu tartışmalarda vilayetlerde Arapça bilmeyen memurların görevlendirilmesi gibi temel meselelerin yanısıra, Jön Türklerin “dilde sadeleşme” adına Osmanlıcadaki Arapça kelimeleri temizleme girişimleri de eleştiri konusu oluyordu. Gerçekten de İkinci Meşrutiyet döneminin resmi politikaları arasında yer alan sadeleşme çabaları, başta basın olmak üzere pek çok alanda kendisini gösteriyordu.³⁶² Bu durum, 1908 Devrimi'nin hemen sonrasında hem Devrim'e, hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne güçlü bir destek verdiğini gördüğümüz Reşid Rıza'nın da gündemine girmişti. Arap kamuoyunda huzursuzlukların artmaya başlaması üzerine *İkdam* gazetesinde iki parça halinde yayınlanan bir yazı kaleme alan Reşid Rıza, daha sonra *El-Menar* dergisinde bu yazıyı, bazı Türk gazetelerinin Türk unsurunun yönetici konumunda

³⁶⁰ Rıza, *op. cit.*, s. 164.

³⁶¹ Khalidi, *op. cit.*, s. 220.

³⁶² Örneğin 22 Eylül 1909 tarihli *Tanin* gazetesinde Türkçenin bütün Osmanlıların resmi dili olacağı Kanun-ı Esasi ile sabit olduğundan, başta matbuatla uğraşanlar olmak üzere herkesin lisan ve imla kurallarına eskisinden daha fazla ihtimam göstermesi gerektiği söylenmişti; bkz. “Lisan ve imla mebhası”, *Tanin*, 9 Eylül 1325 / 22 Eylül 1909.

olmasını savunması, Türkçeyi Arapça kelimelerden arındırma girişiminde bulunması ve “Arapça Kuran’ı Türkçeye tercüme etmek suretiyle Türkleri Arapçadan müstağni kılmak için” harekete geçmesi nedeniyle kaleme aldığını söyleyecekti.³⁶³ Ancak yazının esas vurgusu “Türklerle Araplar arasındaki yanlış anlaşmaların giderilmesi gerektiği” idi ve doğrudan dil meselesine dair değerlendirmeleri içermiyordu. Bununla birlikte yazının içeriğinden kısaca söz etmek yerinde olacaktır.

Yazısına Kuran’dan “*Va’tasimû bi-hablillah ve lâ tüferrikû*” [“Allah’ın ipine sınımsıkı sarılın ve bölünmeyin”] ayetiyle başlayan Reşid Rıza, ilk cümlelerinden itibaren “kardeşler” arasında anlaşmazlık ve farklılıkların zaman zaman görülebileceğini, böyle durumların yanlış anlaşmaların izale edilmesiyle çözülebileceğini söylüyordu. Suriyeli Müslüman aydın, Araplar ile Türkleri “Şecere-i millet-i hanifede iki tev’em, ittihad-ı Osmaniyede iki kardeş, hilafet-i Osmaniyede iki rükn-ü rekîn” olarak tanımlamış, iki unsur arasındaki bağları ortadan kaldırmak isteyenlere Namık Kemal’in “O rabıtayı hal etmek isteyen şeytandır. Allah o şeytanın hasmıdır” sözlerini hatırlatmıştı. Reşid Rıza’ya göre Devrim’in hemen sonrasında Türkler ve Araplar arasındaki bağlar son derece güçlü iken, bir süre sonra bunu bozmak isteyen “bir şeytan değil, iki şeytan” türemişti. Bunlardan “biri Avrupa âmâl-i siyasiyesi, diğeri de her iki unsurun bir çok efradındaki şeytan[i] cehalet” idi.³⁶⁴

Reşid Rıza’nın “her iki unsurun bir çok efradındaki cehalet”ten kastettiği, Türkler arasında Araplara karşı üstünlük arayışında olanlar ile, Araplar arasında Türklerin her icraatının arkasında kötü niyet arayanlardı. “Avrupa’nın âmâl-i siyasiyesi”ne ise yazısının ikinci kısmında açıklık getiriyordu. Avrupa’da Napoléon döneminden beri her ulusun* mutlaka kendi kurtuluşunu gerçekleştirilmesi gerektiği düşüncesinin hakim olduğunu vurgulayan Reşid Rıza’ya göre bu düşüncenin Osmanlı halkları arasında karşılık bulması halinde devlet doğal olarak zarar görecekti. Avrupa’nın Araplar arasında da istiklal ve imparatorluktan kopuş fikrini yerleştirmeye çalıştığını söyleyen Reşid Rıza’ya göre, her ne kadar bu fikirler

³⁶³ Rıza, **op. cit.**, s. 162.

³⁶⁴ Muhammed Reşid Rıza, “Araplar ile Türkler”, **İkdam**, 30 Ekim 1909.

* Reşid Rıza, Türkçe olarak kaleme aldığı yazısında oldukça fazla sayıda Arapça kelime kullanmıştır. Burada kullandığı kelime “*cins*”tir. Kelimenin Arapçada, bu bağlamda kullanıldığında milliyet/ulus anlamına geldiğini gözeterek, kendi metnimizde “ulus” kelimesini kullanmayı yerinde bulduk.

Araplar arasında alıcı bulmaya başlamış olsa da, Avrupa'nın esas amacı Araplara istiklallerini kazandırmak değil, bu yolla Arap ülkeleri üzerinde kendi egemenliğini kurmaktı.³⁶⁵

Yukarıda belirttiğimiz gibi, yazıya vesile olan şey dille ilgili tartışmalar olsa da, yazının kendisi doğrudan bu meselelere değinmemiş ve Türklerle Arapların kendi aralarındaki yanlış anlaşmaları aşarak bağlarını korumaları için çağrı yapmakla yetinmişti. Reşid Rıza bundan yaklaşık bir yıl sonra kendi dergisinde kaleme aldığı ve 1909 sonbaharındaki İstanbul ziyaretini özetlediği yazısında, bu ziyaret sırasında kaleme alıp yayınlattığı *İkdam* yazısını değerlendirirken “Araplara ve Arapça’ya hücum edenlerin temelde Türklerin aslından farklı bir asla sahip olduğuna, bazılarının Türk, bazılarının aslen Arap olduğuna kanaat getirdiğini” söyleyecek, hatta ırkçılığa yaklaşan tuhaf bir ifadeyle “Aslında bu kişilerin neseplerini iyi bir tetkikten geçirirsek atalarının Rum, Ermeni, Yahudi, Çingene olduğunu görürüz” diyecekti.³⁶⁶

Reşid Rıza'nın yazısıyla hemen hemen aynı günlerde *Tanin* gazetesinde de benzer içerikli bir başyazı yayınlanmıştı. Yine Hüseyin Cahid Bey tarafından kaleme alınan yazıda Araplara övgüler düzülmüş, Arapların Osmanlı İmparatorluğu'nda “şayan-ı ehemmiyet bir mevkide” oldukları söylenmiş, bu ehemmiyetin sadece Hazreti Muhammed'in “kavm-i necib-i Arap”a mensup olmasından kaynaklanmadığı, Arapların zeki ve çalışkan insanlar oldukları, ticarete başarılı oldukları söylenmiş ve “bütün mevcudiyetimizle temine çalıştığımız ittihad-ı umumiyye-i Osmaniyyeyi sâha-i fiile çıkarmak için ilk atılacak adım[ın] birbirimizi anlamak, birbirimizin ahvâl-i ruhiyyesini takdir etmekten ibaret olduğu asla unut[ul]mamalıdır” denilmişti. Unsurların tümü adına konuşulurken birkaç birey hakkındaki değerlendirmelerin bütün bir kavme teşmil edilmemesi gerektiğini söyleyen Hüseyin Cahid, birkaç Türkün hataları nedeniyle “bütün Türkler böyledir” denilmemesi gerektiği gibi, birkaç Arap için verilecek hükmün de bütün Araplara yönelik bir hüküm olarak anlaşılmasında gerektiğinin altını çiziyordu. Özellikle Mısır basınında “Osmanlılık ve İslamlık nokta-i nazarından şayan-ı teessüf makaleler” yayınlansa da, bunların çoğunluğun görüşünü yansıtmadığı söyleniyor ve uzun

³⁶⁵ Muhammed Reşid Rıza, “Türkler ile Araplar”, *İkdam*, 5 Kasım 1909.

³⁶⁶ Rıza, *op. cit.*, s. 163-164.

süredir Suriye’de olan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Cemil Bey’in burada çok farklı bir intiba edindiği, Cemil Bey’in Meşrutiyet’ten önce memurlardan “zulüm gören” ve ihtiyaçları görmezden gelinen ahalinin şimdi memnuniyet içinde olduğunu gördüğü ileri sürülüyordu.³⁶⁷

Birkaç ay sonra başka bir Suriyeli tarafından gündeme getirilen iddia ve ithamlar ise çok daha ateşli tartışmalara yol açacaktı. Bu iddia ve ithamların sahibi ise, yine ilk dönemde İttihatçıları desteklemiş olan, Paris’teki Osmanlı Ticaret Odası Başkanı Şükrü Ganem’di. Şükrü Ganem Fransa’da yayınlanan *Le Temps* gazetesine, Jön Türklerin mevcut politikalarını eleştiren uzun bir mektup yazmış, gazete de bu mektuba birinci sayfada, özet halinde, ancak gazete editörünün dilinden yer vermişti. Jön Türklerin çözmesi gereken bütün zorluklar arasında en ağırının “ırk sorunu” olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu’nun “modern bir devlet olmak için İslam’ın yapamadığı şeyi yaparak ırklar arasında eşitliğin sağlanması için her şeyi yapmak zorunda olduğunu” söyleyen gazete, o günlerde Araplar ve Türkler arasında anlaşmazlıklar yaşandığını belirterek, Ganem’in mektubunun da bu huzursuzluğun kanıtlarından biri olduğunu savunuyordu. Mektubunda Şükrü Ganem’in hem Arap soyundan geldiğini, hem de Osmanlı Devleti’ne bağlılığını vurguladığını ifade eden *Le Temps* gazetesinin aktardığına göre Ganem, 1908 Devrimi sürecinde bütün unsurlar gibi Arapların da hürriyeti coşkuyla kutladığını, ancak devrimin “ertesi gününde” huzursuzlukların baş gösterdiğini ve Türklerin kendilerini diğer unsurlara ısrındırmak için hiçbir şey yapmadığını yazmıştı. Arapların Meclis’te ve devlet görevlerinde yeterli ve hakkaniyetli şekilde temsil edilmediğini söyleyen Ganem, ülkede nüfusun yaklaşık yarısına denk gelecek şekilde 12 milyon Arabın yaşamasına karşın Meclis-i Mebusan’ın 240 üyesinden 65’inin, Meclis-i Âyân’ın 40 üyesinden ise sadece 4’ünün Arap olduğunu, askeri ve diplomatik yapılar içinde Arapların yok denecek kadar az olduğunu söylüyordu. Ganem, mektubun gazete tarafından aynen alıntılanan bir kısmında, dil meselelerine de değiniyordu:

Türkler neden bizden, bağımsızlık ruhumuzdan, sayımızdan korkuyor? (...) Jön Türkler, hepimizin, Türklerin ve Arapların dininin temeli olan, kanunlarımızın, dualarımızın, hepimizin Yasa’sının, Kuran’ın ve hilafetin dili olan dilimizden haklı olarak çok gurur duyan bizlere, Türkçeyi dayattı.

³⁶⁷ Hüseyin Cahid, “Suriye ahvali ve Araplar”, **Tanin**, 12 Teşrinievvel 1325 / 25 Teşrinievvel 1909.

Mebuslarımıza gelince, kendilerini Türkçe ifade etmeyi beceremedikleri için, Meclis içinde zor durumdalar.³⁶⁸

Yazıya birkaç gün sonra *Tanin* gazetesinden yanıt geldi. Şükrü Ganem'in mektubundan hareketle yayınlanan *Le Temps* başyazısının içeriği karşısında "hayretlere düştüklerini" söyleyen Hüseyin Cahid'e göre Türkler de dâhil olmak üzere bütün unsurların içinde mevcut durumdan memnun olmayan kişilerin olması son derece doğaldı, ancak Türklerle Araplar arasında kesinlikle bu yazıda tarif edilen türden ilişkiler yoktu. Şükrü Ganem'in iddialarının içinde doğru olan tek şeyin, Türklerin kendilerini diğer unsurlara ısıdırmak için başlangıçta hiçbir şey yapmaması olduğunu söyleyen Hüseyin Cahid, bunun Türk milletinin suçu olmadığını savunuyordu:

Çünkü Türk milleti kendi mukadderatına ancak 10 Temmuz'dan sonra sahip olmuşlardır. 10 Temmuz'dan sonra Araplara daha fena muamele edildiği iddiası ise sırf yalandır. Ve yine Araplara karşı bir iftiradır. Çünkü bu tarz ifadeden Arapların eski devre mütehassir oldukları gibi bir mana çıkar ki, bunu Araplar hesabına kemal-i nefretle reddederiz.

Memurluklar ve Meclis-i Mebusan'daki temsille ilgili söylenenlerin tamamen keyfi olduğunu savunan, orduda Arapların olmadığı iddiasına ise "gülmekten başka verilecek cevap olmadığını" söyleyen Hüseyin Cahid'e göre ordudaki Arapları görmemek için kişinin gözlerinin gazele örtülmüş olması gerekirdi. Ayrıca ordudaki Arapların sayıları azsa, bunun sebebi de kendi çabalarının azlığıydı. Memurların unsurlar arasındaki dağılımında ise nüfusa göre oran aramamak gerekiyordu: "Umum Osmanlının işleri umum Osmanlılar tarafından" yapılıyordu.³⁶⁹

İki gün sonra kaleme aldığı diğer bir yazıda Şükrü Ganem'in iddialarını dört başlık altında toplayan Hüseyin Cahid, tüm iddialara uzun uzun yanıtlar vermişti; son madde haline getirilen "Türkler Araplara cebren Türkçeyi kabul ettirmek istiyorlar" iddiasına cevaben ise sadece, "Türkler Araplara cebren hiçbir yerde Türkçeyi kabul ettirmediler, böyle bir teşebbüse de kalkmadılar. Buna da asılsız demeyelim mi?"

³⁶⁸ "Bulletin de l'étranger: Arabes et tures", *Le Temps*, 5 Nisan 1910.

³⁶⁹ Hüseyin Cahid, "Araplar ve Türkler", *Tanin*, 26 Mart 1326 / 8 Nisan 1910.

demekle yetinmişti.³⁷⁰ Diğer yandan gazetenin aynı tarihli yazısında tartışmaya Havran Mebusu Halil Bey de katıldı. Şükrü Ganem'e "Araplar namına, kendi fikirleri hilafına söz söyleyen bu adam kim oluyor, bu salahiyeti nefsinde nasıl buldu bilmiyoruz" sözleriyle tepki gösteren Halil Bey, Arapların, Türklerin ve Osmanlılığı teşkil eden diğer kavimlerin bir ailenin fertleri olduğunu, aralarında herhangi bir yanlış anlaşılma veya ihtilaf olmadığını savunmuştu. Havran Mebusu, Arap mebusların Meclis'te Türkçe konuşmak zorunda kaldığı ve bu yüzden kendilerini ifade edemediği iddiasına da itiraz etmiş ve Arap mebusların tamamının Türkçe konuşmayı ve yazmayı mükemmel şekilde bildiğini ileri sürmüştü.³⁷¹

Tanin gazetesi sütunlarında ifade edilen bu itirazlar üzerine *Le Temps* gazetesinde bir kez daha konuya ilişkin bir yazı yayınlandı. "Araplarla Türkler arasındaki" tartışmanın devam ettiğini söyleyen gazete, tartışmaların yeni olmadığını, "bütün Arap basınının" uzun zamandır bu meselelerle meşgul olduğunu savunuyordu. "Türklerle Araplar arasında tartışmasız bir şekilde bir ihtilaf olduğunu" ileri süren *Le Temps* başyazısı, bu ihtilafın en fazla yoğunlaştığı noktanın da dil sorununun ele alınma biçimi olduğunu söylüyor ve "Türkler" ile "Araplar"ın bu konudaki bakış açılarını, kendi yorumuna göre özetliyordu. Gazeteye göre hükümetin tezi, "Tek bir resmi dilin olması gerekir. Farklı ırklara Osmanlılık fikrinin empoze edilmesi gerekir. Türkçe bu zamana kadar hükümetin dili olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun resmi dili olması da doğaldır. Bu yüzden Araplar Türkçe öğrensinler, biz de onlara yönetici görevlerinin kapılarını daha fazla açmaktan memnuniyet duyarız" şeklindeydi. Arapların yanıtı ise şuydu: "Siz bize, yönettiklerinin dilini bilmeyen memurlar, yargıladıklarının dilini anlamayan hakimler gönderiyorsunuz. Oysa Türkiye, dil sorununun bulunduğu tek ülke değildir. Avusturya-Macaristan'da altı, İsviçre'de üç, Belçika'da iki dile izin verilmektedir. İlave olarak Arapça, İslam'ın din dilidir. Türkler Kuran'ı anlamak için Arapça okumalıdır. Nihayet, Türkçe bilmeyi nasıl tanımlayacağız? Ve bunun sınırları nereye kadar gitmelidir?" Bu tartışmaya ilave olarak "Arapların" imparatorlukta sayılarına ve değerlerine orantılı bir rol oynamayı isteme hakları olduğunu, "Türklerin" ise

³⁷⁰ Hüseyin Cahid, "Milliyet meselesi", *Tanin*, 28 Mart 1326 /10 Nisan 1910. Şükrü Ganem'in mektubunun *Le Temps* gazetesinde alıntılanan kısmında, "cebren" anlamına gelen *par force* ifadesi yoktur. Burada geçen *imposer* kelimesini yukarıda "dayatmak" diye çevirdik.

³⁷¹ Halil Emirizade, "Araplar ve Türkler", *Tanin*, 28 Mart 1326 /10 Nisan 1910.

yöneticisi oldukları siyasi rejimde bir birlik olmasını istemeye hakkı olduğunu söyleyen gazeteye göre bu iki eğilim çelişkili olsa da, uzlaşmaları mümkündür.³⁷²

Bu yazıya da bir cevap veren Hüseyin Cahid, *Le Temps* gazetesinin “Türklerin Araplara cebren Türkçeyi kabul ettirdikleri” iddiasından vazgeçip, bunu başka biçimlere soktuğunu savunuyordu. Hüseyin Cahid’in gazetede diğer ülkelerden verilen örneklere verdiği yanıt ise, tartışmayı başka bir bağlama taşıyordu:

Avusturya ve Macaristan’da altı lisan müsaade edilmiş demek, bizim memleketimizde de altı lisan müsaade etmek, yani altı lisan-ı resmi kabul etmek için bir sebep teşkil etmez. Avusturya ve Macaristan’da muhtelif lisanlar kullanılıyorsa orada bir nevi muhtariyet idaresine malik eyaletler de vardır. Bu muhtelif lisanlar oralarda kullanılır. Bir hükümet içinde isteyen altı lisandan birini kullanabilir demek, hükümet yerine Babil Kulesi dikmek demek olur.

Binaenaleyh fikrimizce Türkiye’de hükümetin birkaç lisan-ı resmisi olsun denmesi Türkiye’yi adem-i merkezîyet esasına göre birkaç parçaya taksim arzusundan başka bir şey değildir.

Daha önceki tartışmalarda olduğu gibi, mahkemelerde Türkçenin zorunlu kılınmasını yanlış bulduğunu söyleyen Hüseyin Cahid, ilginç bir şekilde Arap vilayetlerine ve diğer vilayetlere giden bütün memurların yerel dili bilmesi gerektiğini de söylüyordu; bu, bir buçuk yıl önce savunduğu argümanlarından geri adım atması demektir. Ancak Hüseyin Cahid bunu söylerken önemli bir şerh de düşüyordu: memurlarda öncelikli olarak aranması gereken şey, görevinin ehli olmalarıydı ve bölgede Arapça bilmeyen çok sayıda memurun hepsinin bir anda ve sırf bu nedenle görevden alınması halinde, yerlerine kimin getirilebileceği sorusunun yanıtı yoktu. Hüseyin Cahid Bey yazısını şu sözlerle bitirmişti:

Bugün şüphesiz ki el-sine-i mahalliyyeye vâkif memurlar ve hâkimler tamamen bulunamıyor. Fakat yavaş yavaş elbette bu noksan da telafi edilecek, memurlar lisan-ı mahalliye öğrenmeye mecbur tutulacak, yalnız Arapların değil, her unsurun ihtiyacı te’min edilecektir. Bu hakikat bu kadar aşikar iken, kimse bunun esas itibarıyla haklı olduğunu inkar etmezken, bunu bir “mesele” addetmek bizce doğru bir şey değildir. “Mesele” denilebilecek başka bir şey varsa, o başka. İzah edilirse onu da tedkik ve tenkid eyeriz.³⁷³

³⁷² “Bulletin de l’étranger: Arabes et turcs”, *Le Temps*, 15 Nisan 1910.

³⁷³ Hüseyin Cahid, “Araplar ve Türkler”, *Tanin*, 6 Nisan 1326 / 19 Nisan 1910.

Hüseyin Cahid Bey ve *Tanin* gazetesi üzerinden İttihatçıların da dahil olduğu bu tartışmaların dışında bu dönemlerde başka Arap aydınları da dil sorununu çeşitli biçimlerde ele aldılar. Bunlardan biri, 1909 yılında, henüz on sekiz yaşındayken Beyrut'ta *El-Müfid* gazetesini çıkarmaya başlayan, 1913'te Paris Kongresi'nin örgütleyicileri arasında yer alacak ve 1916 yılında Aley'de idama mahkûm edilecek olan Abdülgani el-Ureysi'ydi. Ureysi, 8 Mayıs 1911 tarihinde gazetesinde yayınladığı bir yazısında, Reşid Rıza'nın söylediğine benzer bir şekilde Araplarla Türkler arasında bir anlaşmazlık olmadığını ve süregiden tartışmaların “aile tartışması” olduğunu yazmıştı. Ureysi'ye göre basın üzerinden süren tartışmalar bir diyalog olarak görülmeliydi ve diyalogun kendileri bakımından amacı, Arapların temel taleplerinin – Arapça eğitim, yerel dili bilen yerel memurlar ve bölgeden toplanacak vergilerin bölgedeki kamu çalışmaları için kullanılması taleplerinin – yerine getirilmesiydi.³⁷⁴ Meşrutiyet'in ilanını güçlü bir şekilde desteklemiş olan Muhammed Kürd Ali ise, 1909 yılında Kahire'den Şam'a taşıdığı gazetesi *El-Muktebes*'te İttihatçıların dil politikasını birkaç farklı açıdan ele alıyordu. Kürd Ali'ye göre İttihatçıların, dış düşmanlara ve içerideki ayrılıkçılara karşı mücadelelerinde, imparatorluğun çatırdayan yapısını bir arada tutmak üzere farklı unsurlara Türk dilini tek dil olarak dayatması siyaseten anlaşılır bir durumdu, ancak bu, imparatorluğun temel ve tarihsel karakterinin terk edilmesi, hatta yadsınması anlamına geliyordu. Siyasi bakımdan Osmanlı olan Suriyeliler, imparatorluğun kuruluşundan daha eski bir kültüre sahiptiler ve onları hem tarihi kültürel miraslarına, hem de mevcut kültürel varoluşlarına bağlayan şey, dilleri olan Arapçaydı. Bu nedenle Araplara yabancı bir dilin dayatılması ve onların dillerinden koparılması, imparatorluğun geleneklerine aykırı bir durum olduğu gibi, gerçekleştirilmesi de imkansız olan bir hedefti. Bu yüzden İttihatçılar, Türkler ve Araplar arasında ciddi zararlar yaratacak bir çatışmaya sebep olmadan, bu politikadan vazgeçmeliydiler.³⁷⁵

Yine 1908 Devrimi'nin destekçileri arasında yer alan Curci Zeydan da *El-Hilal* dergisinin 3 Aralık 1909 tarihli sayısında yayınladığı bir makalesinde bu konuları ele aldı. Arapların kamu görevlerinden alınmasında herhangi türden bir

³⁷⁴ Rashid Khalidi, “Abd al-Ghani al-'Uraisi and *al-Mufid*: The press and Arab nationalism before 1914”; Buheiry, **op. cit.** içinde, s. 54.

³⁷⁵ Samir Seikaly, “Damascene intellectual life in the opening years of the 20th Century: Muhammed Kurd 'Ali and *al-Muqtabas*”; Buheiry, **op. cit.** içinde, s. 151-152.

Türk milliyetçiliğinin izlerini görmeyen Zeydan'a göre Devrim'den sonra böyle bir uygulamaya gidilmesi, yerinde bir ekonomik önlemden ibaretti: o zamana kadar, hiçbir iş yapmayan çok fazla sayıda memura boşu boşuna para ödeniyordu. Ayrıca, nesillerden beri devletin başında olan ve Avrupa'yı çok daha iyi tanıyan Türklerin, yönetim ve iktidar konusunda çok daha deneyimli olduğu kabul edilmeliydi. Zeydan, neden Arapçanın da Türkçe gibi resmi dil olması gerektiğini de anlamadığını söylüyordu. Ona göre Osmanlı Devleti'nin tek resmi dili Türkçe olmalıydı ve Arapça, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapçayı anadil olarak da, din dili olarak da kullanmayan yurttaşları için elverişli olamazdı. Zeydan her ne kadar Arapçanın resmi dil olması talebine karşı olsa da, Türkçe eğitim politikası konusunda daha orta yolcu bir duruş sergiliyor gibi görünüyordu. Ona göre Türkçenin her yerde öğretilmesi zorunlu olmalı ve kendi dillerinin ve yaygın bir şekilde öğretilen Avrupa dillerinin yanı sıra Türkçeyi de öğrenmemiş olan öğrenciler okullardan mezun olamamalıydı, ancak eğitim dili Türkçe olmamalıydı. Böyle bir uygulama Arapçaya ölümcül bir darbe indirebilir ve onu Süryanice ve Aramice gibi, gündelik hayatta kullanılmayan eski dillerin durumuna düşürebilirdi.³⁷⁶

Tüm bu anlattıklarımızdan hareketle bazı genel değerlendirmeler yapılabilir. Öncelikle, İttihatçıların 1910-1911 yıllarına kadar uyguladıkları ve merkezinde Türkçenin eğitim dili haline getirilmesinin ve mahkeme işlemleri dahil tüm resmi işlemlerde tek dil olarak kullanılmasının bulunduğu dil politikaları, uzun vadede Arapçaya zarar verme potansiyeli taşımakla birlikte, dar anlamda “Türkleştirme” anlamına gelmemektedir. Cemiyet ve dönemin hükümetleri, birkaç defa altı çizildiği gibi, 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinden hemen sonra yapılanlara benzeyen bazı düzenlemelerle, “Fransa tipi bir modern-merkezi devlet” inşa etmeye çalışıyordu ve bu açıdan bakıldığında bu uygulama, Uveysi'nin de söylediği gibi “siyaseten anlaşılır” bir durumdu. Ancak Türk unsurunu merkeze alan bir devletin taraftarı olan Hüseyin Cahid Bey'in bile teslim ettiği gibi bu politikalar, hemen hayata geçirilebilecek türden değildi.

Bu anlamıyla “prematüre” olarak adlandırılabilir olan dil politikalarının Suriyelilerde yarattığı rahatsızlıklar da “anlaşılır” niteliktedir ve kanaatimizce

³⁷⁶ Dupont, *op. cit.*, s. 600-601.

Kayalı, dil itirazlarını gündeme getiren Arapların İTC iktidarında kendi konumları sarsıldığı için yönetimden hoşnut olmayan kişiler olduğunu, bu kişilerin “alt sınıfların” gözünde siyasi sermaye kazanmak için İttihatçıların geleneksel sosyal ve siyasi normlardan uzaklaştıklarını vurguladıklarını söyleyerek ve “İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni bir Türk despotluğu gibi göstermek, Arap toplumunun rejimden çıkar sağlayamayan bazı kesimleri için, İTC hükümetine saldırmanın uygun bir yolu olmuştu” diyerek, meselenin zeminini kaydırıyor gibi görünmektedir.³⁷⁷ Önceki bölümde de vurgulandığı gibi dönemin Arap muhalefetine bir kısmını Devrim’le birlikte Abdülhamid dönemindeki ayrıcalıklarını kaybetmiş eşrafın oluşturduğu ve bu muhaliflerin zaman zaman abartılı bir şekilde İttihatçı yönetimi bir “Türk despotluğu” gibi gösterdiği doğrudur, ancak Cemiyet’in dil politikalarına yönelik tepkileri bu zeminde (ve sadece bu zeminde) okumak, Arapların bu dönemdeki rahatsızlıklarının doğru anlaşılması anlamına gelecektir. Her şeyden önce, önemli bir bölümü Türkçe bilmeyen Suriyelilerin mahkemelerde ana dillerinde savunma yapmasına ve hükümete kendi dillerinde dilekçe vermesine bile izin vermeyen bir yönetim, niyetlerinden bağımsız olarak sıradan halkın yaşamında ciddi zorluklara yol açmıştı. Suriye toplumunun eğitilmiş unsurları ise hem bu politikaları, hem de kamu görevlerine Arapça bilmeyen kişilerin getirilmesini ve dolayısıyla devletle her türlü temasın yalnızca Türkçe yapılmasıyla Arapçanın kamusal alanın dışında bırakılmasını, kendi kimliklerinin en önemli unsurlarından biri olarak gördükleri ve yarım asırdır düşünsel dünyalarında giderek büyüyen bir öneme sahip olan Arapçanın tasfiye edilmesi olarak algılıyorlardı.

Bu iki eğilim arasındaki çatışmanın bir bütün olarak “Türkler” ve “Araplar” arasında bir çatışma olmadığı aşikar olduğu gibi, bunu “iki milliyetçiliğin” çatışması olarak da görmemek ve daha ziyade, en başlarda söylendiği gibi modernleşmenin eş zamanlı iki yüzünün kısmen birbirine engel teşkil ettiğini söylemek daha yerinde olacaktır. *Le Temps* gazetesinin sözünü ettiği “uzlaşmaya” gelince, İttihatçıların bir kısmı geri adım atmaya meyilliyken, Suriyeli aydınların önemli bir bölümünün kullandığı dil ve argümanlar da böyle bir uzlaşmaya açık olduklarını göstermektedir. Ne var ki bu uzlaşmanın gerçekleşmesi için birkaç yıl daha beklemek gerekecekti.

³⁷⁷ Kayalı, **op. cit.**, s. 105.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SURIYELİ REFORMCU SİYASETİN YÜKSELİŞİ VE İTTİHATÇILAR

1908 Devrimi'ni takip eden birkaç yıllık dönemde, başta İstanbul'un izlediği dil politikası ve vilayetlere merkezden Arapça bilmeyen Türk memurların atanması olmak üzere, hayata geçirilen belli başlı politika ve uygulamaların yol açtığı görece sınırlı tartışma ve çekişmelerin ardından Suriyeli reformcu/muhafif siyaset, 1912-13 yıllarında yükselişe geçmiştir. 1912 seçimlerinde Suriye ilk defa çetin denilebilecek bir siyasi rekabete tanıklık ederken, seçimi izleyen dönemde Mısır merkezli yeni bir cemiyet olan *Lâ-Merkeziyye* Suriye'de de kayda değer düzeyde etkinlik göstermiş, Kâmil Paşa hükümeti (29 Ekim 1912 – 23 Ocak 1913) döneminde Beyrutlu siyasetçiler ve seçkinler kapsamlı bir ıslahat projesi hazırlamış, Bâb-ı Âli Baskını sonrasında bu projenin hükümet tarafından gündemden düşürülmesi üzerine ıslahat tartışmalarına bu kez Paris ev sahipliği yapmış ve bu tartışmaların gerçekleştiği kongre, “Suriye sorunu”nu uluslararası kamuoyunun gündemine taşımıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise tüm bu gelişmelere yanıt olarak baskı ve propaganda araçlarını, kucaklayıcı söylemleri ve gayrimeşrulaştırıcı söylemleri bir arada kullanmıştır. Bu bölümde tüm bu süreçler, Arap ve Suriyeli muhaliflerin de içinde yer aldığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşundan başlayarak, ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Ancak, bunlardan önce dönemin Osmanlı siyasetinde belirleyici olmuş süreçleri, ana hatlarıyla ve Araplarla olan ilişkiler bağlamında özetlemek faydalı olacaktır.

4.1. Osmanlı siyasetinde istikrarsızlık ve savaşlar dönemi

Suriyeli reformcu siyasetin yükselişe geçtiği dönem, aynı zamanda Osmanlı siyasetine istikrarsızlığın ve büyük savaşların damgasını vurduğu bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, ikisi “darbe”, biri suikast yoluyla gerçekleşen çok sayıda hükümet/sadrazam değişikliğinin yanı sıra, hem devletin sınırlarını değiştiren, hem de muhtelif unsurların yazgısını doğrudan etkileyen iki savaş yaşadı. Arka arkaya gelen Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nın Arap unsuru üzerindeki etkisi, farklı biçimlerde gerçekleşecektir.

Trablusgarp Savaşı, Kuzey Afrika’da o tarihte Osmanlı İmparatorluğu’nun denetiminde bulunan son bölge olan Libya’nın 29 Eylül 1911 günü İtalyan ordusu tarafından bombalanmasıyla başladı. İtalya, ilk saldırıdan bir gün önce Osmanlı hükümetine gönderdiği ultimatomda, Libya’daki İtalyan vatandaşlarının güvende olmadığını ileri sürmüş, bu nedenle bölgeyi işgal edeceğini bildirmiş, İstanbul hükümetinden de bölgeye, kendilerine mukavemet edilmemesi için talimat vermesini istemiş ve aksi halde 24 saat içinde savaş açacağını bildirmişti.³⁷⁸ O tarihte iktidarda olan Hakkı Paşa Kabinesi, uzun süredir beklenen bu işgalin gerçekleşmemesi için Avrupa devletleri nezdinde girişimlerde bulunup İtalyanlara bazı ekonomik imtiyazlar önerdiyse de, savaş engellenemedi. Hüseyin Cahid’in kelimeleriyle, “Bâb-ı Âli’nin haysiyet ve şeref-i memleket namına hiç de tasvip edilemeyecek bir lisan ve itidal ile İtalya ultimatomuna verdiği cevap bile İtalya hükümetince şayan-ı memnuniyet görülmeyerek Hükümet-i Seniyye’ye ilan-ı harb olunmuş”tu.³⁷⁹ Trablus ve Bingazi kısa süre içinde İtalyan askerlerinin kontrolüne geçerken, yerel Arap nüfustan binlerce kişi hayatını kaybetti. Beyrut ve İzmir limanlarının bombalanmasına da sahne olan savaş, 17 Ekim 1912 tarihinde imzalanan barış antlaşmasıyla sona erecek ve kuvvetli direnişe rağmen Libya, Osmanlı denetiminden çıkacaktı.

Söz konusu bölgenin bir Arap vilayeti olması, İstanbul yönetimiyle Arap unsuru arasındaki ilişkiler açısından oldukça önemliydi. İşgal, bütün Osmanlı Araplarını derinden etkilemiş ve özellikle Meclis içinde hükümeti acziyetle suçlayan bazı seslerin de çıkmasına yol açmış olmakla birlikte, genel olarak Araplarla hükümet ve İttihatçılar arasındaki bağları arttırmıştı. Dönemin önemli muhalif figürlerinden Abdülgani el-Ureysi, işgal karşısında yalnızca İtalyanlara karşı değil, aynı zamanda “İngiliz ve Fransız emperyalizmine” karşı da silahlı direniş çağrısı yapmış ve Trablus’un işgalinin, “öteki bölgelerin işgaline bir giriş” olacağı yönünde ikazda bulunmuştu. Ureysi’ye göre tehlike o kadar büyüktü ki, Araplar Libya’nın savunmasına katılmak için “kardeşleri olan Türklerle olan ihtilaflarını” bir tarafa bırakmalıydılar. Ureysi’ye göre “bütün Osmanlı milleti, toprağının her parçası için

³⁷⁸ Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s. 119.

³⁷⁹ Hüseyin Cahid, “İlan-ı harb”, **Tanin**, 17 Eylül 1327 / 30 Eylül 1911.

kendini feda etmeyi arzular” haldeydi.³⁸⁰ Savaş dahilinde 1912 yılının Şubat ayında Beyrut’un da bombalanması, bu şehirde sıkıyönetimin ilan edilmesine yol açarken, geniş bir nüfusun hükümetin arkasında birleşmesine de vesile oldu. Nisan ayında Çanakkale Boğazı’nın bombalanmasından sonra da, Halep’te, İngiliz Konsolosu Fontana’ya göre seksen bin kişinin katıldığı, birlik ve beraberlik temalı bir miting düzenlendi.³⁸¹ Daha sonra ise miting heyeti ve aralarında Halep Belediye Başkanı Mehmet Galip Bey ile Halep Müftüsü Er-Rüfai Muhammedü’l-İsa’nın da bulunduğu çok sayıda kişi, Meclis-i Mebusan’a bir telgraf göndererek İtalyanlarla kesinlikle barış yapılmamasını ve Trablusgarp’ta tek bir İtalyan askeri kalmayınca kadar savaşa devam edilmesini istedi.³⁸²

Trablusgarp Savaşı’nı sonlandıran barış antlaşmasının imzalanmasından birkaç gün önce, 8 Ekim 1912 günü, bu kez Balkanlar’da yeni bir savaş patlak verdi. Osmanlı Devleti bu yeni savaşta dört ayrı devletle savaşıyordu ve ağır kayıplar verecekti. Bu savaş ve arkasından gelecek olan İkinci Balkan Savaşı ile birlikte imparatorluğun Balkanlar’daki toprakları büyük ölçüde kaybedilirken, Osmanlı nüfusu, Türkler ve Arapların en büyük iki topluluğu meydana getirdiği, Müslüman ağırlıklı bir nüfus haline geldi. Savaşın Arap nüfus ve İstanbul’la ilişkiler açısından getirdiği etkiler ise birden fazla boyut taşıyordu.

Arap vilayetleri ilk dönemlerde savaştan doğrudan etkilenmese de, cepheye bu vilayetlerden de asker alındı ve ileride göreceğimiz gibi, Arapların 1913 yılında birden fazla vesileyle, askerliğin vilayet sınırları içinde yapılmasını talep etmesi, muhtemelen bu sürecin sonucuydu. Ayrıca savaş durumu, Suriye şehirlerinde olumsuz ekonomik sonuçlar da yaratmıştı. Savaşın başlamasını takiben Şam’da ekmeğin fiyatı iki hafta içinde yaklaşık yüzde 30 oranında artınca şehirde bu durumu protesto amaçlı gösteriler düzenlendi. Halep’te et stoklarına ordu için el konulması fiyatları yükseltirken, ekme fiyatlarındaki artışı protesto etmek için Vilayet Sarayı önünde toplanan kadın göstericiler güç kullanılarak dağıtıldı.³⁸³ Öte yandan savaşın uzaması ve Osmanlı Devleti’nin arka arkaya yenilgiler alması, tıpkı 1877-78’deki

³⁸⁰ *El-Müfid*, 1 Ekim 1911’den aktaran: Rashid Khalidi, “Abd al-Ghani al-’Uraisi and *Al-Mufid*: The press and Arab nationalism before 1914”; Buheiry, **op. cit.** içinde, s.57.

³⁸¹ PRO. FO 195/2429’den aktaran, Kayalı, **op. cit.** s. 134.

³⁸² **MMZC**, D:2, İS:1, C:1, İ:3, s. 17. Telgraf 16 Nisan 1328 (29 Nisan 1912) tarihlidir.

³⁸³ Kayalı, **op. cit.**, s. 145-146.

Osmanlı-Rus savaşında olduğu gibi Arap nüfus içinde Osmanlı yönetimine karşı bir düzeyde yabancılaşmaya yol açtı. 8 Kasım 1912 tarihinde Yafa'dan Londra'ya gönderilen bir İngiliz raporu, kentin atmosferini şöyle betimlemiştir:

Son Türk yenilgilerinin Yafa halkı üzerindeki etkisi halkın artık Türk hükümetini gitgide daha az sevmesi olmuştur, her yandan Türk rejiminin yıkılmaya mahkum olduğu kanısı duyulmaktadır ve bu durumda da bu bölge için olabilecek en iyi şeyin Mısır sınırının Akka'ya kadar genişletilmesi olduğu düşünülmektedir. Bu konuda hep dedikodular vardı, ancak artık pek çok Müslüman eşraf serbestçe bu fikri ifade etmektedir. Bu insanlar, imparatorluğun büyük bölümünün ayrılmasının, geriye kalan vilayetler üzerine ağır bir vergi yükü yükleyeceğinden endişe duymakta, aynı zamanda da Mısır'da olduğu gibi mülklerinin değerinin artacağını ummaktadırlar.³⁸⁴

Öte yandan aynı şehir, savaşın ilk günlerinde güçlü destek gösterilerine de tanık olmuştu. Yerel *Filistin* gazetesinin yazdığına göre 10 Ekim 1912 günü Yafa'da düzenlenen büyük gösteride “Ya onurlu bir yaşam, ya da onurlu bir ölüm” sloganları atılmış, Osmanlı ordusuna verilen tam desteğin ilan edildiği bu yürüyüşe Müslüman Arapların yanısıra yerel Hıristiyanlardan ve Yahudilerden de katılanlar olmuştu.³⁸⁵ Şehirde bir aydan daha kısa bir süre içinde, İngiliz konsolosluk raporunda betimlenen tabloya yol açacak kadar büyük bir değişimin gerçekleştiği şüpheliyse de, savaşın seyri, Arap kamuoyunun yaklaşımlarında da bazı değişimlere yol açtı. İlk günlerde Mısır basınında bile Osmanlı Devleti'ne güçlü bir destek verildiği görülürken ve Yafa'nın yanısıra başka şehirlerde de destek ve dayanışma gösterileri düzenlenirken, erken gelen yenilgi, bazı Araplarda moral bozukluğunun yanısıra İstanbul yönetimine ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne öfke duyulmasına da yol açmıştı. 1912 sonlarında ve 1913 başlarında Arap kamuoyunda yürütülen tartışmaların önemli unsurlarından biri, Balkan yenilgisi sonrasında Osmanlı yönetiminin güçlü reformlar temelinde yeniden yapılandırılmasına duyulan ihtiyaçtı.³⁸⁶ Yeni dönemde nüfusun Türk olmayan en büyük topluluğunu Araplar meydana getiriyordu ve İstanbul'daki hükümetler, bu unsuru İmparatorluk içinde tutacak politikalar geliştirmek zorundaydı.

³⁸⁴ PRO. FO. 195/2446, Hough'dan McGregor'a başlıklı belgeden aktaran: Kayalı, **op. cit.**, s. 141.

³⁸⁵ *Filistin*, 12 Ekim 1912'den aktaran: Eyal Ginio, “Making sense of the defeat in the Balkan Wars: Voices from the Arab provinces”, M. Hakan Yavuz, Isa Blumi (yay.), **War and Nationalism. The Balkan Wars, 1912-1913 and Their Sociopolitical Implications**, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013 içinde, s. 594-595.

³⁸⁶ **A.g.e.**, s. 605-614.

Diğer yandan Balkan Savaşları, İstanbul'daki istikrarsız siyasi durumu, bir “darbe” yoluyla İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine çevirecekti. Ocak ayındaki baskından önce Cemiyet, iktidardan büyük ölçüde uzaklaşmış durumdaydı. Her ne kadar, aşağıda ele alacağımız 1912 “sopalı” seçimleri sonucunda Meclis-i Mebusan'da İttihatçı ağırlıklı bir yapı oluşmuş olsa da, birkaç ay sonra muhalif Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın Halaskâr Zabitan isimli askeri oluşumun verdiği bir “ultimatom” sonrasında Sait Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kalmış ve yerine, 21 Temmuz 1912 günü, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazamlığı altında, “Büyük Kabine” olarak adlandırılan partisz bir hükümet kurulmuştu. Siyasi krize son vermesi öngörülen bu hükümeti kurmak üzere Ahmed Muhtar Paşa'yı seçen kişi, Sultan V. Mehmed'di ve Sultan'ın amacı, siyasi tarafgirliklerden uzak ve “devlet idaresinde tecrübe sahibi kişiler”den oluşan bir hükümet meydana getirmektir.³⁸⁷ Ancak hükümet öngörüldüğü gibi tarafsız hareket etmedi ve göreve başladığı günden itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hareket alanını sınırlayan bir dizi girişime imza attı. 5 Ağustos 1912 günü Selanik Mebusu Mehmed Cavid Bey, Meclis kürsüsünden yaptığı uzun bir konuşmayla hükümetin bu davranışlarını oldukça sert bir dille kınadı ve hükümete güvensizlik oyu verilmesi ve yeni bir hükümet kuruluncaya kadar Meclis'in tatil edilmesi çağrısı yaptı.³⁸⁸

Meclis tatil edilmişti; ancak yeni hükümetin kurulması 29 Ekim 1912 tarihini bulacak, bundan sonra da Meclis açılmayacak ve bu tarihte kurulan Kâmil Paşa hükümeti de İttihatçılarla bir çok noktada ters düşen bir çizgi izleyecekti. Bu ikinci hükümet değişikliğinden önce, 27 Ağustos 1912 tarihinde Beyrut'un İttihatçı valisi Hazim Bey Halep Valiliği'ne atanırken, Beyrut valiliğine Edhem Bey getirilmişti³⁸⁹ ve yeni vali, Kâmil Paşa döneminde Beyrut'ta reformcu hareketlerin faaliyetleri için önemli bir alan açacaktı.

Bu süreci tersine çeviren şey ise, 23 Ocak 1913 tarihinde Kâmil Paşa hükümetinin Balkan Savaşı'nda aciz kaldığı ve Edirne'yi teslim etmeye razı geldiği gerekçesiyle gerçekleşen hükümet darbesi oldu. Siyasi tarihe “Bâb-ı Âli Baskını” olarak geçen bu olay sonucunda İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşadığı geri düşüşlerin

³⁸⁷ Ahmad, *op. cit.*, s. 137.

³⁸⁸ MMZC, D:2, İS:1, C:1, İ:47, s. 647-654. Ayrıca bkz: “Bir celse-i tarihiye”, *Tanin*, 24 Temmuz 1328 / 6 Ağustos 1912.

³⁸⁹ BOA, BEO, 4077 / 305727, 14 Ramazan 1330 / 14 Ağustos 1328 / 27 Ağustos 1912.

ardından yeniden iktidarı ele aldı ve aşağıda göreceğimiz gibi, idari reform süreçlerini kendi kontrolünde ve merkezîyetçi yönetim anlayışıyla ters düşmeyecek şekilde sürdürme yoluna girdi. Kurulan yeni hükümetin başında bulunan Sadrazam Mahmud Şevket Paşa ise, yaklaşık beş ay sonra, 11 Haziran 1913 tarihinde düzenlenen bir suikast sonucunda hayatını kaybetti. Maktül sadrazamın yerine, Hıdiv ailesinden gelen Mısırlı bir Arap olan Said Halim Paşa getirildi ve bu karar, Hasan Kayalı'ya göre “İstanbul’un imparatorluktaiki Arap unsuruna yeni bir açıdan baktığını gösteriyordu.”³⁹⁰

1912-13 yıllarında Osmanlı Suriyesi’nde muhalif Arap siyasetinin gelişimini ve bu muhalif siyasetin nitelik ve taleplerini ele alırken, burada temel çerçevesini çizdiğimiz geniş siyasi bağlamın ihmal edildiği her değerlendirme eksik kalacaktır. Arap siyaseti hiçbir zaman geniş Osmanlı siyasetinden bağımsız olmadığı gibi, özel olarak bu dönemde bir çok bakımdan, geniş Osmanlı muhalefetinin de bir parçası olarak gelişmiştir. Bunun en belirgin olduğu süreç ise, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın siyaset sahnesine çıkışı ve 1912 yılının ilk aylarına yayılan seçim süreci olmuştur.

4.2. 1912 Seçim Süreci

4.2.1. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Araplar

Birinci Devre Meclis-i Mebusan’da bulunan Arap grubunun Meclis içindeki örgütlenme girişimleri, ikinci bölümde ele alınmıştır. Başarısız olan “Arap fırkası” girişimi ve 1909 sonlarında kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası deneyiminden sonra 1911 yılının sonbahar aylarında muhalif Suriyeli ve Arap mebuslar yeni bir örgütlenme zemini elde ettiler. Kasım ayında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF), yeni dönemde, Meclis içindeki ve dışındaki tüm muhalif unsurlar için, günümüzün deyimiyle “çatı partisi” işlevi görecekti.

Merkezi İstanbul Şehzadebaşı’nda bulunan Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın programı ve kuruluş beyannamesi 8 Teşrinisani 1327 (21 Kasım 1911) tarihinde Mahir Said, Kemal Midhat, Hüseyin Siret ve Rıza Nur’dan oluşan bir heyet

³⁹⁰ Kayalı, **op. cit.**, s. 155. Sonraki bölümün başında Said Halim Paşa’nın Sadrazamlık görevine getirilmesi süreci biraz daha detaylı olarak ele alınacak, ayrıca Balkan Savaşları’nın Araplar üzerindeki fiili etkilerinin yanısıra, savaş sonrasında İttihatçıların Arap siyasetini etkileyen “ideolojik dönüşüm” de değinilecektir.

tarafından İstanbul Valisi Emin Bey'e verildi.³⁹¹ Meclis'teki muhalif Arap mebuslardan Şükrü el-Aseli yeni fırkanın meclis-i idare âzâsı, Abdülhamid el-Zehravi de merkez idare heyeti âzâsı arasındaydı.³⁹² Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluşu üzerine fırka merkezine gelen altı tebrik telgrafından ikisi Suriye'dendi.³⁹³

Bir dizi farklı muhalefet unsurunu kendi bünyesinde toplaması, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı bir çok açıdan güçlü kılıyor olsa da, aynı zamanda fırkaya eklektik denilebilecek bir nitelik de veriyordu. Filibeli Ahmed Hilmi Bey, fırkanın kuruluşundan yaklaşık bir yıl sonra bu eğreti birlikteliği, “Fırkada Sadık Bey ve taraftarları, yani İslami siyaset yanlıları, Lütfi Fikri, Mahir Said, Rıza ve Tefvik Beyler gibi hür düşünürler, irticai fikirleri besleyen medreseli siyaset taraftarları, dinsizlikte meşhur bazı zevat, mutediller ve müfsitler ve bir de milliyetperverler bulunmakta idi” sözleriyle tanımlayacaktı.³⁹⁴ Kuruluşu izleyen dönemlerde bu “itilafta” çatırdamalar meydana gelecek, fırkanın Arap siyasetinde belirleyici olan Lütfi Fikri Bey de dahil olmak üzere, “liberal” olarak tanımlanabilecek pek çok kişi fırkadan ayrılacak ve kısa denilebilecek bir süre içinde fırkaya, artan oranda muhafazakâr ve otoriter eğilimler hakim olacaktı.

Kasım 1911'deki kuruluş döneminde ise Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başlıca prensipleri, liberalizm, adem-i merkezîyetçilik ve muhtelif unsurların eşitliği idi. Fırka programının en başında fırkanın kuruluş maksadı, “her türlü vasıta-i kanuniyye ile Memâlik-i Osmaniyye'de Meşrutiyet-i hakikiyyenin temin-i cereyanına, anâsır-ı muhtelif-i Osmaniyye arasında – her unsurun hayat-ı içtimaiyye ve faaliyet-i tabiiyyesi mahfuz kalmak üzere – hakiki bir vahdet-i siyasiyye tesisine ve Vatan-ı Osmaniyye'nin dâhar olduğu mehâlikin ve avâmilinin izalesi ile Osmanlı saltanatının temin-i âtisine çalışmak” olarak tanımlanmıştı.³⁹⁵ Fırka programının on yedinci maddesi ise, muhtelif anasıra yaklaşımı şu şekilde özetliyordu:

³⁹¹ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990, s. 48.

³⁹² **Ibid.**

³⁹³ Tunaya, **op. cit.**, s. 297-298.

³⁹⁴ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Muhalefetin İflası: İtilaf ve Hürriyet Fırkası**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, s. 38-39.

³⁹⁵ Tunaya, **op. cit.**, s. 287.

Millet-i Osmaniyyeyi teşkil eden anâsır ve edyân-ı muhtelif ashâbından her birinin vahdet-i Osmaniyyeyi haleldâr etmemek şartıyla dini, edebi, ilmi ve iktisadi mesai-i müştereke veya münferide sarf etmeleri ve bu maksadla kendi mezheb ve kavmiyetlerine has her türlü müessesât-ı ilmiyye ve iktisadiyye teşkil eylemeleri serbesttir. Her kavim mensub olduğu dinin menafiine – akvâm ve edyân-ı sairenin hukuk-ı mütesaviyyesine taarruz etmemek şartıyla – bilâ-mâni hizmet edebilir. Hükümet-i Osmaniyye'nin bu türlü teşebbüsâta karşı ittihaz edeceği hatt-ı hareket hiçbir kavim ve unsurun diğerinin hukukuna tecavüz etmemesi ve bilhassa vahdet-i Osmaniyye maksad-ı aksâsını ihlal edecek harekâtta bulunmamasına dikkat etmekle beraber anâsır ve akvâm-ı muhtelifenin kâffesine bilâ-tefrik ü istisnâ muâvenet-i mümkin-i kanuniyyeyi seyyânen ifâdan ibarettir.³⁹⁶

HİF programının “Siyaset-i Dahiliye” kısmı ise, önerilen adem-i merkeziyetçi yönetim tarzını ayrıntılı şekilde ortaya koyuyordu. Yirmi dokuzuncu madde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün kısımlarının siyasi idarede merkeze bağlı olduğunu, ancak bazı vilayetlerin kendi özgünlüklerini dikkate alan özel kanunlarla yönetilmesi gerektiğini belirtiyordu. Otuzuncu maddeye göre vilayetlerin idaresi, tevsi-i mezuniyet ve vazifelerin paylaşılması ilkesine göre yürütülecek, maarif, nafia, ziraat, ticaret ve sanayi alanlarının bütün Osmanlı devletini ilgilendiren hususları dışındaki bütün işler yerel yönetim tarafından yürütülecekti. Sonraki üç madde, nüfusu iki binden az ve on binden çok olmayacak şekilde nahiyelerin kurulmasını öngörüyor ve bu nahiyelerin nasıl idare olunacağını tarif ediyor, bunu izleyen maddelerde sancak, liva ve vilayetler temelinde yeni bir idari yapılanma öngörülüyordu. Kırk üçüncü maddeye göre her vilayetin kendine mahsus işleri için seçim yoluyla iş başına gelen bir meclis-i umumisi ve bu meclislerin kendilerine ait birer bütçesi olacaktı. Kırk beşinci maddeye göre bu meclis-i umumiye vali başkanlık edecek, kırk altıncı maddeye göre ise vali, birlikte çalışacağı memurları kendisi belirleyecekti (bir başka deyişle, bu memurlar İstanbul'dan atanmayacaktı). Ellinci madde ise bütün memurların seçilmesi, tayin edilmesi ve hakları konusunda yeni bir kanun çıkarılmasını öngörüyordu.³⁹⁷

Anlarında Hürriyet ve İtilaf programının “tamamiyle liberal” olduğunu söyleyen Rıza Nur, “o vakitki ahval ve vaziyete göre” fikirlerinin “memleketin bütün anâsırını – kendi arzularına göre müsâadât-ı idariyye ve ictimaiyye vererek – bir bayrak altında toplamak ve devlete sadık kılmak” ve “Türk devletini anâsır-ı

³⁹⁶ A.g.e., s. 289-290.

³⁹⁷ A.g.e., s. 291-293.

muhtelifeden mürekkeb bir Osmanlı İmparatorluğu tarzında müsavat ve meşrutiyet, hem de demokrasi esasları üzerine idare etmek” olduğunu söyler.³⁹⁸ Burada ayırt edici nokta, farklı unsurlara “kendi arzularına göre müsâadât-ı idariyye ve ictimaiyye” verilmesinin vaat edilmesiydi. Bir başka deyişle İtilafçıların çizgisinin İttihatçıların çizgisinden ayrıldığı esas noktalardan biri, muhtelif unsurların birliğinin ve eşitliğinin hangi zemin üzerinde sağlanacağı hususuydu. Daha önceki kısımlarda da gördüğümüz gibi İttihatçılar bu birliği sağlamanın yegâne yolunun güçlü bir merkezi devlet inşasından geçtiğini düşünüyor ve farklı unsurların kimliklerinin ve özgünlüklerinin öne çıkmasını, bu birliğin önünde tehdit olarak görüyorlardı. İtilafçılar ise tersine, programdaki ifadeyle “vahdet-i Osmaniyyeyi haleldâr etmemek şartıyla” muhtelif unsurların kendi özgünlüklerinin öne çıkarılmasını, kendi kurumlarını hayata geçirmesini teşvik ediyordu ve bu, yerel yönetimlerin güçlendirilmesinin ve adem-i merkeziyet programının savunulmasıyla pekiştiriliyordu. Fırkanın kurulmasını önceleyen dönemlerde kendi özgün taleplerini giderek artan bir düzeyde ifade etmeye başlamış olan bazı Arapların tam da bu nedenlerle HİF içinde yer alması son derece doğaldı. Yeni fırka, “muhalefetin birleşerek güçlenmesi” olanağını sunmanın ötesinde, muhalif Arapların talep ve söylemleriyle örtüşen talepler ve söylemlerle ortaya çıkmıştı.

Fırkanın kurulmasından kısa süre sonra, 11 Aralık 1911 tarihinde düzenlenen İstanbul ara seçimi, hem İtilafçıların kayda değer bir desteğe sahip olduğunu gösterecek, hem de fırkanın Meclis dışında kalmasıyla sonuçlanacak olan 1912 erken seçimine giden süreci başlatacaktı. Seçime, kendisi de Nisan 1910’daki ara seçimle İstanbul mebusu olmuş Rıfat Paşa’nın Londra Büyükelçiliği’ne atanması üzerine gidilmişti. İttihatçıların fazla önem vermediği anlaşılın³⁹⁹ seçimde 391 ikinci seçmenden 196’sı eski Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa’nın oğlu Tahir Hayrettin’e oy vermiş, bir başka deyişle İtilafçıların adayı Tahir Hayrettin, İttihatçıların adayı Dâhiliye Nazırı Memduh Bey’i bir oy farkla yenilgiye uğratmıştı. Hüseyin Cahid Bey, seçimlerin hemen akabinde İttihat ve Terakki’nin yenilgisi için “müteessir ve

³⁹⁸ Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, İstanbul: Kitabevi, 1996, s. 27.

³⁹⁹ Hüseyin Cahid Bey seçimden sonra yaptığı değerlendirmelerden birinde neticeyi Ezop’un meşhur masalına benzetmişti: Seçimi kaybetmeleri, bir-iki sıçrayışta hedefe ulaşış yarışı kazanacağından kesinlikle emin olan ve bu yüzden aşırı rahat davranan tavşanın, ağır fakat daimi bir çaba ile yol alan kaplumbağaya yenilmesine benziyordu. Bkz: Hüseyin Cahid, “Tavşan ile kaplumbağanın hikayesi”, **Tanin**, 1 Kanunuevvel 1327 / 14 Kanunuevvel 1911.

me'yus olacak bir şey görmüyoruz" demiş,⁴⁰⁰ Mehmed Cavid Bey ise günlüğüne, bu olayın Cemiyet'in ilk yenilgisi olduğunu ve 31 Mart'tan beri kendisini bu kadar etkileyen başka bir olay olmadığını yazmıştı.⁴⁰¹ Sürecin sonraki evreleri, İttihatçılar arasında yaygın olan eğilimin ikincisi olduğunu gösterecekti. Nitekim, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın örgütlenerek 1912 yılının sonbahar aylarında yapılacak seçimde büyük bir zafer kazanmasını engellemek için alelacele erken seçime gidilecek, ilave olarak Cemiyet, buna anayasal zemin sağlamak için, 1909'da kendilerinin getirdiği ve Sultan'ın Meclis'i feshetme yetkisini büyük ölçüde ortadan kaldıran 35. madde değişikliğini tersine çevirmeyi dahi gündeme getirecekti.

Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinin, sözünü ettiğimiz değişiklikten önce, 1877 yılındaki ilk hali, Hükümet ile Meclis-i Mebusan arasında ihtilafların vuku bulması halinde Padişah'a Meclis'i feshetme yetkisi veriyordu. 1909 yılının Ağustos ayında çıkarılan "7 Zilhicce 1293 tarihli Kanun-ı Esasinin bazı mevadd-ı muaddelesine dair kanun" kapsamında getirilen yeni hüküm ise, ihtilaf halinde hükümetin Meclis'in iradesine tabi olmasını veya istifaya etmesini, feshin ancak ikinci hükümetle de Meclis arasında ihtilaf olması halinde gerçekleşmesini öngörüyor ve nihai durumda yine Meclis'in iradesini üstün tutuyordu:

Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf vukuunda vükela re'yinde ısrar edip de mebusan canibinden katıyyen ve mükerreren reddedildiği halde vükela ya mebusanın kararını kabule veya istifaya mecburdur. İstifa takdirinde yeni gelen Heyet-i Vükela heyet-i sabıkanın fikrinde ısrar eder ve Meclis esbab-ı mucibe beyaniyle yine reddederse yedinci madde mucibince intihabata başlanılmak üzere Zat-ı Hazret-i Padişahî Meclis'i feshedebilir, fakat heyet-i cedide-i mebusan evvelki heyetin re'yinde sebat ve ısrar eder ise Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır.⁴⁰²

16 Aralık 1911 günü, yani İstanbul ara seçiminden sadece beş gün sonra Meclis-i Mebusan'a, Sadrazam Sait Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım ve dokuz nazırın imzasını taşıyan ve maddenin bazı açılardan eski haline benzeyen bir şekilde değiştirilmesini teklif eden bir tezkire sunuldu. Metin okunur okunmaz Meclis sıralarından "93'te olduğu gibi" (Mahir Sait Bey) ve "müellifi birdir" (Rıza Nur Bey)

⁴⁰⁰ Hüseyin Cahid, "İstanbul intihabatı", **Tanin**, 30 Teşrinisani 1327 / 13 Kanunuevvel 1911.

⁴⁰¹ Ahmad, **op. cit.**, s. 128.

⁴⁰² **Düştur**, İkinci Tertip, Cilt 1, s. 641.

sesleri yükselmeye başlamıştı.⁴⁰³ Değişikliğin hükümet tarafından açıklanan gerekçesi, Meclis ve hükümet arasında bir ihtilaf meydana geldiğinde bir hakeme ihtiyaç duyulduğu ve bu hakemin de ancak “hükümdar ve millet” olabileceği şeklindeydi.⁴⁰⁴

Hükümet tezkiresi, söz konusu değişikliğin “müsta’celen” yapılmasını istiyordu, ancak neden böyle acil bir ihtiyacın olduğuna dair bir açıklama yapmıyordu. Buna dair ilk tepkiyi veren, Dersim Mebusu Lütü Fikri Bey oldu: “hiçbir müsta’celiyet görmediğini” söyleyen Lütü Fikri, işin “esbab-ı hakikiyyesinin” İttihatçıların “Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın tevessüünden telaş etmeleri” olduğunu söylüyordu.⁴⁰⁵ Üstelik bu telaşın meclisin feshiyle sonuçlanacağı yönünde de ciddi kaygılar vardı. Nitekim iki gün sonraki oturumda da Elbasan Mebusu Ali Bey ve beraberindeki on dört Arnavut mebus, kanunla ilgili tartışmaların Meclis’in feshiyle sonuçlanabileceğinden büyük bir endişe duyduklarını ifade eden bir takrir sundu.⁴⁰⁶

Gergin bir ortamda devam eden oturumlardaki tartışmalara, Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi Arap mebuslar da katıldı. Şam mebusu Şefik el-Müeyyed ve Beyrut mebusu Rıza es-Sulh, tartışmalar sırasında sıklıkla sandalyelerinden konuşarak, kurulan mizansene tepki gösterdiler.⁴⁰⁷ Muhalif Arap mebuslar adına kürsüden konuşan tek kişi ise, Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi oldu. 27 Kanunuevvel 1327 (9 Ocak 1912) günü yaptığı konuşmasında, memleketin zaten buhran içinde olduğunu, 35. madde tartışmalarının da buhranı derinleştirdiğini söyleyen Zehravi, Eylül ayında başlamış olan İtalya saldırısı nedeniyle Trablusgarp’ın “elden gittiğine” de değiniyor ve Arap kavminin “kanlı gözyaşları döktüğünü” vurguluyordu. Devletin acz içinde olduğunu savunan Zehravi’ye göre, devlet bu hale gelince “tâbileri olan

⁴⁰³ MMZC, D: 1, İS: 4, İ: 25, C:2, s. 201. Söz konusu tezkirede sunulan metin şu şekildeydi: “Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf vukuunda, Vükela reyinde ısrar edip Mebusan canibinden katiyyen ve mükerreren reddedildiği halde Vükelanın tebdili veyahut üç ay zarfında müceddeden intihab olunmak ve bir sene-i içtimaiyede birden ziyade fesh edilememek üzere Heyet-i Mebusan’ın feshi ve hal-i harpte Meclis-i Umumi’nin muvakkaten tatili, hukuk-ı Hazret-i Padişahi’ dendir.”

⁴⁰⁴ MMZC, D:1, İS:4, İ:25, C:2, s. 202-203.

⁴⁰⁵ MMZC, D:1, İS:4, İ:25, C:2, s. 210.

⁴⁰⁶ MMZC, D:1, İS:4, İ:26, C:2, s. 219-220.

⁴⁰⁷ Özellikle Şefik el-Müeyyed, hükümet adına yapılan hemen hemen tüm konuşmalara müdahale etmiş, zaman zaman tepkilerini sertleştirmiş, örneğin Sait Paşa’nın değişiklik taslağını savunduğu konuşmada hükümeti “sebeb-i fitne” olmakla itham etmiş (MMZC, D:1, İS:4, İ:25, C:2, s. 206), başka bir tartışma sırasında mevcut yönetimi “oligarşi” olarak adlandırmıştı (MMZC, D:1, İS:4, İ:37, C:2, s. 499).

milletlerin ve kavimlerin” de ümitleri kesilmişti. Tartışma ve oylamanın sonucu ne olursa olsun Meclis’in dağılacağını söyleyen Zehravi ilginç bir şekilde, teklifi kabul etmemelerinin nedenini “Zat-ı Hazreti Padişahi’nin hukukunu muhafaza etmek” olarak tanımlamıştı.⁴⁰⁸ Bir başka deyişle, HİF’in Meclis içindeki varlığıyla ilgili bir siyasi manevranın orta yerinde, her iki taraf da, Padişah’ın hakları ve yetkilerinden söz eden argümanların arkasında duruyordu. İlave olarak Abdülhamid el-Zehravi, konuşmasının devamında İttihatçıların gurura daldıklarını “ve zerre kadar ekalliyete atf-ı nazar-ı ehemmiyet etmediklerini” söylemiş ve hemen arkasından Mentеше Mebusu Halil Bey’in tepkisini çekecek olan şu sözleri de sarf etmişti:

Halbuki ekalliyet kimlerden müteşekkildir? Yine onlar gibi muhterem zatlardan mürekkeptir. Yine Türk, Arap, Arnavut, Rum, Ermeni vatandaşlardan mürekkeptir. Üç sene evvel ekalliyet, Türk olmayan arkadaşlardan müteşekkil olduğu zaman bunlar bir tek âmâl-i hasise takip ediyorlar deniliyordu. Muhterem arkadaşlar ne dersiniz? Bugün muarızların ekseriyetini teşkil eden Türk unsurudur, buna ne dersiniz?⁴⁰⁹

Meclis’te günler boyunca devam eden tartışmalardan sonra 31 Kanunuevvel günü, altında 18 mebusun imzasının bulunduğu “kifayet-i müzakere” tavrı verildi ve tavrı, 87 red oyuna karşı 140 oyla kabul edildi. Hemen arkasından ise kanun değişikliğine ilişkin oylamaya geçildi. Ancak tam da muhaliflerin öngördüğü gibi, oylamanın sonucu ne olursa olsun nihai sonuç aynı olacaktı, zira İttihatçılar, Meclis’in feshedilmesini ve seçimlerin yenilenmesini garanti altına almak için kötü bir oyuna başvurmuşlardı. Sait Paşa’nın, tezkirenin Meclis-i Mebusan’a getirildiği gün “obstrüksiyon yapılmamasını” istemesine rağmen, Hürriyet ve İtilaf Fırkası mebusları 17 Kanunuevvel 1327 (30 Aralık 1911) günü yapılan oturuma katılmamışlardı. İTC bu adıma, hükümeti dağıtarak karşılık vermiş, ancak hemen sonrasında, yine Sait Paşa’nın sadrazamlığında yeni bir hükümet kurulmuştu. Taktik manevranın amacı belliydi: 35. madde değişmese bile, maddenin mevcut halinde Meclis hükümetin istemini reddettiğinde yeni bir hükümetin kurulması ve bu hükümetin de aynı ısrarı sürdürmesi gerekiyordu; Meclis bu istemi ikinci kez reddettiğinde ise fesih kararı çıkacaktı. Şu durumda layihanın reddedilmesi, Meclis’ten gelen “ikinci red” sayılacaktı. Muhalefet bu taktik hileye cevaben, kurulan “yeni” hükümetin gerçekten yeniyse programını okuyup güvenoyu istemesi

⁴⁰⁸ MMZC, D:1, İS:4, İ:34, C:2, s. 401-402.

⁴⁰⁹ MMZC, D:1, İS:4, İ:34, C:2, s. 403.

gerektiğini söylese de, İttihatçıların cevabı, Sadrazam değişmediğine göre yeniden güven oylamasına gerek olmadığı oldu.⁴¹⁰

Rumi 1327 yılının son gününde yapılan oylamada, maddenin tadiline dair layihaya 124 kabul, 105 red oyu, 4 de çekimser oy çıktı. Böylece Meclis çoğunluğu tadilden yana oy kullansa da, Anayasa değişikliği için gerekli üçte ikilik çoğunluk sağlanamadığından layiha, Hürriyet ve İtilaf sandalyelerinden gelen alkış sesleri arasında reddedildi. Ancak alkış seslerine “şimdi feshi görelim” sesleri de karışmıştı.⁴¹¹ Nitekim beklenen sonuç gerçekleşti ve Meclis-i Âyân’da, alenen ihlal edilen Kanun-ı Esasi’nin 7. maddesine dayanarak fesih kararı alındı. Sultan Mehmed Reşad’ın bunun üzerine yayınladığı, Meclis’in feshine ve seçimlerin üç ay içinde yapılmasına dair irade-i seniyye, 5 Kanunusani 1327 (18 Ocak 1912) günü Meclis-i Mebusan’da okundu. Ülke, “müsta’celen” alınan bir kararla yeni bir seçim sürecine giriyordu.

4.2.2. Suriye’de seçim: baskı, propaganda, kutuplaşma

Her ne kadar 1912 seçimlerinin Suriye ayağı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin mutlak zaferiyle sonuçlanacak olsa da, seçim ayları sandıktan çıkacak sonuçlara paralel olmayan bir kutuplaşma düzeyine tanık olmuştu. Suriye’nin bütün büyük şehirlerinde İttihatçılar ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı destekleyen muhalif ve adem-i merkezîyetçi Araplar arasında çetin bir propaganda savaşı yaşandı. Arap seçkinlerinin kayda değer bir kısmı, somut öneri ve projelerden bağımsız olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nda ifadesini bulan muhalefet kanalına angaje olmuş gibi görünüyordu. Ancak bu angajman, ikinci seçmenler arasında yeterince karşılık ve destek bulamadı.

Siyasi literatüre “sopalı seçim” olarak geçen 1912 seçimlerindeki baskının küçümsenemeyecek boyutlarda olduğu doğrudur ve bu baskının sonuçlar üzerinde belli bir etkisinin olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de, seçim süreci boyunca valilik ve dini görevler dâhil pek çok göreve Cemiyet üyesi kişilerin atanmasından

⁴¹⁰ Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni izleyen anayasa değişiklikleri”; Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (yay.), **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010 içinde, s. 105-106.

⁴¹¹ MMZC, D:1, İS:4, İ:37, C:2, s. 504.

camilerde siyasi konuların konuşulmasının yasaklanmasına, dernek kurma ve propaganda özgürlüklerinin kısıtlanmasından vilayet seçim bölgelerinin keyfi şekilde yeniden tanımlanmasına kadar, iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lehine olacak manevralara ve baskı yöntemlerine yoğun bir şekilde başvurulmuştu.⁴¹² Özel olarak Suriye'de ise, Şubat sonlarında başlayıp, Mart ayında yoğunlaşacak şekilde, hükümet yetkililerinin seçim kampanyalarına dolaylı ve doğrudan müdahalede bulunduğu, seçmenlere karşı baskı, gözdağı ve tehdit uygulamalarına başvurulduğu, seçim rüşvetlerinin verildiği ve sınırlı da olsa fizik şiddet olaylarının yaşandığı yönünde tepkiler dile getirilir hale gelmişti. Halep, Beyrut ve Kudüs'te müdahaleler şehir merkezlerinde görece sınırlı kalıp esasen taşraya yoğunlaşırken, Şam'da "vilayetten tek bir İtilafçının bile seçilmesine izin vermeyeceğini" söylediği iddia edilen Vali Nazım Paşa'nın müdahaleleri, kentte protesto gösterilerine neden olmuştu. Şam'da uygulanan baskı yöntemlerinin arasında kayıtlardan bazı seçmenlerin isimlerinin silinmesi, oy pusulalarının kaybolması ve hatta "elinde bir tabanca sallayan hükümet yanlısı bir subayın" İtilafçı bir adaya saldırması da bulunuyordu.⁴¹³ *El-Müfid* gazetesi ise, henüz seçim kampanyaları başlamamışken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçimleri kazanmak için güç kullanacağını öngörmüştü; gazetenin iddiasına göre böyle bir baskı bölgede ayaklanmaya yol açacak, hatta bu durumun sonucunda bir yabancı müdahalesi bile gelebilecekti.⁴¹⁴ Öte yandan seçimlerin tamamlanmasından yaklaşık altı ay sonra, Ahmed Muhtar Paşa Hükümeti döneminde, aralarında *El-Muktebes* gazetesi müdürü Ahmed (Muhammed) Kürd Ali'nin de olduğu on beş kişi Dahiliye Nezareti'ne bir telgraf göndererek seçim sürecinde Suriye'de bazı memurların görevlerini kötüye kullandığını söyleyerek, Şam Valisi ve muhaberat müdürü de dâhil olmak üzere bazı önemli memurlar hakkında kanuni işlem yapılmasını talep edecek, Dahiliye Nezareti de bunun üzerine bir tahkikat başlatacaktı.⁴¹⁵

Seçim sürecinde muhalif gazeteler de çeşitli şekillerde baskı altına alınmıştı.⁴¹⁶ Bununla birlikte sözünü ettiğimiz *El-Müfid* ve *El-Muktebes* gibi bazı

⁴¹² Kayalı, **op. cit.**, s. 131.

⁴¹³ Rashid Ismail Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 16, Sayı 4 (Kasım 1984), s. 468-469.

⁴¹⁴ **A.g.m.**, s. 463.

⁴¹⁵ **BOA**, DH. MTV. 36 / 100, 13 Şevval 1330 / 12 Eylül 1328 / 25 Eylül 1912.

⁴¹⁶ Başta Lütfi Fikri Bey'in çıkardığı gazeteler olmak üzere muhalif yayınlar sık sık kapatılırken, seçim sürecinin orta yerinde, 16 Mart 1912 tarihinde Matbuat Kanunu'nda da bir değişiklik yapılmış

yerel Arap gazeteleri muhalefete tam destek veriyordu. Ancak bu iki gazetenin yayınlandığı Beyrut ve Şam dışındaki eşraftan muhalefete kayda değer bir destek gelmiyordu ve genel tablo itibariyle Arap vilayetlerindeki kamuoyu iki parti arasında bölünmüş gibi görünüyordu.⁴¹⁷ *Filistin* gazetesi ise kamuoyundaki hararetle tartışmalara karşın seçimin beyhude olduğunu ileri sürüyordu. Gazetenin 15 Şubat 1912 tarihli nüshasında çıkan bir makale, ülkenin geleceğini kimin temsil edeceğine karar verecek olanın sınırlı sayıdaki ikinci seçmenin şahsi temayülleri olduğunu savunacak ve “Seçim kampanyalarını yöneten kimseler siyasi gerçekliği ciddi bir şekilde düşünecek olsaydı, kendi konuşmalarının, beyanlarının, manifestolarının ve basında çıkan makalelerinin suya yazı yazmaktan başka bir şey olmadığını kolayca fark ederlerdi” ifadelerini kullanacaktı.⁴¹⁸

Seçim sürecinde Suriye’de yaşanan siyasi rekabet esas olarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Suriye’nin başlıca şehirlerine yönelik dokuz günlük bir seçim turu düzenlemesiyle başladı. Şubat ayının ortalarına kadar devam eden bölge turuna Şam Mebusu Şükrü el-Aseli, Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi ve Beyrut Vilayeti’ni temsilen Kamil el-Esad Bey de katılmıştı. Heyetin başındaki kişi ve kampanyanın baş hatibi ise, oldukça erken tarihlerde “Suriye sorunu”na çözüm olarak “Türk-Arap İmparatorluğu” fikrini savunan, ancak kendisi bu bölgeden değil, bir önceki dönemde olduğu gibi yine Dersim’den aday olan, iyi düzeyde Arapça bilmediği için konuşmaları Şükrü el-Aseli tarafından Arapçaya çevrilecek olan Lütfi Fikri’ydi.⁴¹⁹

Lütfi Fikri Bey, 7 Şubat 1912 günü Beyrut’a vardı ve kendi gazetesinin yazdığına göre burada “gerek matbuat ve gerek ahali tarafından hararetle istikbal

ve kapatılan gazetelerin yeniden açılmasını zorlaştırmak amacıyla gazete imtiyazı için 500 lira teminat akçesi zorunluluğu getirilmişti; bkz. Demir, **op. cit.**, s. 268.

⁴¹⁷ Kayalı, **op. cit.**, s. 132.

⁴¹⁸ **Filistin**, Sayı 115, 15 Şubat 1912’den aktaran: Mahmoud Yazbak, “Osmanlı’nın son döneminde Filistin’de seçimler: Siyasi temsilde başlangıç alıştırılmaları”; Ben Bassat – Ginio, **op. cit.** içinde, s. 44.

⁴¹⁹ Lütfi Fikri’nin “Türk-Arap İmparatorluğu” projesine dair kamuoyuna yönelik beyanatu yoktur. Bilakis, günlüğünün 5 Nisan 1913 tarihli sayfasına “Türk-Arap İmparatorluğu’na müesses ‘düalizm’” projesini savunuyor olmakla birlikte bunu “sır gibi sakladığını” yazmıştı. Dersim mebusunun günlüğüne bunu yazmasının nedeni ise, iddiaya göre iki gün öncesinde Talat Bey’in laf arasında “Bazılarımız, mesela Cahit Bey ifratta ileri gidiyor. Avusturya-Macaristan’da olduğu gibi bizde de bir ‘düalite’ fikrini, bir Türk-Arap imparatorluğunu kabul ediyor, ‘Arapların da ayrıca Meclis-i Mebusan’ı olsun’ diyor” demesiydi. Lütfi Fikri, hiç görüşmediği Cahit Bey’le aynı fikri savunmasını ise bu fikrin “zamanının gelmesine” bağlıyordu. Bkz: Yücel Demirel, (haz.), **Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey’in Günlüğü: “Daima Muhalefet”**, İstanbul: Arma Yayınları, 1991, s. 65.

edildi".⁴²⁰ Kendisini coşkuyla karşılayan kişilerin arasında Beyrut ulema ve eşrafından kişiler de vardı. *El İttihadü'l-Osmani* gazetesi müdürü Şeyh Ahmed Efendi'nin *Teminat* gazetesine gönderdiği telgrafta ise, Lütfi Fikri Bey'in konferansının "fevkalade hararetle alkışlandığı", binlerce kişinin katıldığı, halkın "Lütfi Fikri Bey'i omuzları üzerinde taşıdığı" ve "hakkındaki ihtiram ve teveccühü bu surette ibraz ettiği" bildirilmişti.⁴²¹

Şeyh Ahmed Efendi'nin sözünü ettiği konferansta (mitingde) Lütfi Fikri, "İttihad-ı Osmaniyye" siyasetinden söz etmiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası programının uygulanması halinde bütün unsurlar arasındaki bağların daha da güçleneceğini ve vatanın selametinin de bu noktada olduğunu anlatmıştı. Konuşmasında, devam eden Trablusgarp savaşına da değinen Lütfi Fikri, savaşın başladığı sırada görevde olan Hakkı Paşa Hükümeti'nin (12 Ocak 1910 – 30 Eylül 1911) ihmallerinden bahsettiği sırada orada bulunan sivil bir memur Hakkı Paşa'yı savunmak üzere müdahale etmeye kalkıştığında, İtilafçı basına göre "son derece galeyanda olan ahali", "*Fel-yeskut Hakkı Paşa vel-yahya Lütfi Fikri*" ("Kahrolsun Hakkı Paşa, yaşasın Lütfi Fikri") şeklinde sloganlar atmıştı. Konferansın sonunda da halk hem Lütfi Fikri hem de ona tercümanlık yapan Şükrü el-Aseli lehine slogan atmış, ayrıca Beyrutlu bir Ermeni Lütfi Fikri Bey'e "Ermeniler adına" teşekkür etmişti.⁴²²

Lütfi Fikri Beyrut'tan iki gün sonra gittiği Şam'da da "fevkalade parlak bir surette istikbal edildi".⁴²³ Şam'da "Millet Bahçesi"nde benzer içerikli bir konferans veren Lütfi Fikri, gezisinin sonraki ayaklarında da istasyonlarda coşkulu şekilde karşılandı, eşrafla bir araya geldi ve onuruna verilen ziyafetlere katıldı.⁴²⁴ Halep'e vardığında ise bir karşı gösteriyle karşılaştı: yine kendi gazetesinin ifadelerine göre, halkın "coşkulu karşılamaları" arasında "bir-iki muarız ayak takımından yirmi-otuz kişi nümayiş yapmak için getirilmişse de" İtilafçılar buna mani oldular ve Lütfi Fikri Bey'in Haleplilerle buluşması gerçekleşebildi.⁴²⁵ Bu gerginliğin ardından, sabık

⁴²⁰ "Lütfi Fikri Bey Beyrut'ta", **Teminat**, 27 Kanunusani 1327 / 9 Şubat 1912.

⁴²¹ "Lütfi Fikri Bey", **Teminat**, 1 Şubat 1327 / 14 Şubat 1912.

⁴²² "Lütfi Fikri Bey Suriye'de", **Teminat**, 10 Şubat 1327 / 23 Şubat 1912.

⁴²³ "Lütfi Fikri Bey Şam'da", **Teminat**, 29 Kanunusani 1327 / 11 Şubat 1912.

⁴²⁴ "Lütfi Fikri Bey Hama'da", **Teminat**, 2 Şubat 1327/ 15 Şubat 1912; "Lütfi Fikri Bey Baalbek'te", **ibid.**

⁴²⁵ "Lütfi Fikri Bey Halep'te", **Teminat**, 3 Şubat 1327 / 16 Şubat 1912. *Tanin* gazetesi ise Lütfi Fikri'yi Halep'te "ahalinin çürük yumurtalarla ve düdüklerle" karşılamak için beklediğini yazmıştı: "Lütfi Fikri Bey Halep'te", **Tanin**, 5 Şubat 1327 / 18 Şubat 1912.

Dersim Mebusunun Şam'a yapacağı ikinci ziyaret öncesinde 20 Şubat 1912 günü Dâhiliye Nezareti Şam Valiliği'ne ikazda bulunarak, konferans sırasında kanuna aykırı herhangi bir durumun meydana gelmesine fırsat verilmemesini istedi.⁴²⁶

İttihatçılar bu geziye birkaç hafta sonra benzeri bir geziyle karşılık verdiler. Bu heyetin başındaki kişi ise, Hicaz Mebusu, Mekke Şerifi Hüseyin'in kuzeni, Şerif Cafer Paşa'ydı. Cemiyet, Türkçe konuşan Lütfi Fikri'nin gezilerine, saf Arap kanından gelen bir Arap mebusla karşılık veriyordu.⁴²⁷ *Teminat*'ın Lütfi Fikri için yazdıklarının benzerlerini, bu kez *Tanin*, Şerif Cafer Paşa için yazacaktı. Gazetenin aktardığına göre Cafer Paşa, gezisinin ilk durağı olan Baalbek'te "pek parlak bir merasimle" karşılanmıştı ve kendisini karşılayanlar arasında Müslüman ve gayrimüslim eşraf ile köy ahalisinden insanlar da vardı.⁴²⁸ Paşa Halep'e vardığında kötü hava koşullarına rağmen halk kendisini karşılamaya gelmiş, *Tanin*'in hususi muhabirinin yazdığına göre Halepliler her evde sadece bir kişi bırakmak suretiyle caddelere dökülmüştü ve kendisini karşılayanlar arasında vali, askerler, eşraf, ulema ve yerel kıyafetler giymiş bando takımları da vardı.⁴²⁹ Cafer Paşa'nın Trablusşam'a geldiği gün, şehirde muhalefetten eser kalmadığı söyleniyor ve "İttihad ve Terakki kulübünde verilen konferanslar üzerine kitle-i vahide-i ittihadiyye haline gelen ahali-i mahalliyyenin fırka-i İttihad programını kabul edenleri intihab edecekleri muhakkaktır" diye yazılıyordu.⁴³⁰ *Tanin*, Şerif Cafer Paşa'nın gezisinin Hama ve Şam durakları için de benzer ifadeler kullanmıştı.⁴³¹

Seçim sürecinde Suriye'de birbiriyle rekabet eden iki şey de, "Fırka-i İttihad programı" ile İtilafçıların programı gibi görünüyordu.⁴³² İttihatçılar, ayrıntılı bir şekilde tanımlanmış bir seçim programını ortaya koymak yerine, İtilafçıların

⁴²⁶ BOA, DH. SYS. 53/30, 1 Rebiülevvel 1330 / 7 Şubat 1327 / 20 Şubat 1912.

⁴²⁷ Khalidi, *op. cit.*, s. 467-468.

⁴²⁸ "Baalbek'te", *Tanin*, 24 Şubat 1327 / 8 Mart 1912.

⁴²⁹ "Şerif Cafer Paşa Hazretleri", *Tanin*, 25 Şubat 1327 / 9 Mart 1912.

⁴³⁰ "Şerif Cafer Paşa Hazretleri", *Tanin*, 28 Şubat 1327 / 12 Mart 1912.

⁴³¹ "Hama'da Şerif Cafer Paşa Hazretleri", *Tanin*, 2 Mart 1327 / 15 Mart 1912; "Şam'da Şerif Hazretleri", *Tanin*, 6 Mart 1327 / 19 Mart 1912.

⁴³² Elbette bunun istisnaları da vardı. Örneğin Kudüs'ten müstakil aday olarak seçime giren Said Ebu Hadra, yayınladığı seçim broşüründe her iki partiye de olan mesafesini şu sözlerle ortaya koymuştu: "Hukuktan saptıkları ve imparatorluktaki anasının Türkleştirilmesini hedefledikleri takdirde İttihatçıların yüzüne 'hainsiniz' diyeceğim ve [keza] ister Bulgarlar, Sırlar, isterse Rumlar veya Araplar olsun, imparatorluktaki anasının bağımsızlığına meylettiklerini sezdiğim takdirde hürriyet taraftarlarının (Hürriyet ve İtilaf Fırkası) alçaklığını ilan etmekten de çekinmeyeceğim." Aktaran: Michelle U. Campos, "Osmanlı'nın son döneminde Filistin'de yurttaşların yaratılması, yurttaşlığın sorgulanması"; Ben Bassat – Ginio, *op. cit.* içinde, s. 25.

savunduğu adem-i merkeziyet programına karşı “kapsayıcı” bir duruşla karşılık vermeyi tercih etmiş gibi görünüyordu ve bu kapsayıcılık, en güçlü sembolik ifadesini, Suriye gezisine katılan heyetin başına Şerif Cafer Paşa’nın konulmasında buluyordu. Yukarıda söz ettiğimiz gibi, Trablusgarp Savaşı’nın bir uzantısı olarak 24 Şubat 1912 günü bir İtalyan filusunun Beyrut limanına saldırması ve şehri topa tutması da, İttihatçıların “birlik” siyasetini desteklemek üzere Cemiyet tarafından mahirane bir şekilde kullanılmıştı.⁴³³ Rashid Khalidi’nin aktardığına göre Cemiyet ayrıca, seçim propagandalarında muarızlarının gayrimüslimlere ayrıcalıklar tanıyacağını, hatta vakıflar gibi bazı İslami kuruluşları kaldırma niyetinde olduğunu ileri sürmüştü.⁴³⁴ Muhalif *El-Müfid* gazetesi ise Şerif Cafer Paşa’nın Baalbek konuşmasını “mantıktan yoksun”, Şam konuşmasını da “maddi hatalarla dolu” olarak tanımlamıştı. Aynı günlerde İtilafçılar da Şam’da Şefik el-Müeyyed’in güçlü bir konuşma yaptığı bir miting düzenlemiş, doğrudan muhalefetin destekçisi konumunda olmayan *Filistin* gazetesi, bu konuşmanın “İttihatçıların şehirdeki varlığını sarstığını” yazmıştı.⁴³⁵ Ancak basında ve Arap kamuoyunda görülen bu kutuplaşma, İstanbul’a gidecek mebusları belirleyecek olan ikinci seçmenlerin tercihlerine yansımada.

4.2.3. Seçim sonuçları ve yeni Meclis’te Arap grubu

1912 seçimleri, ülkenin her yerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin mutlak galibiyetiyle sonuçlandı. Yeni Meclis-i Mebusan’ın üyelerinden sadece altısı Hürriyet ve İtilaf Fırkası listesinden ve bu altı mebustan hiçbiri Suriye’den değildi. Önde gelen Arap reformculardan Şefik el-Müeyyed, Rüşdi el-Şem’a, Şükrü el-Aseli, Hakkı el-Azm ve Muhtar Şerif Şam’da Hürriyet ve İtilaf listesinden aday olmuş, bu isimler sırasıyla 36, 33, 14, 5 ve 1 ikinci seçmenin oyunu almış ve sonuç olarak hiçbiri seçilememişti.⁴³⁶ Beyrut’tan ve öteki Suriye şehirlerinden seçilen mebuslar da İtilafçıların listesinden değildi. Bu tablonun oluşmasında sözünü ettiğimiz baskı ve hilelerin belli bir rolü olduğu kesinse de, sonucu yalnızca bu baskı ve hilelerle açıklamak mümkün değildir.

⁴³³ Khalidi, *op. cit.*, s. 462.

⁴³⁴ *A.g.e.*, s. 464.

⁴³⁵ *A.g.e.*, s. 468.

⁴³⁶ Demir, *op. cit.*, s. 286.

Tıpkı 1908 seçimlerinde olduğu gibi, 1912 seçimleri sonrasında seçilen Suriyeli ve Arap mebusların sayıları, dağılımları ve siyasi aidiyetleri konusunda da literatürde tam bir mutabakat yoktur. Sabine Prător'dan alıntı yapan Hasan Kayalı'ya göre 1908 Meclisi'nde bulunan 77 Arap mebusun yalnızca beşte biri 1912 seçimlerinde yeniden seçilebilmiş, diğer yandan Arap vilayetlerinden seçilen Türklerin oranı %14'ten %22'ye, Arap grubu içindeki İttihatçı oranı ise %39'dan %67'ye yükselmişti.⁴³⁷ Fevzi Demir'in verdiği rakamlara göre 1908 seçimlerinde ve sonrasında yapılan ara seçimlerde Meclis-i Mebusan'a toplam 67 Arap mebus gelmişti; 1912 seçimlerinde ise bu mebuslardan yalnızca 15'i yeniden seçilebilmişti ve bazılarının siyasi aidiyetleri açık değildi.⁴³⁸ Özel olarak Suriye'den seçilenler konusunda daha somut bir değerlendirme yapan Rashid Khalidi'ye göre 1908-1912 Meclisi'nde görev yapan 22 Suriyeli Arap mebustan 18'i muhalefettendi, 1912 seçimlerinde ise bu 22 mebustan yalnızca 6'sı yeniden seçilebilmişti. Khalidi'ye göre bunların içinden Kamil el-Esad ve Halid el-Berazi'ye İttihatçı olduklarını ilan etmeleri için baskı yapıldığı varsayılmaktadır; diğer dört mebus olan Şeyh Esad Şukeyr, Ruhi el-Halidi, Abdülrahman Yusuf Paşa ve Ali Cenani Efendi, sadık İttihatçılar olarak bilinmektedir.⁴³⁹

Nisan ayı sonlarında açılan Meclis-i Mebusan'ın muhtelif oturumlarında isimleri geçen Suriye mebusları, Abdurrahman el-Yusuf Bey (Şam), Mehmed Fevzi Paşa (Şam), Reşid Tali Bey (Havran), Mehmet Sabri Efendi (Trablusşam), Haydar Tufan Efendi (Nablus), Ali Cenani Efendi (Halep), Mehmed Şefik Bey (Humus), Emin Bey (Şam), İsmail Hariri Efendi (Havran), Abdülgafur Hamid Bey (Halep), Abdülvahhap Harun Efendi (Lazkiye), Artin Boşgezenyan Efendi (Halep), Emirizade Mehmet Bahaeddin Bey (Halep), Rufaizade Şeyh Sadık Bey (Halep), Sadullah Molla Efendi (Trablusşam), Şeyh Hacı Mustafa Efendi (Halep), Abdülmuhsin Üstüvani Efendi (Şam), Kamil el-Esad Bey (Beyrut), Misbah Muharrem Bey (Beyrut), Osman Efendi (Kudüs), Abdülvahid Bey (Lazkiye), Muhtar Kabar (Kudüs), Ruhi el-Halidi

⁴³⁷ Sabine Prător, **Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)**, Berlin, 1993, s.47'den aktaran: Kayalı, **op. cit.**, s. 135.

⁴³⁸ Demir, **op. cit.**, s. 160-161 ve 235.

⁴³⁹ Khalidi, **op. cit.**, s. 469-470. Khalidi, Kamil el-Esad ve Halid Barazi'ye nasıl bir baskı yapıldığını belirtmez. Adayların tehdit edildiğini iddia eden *El-Ehram* gazetesinden yapılan bir alıntı dışında bu konuya ilişkin söylenen tek şey, Beyrut'un önde gelen mebusu ve Güney Lübnan Şiilerinin geleneksel lideri olan Kamil el-Esad'ın oy verme işlemlerinin başladığı gün İtilafçı listesinden çekilerek İttihatçılara katıldığını açıklamasının önemli bir psikolojik etki yarattığıdır.

(Kerek), Esad Şukeyr (Akka), Refet Paşa (Şam), Seyyid Haşim Efendi (Hama), Halid el-Berazi (Hama), Mehmet Ataullah Bey (Kerek) ve Ahmed Arif Efendi (Kudüs) şeklinde sıralanmaktadır. Fevzi Demir'in hazırladığı ve bu kişilerin içinden Muhtar Kabar ve Refet Paşa'nın isimlerinin mevcut olmadığı ayrıntılı listede, geri kalan 27 mebusun 22'si Arap, dördü Türk, biri Ermeni; 17'si İTC üyesi, dokuzu müstakil ve biri "liberal" olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴⁰ Ermeni ve "liberal" olarak tanımlanan kişi, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan'dır. Sekiz müstakil mebusun İttihat ve Terakki ile yakınlık düzeyi ise ihtilaflıdır. Ancak her durumda kesin olarak yapabileceğimiz bir saptama, Suriye'den muhalefet adına Meclis-i Mebusan'a giren bir tek Arap mebusun bile olmadığıdır.

1908 Meclisi'nde Suriye grubu, daha önce sözünü ettiğimiz eksiklik ve zaaflarına rağmen, kamusal alanda Arap dilinin kullanılmasından merkezden atanan memurlar sorununa, Arapların örgütlenme haklarından Filistin meselesine kadar bir dizi "büyük" siyasi meseleyi Meclis'in gündemine getirebilmişti. Yeni Meclis'teki Suriye grubu ise neredeyse hiçbir varlık gösteremeyecekti. Meclis çatısı altında, örneğin, Arap vilayetlerine gönderilen naiplerin çoğunun Arapça bilmiyor olmasının ciddi bir sorun olduğu yalnızca bir defa, 21 Temmuz 1328 (3 Ağustos 1912) tarihli oturumda ifade edildi, ancak bunu söyleyen de Arap mebuslardan biri değil, İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi idi.⁴⁴¹ Şam mebuslarının şehirdeki mevcut sanayi mektebinin geliştirilmesi ve şehirde bir ziraat mektebi açılması taleplerini gündeme getirdiği 23 Mayıs 1328 (5 Haziran 1912) tarihli oturum, Suriye mebuslarının herhangi bir meseleyi Meclis gündemine taşıdığı ender oturumlardan biriydi.⁴⁴² Kanun-ı Esasi değişikliklerinden, Halaskar Zabitan grubunun bildirisine nasıl bir yanıt verileceği gibi konulara kadar, "ciddi" meselelerde Suriyeli ya da Arap mebusların hemen hemen hiçbir şekilde sesi duyulmadı.

Bu son sözünü ettiğimiz bildiri, büyük çoğunluğu İttihatçı olan 1912 Meclisi'nin de erken gelen sonunun habercisi olmuştu. Yukarıda belirtildiği gibi Meclis-i Mebusan, 5 Ağustos 1912 tarihinde "geçici olarak" tatil edildi. Meclis'in kapanması, zaten kayda değer bir varlık göstermeyen ve muhalefeti içermeyen

⁴⁴⁰ Demir, *op. cit.*, s. 378-380.

⁴⁴¹ MMZC, D:2, İS:1, C:2, İ: 46, s. 643

⁴⁴² MMZC, D:2, İS:1, C:1, İ: 10, s. 172-173.

Suriye grubunun, Arapların özel meselelerini Meclis çatısı altında ifade edebilmesi ihtimalini ortadan kaldırdı. Bu süreçle birlikte, yahut daha yerinde bir tespitle söylemek gerekirse 1912 seçimlerinin sonuçlanmasıyla birlikte, muhalif Arap siyaseti kaçınılmaz olarak Meclis dışı araçlara doğru kanalize olacaktı. Yeni dönemde Beyrut, Kahire ve son olarak Paris, bu Meclis dışı Arap siyasetinin merkezleri haline gelecekti.

4.3. Adem-i merkezîyetçi reform mücadelesinde iki yeni cemiyet: *Lâ-Merkeziyye* ve Cemiyet-i Islahiyye

1912 seçimlerini takip eden dönem, Arap siyasetine iki yeni ve önemli cemiyet kazandırdı: Kahire merkezli *Lâ-Merkeziyye* ve Beyrut'ta kurulan Cemiyet-i Islahiyye. Bu cemiyetlerden ilki, başlangıçta Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yerel bir şubesi gibi hareket ederken, sonraki dönemlerde ayrılıkçılık çizgisine yaklaşıyordu. İkinci cemiyetin ise ömrü kısa olacak, ancak başlattığı proje, cemiyetin valilik kararıyla kapatılmasından iki ay sonra toplanacak olan Paris Arap Kongresi'nde daha kapsamlı bir nitelik alacaktı.

4.3.1. *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin ortaya çıkışı ve siyasi programı

1912 yılında Kahire'de kurulan *Hizbü'l-la-merkeziyyetü'l-idariyyetü'l-Usmani* (Osmanlı İdari Adem-i Merkezîyet Partisi; bundan böyle yalnızca *Lâ-Merkeziyye* denilecektir), İkinci Meşrutiyet döneminde faaliyet yürüten "ayrılıkçı" Arap örgütleri içinde en önemlisi olarak kabul edilmektedir ve Âley yargılamalarında üzerinde en fazla durulan cemiyet de bu olmuştur. Bununla birlikte 1912 yılında cemiyetin açıkça ayrılıkçı yönelimlerinin olduğunu gösteren bir olgu yoktur. Tersine, cemiyet, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programına yakın bir programla siyaset sahnesinde yer almış ve bu çizgi üzerinden hem Mısır'da hem de Suriye'de geniş destek bulmuştur. Biz burada, cemiyetin yalnızca kuruluş dönemine ve bu programa odaklanacağız ve *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin 1913 ortalarından itibaren benimsediği radikalleşen çizgiyi bir sonraki bölümde değerlendireceğiz.

Lâ-Merkeziyye cemiyetinin tam olarak hangi tarihte kurulduğu belli değildir. Zeine N. Zeine, cemiyetin “1912 yılı içinde bir yerlerde” kurulduğunu söyler.⁴⁴³ Philip Khoury, kuruluş tarihi olarak Ocak 1913 tarihini verir.⁴⁴⁴ Yüksek lisans tezini bu cemiyet üzerine hazırlamış olan Cafer Yalçın, farklı kaynaklar arasında karşılaştırma yaparak, bir şüphe kaydıyla birlikte, Eylül 1912 tarihine işaret eder.⁴⁴⁵ Aley yargılamalarından sonra hazırlanan “izahat” metninde ise kuruluş tarihi olarak Rumi 1328 yılı (dolayısıyla 14 Mart 1912 ve sonrası) verilmektedir.⁴⁴⁶ Her durumda, cemiyetin 1912 seçimlerinden sonra kurulmuş olduğu hemen hemen kesindir.⁴⁴⁷ Bu durum ise, kronolojik bir olgudan fazlasına işaret ediyor olabilir: *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti, Meclis-i Mebusan çatısı altında Arap reformcu ve adem-i merkeziyetçi siyasetini ifade etmenin zemininin kalmaması nedeniyle, aynı amaca hizmet etmek üzere kurulan ilk Meclis dışı oluşum olarak değerlendirilebilir. Khoury de, her ne kadar cemiyetin kuruluş tarihi konusunda öteki araştırmacılardan daha ileri bir tarihi verse de, cemiyetin kuruluşuna giden süreçten söz ederken, 1912’deki seçim yenilgisinin arkasından muhalefetin siyasi merkezinin Şam ve İstanbul’dan Kahire ve Paris’e kaydığını ve daha güçlü şekilde yapılandırılmış siyasi örgütlerin ortaya çıktığını söyleyerek, benzeri bir bağlama işaret etmektedir.⁴⁴⁸

⁴⁴³ Zeine, *op. cit.*, s. 82.

⁴⁴⁴ Khoury, *op. cit.*, s. 62.

⁴⁴⁵ Cafer Yalçın, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılkçı Arap Örgütü El-Lâ Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)**. Yüksek Lisans Tezi: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2005, s. 48.

⁴⁴⁶ **Âley Divan-ı Harb-i Örfisi**, s. 40.

⁴⁴⁷ Fevzi Demir, 1912 seçimlerinden önce kurulmuş olan Arap cemiyetlerini sıralarken *Lâ-Merkeziyye*’nin de adını vermekte ve bu cemiyetin “1912 seçimleri sırasında en eylemci olanı” olduğunu söylemekte, ancak bunu herhangi bir belge veya ikincil bir kaynağa referansla desteklememektedir; bkz. Demir, *op. cit.*, s. 231. Cafer Yalçın ise kendi tezinde *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin Eylül 1912’de kurulmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemekle birlikte, bu cemiyet tarafından yayınlanan “Arap Haklarına Taarruz Edenlere” başlıklı bir bildiriden söz ederken bu bildirinin 1912 seçimlerden önce hazırlandığını ve bu seçimde Arap adaylara oy verme çağrısı yaptığını söylemektedir (Yalçın, *op. cit.*, s. 79). Ancak bir sonraki bölümde görüleceği gibi bu bildiri 1912 değil, 1914 seçimlerinden önce yayınlanmıştır ve bu, içerikten de kolayca anlaşılabilir: Bildiride, Arap ıslahatçıların bazı taleplerinin yerine getirilmesinin ıslahatçılarda rehavete yol açtığından, hatta 1912 seçimleri sona erdiği zaman henüz başlamamış olan Balkan Savaşı’ndan söz edilmektedir.

⁴⁴⁸ Khoury, *op. cit.*, s. 62. Tag Elsir Harran ise daha farklı bir anlatı sunmaktadır. Harran, biraz aşağıda göreceğimiz üzere 1912 sonlarında dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré’nin Suriye’ye müdahale sinyali olarak da yorumlanabilecek açıklamalar yapması üzerine, Mısır’da yaşayan bazı Müslüman Suriyelilerin Rauf Paşa’nın huzuruna çıkarak olası bir müdahalede Suriye’yi savunacaklarını söyleyip kendilerine destek istediğini, Rauf Paşa’nın bu talebe kayıtsız kaldığını, bunun üzerine söz konusu kişilerin Suriye sorununun tek çözümü olarak adem-i merkeziyetçi bir cemiyet kurmaya karar verdiklerini, *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin bu şekilde kurulduğunu anlatmaktadır; bkz. Harran, *op. cit.*, s. 235-237.

Lâ-Merkeziyye cemiyetinin kurucuları, Refik el-Azm (başkan), İskender Ammun (başkan yardımcısı), Muhibüddin el-Hatib, Hakkı el-Azm, Reşid Rıza, Dr. Şıbli Şemil, Davud Berekat, Sami el-Cavdini, İzzet el-Cundi ve Fuad el-Hatib şeklinde sıralanıyordu.⁴⁴⁹ Suriye’de kalmayı tercih etmiş eski mebuslar Şükrü el-Aseli, Şefik Müeyyed el-Azm, Rüşdi el-Şem’a ve Abdülhamid el-Zehravi de cemiyetle ilişki kurdu.⁴⁵⁰ Cemiyetin kurucuları ve önde gelen isimleri, farklı dinsel ve mezhepsel kökenlerden Suriyelilerdi. Bu kişilerin tamamı, cemiyetin “adem-i merkeziyet” hedefi etrafında bir araya gelmiş olsa da, Leyla Dakhli’ye göre cemiyet içinde daha geniş bir bağlamda üç farklı eğilim mevcuttu: Mevcut siyasi yapının devamından yana olup, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin politikalarına karşı çıkan “eleştirel Osmanlıcılar”, “Lübnancılar” (yani, Cebel-i Lübnan modelinin Suriye’de de uygulanmasını isteyenler) ve “Arapçılar” (yahut, daha açık bir ifadeyle, “ayrılıkçılar”).⁴⁵¹

Lâ-Merkeziyye cemiyeti, temel siyasi hedeflerini ve yönelimlerini, hazırladığı program metniyle ortaya koydu. Programın giriş kısmında, en iyi yönetim şeklinin meşruti idare olduğu, meşruti idarenin en iyi biçiminin ise, özellikle farklı inançları olan ve farklı dilleri konuşan toplulukların yaşadığı yerlerde, adem-i merkeziyetçi idare olduğu belirtiliyordu. Cemiyete göre böyle bir yönetim, her bölgenin kendi işgücü kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmasını sağlayarak ülkenin kalkınmasını de beraberinde getirme olanağına sahipti. Program metninde, bu yönetim biçiminin eğitim alanındaki etkisine de değiniliyor, merkezi hükümetin eğitim için gerekli araçları yeterince temin edememesinin ve yerel dilin kullanılmamasının, eğitimin gelişmesini sınırlayacağı savunuluyordu. Programda merkezi hükümetin asker gücünün farklı bölgeleri koruyamayacağı da söyleniyor ve Trablusgarp’ın işgali, buna en iyi örnek olarak gösteriliyordu. Cemiyet, memleketin bekası için, yabancı saldırılarının ve siyasi bozgunculuğun engellenmesi için, bütün Osmanlı halklarının birlik ve beraberliği için, adem-i merkeziyet programını savunduğunu belirtiyordu.

⁴⁴⁹ Zekeriya Kurşun, **Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet**. Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, 1987, s. 101. İlk dönemlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne güçlü bir destek verdiği görüldüğümüz Reşid Rıza’nın buradaki varlığı, dört yıl boyunca yaşanan siyasi süreçlerin Cemiyet’e yakın Araplarda sebep olmaya başladığı yabancılaşmanın bir başka göstergesi olarak kabul edilebilir.

⁴⁵⁰ Khoury, **op. cit.**, s. 62-63.

⁴⁵¹ Dakhli, **op. cit.**, s. 81.

Giriş kısmındaki bu genel tespit ve değerlendirmelerden sonra gelen program maddeleri şu şekilde sıralanmıştır:

Madde 1: Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye, anayasal ve parlamenter bir devlettir. Her vilayeti sultanlığın bir parçası sayılır ve sultanlıktan hiçbir şekilde ayrılmaz. Bu vilayetlerin yönetimi adem-i merkezîyet esasına dayanır. Yüce sultan valiyi ve başkadıyı tayin eder.

Madde 2: Başkadı şer'i kadıları, Vali ise idare meclisinin seçiminden sonra (Yedinci maddeye uygun olarak) sair memurları tayin eder. Disiplin meclisinin hükmü olmadan hiçbir memur azledilemez. Azledilen biri ise yeniden istihdam edilemez ve kendisine maaş bağlanamaz.

Madde 3: Hükümet çalışanlarının terfileri, disiplini, emekliliği ve bunlarla ilişkili durumlar için özel bir düzenleme yapılır.

Madde 4: Her vilayetin merkezinde bir umumi meclis, bir idare meclisi, bir maarif meclisi ve bir evkaf meclisi bulunur.

Madde 5: Umumi meclisin aldığı bütün kararlar uygulamaya sokulur.

Madde 6: Hükümetini denetlemek, mahalli idarenin genel güvenlik işlerini, evkaf ve nafia işlerini, belediye işlerini ve eğitim işlerini düzenlemek, vilayetin umumi meclisinin hakları arasındadır. Askeri işler, dış siyaset ve demiryolları gibi konularda ise umumi meclis, fikrini başkente bildirir.

Madde 7: Vilayet idare meclisinin, bütçesini belirleme ve bütün memurlarını seçme hakkı vardır.

Madde 8: Vilayet maarif meclisinin, müfredat hazırlama, maarifle ilgili her konuda düzenleme yapma ve bunun için özel bütçe belirleme hakkı vardır. Maarif meclisi, umumi meclisin vergiden ve öşürden maarife ayırdığı payı, mülkleri ve vakıfları idare eder.

Madde 9: Vilayet evkaf meclisinin, kendisi için özel bir bütçe oluşturma ve ilgili bütün işleri izleme hakkı vardır. Dini hükümlerin hayata geçirilmesine ve İslami eğitime özel önem verilir.

Madde 10: Tüm bu meclislerin bütün üyeleri seçimle gelirler. Ancak idare meclisi üyelerinin yarısı halk tarafından seçilirken, diğer yarısı ise kurum başkanları (*ri' esâ el-mesâlih*) tarafından seçilir.

Madde 11: Bu meclisler için, Mebusan meclisi için ve Belediye meclisi için düzenlenen seçimlerin özgür bir şekilde yapılması ve halkın bütün unsurlarının seçime katılması sağlanacak şekilde seçim sisteminde değişiklik yapılır.

Madde 12: Hükümetin kanunlarının uygulanmadığı bazı şehirlerde ve bölgelerde şu anda mevcut örf ve adetlere karışılmamakta, bunlar olduğu gibi

kalmaktadır. Buralarda yönetimin değiştirilmesi ancak o bölgede yaşayan insanların rızasıyla olabilir.

Madde 13: Parti, genel refahın geliştirilmesi yönünde bir arazi ıslahı kanunu hazırlar. Servetin geliştirilmesi ve milletin (ümmetin) kalkınması için Bedevileri toprağa yerleştirir.

Madde 14: Her vilayette iki resmi dil mevcuttur: Türkçe ve vilayetin mahalli dili.

Madde 15: Her vilayette eğitim, ahalinin dilinde yaygınlaştırılmalıdır.

Madde 16: Bütün vilayetlerin ahalisi askerlik hizmetini vilayetinde yapar ve orada bulunan askerler barış zamanında da o yöreyi korumayı sürdürürler. Savaş zamanında ise askerlerin kendi vilayetlerinden ülkenin başka noktalarına gönderilmeleri Harbiye Nezareti'nin tasarrufunda olup, vilayetin savunma durumunu değerlendirecek olan umumi meclisin onayıyla gerçekleşir.⁴⁵²

Burada dikkat çeken 12. madde, Zekeriya Kurşun'un yorumuna göre, Mısır, Tunus ve Cezayir gibi Arap bölgelerini işgal etmiş bulunan Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için eklenmişti. Bir başka deyişle cemiyet, bu devletlere, sadece Osmanlı yönetimi altındaki bölgelerde hayata geçirilecek bir siyasi programın peşinden koştuğu ve işgal altındaki Arap vilayetlerindeki siyasi yapının ve yönetimin değiştirilmesi gibi bir hedeflerinin olmadığı mesajını veriyordu.⁴⁵³ Bunun dışında programda Arap kimliği, Arapların veya Arap vilayetlerinin sorunları gibi meselelere doğrudan hiçbir atıf yoktu. Vilayetlerin mahalli dillerinin vilayet içinde ikinci resmi dil olması, askerlik hizmetinin vilayet içinde yapılması gibi talepler o dönemde Araplar tarafından da dile getiriliyor olsa da, bunlar Araplara özgü talepler değildi. Program bu haliyle, söylediğimiz gibi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programı ve genel siyasi hedefleriyle önemli ölçüde örtüşüyordu.

O dönemde *Lâ-Merkeziyye* cemiyetiyle ilişkili olan gazeteci Abdülgani el-Ureysi, 1916 yılında Divan-ı Harb'deki "itiraf"ında, cemiyetin amacının Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla birlikte hükümeti ele almak olduğunu, Haziran 1913'teki Mahmud Şevket Paşa suikasti "istedikleri neticeyi vermeyince" de cemiyetin, "Osmanlılık nikabını bile takmaya lüzum görmeksizin sadece Araplık için faaliyete başladığını"

⁴⁵² El-Lecnetü'l-âliye li'l hizbi'l-la-merkeziyyeti'l-idariyyeti'l-usmani, **Beyanü'l-hizb ve bernamicü'l-siyasi**, Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1331 (Hicri); BOA, DH.SYS. 114/2/30. Arapça olarak yayınlanan beyannamenin Türkçe çevirisinde Cafer Yalçın'ın metni (Yalçın, **op. cit.**, Ek-1, sy.) esas alınmakla birlikte, bu metin üzerinde düzeltme, değişiklik ve eklemelere gidilmiştir.

⁴⁵³ Kurşun, **op. cit.**, s. 104.

söyleyecekti.⁴⁵⁴ Yukarıda belirtildiği üzere cemiyet, gerçekten de 1913 yılından itibaren bir “Arap örgütü” niteliği alacak ve giderek ayrılıkçılığa doğru evrilen bir çizgi benimseyecekti. Ancak kurulduğu dönemde cemiyetin gerçekten “Osmanlılık nikabı” takıyor olup olmadığını kesin olarak söyleyebilmek mümkün değildir. Albert Hourani’ye göre, cemiyetin Arap vilayetleri için Mısır modeli temelinde, yerel bir hükümet tarafından ve yabancı koruması altında yönetilen, özerk bir yapıya kadar varan gizli amaçlarının ilk dönemden itibaren var olup olmadığını bilmek mümkün değildir, ancak “tabiatı itibariyle, [cemiyetin] düşüncelerinin bu yöne doğru yönelmiş olması imkansız değildir.”⁴⁵⁵

Öte yandan cemiyetin Hürriyet ve İtilaf Fırkası’yla yakın bir temas içinde olduğuna dair başka göstergeler de vardır. Bunlardan biri, *Lâ-Merkeziyye* üyesi Abdülkerim el-Halil Bey’in, Abdülhamid el-Zehravi’nin yönlendirmesiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası merkez-i umumi katibi ve partinin Suriye umumi müfettişi olmasıdır.⁴⁵⁶ Daha ilginç bir veri ise, *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin başkanı Refik el-Azm Bey’in, cemiyetin kurulmasından kısa süre önce Mısır’da bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubesi açmak için çaba göstermesidir. Refik el-Azm, 23 Rebiülevvel 1330 (12 Mart 1912) tarihinde Yusuf Süleyman’a yazdığı mektubunda, bu çabalarından şöyle bahsediyordu:

Bu şubenin tesisi için çok çalıştım. Amcazadem Şefik Bey’in tarafımıza muvasalatında mesai-i vakıam semeredâr olarak birinci defa içtima eylemiştik. İçtimada Şefik Bey dahi hazır bulundu, şubeyi tesis ettik. Sonra Şefik Bey mahdumuna bir mektup yazdı ve işbu mektupla beraber İstanbul’da fırka reisine yazdığı mektubu ve diğer bir mektubu yazıp gönderdi. Mektubunda şubenin tarih-i tesisinden bil-bahs mühürle itimadname gönderilmesini talep etti idi. Aradan yirmi gün geçtiği halde bu babda bir cevap alamadık. Halbuki biz şubeyi ancak büyük ve uzun münakaşalardan sonra teşkil edebilmiştik. Sebebi de Mısır’daki Osmanlıların, hal ve istikbalen, hususiyetle kendilerine ülkenin siyadetine intikal eylemek üzere bulunan vatandaşlarımızdan me’yûs bulunmalarıdır. Cevabın gecikmesi ye’isin ziyadelenmesine sebep olmaktadır. Bu babda kendileriyle münakaşa ettiğim ve ümidvar olmalarını tavsiye eylediğim ve şubenin tesisine teşvikte bulunduğum eşhas, bana baridane etvâr izhar eylemeye başladılar. Şimdi bu adamlara karşı nasıl mahcup kaldığımı düşününüz. Bu şubeyi tesis etmek hususunda evvelce pek mütereddid idim. Çünkü bu milletin, hatta en müterakki evladının bile ne derece mütevekkil bulunduğunu biliyor idim.

⁴⁵⁴ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 44.

⁴⁵⁵ Hourani, *Arabic Thought*, s. 283.

⁴⁵⁶ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 41.

Fakat İstanbul'daki ahabplarımın ve Hakkı Bey'in ilhah ve ısrarı beni bu şubeyi tesise – tereddüdüme rağmen – sevk etti.⁴⁵⁷

Lâ-Merkeziyye cemiyetine başkanlık yapacak olan Refik el-Azm'ın Kahire'de bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubesi kurmak için bu türden yoğun çabalar göstermiş olması, cemiyetle fırka arasındaki yakın ilişkinin bir göstergesi kabul edilebilir. Ancak bu durumda sorulması gereken soru, Kahire'de bir fırka şubesi açıldıktan sonra Refik el-Azm'ın neden benzer bir programı olan başka bir cemiyet kurmaya ihtiyaç duyduğudur. Bu ise bizi, *Lâ-Merkeziyye*'nin ortaya koyduğu programa ve argümanlara karşın en baştan itibaren bir “Arap örgütü” olarak ortaya çıktığı değerlendirmesine götürmektedir. Nitekim cemiyetin bütün Osmanlılara açık olduğunu söylemesine karşın Araplar dışındaki unsurlardan cemiyete katılan olmamış ve cemiyet, Arap vilayetleri dışında şube açmamıştır.

Lâ-Merkeziyye cemiyetinin başlıca şubeleri Şam, Beyrut, Bağdat, Basra, Hama ve Humus'ta kurulmuştu. Programda dini hükümlerin uygulanmasından ve İslami eğitimin yaygınlaştırılmasından söz edilmesine karşın pek çok Hıristiyan Arap da cemiyet içinde aktif görevler üstendi; bunlardan biri de Humus şubesi temsilcisi Konstanti Yeni idi.⁴⁵⁸ Diğer yandan Arap kamuoyu arasındaki görüş farklılıklarının bir göstergesi olarak Muhammed Fevzi el-Azm, Abdürrahman el-Yusuf, Ahmed el-Şem'a (*Lâ-Merkeziyye* ile ilişkili olan Rüşdi el-Şem'a'nın babası), Sami Merdam Bey ve Nasib el-Hamza gibi Şam önde gelenleri bu süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı kaldılar ve *Lâ-Merkeziyye*'yi Avrupa güçlerinin temsilcisi olmakla itham ettiler.⁴⁵⁹

Bu ilk dönemde *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti, İttihat ve Terakki merkezinin gündemine henüz kayda değer bir düzeyde girmemişti. Cemiyeti gündeme getirecek olan ilk büyük gelişme 1913 Paris Arap Kongresi olacaktır. Ancak kongreye geçmeden önce, bu dönemde kurulan bir diğer Arap cemiyeti olan Cemiyet-i İslahiyye'den ve Paris kongresinin bir anlamda öncülü sayılabilecek olan Beyrut İslahat Kongresinden söz etmemiz gerekiyor.

⁴⁵⁷ A.g.e., s. 42.

⁴⁵⁸ Kurşun, **op. cit.**, s. 104-105.

⁴⁵⁹ Khoury, **op. cit.**, s. 63-64.

4.3.2. Cemiyet-i Islahiyye: Kuruluşu, ıslahat layihası ve kapatılması

1912 seçimlerini takip eden dönemde Beyrut, Suriyeli reform hareketinin başlıca merkezlerinden biri haline gelmişti. Uzun yıllardan beri siyasi ve düşünsel hareketlere ev sahipliği yapan Beyrut, 1912 sonlarında en önemli reformcu hareketlerinden biri olan Cemiyet-i Islahiyye'ye ve bu cemiyetin girişimleriyle toplanan ıslahat "kongresine"* evsahipliği yaptı.

Daha yukarıda belirtildiği gibi, birbirini izleyen Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Kamil Paşa hükümetlerinin varlığı ve Edhem Bey'in Beyrut Valiliği'ne atanması, şehirde adem-i merkeziyet temelli ıslahatçı faaliyetler için elverişli bir durum oluşturmuştu. Cemiyet-i Islahiyye de 1912 yılının son günlerinde, Vali Edhem Bey'in onayıyla kuruldu. Beyrut'ta bu cemiyetin kurulmasından önce de, 2 Eylül 1912 tarihinde, daha ileride "Islahat Kulübü" adını alacak olan bir "Hürriyet ve İtilaf" kulübü kurulmuştu.⁴⁶⁰ Sonraki aylarda, ıslahatçılara sempatiyle bakan Edhem Bey'in de desteği ve teşvikiyle bu alandaki faaliyetler yoğunlaştı.

Selim Ali Selam'ın anılarında anlattığına göre, Beyrutlulardan hükümete sunulmak üzere bir ıslahat layihası hazırlamasını isteyen kişi, bizzat Edhem Bey'di. Selim Ali Selam, göreve yeni atandığında Edhem Bey'i makamında ziyaret ederek şehirde önemli sıkıntılar olduğunu, ahalinin içinde Mısır'a katılma, Fransız yönetimi altına girme, yahut Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrılma yönelimlerine sahip kişiler olduğunu söylemiş ve geniş çaplı ıslahatlar yapılmadıkça kötü gidişatın engellenemeyeceğini vurgulamıştı.⁴⁶¹ "En büyük gerçek hürriyet taraftarı olduğuna yemin eden" vali ise bu görüşme üzerine Kamil Paşa'ya bir telgraf yazarak gelişmelerden kendisini haberdar etmiş, ayrıca gerekli ıslahatlar için bir layiha hazırlanması amacıyla kendi başkanlığında bir heyet kurulmasını önermişti.⁴⁶² Bunun üzerine, Cemiyet-i Islahiyye adını alacak olan bu heyetin geniş bir tabanda kurulması için çalışmalar başlandı. Bu çalışmaların içinde bizzat yer alan Selim Ali Selam, bu çağrışı genişletmek amacıyla, *İttihadü'l-Osmani* gazetesinin 22 Aralık 1912 tarihli

* Kaynaklardan hiçbiri bu toplantıyı "kongre" olarak adlandırmasa da, bu tanımlama yerinde gibi görünmektedir.

⁴⁶⁰ Selam, **op. cit.**, s. 100.

⁴⁶¹ **A.g.e.**, s. 95.

⁴⁶² **BOA**, BEO, 4130/309692, 22 Muharrem 1331 / 19 Aralık 1328 / 1 Ocak 1913.

sayısı için bir yazı da yazmıştı. Yazıda, içinde bulunulan kötü durumdan ana hatlarıyla söz edildikten sonra ıslahatın gerekliliğine vurgu yapılıyor ve bu ıslahatın hangi biçimde ve içerikte olması gerektiği, ayrıntılı şekilde anlatılıyordu:

Islahat çeşitli şekillerde yapılabilir. Kağıt üzerinde kalmaktan öteye gidemeyen merkezi ıslahatları yeterince tecrübe ettik! Artık gerçek bir ıslahata girişmenin zamanı gelmiştir ki buna adem-i merkeziyetçilik denir. Bu da çeşitli şekillerde yapılabildiğinden, güzel bir hayat yaşayıp devlet ve milletçe aziz olmak için, ıslahat yaparken halihazırdaki durumumuzu iyice gözden geçirmemiz icap etmektedir. Çünkü bir devlet ancak capcanlı bir halk ile hayat bulur ve zengin ve güçlü bir halk sayesinde yücelir. Şu halde memleketimizin ihtiyacına uygun, halka hayat verecek, devletin gücüne güç katıp layık olduğu eski konumuna yüceltecek adem-i merkeziyetçiliğin mahiyetini güzelce açıklamamız gerekmektedir. Ben de bu ümmetin her bir ferdi kadar hak sahibi olduğuma göre, konuyla ilgili görüşlerimi şu şekilde ifade ediyorum: Kanaatimce, diğer cemaatlerin vakıfları gibi Müslümanlara ait vakıfların da yerel meclislere devredilmesi gerekir.

Her vilayette, vilayetin işlerinden sorumlu ve geniş yetkilerle donatılmış umumi meclisler kurulmalıdır. Maarif ve Nafia'ya ait gelirler, birkaç yıllık geçici sürelerle bile olsa, diğer küçük devletlerden uzmanlar tutmak için kullanılmak üzere bu meclislere bırakılmalıdır. Bu uzmanlar işlerimizi, ama sadece işlerimizi kendi başımıza görmeye yeterli sayıda vatan evladı yetişene kadar görev alacak ve işleri idare edeceklerdir. Musakkafat gelirlerinin bir kısmı da yine bu umumi meclislere bırakılmalıdır.

Yine yabancı küçük devletlerden, devlet tarafından tayin edilecek müfettişler istihdam edilmelidir. Bu müfettişler eczahaneler, vergi daireleri, postaneler ve polis teşkilatının denetlenmesinde kullanılmalıdır.

Umumi meclislere memurların bütün işleriyle alakadar olma izni verilmelidir. Aynı şekilde meclislere kredilendirme, bataklıkları ıslah etme, vb. bütün faydalı girişimleri doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleştirme yetkisi de verilmelidir.

Belediyelere de vergi ihdas etme, kanunları yürürlüğe koyma ve kredilendirme gibi gerekli düzenlemeleri yapma imkanı veren geniş yetkiler tanınmalıdır. Bu da ancak umumi meclislerin onayıyla olur. Belediyelerin yabancı mühendisler kullanmasına da izin verilmelidir.

Umumi meclislere belediye başkanları dışındaki memurları atama yetkisi verilmelidir. Çünkü polis ve bekçi teşkilatı gibi bütün memur taifesinin merkezden atanması suretinde işleyen eski usül, halka zarar vermekte ve haklarını zayıf etmektedir.⁴⁶³

Selim Ali Selam'ın bu yazısı, bir yandan talep edilecek reformlar için ana çerçeveyi sunarken, diğer yandan örgütlenme çalışmalarını için bir çağrı işlevi de gördü. Yoğun görüşmeler sonucunda, Beyrut'ta bulunan tüm dini cemaatlerin

⁴⁶³ Selam, *op. cit.*, s. 97-98.

temsilcilerinden oluşan geniş bir ıslahat heyeti oluşturuldu. 14 Ocak 1913 günü Beyrut Belediye Meclisi binasında *El-Cemiyetü'l-İslahiyye li Vilayeti'l-Beyrut* adıyla bir araya gelen 86 heyet üyesinden 42'si Müslüman, 42'si Hıristiyan, ikisi ise Museviydi; Hıristiyan üyelerin de 16'sı Ortodoks Rum, 10'u Marunî, altısı Katolik Rum, ikisi Protestan, ikisi Süryani, ikisi Katolik Ermeni, ikisi Ortodoks Ermeni, ikisi ise Latin cemaatindendi.⁴⁶⁴ Bu heyet, ıslahat layihasını hazırlamak için kendi içinden, 12'si Müslüman, 12'si Hıristiyan ve biri Musevi olmak üzere 25 kişilik bir komisyon seçti.

Söz konusu komisyon, Beyrut Hürriyet ve İtilaf Kulübü'nde yapılan bir dizi toplantı sonucunda ayrıntılı bir layiha hazırladı. Layihanın birinci maddesi, vilayetlerin işlerini iki kısma ayırıyordu: hariciye, askeriye, vergi toplama gibi “hükümlerlik işleri” merkezi hükümetin görevi olarak kabul edilirken, vilayete mahsus işlerin vilayet meclis-i umumisinde kararlaştırılması öngörülüyordu. İkinci maddede valinin iki temel görevinin, merkezi hükümetin temsilciliğini yapmak ve vilayet yönetimini temsil etmek olduğu belirtiliyordu. Üçüncü maddede, vilayet meclis-i umumisinin, yarısı Müslümanlardan, yarısı gayrimüslimlerden oluşacak şekilde, dört yılda bir seçimle işbaşına gelmesi öngörülüyordu. 1908 Devrimi'nin ilk dönemlerinden beri tartışılan bir meseleye gönderme yapan altıncı maddeye göre vali, hâkimler ve adliye teşkilatının idarecileri, defterdar, vergi müdürü, posta-telgraf idaresi müdürü, jandarma komutanı gibi memurlar merkezden atanmaya devam edecekti, ancak bu kişilerin “Arapçaya hâkim olmaları” şartı getiriliyor, geri kalan memurların ise yerel halk tarafından seçilmesi öngörülüyordu. En dikkat çekici maddelerden biri olan ve sonraki dönemlerde de tartışılacak olan yedinci madde, Arapça, Türkçe veya Fransızcadan birini bilmeleri kaydıyla vilayete yabancı müfettiş ve müsteşarların atanabilmesinin önünü açıyordu. On dördüncü madde, “Vilayet sınırları içindeki bütün muamelelerde yerel dil resmi dildir. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân'da Türkçe gibi Arapça da resmi dil olarak kabul edilir” hükmünü getiriyordu. Son maddede ise askerlik süresinin iki yıla indirilmesi ve barış zamanlarında vilayet dâhilinde ifa edilmesi öngörülüyordu. Söz konusu layiha, Cemiyet-i İslahiyye'nin 31 Ocak 1913 tarihli genel kurulunda, “paragraf paragraf okunduktan sonra” oybirliğiyle kabul edildi.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ A.g.e., s. 98-99.

⁴⁶⁵ A.g.e., s. 100-106.

Sonraki aşamada Vali Edhem Bey başkanlığında toplanan hususi komite, metnin üzerinde bazı değişiklikler gerçekleştirdi. Askerlikle ilgili madde de dâhil olmak üzere bazı maddeler kaldırıldı. Resmi dille ilgili madde, “Resmi dil Türkçe’dir, ancak yerel dilin kullanılması da mümkündür” şeklinde değiştirildi. Yenilenen metinde, vilayette çalışacak olan memurların görevlendirilmesi meclis-i umuminin onayına bağlanıyor, ancak Arapça bilme zorunluluğundan söz edilmiyordu. Vilayetlere yabancı müfettiş ve müsteşarların atanmasıyla ilgili maddede de kayda değer bir değişikliğe gidilmiş ve “Amerika’dan veya memlekette çıkarı bulunmayan başka ülkelerden” alanında uzman müfettiş ve müsteşarların atanabileceği söylenmişti.⁴⁶⁶ Bu son değişiklik, kuşkusuz, Fransa gibi ülkelerin müdahalesini önlemeye yönelikti.

Edhem Bey’in müdahaleleriyle ıslahat layihasının önemli ölçüde inceltildiğini ve “radikalliğini” kaybettiğini söylemek yerinde görünmektedir. Bununla birlikte, bizzat valinin teşviki ve onayıyla böyle bir cemiyetin kurulması ve İstanbul’a gönderilmek üzere bir ıslahat layihasının hazırlanması, İkinci Meşrutiyet dönemi Suriyesi bağlamında “atipik” bir olay olarak değerlendirilebilir. Buna karşın aynı günlerde İstanbul’da yaşanan hükümet değişikliği, bu süreci akamete uğratmıştır.

23 Ocak 1913 günü gerçekleşen Bâb-ı Âli Baskını’yla Kamil Paşa hükümetinin devrilmesinin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti, kendi iktidarını konsolide etmek üzere bir dizi adım attı. Yeni kurulan Mahmud Şevket Paşa hükümetinin bu doğrultudaki icraatlarından biri de, 13 Şubat 1913 günü Beyrut Valisi Edhem Bey’i görevden almak ve yerine, eski vali Ebubekir Hazim (Tepeyran) Bey’i atamak oldu. Vali değişikliği, anlaşılır bir şekilde, Beyrutlu ıslahatçılarda rahatsızlığa yol açmıştı. Yeni valinin ıslahat programından yüz çevirebileceğini düşünen Cemiyet-i Islahiyye, 23 Şubat günü Hazim Bey’e bir telgraf göndererek hazırlanan layihanın hayata geçirilmesinde ısrarcı olduklarını bildirdi:

Beyrut’taki yerel meclislerden seçilen Umumi Cemiyet-i Islahiyye, halkın mezhep ve temayül farklılıklarına rağmen ittifakla kabul ettiği bir hususu, Beyrut’a vali tayin edilmeniz münasebetiyle size haber verme gereği duymuştur. Bahsi geçen husus şudur: İslahât, Cemiyet-i Islahiyye’nin kabul ettiği layihadakilerden ibarettir. Vilayet meclis-i umumisinin layihası

⁴⁶⁶ A.g.e., s. 106-112.

taleplerimizin çoğunu içermesine rağmen, bizim layihamızda memleketin ihtiyacı olarak gösterilen, vilayet meclis-i umumisinin yetki alanının genişletilmesi ve yabancı müsteşarlar tutulması gibi hususları ihtiva etmemektedir. Umumi Cemiyet, memleketimizin bu ıslahattan vazgeçmeyeceğini devletlerinize arz eder. Cemiyet, olumlu gözle incelemeniz için layihayı gelecek postayla size gönderecektir. Bir müddet sonra da, layihanın uygulamaya sokulmasını talep etmek üzere bir heyeti İstanbul'a gönderecektir. Hükümetinizi bu layihayı bütünüyle kabule şimdiden hazırlamak suretiyle halkın güvenini kazanacağınızı umuyoruz. Böylece buradaki ıslahat görevinizi de kolaylaştırmış olacaksınız. Valilerin yetki alanının genişletilmesine gelince, bunun ıslahâtı ortadan kaldıracığını düşünüyor ve kesinlikle kabul etmiyoruz.⁴⁶⁷

Telgrafın sonunda gönderme yapılan şey, o günlerde hazırlanmakta olan “İdare-i Umumiyye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatı”^{*} idi. 17 Mart'ta yayınlanan İrade-i Seniyye ile yürürlüğe girecek olan kanun, güçlendirilmiş bir yerel yönetim sistemi meydana getiriyor ve yeni tipte vilayet idare meclislerini hayata geçiriyor olsa da, vilayetlerdeki memurların eskiden olduğu gibi Dahiliye Nezareti tarafından atanmasını öngörüyor ve valilerin görev ve yetkilerinin sınırlarını da genişletiyordu. Kanunun tam on yedi maddesi, valilerin görev ve yetkilerine ayrılmıştı ve bunların içinde “efrad ve cemaat beyninde hürriyet, müsavat ve adalet esaslarının tamami-yi tatbik ve mahfuziyeti”nden, “istiklal-i muhakeme riayetiyle beraber adaletin mümkün olduğu kadar sür'at ve suhuletle tevzii”ne, vilayetteki polis, jandarma ve zabıta kuvvetlerinin kontrolünden genel teftişe kadar oldukça geniş bir yelpaze görülebiliyordu.⁴⁶⁸ Kanun bu haliyle ıslahatçıların taleplerini karşılamadığı gibi, bazı temel talepleriyle de çelişiyordu; ancak ironik bir şekilde yeni kanun, İttihatçılar tarafından bir idari reform projesi olarak sunuldu ve bu kanunla birlikte, özel olarak Beyrut'ta, başka bir ıslahat layihasına gerek kalmadığı iddia edildi. Bir sonraki adım ise, 8 Nisan 1913 günü, Cemiyet-i İslahiyye'nin faaliyetlerinin Beyrut Valisi Hazim Bey tarafından yasaklanması oldu.⁴⁶⁹

Bu kararlar birlikte, 31 Mart olayından sonra kapatılan *İhai'l-Arabi* cemiyetinden sonra ikinci defa bir Arap cemiyeti, resmi bir kararla kapatılmış oldu.

⁴⁶⁷ A.g.e., s. 113-114.

* Modern Türkiye'de halen yürürlükte olan İl Özel İdaresi Kanunu, 1913'te çıkarılan bu kanunun birkaç değişiklikten geçirilmiş halidir.

⁴⁶⁸ Kanun metninin tamamı için bkz: **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt 5, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332 (1916), s. 186-216.

⁴⁶⁹ George Antonius'a göre o gün cemiyet üyeleri toplantı halindeydi ve polisler toplantıya girerek Valilik kararıyla cemiyetin feshedildiğini ve merkezlerinin kapatılacağını tebliğ etmişlerdi. Bkz: Antonius, **op. cit.**, s. 113.

Kapatma kararı, Beyrut'un dışında da yankı buldu ve 10 Nisan günü Mısır'daki muhalif Arap gazeteleri, kararı protesto etmek amacıyla, birinci sayfa dışındaki sayfaları boş halde çıktı. Birinci sayfaya konulan tek şey de, Valilik tarafından alınan yasaklama kararıydı.⁴⁷⁰

Beyrut'ta yaşanan bu gelişmeler, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın günlüğüne de yansımıştı. Günlükten anlaşıldığına göre Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa kendisine bir mektup göndermiş ve bu mektubun yanına, 20 senedir tanıdığı ve "firka hissiyatına tabi olmadığına vakıf bulunduğu" bir Beyrutludan aldığı bir mektup nüshasını da eklemişti. Eski Evkaf Nazırı Mehmed Paşa'dan geldiği tahmin edilen bu ikinci mektupta, İttihatçıların yeniden yönetime gelmesi sonucunda "Suriye'de ıslahat icrası ümitlerinin yine zevale yüz tuttuğundan" söz ediliyor ve Cemiyet-i Islahiyye'nin programının uygulamaya konulmaması halinde Akka, Trablusşam ve Beyrut ahalisinin Lübnanlılarla birlik olup devlet aleyhinde kıyam edecekleri söyleniyordu.⁴⁷¹ Mahmud Şevket Paşa ise bu durumdan hoşnut değildi ve Beyrutluların hazırladığı ıslahat layihasının içeriğinin, "vilayetin adeta devletten fekk-i irtibatı" olduğu kanaatindeydi. Bunun yerine hükümetin hazırladığı yeni Vilayât Kanunu ile yetinilmesi gerektiğini düşünen Paşa, günlüğünün 9 Nisan 1913 tarihli sayfasına "Bizim tarafımızdan yapılan İdare-i Vilayât Kanunu hâlâ daha muvafık idi, ondan ziyadesi fazla idi" diye yazmıştı.⁴⁷²

Cemiyet-i Islahiyye ve onun hazırladığı ıslahat layihası karşısında hükümetin, yeni Beyrut Valisi'nin ve İttihat ve Terakki'nin fikir üretici isimlerinin aynı tutum içerisinde olduğu görülebiliyordu. İttihatçılara göre Cemiyet-i Islahiyye, eski Vali döneminde kanundışı olarak kurulmuştu ve "Bütün Suriye ve hatta bütün Arabistan namına kendinde idare-i kelâma salâhiyet gören bu meclis-i garib, hakikatte ne Suriye'nin ve hatta ne de Beyrut Vilayeti mülhakâtının vekâlet-i saffetini haiz değil idi". Beyrut'taki İtalyan saldırısının ardından örfi idarenin ilan edildiği de düşünüldüğünde, böyle bir cemiyetin kapatılması "tabii" idi. 13 Nisan tarihli *Tanin* gazetesinde yayımlanan imzasız yazı, bu argümanların ardından, sıklıkla ifade edilen

⁴⁷⁰ "Beyrut'ta", *Tanin*, 29 Mart 1329 / 11 Nisan 1913.

⁴⁷¹ Murat Bardakçı (yay.), *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 149. Bu mektubun Mehmed Paşa tarafından yazıldığını tahmin eden kişi, o esnada Sadrazam'ın yanında bulunan Hacı Adil Bey'di. (s. 150)

⁴⁷² *A.g.e.*, s. 150.

başka bir argümanla bitiyordu: “Hükümet zaten emr-i ıslahâtı deruhde etmiş olup bilhassa Arap dindaşlarımızı mevcudiyet-i siyasiyye-i devlet ile kâbil-i teveffuk olacak kâffe-i müsadaattan müstefid kılmaya karar vermiş olduğundan gürültü ve yaygara ile bu maksad-ı ıslahatı işkâl etmek abes olacağı aşikârdır.”⁴⁷³ Benzer bir duruş sergileyen Vali Hazim Bey de, en büyük ıslahat taraftarının kendisi olduğunu söylüyor ve bu tür tartışmaların zemini olarak, “yakında” açılacak Meclis-i Mebusan’a işaret ediyordu:

Hükümet dört seneden beri beş layiha-ı ıslahiyye izhâr eyledi. Bu layihalardan bazıları Meclis-i Mebusan’a da verildi. Fakat şimdi bunlar terk edilerek yerine Kamil Paşa Kabinesi’nin tanzim ettiği kanundan daha vâsi olan İdare-i Vilâyât Kanunu mevki-i tatbikata konuldu.

Dahiliye Nazır-ı Sâbıkı Reşid Bey’in kaleme aldığı kanun ile şimdiki kanunu tatbik edenler, aradaki farkı anlarlar. İslahat Cemiyeti ıslahat layihasını tanzim ettiği vakit emr-i infazını hükümete bırakmıştı. Onun için milletin âmâline ve memleketin menafiine muvafık olan hükümetin icraatine, İslahat Cemiyeti namı altında değil, fakat efrâd-ı ahali saffetiyle intizar etmelidir.

Yoksa böyle bir cemiyet gibi dünyanın hiçbir tarafında bir cemiyet görülmedi. Şurasını ilaveten beyan ederim ki, İdare-i Vilâyât Kanunu bugün gerek ahalinin ve gerek ecânibin nazarında büyük bir hüsn-i telakkiye mazhar oldu. Kanun-ı mezkûrun tazmin eylediği ıslahat vasıtasıyla her gün mülhakattan mu’tad tebriknameler alıyoruz.

İslahat Cemiyeti’nin âzâlarına karşı hürmetim var. Çünkü cümlesi memleketin muteberanından oldukları gibi, kısım-ı âzâmı da benim asdikamdandır. Kulüplerinin seddi ise bir emr-i tabii haline geldi. Buna kulübün bütün âzâsı muvafakat ederler, çünkü artık vazifeleri nihayet bulmuş demektir. Kendilerinin, âmâllerine muvafık olan teşebbüsât-ı ıslahiyyede hükümete müzaheret edeceklerine eminim. O halde efrâd-ı millet ile hükümet arasında bir ihtilaf kalmadı.

Emin olunuz ki bu memlekette ıslahatın en büyük zahîriyim. Eğer hükümet bunu yapmaya idi, ona muarız olanların önlerinde ben bulunurdum. Fakat madem ki ıslahatı bahşetti, o halde bizim bu sevk ile memleketi elbirliğiyle ıslaha çalışmaktan başka hiçbir çaremiz yok. Hükümetin verdiği ıslahattan fazla ıslahat isteyenler varsa, yarın Meclis-i Mebusan açılacak, herkesin kendine muvafık gördüğü şeyi meclis-i mezkûrdan talep etmeye hakkı vardır.⁴⁷⁴

Bu gelişmelerin yaşandığı günlerde *Tanin* gazetesinin bir başyazısı da Arapların ıslahat talepleriyle ilgili konuları ele aldı. Babanzade İsmail Hakkı tarafından kaleme alınan yazı, birkaç yıldır gündemde olan ve Beyrut layihasında yer alan, Arapça ile ilgili tartışmalara yoğunlaşmıştı. İsim vermeden, Osmanlı

⁴⁷³ “Beyrut’ta”, **Tanin**, 31 Mart 1329 / 13 Nisan 1913.

⁴⁷⁴ “Suriye’de ıslahat meselesi”, **Tanin**, 5 Nisan 1329 / 18 Nisan 1913.

hükümetini “Arapça’ya düşmanmış gibi göstermeye çalışan” ve böylelikle “Arap ile Türk arasında tefrika çıkarmaya çalışan” kişilere hücum eden Babanzade, bir anlamda, “İslamcılık” ile içiçe geçmiş bir “Osmanlıcı” dil kullanıyordu:

Osmanlı devleti bir devlet-i İslamiyye olduğu halde nasıl olur da lisân-ı din olan Arapça’dan müteneffir olacak idi? Düşünülmüyor mu idi ki Arapça’ya düşmanlık ile diyanete düşmanlık adeta bir hükümde idi? Arapça’yı seviyoruz. Çünkü hırz-i cânımız olan Kuran-ı Azimüşşan o lisanda nazil olmuştur. Arapça’yı seviyoruz, çünkü bütün Müslümanların rehber-i harekâtı olan ehâdis-i celile-i nebeviyye bu lisanda varid olmuştur. Arapça’yı seviyoruz, çünkü kurati’l-aynımız olan Hazret-i Fahr-i Kâinat Arap idi. Arapça’yı severiz çünkü medeniyet-i İslamiyye ile Arapça birbirinden ayrılmaz.⁴⁷⁵

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ve hükümetin tutumu açıktı: “Kanun dışı” bir oluşum, sıkıyönetim koşullarında “tabii olarak” kapatılmıştı ve hükümetin Araplarla herhangi bir sorunu yoktu; bilakis hükümet, gerekli ıslahatları zaten hayata geçirmeye başlamıştı ve kanuni çerçevede yeni düzenlemeler yapmaya da hazırdu. Ancak bu yaklaşım, ortaya çıkan dinamiğin önünü kesmeye yetmiyordu. Cemiyet-i İslahiyye’nin kapatılmasını takip eden aylar boyunca protesto eylemleri devam edecekti. Mayıs ayı ortalarında ıslahatçılar, cemiyetlerini kapatmış olması nedeniyle Hazim Bey hakkında kanuni takibat yapılmasını dahi isteyecek, *El-Müfid* gazetesi ise valinin “artık Beyrut’ta kalamayacağını” yazacaktı.⁴⁷⁶ Daha önce, Nisan ayı ortalarında, valiyi protesto amacıyla Beyrut’ta dükkanların kapatılması çağrısı yapılmıştı. *Tanin* gazetesinin haberine göre ahali bu çağrılara itibar etmemiş ve hayat normal şekilde devam etmişti.⁴⁷⁷ Oysa Sadrazam Mahmud Şevket Paşa ile Beyrut Valisi Hazim Bey arasındaki yazışmalar, durumun pek de böyle olmadığını ortaya koyuyordu. Hazim Bey, ilk olarak 12 Nisan 1913 günü gönderdiği şifreli telgrafla, cemiyetin kapatılması nedeniyle Pazar günü Beyrut’taki tüm dükkanların bir günlüğüne kapatılması yönünde çağrılar yapıldığından söz ederek, böyle bir halin vuku bulması durumunda şiddet tedbirlerine başvurma yoluna gidileceğini yazmış, Sadrazam ise Vali’ye yazdığı cevapta, kanundışı eylemlere girişenlerin derhal Divan-ı Harb’e gönderilmelerini ve iki saat içinde muhakemelerinin tamamlanmasını

⁴⁷⁵ İsmail Hakkı, “Arapça ve ıslahat”, *Tanin*, 8 Nisan 1329 / 21 Nisan 1913.

⁴⁷⁶ “Beyrut’taki ıslahatçılar”, *Tanin*, 3 Mayıs 1329 / 16 Mayıs 1913. Hazim Bey ertesi ay istifa edecek ve yerine Halep Valisi Ali Münif Bey atanacaktır. Bkz: “Beyrut Valisi”, *Tanin*, 10 Haziran 1329 / 23 Haziran 1913.

⁴⁷⁷ “Beyrut hadisâtı hakkında”, *Tanin*, 9 Nisan 1329 / 22 Nisan 1913.

emretmişti.⁴⁷⁸ Ertesi gün ise Sadaret'e dükkanların kapatıldığı, İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan konsoloslarının Vali Hazim Bey'i ziyaret ederek malumat istediği, Fransız ve İngiliz konsoloslarının ayrıca, Cemiyet-i Islahiyye'nin yeniden açılmasına izin verilmesini istediği bildiriliyordu. Bu eylemler esnasında 5 kişi de tutuklanmıştı. Eşraftan bazı temsilciler validen bu kişileri serbest bırakmalarını rica edince, Vali de Sadrazam'a telgraf göndererek ne yapması gerektiğini sormuş, Mahmud Şevket Paşa da cevaben "Bundan böyle bu kabil tahrikatta bulunmayacaklarına eşraf ve muteberanın ricası senet ittihaz olunarak tensibleri vechile tahliyelerinin muvafık olduğunu" bildirmişti.⁴⁷⁹

15 Nisan günü Beyrut valisinden bir şifreli telgraf daha geldi. Bu telgrafta, bahsi geçen beş kişinin tahliye edildiği, arkasından da dükkanların açılması için bir beyanname yayımlandığı, fakat tüm dükkanların açılmadığı bildiriliyordu. Beyrut'ta da sıkıyönetim uygulanmasına vesile olan Trablusgarp Savaşı'nı bitirecek sulh akdinin imzalanmasına kadar sabredilmesini, akabinde ise şiddet tedbirlerinin uygulanmasını tavsiye eden Hazim Bey'e göre bu eylemleri düzenleyenlerin amacı Cemiyet-i Islahiyye'nin yeniden açılması olmadığı gibi ıslahat da değildi: bu kişiler, "vergi vermeyen komşu Cebel-i Lübnan gibi muhtariyet peşinde koşuyorlar"⁴⁸⁰ dı. Mahmud Şevket Paşa da Beyrutluların amacının "bir bahane ile şehre ecnebi gemilerden asker çıkartmak ve sonra onların sayesinde Lübnan gibi bir mevki-i müstesna ihrazı ile her güne rüsûm tediyesinden ve asker itâsından kurtulmak" olduğuna kanaat getirmişti.⁴⁸¹

Öte yandan *Tanin*'in "ahalinin çağrılara itibar etmediğini" ileri sürdüğü haberde, cemiyetin kapatılmasından sonra protesto amaçlı olarak boş halde yayınlanan gazeteler hakkında yaptırımlara gidileceğinden de bahsedilmişti. Buna göre, bu gazetelerin sorumlu kişileri Divan-ı Harb-i Örfi'ye sevk edileceklerdi. Yine aynı mahkeme tarafından Beyrut'ta yayınlanan *El-Müfid* ve *İttihadü'l-Osmani* gazetelerinin yayınları da durdurulmuştu ve idarehanelerinin önüne birer polis

⁴⁷⁸ Bardakçı, **op. cit.**, s. 154-155. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ayrıntılı aramalar yapılmasına ve bu sürece ilişkin bazı belgelerin bulunmasına karşın, Sadrazam ile Beyrut Valisi arasındaki bu yazışmaların orijinaleri bulunamamıştır. Bu sebeple bu yazışmalar, Murat Bardakçı'nın yayına hazırladığı *Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü*'nden alıntılanacaktır.

⁴⁷⁹ **A.g.e.**, s. 157-158.

⁴⁸⁰ **A.g.e.**, s. 163.

⁴⁸¹ **A.g.e.**, s. 164-165.

yerleştirilecekti.⁴⁸² Hükümet Mayıs ayında da *İttihadü'l-Osmani* gazetesi yöneticileri hakkında soruşturma kararı aldı ve Beyrut'ta yayınlanan “muzır beyannamelerin” dağıtımını yasakladı.⁴⁸³ Tüm bunlar aslında yalın bir gerçekliğe işaret ediyordu: hükümetin “ıslahat yanlısı” ve “kucaklayıcı” söylemleri yeterli değildi ve muhalif fikirler giderek yaygınlaşıyordu; buna paralel olarak da bu kucaklayıcı söylemleri, polisiye önlemler tamamlıyordu.

Diğer yandan Cemiyet-i Islahiyye'nin kapatılması, Mısır'da da yankı bulmaya devam ediyordu. 14 Nisan 1913 günü *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti tarafından, Beyrut Valisi Hazim Bey'e ve Sadaret'e iki telgraf gönderildi. Mısır'da yayınlanan *El-Ehram* gazetesinde yer alan ve *Tanin* gazetesinin de alıntı yaptığı telgraflardan ilki “rica”, ikincisi ise adeta ultimatom niteliği taşıyordu:

[Hazim Bey'e gönderilen telgraf]

“Buradaki Suriyeliler Beyrut Islahat Cemiyeti'ni ilga ettiğinizden dolayı son derece müteessirdir. Cemiyet-i mezkûre, suret-i kanuniyyede teşekkül etti. Hükümetin kanunen teşekkül eden bir cemiyeti men etmesi arzu edilmeyen bir ders teşkil eder. Bu hatanın derhal telafisini rica ederiz.”

[İstanbul'a gönderilen telgraf]

“Beyrut valisinin Islahat Cemiyeti'ni içtimadan men etmesi milletin âmâline münhal ve iki taraf arasında inkıtaı mucib olup istibdaddan başka hiçbir şey değildir. Hemen valiyi azil ve cemiyet-i mezkûre hakkındaki emrini iptal etmek suretiyle su-i akıbeti telafî ediniz ve bu unsura kanuna muhalefet gibi bir ders göstermeyiniz.”⁴⁸⁴

Ne var ki bu girişimler bütünüyle sonuçsuz kalacak ve hükümet bu konudaki pozisyonunu değiştirmeyecekti. Nitekim *Lâ-Merkeziyye* Cemiyeti'nin Hazim Bey'e ve hükümete yukarıdaki telgrafları gönderdiği günlerde hükümet de Beyrut Vilayeti'ne bir kez daha kesin talimatlar göndererek, Cemiyet-i Islahiyye'nin yeniden ihyası yönündeki girişimleri kanundışı ilan ediyor, söz konusu talimatlarda ahalinin ihtiyaç duyduğu kanunların hükümet tarafından zaten tertip edilmekte olduğu söyleniyor ve “mugayir-i kanun harekâta cüret edeceklerin” Divan-ı Harb'e

⁴⁸² Söz konusu gazetelerin “Divan-ı Harb marifetiyle” takibat altına alınmasına ilişkin Dahiliye Nezareti kararı için bkz: BOA, DH.SYS. 116/2, 2 Cemaziyevvel 1331 / 27 Mart 1329 / 9 Nisan 1913.

⁴⁸³ BOA, BEO, 4174 / 313049, 14 Cemaziyelahir 1331 / 8 Mayıs 1329 / 21 Mayıs 1913.

⁴⁸⁴ “Beyrut hadisesi etrafında”, *Tanin*, 10 Nisan 1329 / 23 Nisan 1913.

gönderilmesi isteniyordu.⁴⁸⁵ Kamil Paşa'nın sadrazamlığı ve Edhem Bey'in valiliği döneminde başlayan bir girişim, İttihatçı yönetim altında kesin surette son bulmuştu.

Buraya kadar ele aldığımız gelişmeler, bir yandan Beyrut'un muhalif Arap siyasetine ev sahipliği yapmaya devam etme olanağını ortadan kaldırırken, diğer yandan da Beyrutlu ıslahatçılar ve *Lâ-Merkeziyye* arasındaki temas ve ilişkileri de yoğunlaştırmıştı.⁴⁸⁶ Uzun süredir biriken tüm bu dinamikler, 1913 yılının Haziran ayında, Fransa'nın başkenti Paris'te bir araya gelecekti.

4.4. Reformcu siyasetin zirve noktası: 1913 Paris Arap Kongresi

Birinci Dünya Savaşı'nı önceleyen dönemde muhalif Araplar yürütülen reformcu siyasetin tepe noktasını, Haziran 1913'te Paris'te düzenlenen kongrenin teşkil ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Katılımcıların çoğunluğunun Osmanlı Suriyesi'nden geldiği bu kongrenin, farklı eğilimlerdeki kişilerden oluşan heterojen bir bileşimi olsa da, sonuç bildirgesine ve alınan kararlara damgasını vuran şey, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, Arapların uzun süredir istediği adem-i merkeziyetçi reformların en hızlı şekilde hayata geçirilmesi talebidir. Öte yandan, önceki bütün süreçlerden farklı olarak, kongre için yapılan çağrıdan başlayacak şekilde bir dizi nokta, Arapların giderek kendilerini ulusal bir topluluk olarak tanımlamaya başladığını göstermektedir.

Paris Arap Kongresi, farklı eğilimleri olan siyasi figürlerin ortak bir metinde ifadesini bulan talepler etrafında bir araya gelebilmesini mümkün kılmıştı. Ne var ki bu, kongrenin bütün Arap/Suriye kamuoyu tarafından desteklendiği veya onların ortak iradesini temsil ettiği anlamına gelmemektedir. Kongreye giden süreçte İttihatçılar sıklıkla, kongrenin Suriyelileri temsil yetkisini haiz olmadığı argümanını ileri sürecekti. Bu argümanı güçlendirecek şekilde Arapların arasından da, kongre

⁴⁸⁵ BOA, BEO, 4162 / 312121, 16 Cemaziyevvel 1331 / 10 Nisan 1329 / 23 Nisan 1913.

⁴⁸⁶ *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin gösterdiği tepkilere ilave olarak Nisan ayı sonlarına doğru Beyrut Valisi Hazim Bey, Mısır'daki Osmanlı temsilciliğine, "Beyrut'ta ahaliyi ifsada çalıştığı halde muvaffak olamayan eşas-ı malumun" Mısır'a gittiğini haber vermişti; bkz. BOA, A.}MTZ.(05), 29B/148, 15 Cemaziyevvel 1331 / 9 Nisan 1329 / 22 Nisan 1913. Bu yolculuk yalnızca sığınma amaçlı olmasa gerektir.

örgütleyicilerinin kendilerini temsil etmediği ve özellikle Fransa’da böyle bir girişimde bulunmalarını kesinlikle tasvip etmedikleri yönünde bazı çıkışlar gelecekti.

4.4.1. Kongre öncesinde kamuoyundaki tartışmalar

1913 Paris Arap Kongresi, merkezi Fransa’da bulunan ve önceki kısımlarda kısaca söz ettiğimiz *El-Fetat* örgütünün bu yönde çağrı yapmasıyla gündeme geldi. Cemiyetin Abdülgani el-Ureysi, Cemil Merdam ve Avni Abdü’l-Hâdi gibi önde gelen isimleri, Paris’te yaşayan 5 Suriyeli Arapla birlikte bir komite kurarak kongre için hazırlıklara başladı. Bu grup 4 Nisan 1913 tarihinde *La-Merkeziyye* cemiyetiyle de temas kurarak kongreye katılmalarını istedi.⁴⁸⁷ *La-Merkeziyye* cemiyetinin 11 Nisan tarihinde bu davete olumlu yanıt vermesinin ve ilk girişimlerin tamamlanmasının ardından kamuoyuna sunulan çağrı metni, kongrenin “bütün dünya Araplarını” temsil edeceğini söylerken, başlıca gündem maddelerini de bildiriyordu:

Bizler, Paris Arapları olarak, gazete polemiklerinden ve hükümetlerin politikalarından, vatanın incisi Suriye ve Arap ülkeleri hakkında uluslararası kararlar alındığını öğrendik. Bu bizleri, üç yüzden fazla kişi olarak bir araya gelerek, atalarımızın kanıyla yoğrulmuş olan vatanımızı *yabancıların açgözlülüklerinden* koruma, halkı zulümden ve baskıdan kurtarma, yönetimimizi adem-i merkezîyet temelinde yeniden organize ederek güçlerimizi arttırma, *ülkemizin çöküşünü ve işgalini engelleme ve böylelikle yazgımızla oynayanlara, bizim belimizin bükülmesini ve aşağılanmayı kabul edecek bir ırk olmadığımızı gösterme* araçları üzerine tartışmaya teşvik etti.

Tartışmalardan sonra, bütün dünya Araplarını temsil edecek ve onların siyasi ve sosyal isteklerini dile getirecek bir kongre toplamaya karar verdik. Bu şekilde Avrupa milletlerine, *Arap milletinin canlı ve bölünmez bir sosyal topluluk meydana getirdiğini* ve bu topluluğun, milletler arasında, birinci derecede önemli bir siyasi konumda olan bir sosyal topluluk ve *hesaba katılması gereken bir güç* olduğunu göstereceğiz.

Haklarımıza, hayatımıza bağlı olduğumuz kadar sıkı sıkıya bağlı olduğumuzu anlamalarını sağlayalım.

İncelenecek meseleler şunlar olacaktır:

- 1) Ulusal varlık ve işgalin reddedilmesi,
- 2) Osmanlı topraklarındaki Arapların hakları,

⁴⁸⁷ David S. Thomas, “The First Arab Congress and the Committee of Union and Progress, 1913-1914”; Donald P. Little (yay.), **Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes**, Leiden: E.J. Brill, 1976 içinde, s. 318.

- 3) Adem-i merkeziyet sistemi temelinde reformlara duyulan ihtiyaç,
- 4) Suriye'den göç ve Suriye'ye göç.

İşte bu şekilde, ulusal yeniden doğuşumuzun şafağı, onu kuşatan düğümlerden kurtularak ortaya çıkacaktır.
Onu anlayanlara ve onu vazife bilenlere selam olsun.

Suriye Arap Kongresi idare konseyi: Nedre Mutran, Avni Abdü'l-Hâdi, Cemil Bey Merdam, Şarl Debbas, Muhammed Mehmesani, Cemil Bey Mâluf, Şükrü Ganem, Abdülgani Ureysi.⁴⁸⁸

Kongre çağrısı, hızlı bir şekilde yayıldı ve pek çok Arap tarafından heyecanla karşılandı. George Antonius'a göre “genel coşku o denli büyüktü ki, hazırlıklar aceleye getirildi ve uzaktaki Arap vilayetlerine sadece sınırlı duyuru yapılabilirdi”.⁴⁸⁹ Ancak her ne kadar Antonius, tek taraflı ve sübjektif olarak sunduğu tarih anlatısında bundan söz etmese de, Arap vilayetleri sadece coşku değil, yoğun tepkilere de sahne olacaktı.

1913 yılının bahar aylarında Arap kamuoyu içinde reformcu harekete ve hazırlıklarına başlanmış olan Paris Kongresi'ne yönelik tepkiler çeşitli kanallar üzerinden ifade ediliyor, Arapça ve Türkçe yayınlanan İttihatçı yayın organları da bu tür tepkilere kendi sütunlarından yer veriyordu. Örneğin Beyrut'ta yayınlanan *El Reyü'l-Âm* gazetesinin sahibi Taha Müdevvir'in *Tanin* tarafından da aynen çevrilerek yayınlanan yazısında temel argüman “Arabistan'ın bazı aksamında ve en ziyade Suriye'de tahaddüs etmekte olan halet-i gayri tabiiye'nin yabancılardan ve şahsi ihtiraslarının esiri haline gelmiş kişilerden kaynaklandığıydı. Bu kişiler “dinen ve menfaaten birbirlerine merbut olan iki unsur arasına” nifak tohumları ekmekteydi.⁴⁹⁰ Müdevvir'in sözleri, son aylarda Suriye'de oluşan genel duruma gönderme yapıyor gibi görünmekle birlikte, büyük bir ihtimalle bu yazıyı kaleme almasında Paris Kongresi için yapılan çağrılar da etkili olmuştu.

26 Mayıs 1913 tarihli *Tanin* gazetesinde yayınlanan bir telgraf ise, Suriye/Arap kamuoyu içinden Paris Kongresi'ne gösterilen tepkinin en açık ifadelerinden biri niteliğini taşıyordu. Şam'dan doğrudan doğruya gazeteye gönderilen ve aralarında Şam müftüsü Ebu'l-Hayr Abidin, bazı Hıristiyan din

⁴⁸⁸ Khairallah, **op. cit.**, s. 47-48. Vurgular orijinal metne aittir.

⁴⁸⁹ Antonius, **op. cit.**, s. 114.

⁴⁹⁰ “Arap ve Türk kardeşlerime: nasıl anlaşıyoruz?”, **Tanin**, 2 Mayıs 1329 / 15 Mayıs 1913.

adamları ve Şam eşrafının önde gelen bazı üyelerinin de bulunduğu yaklaşık elli kişinin imzasını taşıyan telgrafta, kongre düzenleyicileri hayli sert bir dille tenkit edilirken, “umum Suriye ahalisi” adına hükümete – üstelik “yegane şefkatli baba” olarak görülen hükümete – destek de ilan ediliyordu:

Bazı eşhas namına bilvürüd gizlice tevzi edilen matbu varakalarda ıslahat talebi zımında Paris’te bir içtima akdedileceği istihbar kılındı. İşbu varakada mevzuvelleti imza sahipleri Suriye’de hiçbir sıfat ve mevkii olmayan ve takip ettikleri âmâl-i şahsiyyeye adem-i nailiyetten dolayı hükümet-i hazıradan münfail olan iki şahıs ile üç dört ahlaksız gençten ibarettir. Eşhas-ı merkûmenin Suriye’ce bir mevk-i içtimaiyyeleri olmadığı gibi, Suriye ahalisi namına harekete dahi bir gûna safvet ve vekaletleri yoktur. Avrupa’da bulunup da bu hareketlerine iştirak edecek olanlar dahi ekserisi bir takım firari ve serserilerden ibaret olup, İslam ve Hıristiyan bilumum Suriye ahalisi hükümet-i hazıra-i Osmaniyye’nin tarz-ı idaresinden memnun ve hoşnut oldukları beyanıyla neşriyât ve harekât-ı vakıayı red ve tekzib eyler ve vatanın terakkisi yolunda muhtaç olduğumuz kavaninin vaz ve tatbikini yegane eb-i müşfikimiz hükümet-i seniyyeden istirham eyleriz.⁴⁹¹

Telgrafın yayınlandığı gün *Tanin* gazetesinin başyazısı da aynı konuya ayrılmış ve Cemiyet’in görüşü, Babanzade İsmail Hakkı Bey’in kaleminden kamuoyuna sunulmuştu. “Tezahür-i hakikat” başlıklı başyazıda ilk olarak, Suriye adına ve özellikle Suriye dışında – Mısır’da, Paris’te ve hatta Amerika’da – “Arapçılık” faaliyeti yürütenlerin bir kısmında “ne Araplık muhabbeti ve hatta ne de Suriye aşkı mevcut olmadığı” ve bunların “kuklalar gibi tahrik edilen mahrum-ı irâde ve alet-i fesad ve menfaat bir taife-i acibe” olduğu söylenmişti. Böyle söyledikleri zaman bazı Arap gazetelerinin kendilerine hücum ederek haksız bir şekilde “Arap düşmanı” nitelemesi yapmalarından yakınan Babanzade İsmail Hakkı, bu tür meseleler hakkında daha önce söylediklerine gönderme yaparak, “Arap’a ve Araplığa dair tezyif ve tahkir ve buğz ve adavet manası efham edecek en cüz’i bir kelime sadır olmuş ise biz her türlü şütüm ve hakarete mâ-ziyade layıkız” diyor ve ekliyordu: “Aksi halde bari hiç olmazsa bizde de bir hüsnüniyet mevcut olduğunu takdir etsinler ve bizim de bir Arap kadar Araplık meselesinde idare-i kelama salahiyetdar olduğumuza kâni olsunlar.” Başyazıya göre Arap gazeteleri, İttihatçıların söylediği her şeyin arkasında Araplığa bir saldırı arıyor, okuyucularının

⁴⁹¹ “Suriye’den samimi nidalar”, *Tanin*, 13 Mayıs 1329 / 26 Mayıs 1913.

Türkçe bilmemesinden de yararlanarak söylenenleri kolayca çarpıtabiliyordu. Oysa “fitnecileri” teşhir etmek Araplığa düşmanlık değil, hizmet etmektir.⁴⁹²

Yazının sonraki kısmında yukarıda yer verdiğimiz telgrafa değinen Babanzade İsmail Hakkı, bu metnin altında özellikle Hıristiyanların da imzasının bulunmasının “Paris’teki entrikacıları” üzeceğini, Hıristiyan-Müslüman herkesin “Paris’teki karıştırıcıları lanetle yad ettiklerini” savunuyor ve bütün Arap kavmi adına söz söylemeye girişenlerin, cevabı Arap önde gelenlerinden almasının bu kişiler için “elim bir akıbet” olduğunu söylüyordu. Telgraftan çeşitli alıntılar da yapan İsmail Hakkı, “gerçek” bir ıslahat yapılması gerektiğini söylerken, dikkat çekici ifadeler kullanıyordu:

Suriyelilerin hakiki ve ciddi bir matlubu yok mu? İslahata şiddetle muhtaç değil midirler? Elbette... Öteden beri biz de bu hakiki ıslahatperverlerle hemefkârız. Biz de onlar gibi hükümeti bu vadide ciddi adımlar atmaya kemal-i şiddetle teşvik edenlerdeniz. Nuhbe-i âmâli bu gibi ıslahattan ibaret olan ihvanımızın matlubu tamamen bizimdir. Zira onların tealisi, refahı, bizim teali ve refahımızdır. Zaten “onların”, “bizim” demek de abes ve bimânâdır. Onlar biziz, biz onlarız. Arap denildiği zaman “biz”, “onlar” gibi tabirâta kulaklarımız ve hatta kalemlerimizi alıştırıran erbab-ı fesada nasıl hiddet etmeyelim?⁴⁹³

Babanzade İsmail Hakkı Bey’in bu kelimeleri, başta kendisi olmak üzere pek çok *Tanin* yazarının ve İTC üyesinin kullandığı Osmanlıcı retoriğin belki de en gelişkin ifadesiydi. “Biz” ve “onlar” ayrımını reddeden İsmail Hakkı’nın* yazısının ikinci temel vurgusu ise, bir kez daha, temel argümanlardan birine denk düşüyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti ve hükümet, gerekli reformları “zaten” gündeminde tutuyordu ve elden geldiğince hayata geçiriyordu.

Daha yukarıda vurgulandığı gibi hükümet, İdare-i Umumiyye-i Vilayât Kanunu’nu yerel ıslahat taleplerini karşılayan bir adım olarak tanımlamak gibi bazı ironik adımlar atsa da, 1913 Paris Arap Kongresi’ni önceleyen aylarda gerçekten de Arapların idari reform taleplerinin bir kısmının yerine getirildiğini belirtmek gerekir. Bu yöndeki adımlardan belki de en önemlisi, Nisan ayında yapılan bir Meclis-i

⁴⁹² İsmail Hakkı, “Tezahür-i hakikat”, *Tanin*, 13 Mayıs 1329 / 26 Mayıs 1913.

⁴⁹³ Aynı yerde.

* Meclis-i Mebusan’da iki dönem Bağdat Mebusu olarak görev yapan Babanzade İsmail Hakkı Bey’in Kürt olduğu notunu düşmek gerekiyor.

Vükela toplantısında atılmıştı. Söz konusu toplantıda Meclis-i Vükela, Arapça konuşulan vilayetlerdeki mahkemelerde Arapçanın kullanılması, ibtidaiye ve rüşdiye mektepleri ile sanayi ve ziraat çiftçi mekteplerinde eğitimin Arapça yapılması ve memurların buldukları yerin mahalli diline vakıf kişilerden seçilmesi yönünde kararlar aldı.⁴⁹⁴ Bu, her ne kadar hemen hayata geçirilmeyecek olsa da, son yılların ihtilafli meselelerinden üçünün ıslahatçılar lehine çözümlenmesi anlamına geliyordu. Mayıs ayında ise eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'ya “Suriye ıslahat müfettişliği” görevi teklif edilecek ve yapılması gerekli görülen reformlar hakkında kendisine bir rapor sunulacaktı.⁴⁹⁵

Suriye’de gerekli reformların hükümet eliyle zaten hayata geçirildiği, yahut ancak hükümet eliyle hayata geçirilmesi gerektiği argümanı, çeşitli vesilelerle tekrar edildi. Örneğin yine Mayıs ayında, Kudüs’te çıkan yerel *El-Şaab* gazetesinde yayımlandıktan sonra Türkçe’ye tercüme edilerek *Tanin* gazetesinde de yayınlanan bir yazıdaki vurgular da, bu argümana destek sunar nitelikteydi. Dersaadet’ten Kudüs’e gönderilen bir telgraftan hareketle kaleme alınan yazıda, Meclis-i Umumi seçimlerine hazırlanılmasının istenmesiyle birlikte ıslahatların önünün açıldığı savunuluyor, Kudüs ileri gelenlerinin mutasarrıfla bir araya gelerek Meclis-i Umumi’de konuşulacak meseleler hakkında müzakere ettikleri ve tam bir görüş birliği içinde oldukları söyleniyordu.⁴⁹⁶ Verilen mesaj, Kudüs halkının ıslahata ihtiyaç duyduğu ve bunu talep ettiği, ancak bunun hükümet ve devletle işbirliği içinde ve yakında yeniden açılması beklenen Meclis içinde gerçekleştirilmesinin gerektiği şeklindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne yakın olan Lübnanlı Dürzi aydın ve siyasetçi Emir Şekib Arslan ise bir telgrafında bunu daha açık bir şekilde ifade etmişti. Mısır, Kudüs ve Beyrut gazetelerinin çoğunda yayımlandıktan sonra *Tanin* gazetesinde de yer alan telgraf, kendisiyle ilgili bir meseleyi ele aldıktan sonra “Suriye meselesi çıkarmaya çalışanlara” hücum ederken, ıslahatlar için adres olarak da hükümete işaret ediyor, ancak ıslahatın kapsamını daraltıyordu:

⁴⁹⁴ **BOA**, BEO, 4165/312349, 14 Cemaziyelevvel 1331 / 8 Nisan 1329 / 21 Nisan 1913. Daire-i Sadaret Tahrirat Kalemi tarafından Dahiliye, Adliye ve Maarif nezaretlerine gönderilen ilgili belge 8 Nisan 1329 tarihli olmakla beraber söz konusu kararların daha erken bir tarihte alındığı anlaşılmaktadır, zira bahsi geçen toplantı, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa’nın günlüğünün “2 Nisan 329” (15 Nisan 1913) tarihli sayfasında zikredilmektedir; bkz: Bardakçı, **op. cit.**, s. 163.

⁴⁹⁵ “Suriye ıslahatı hakkında”, **Tanin**, 18 Mayıs 1329 / 31 Mayıs 1913.

⁴⁹⁶ “Suriye ıslahatı”, **Tanin**, 8 Mayıs 1329 / 21 Mayıs 1913.

İslahat ve adem-i merkeziyet perdesi altında ortaya çıkıp memleketi nüfuz-ı ecnebi altına vaz etmek gibi bir gaye-i sefileye sâî olanların şimdiye kadar Suriye’de bir mesele ihdası için yaptıkları tahrikât ve ifsadât kafi değilmiş ki, devlet ve millete sadakatle hizmet edenleri envai müfteriyât ve tezvîrâta maruz kılmaktan dahi çekinmiyorlar. Bunlar Beni Musa ziyareti münasebetiyle Kudüs’e vâki olan seyahatimin güya ahaliyi islahat talep etmeye ve devletin avamirini kabule teşvik için hükümet-i merkeziyyenin emriyle vâki olduğunu Mısır ve Beyrut gazetelerinin bazılarında yazdırmak ve Kudüs eşrafına bu hususta mektuplar göndermek denaeti de irtikâp ettiler. Halbuki hükümet tarafından bana böyle bir teklif vâki olmamıştır. Kudüs ahalisine gelince, hamdolsun onlar devlete en sadık ve Osmanlılığa fevkalade muhip ve merbut bir kavim olup hainlerin desâisini kendilerine anlatacak hiçbir vaiz ve nâsiha muhtaç değildir. Onlar filhakika ıslahat-ı ciddiyyeye sâî olup memleketlerinin mektepler küşadı ve yollar inşası ve su celbi ile ağaçlar garsı gibi bir takım imalat-ı nafia ve müfide ile imar ve terakkisinden başka hükümetin bâhusus buhran-ı hâzırda zihnini karıştıracak hiçbir talepte bulunmuyorlar.⁴⁹⁷

Emir Şekib Arslan, Paris Kongresi’ne şiddetle karşı çıkan başlıca Arap önde gelenlerinden biriydi ve kendi anılarında anlattığına göre, yukarıda yer verdiğimiz, Şam müftüsünün de imzaladığı telgraf da dâhil olmak üzere, Şam’dan İstanbul’a gönderilen ve Suriyelilerin “kongreyi tanımadığını” beyan eden çok sayıda telgrafın gönderilmesini teşvik eden kişi oydu.⁴⁹⁸ Emir Şekib Bey’e göre “Devlet Balkan Savaşı’yla uğraşırken böyle bir kongre düzenlemek doğru değildi. Ülkenin önemli bir kısmı kaybedilmişti ve askeri ve siyasi açıdan büyük bir düşüş yaşıyordu. Devletin itibarının zedelenmesi sadece Türklere değil, bütün Müslümanlara zarar veriyordu.” Emir Şekib Arslan’ı bu derin kaygılara sevkeden şeylerden biri de, kongrenin “Suriye’ye gözünü dikmiş olan Paris gibi bir başkentte yapılması” idi.⁴⁹⁹

Tam bu noktada, kongrenin Paris’te yapılmasının nedenleri ve bunun içerimleri üzerine bir tartışma yürütmek yerinde olacaktır. Cemal Paşa yıllar sonra anılarını kaleme alırken, kongrenin “Fransa hükümetinin himayesi ve dostluğu altında olması”nın, meselenin şekil ve mahiyetini tamamen değiştirdiğini ve “adeta Fransızların Suriye’ye fiilen müdahalelerine yol açacak bir sonuca ulaşacağı izlenimini verdiğini” söyleyecekti.⁵⁰⁰ Kuşkusuz o tarihte Cemal Paşa bu kanaati taşıyan tek kişi değildi.

⁴⁹⁷ “Suriye’de mesele-i ıslahat”, **Tanin**, 11 Mayıs 1329 / 24 Mayıs 1913.

⁴⁹⁸ Arslan, **op. cit.**, s. 65.

⁴⁹⁹ **Ibid.**

⁵⁰⁰ Cemal Paşa, **op. cit.**, s. 71.

Fransa'nın Osmanlı Suriyesi'ne olan ilgisi, oldukça erken tarihlerde başlamıştı. 19. yüzyılda Suriye ve Lübnan'da dini okullardan hastanelere ve yetimhanelere kadar çeşitli kurumlar inşa eden ve özellikle kurduğu okullar yoluyla kaydadeğer bir kültürel etki yaratan Fransa, yüzyılım sonundan itibaren bölgede başta demiryolları olmak üzere bir dizi yatırıma da yönelmiş ve bu alanda öteki “büyük güçler” ile de çetin bir rekabete girmişti. 1893 yılında “Şam-Hama ve Uzantıları Şirketi” (*Société de Damas-Hamah et Prolongements-DHP*) üzerinden Suriye'deki demiryolu inşaatlarının imtiyazını elde eden Fransızlar, bu yatırımlara açık bir siyasi ve stratejik misyon da yüklüyordu.⁵⁰¹ İkinci Meşrutiyet yıllarında bu demiryolları, Humus'tan Bağdat'a kadar uzanmıştı.

Uzun yıllardır Suriye'de stratejik siyasi arayışlar içinde olan ve birkaç yıl sonra gizli Sykes-Picot Anlaşması'na (1916) imza atacak, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ise Beyrut'u ve Suriye'nin bazı başka kısımlarını Lübnan'a dahil edip, Suriye ve Lübnan'ın her ikisinde de manda yönetimleri kuracak olan Fransa'nın, 1913 yılında Suriye politikasını belirlerken bir müdahale perspektifine sahip olması hayli muhtemel görünmektedir. Ancak o tarihte Fransa'nın resmi söylemleri içinde “Suriye sorunu” karşısında müdahaleci bir yaklaşımı net bir şekilde ayırt etmek kolay değildir. Dönemin Fransa Başbakanı Raymond Poincaré, 21 Aralık 1912 tarihinde yaptığı Meclis konuşmasında Fransa'nın Suriye politikasını, “Suriye milliyeti, her türlü yabancı entrikasının dışında, Fransa'nın desteğiyle, Osmanlı egemenliği altında gelişecektir” sözleriyle özetlemişti. Poincaré'nin bu sözlerini *Correspondance d'Orient* gazetesinde değerlendiren Dr. Georges Samné, Suriyelilerin bu konuşmanın anlamını “yedi kere döndürdüğünü” ve bu sözlerde yaklaşan bir işgalin habercisini gördüğünü yazmıştı. Oysa Fransa, Samné'ye göre, üç yüz yıllık müttefiki olan Osmanlı Devleti'nin büyük ve güçlü halde kalması taraftarıydı ve bunu Akdeniz'de denge için kaçınılmaz görüyordu. Nitekim Poincaré de, ülkesinin Suriye'yi işgal etmeyeceği gibi, hiç kimsenin de işgal etmesine izin vermeyeceğini söylemişti. Suriyelilerin taleplerine sempati duyuluyordu; ancak

⁵⁰¹ Rashid I. Khalidi, “The economic partition of the Arab provinces of the Ottoman Empire before the First World War”, *Review (Fernand Braudel Center)*, XI, 2. Güz 1988, s. 256 vd. Konu hakkında ayrıca bkz: William I. Shorrock, “The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The railroad question, 1901-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, I, Nisan 1970, s. 133-153.

Fransız desteği, arka planda başka fikirler olmaksızın, İstanbul hükümetiyle işbirliği içinde geliştirecekti.⁵⁰²

Dönemin Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon ise, 16 Mayıs 1913 tarihli konuşmasında, “vazifemizi yerine getireceğiz, çıkarlarımıza saygı gösterilmesi gereken Anadolu’nun bütün bölgelerinde olduğu gibi Suriye’de de manevi çıkarlarımızı, medenileştirici çıkarlarımızı koruyacağız” şeklinde konuşmuştu. Pichon’un bir dizi dış politika meselesini ele alan konuşmasından alıntılar yapan ve bunları yorumlayan *Correspondance d’Orient*, Dışişleri Bakanı’nın Suriye konusunda söyledikleri bağlamında şu değerlendirmeleri yapıyordu:

Suriye, bir ülkenin ve bir halkın kaderinin belli olduğu dönemlerden birinden geçiyor. Orada reformların ne kadar gerekli olduğunu ve hem Osmanlı kısmı hem de Cebel-i Lübnan için yeni bir hayatın başlamasının nasıl da gerektiğini defalarca söyledik. Fakat şimdiki üst düzey memurlar, Suriyelilere daha önce Abdülhamid’in memurlarının yaptığından daha farklı şekilde davranmıyor. Suriye halkı reform istiyor; reformlar Suriye için bir ölüm-kalım meselesidir. Ve vali Hazim Bey, karışıklıklardan yararlanarak eski durumu sürdürülebilmek için farklı etnik unsurlar ve farklı mezhepler arasında çatışma yaratmak istiyor. Suriyeliler ise, kendi lehlerine olacak bir çözümü hak ediyor. Onların modern bir devlet anlayışı var, bunu yaklaşan Paris Suriyeliler Kongresi’nde göreceğiz. Onlar modern eylem araçlarına, yani Amerika’daki Suriyelilerin kendilerine gönderdiği paraya sahipler. Bu ülkede dönüşüm, hem Suriye’nin kendisi için, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nun dinginliği için gereklidir: eğer İstanbul’daki hükümet meclislerinde bilgelik galip gelirse, bu dönüşümler devrimci bir hareket olmadan gerçekleşebilir.⁵⁰³

Tüm bunlardan hareketle Fransa hükümetinin bu dönemde Osmanlı Suriyesi’ne yakın bir ilgi gösterdiği ve buradaki siyasi gelişmeleri başlıca dış siyaset gündemlerinden biri olarak ele aldığı görülebilmektedir. Bu veriler Fransa’nın 1913 yılında Suriye’ye doğrudan müdahalede bulunmak gibi bir düşüncesinin olduğunu kanıtlamaya yetmese de, 12 Mart 1913 tarihli bir vesika, aralarında Paris Kongresi katılımcılarının da olduğu bazı Hıristiyan Arapların Fransa’dan resmen bu talepte bulunduğunu göstermektedir.

⁵⁰² Dr. Georges Samné, “La question syrienne”, *Correspondance d’Orient*, 16 Ocak 1913, sayı 104.

⁵⁰³ “Les intérêts français en Orient: Discours de M. Stéphen Pichon”, *Correspondance d’Orient*, 1 Haziran 1913.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından Beyrut'taki konsolosluk binasını terk etmek zorunda kalan Fransız diplomatların konsolosluk binasında bıraktığı ve Âley mahkemesinde idam, sürgün ve hapis kararlarıyla sonuçlanacak olan yargılamaların başlıca dayanakları arasında bulunan belgede Osmanlı Hıristiyanlarının durumu, ıslahat sorunu ve ıslahatların hayata geçirilmesinde Avrupa devletlerine düşen görev hakkında çeşitli değerlendirmeler yapılmıştı. Mişel Tuveyni, Yusuf el-Hâni, Petro Tarrad, Eyyüb Sabit, Rızkullah Arkaş ve Halil Zeyniye tarafından imzalanarak Fransa'nın Beyrut Konsolosu Fernand Couget'ye sunulan yazı, bu değerlendirmelerden sonra talepleri net bir şekilde ortaya koyuyordu:

Suriye Hıristiyanlarının bütün emeli, Suriye'nin Fransa tarafından zaptıdır. Bu amaç doğrultusunda aşağıda imzası bulunan bizler, Beyrut Hıristiyanları namına, meselenin Suriye'nin siyasi düzenine uygun şekilde çözülmesinin yolunun aşağıdaki gibi olduğunu beyan ediyoruz:

- 1) Suriye'nin Fransa tarafından zapt edilmesi,
- 2) Fransa'nın fiili himaye ve murakabesi altında Beyrut vilayetine tam muhtariyet verilmesi,
- 3) İkisi de Fransa'nın fiili himaye ve murakabesi altında olarak Beyrut'un Lübnan'a ilhakı.⁵⁰⁴

Her ne kadar bu belgenin altındaki imzacılardan bazıları Paris Kongresi'ne katılacak olsa da, kongreye hakim olan yaklaşımın bu olduğunu söylemek, yahut kongre örgütleyicileriyle kongreye ev sahipliği yapan Fransa arasında Osmanlı Devleti'ne karşı bir tür “komplo ortaklığı” olduğunu ileri sürmek yersiz olur. Ayrıca Kongre çağrısının en başında bazı gazete polemiklerinden ve hükümet tartışmalarından hareketle Suriye hakkında bazı kararlar alındığının öğrenildiğinin söylenmesi – ki kuşkusuz Georges Samné'nin “Suriyeliler Poincaré'nin sözlerini yedi kere döndürdüler” derken gönderme yaptığı şey bu tartışmalardı – ve işgalin reddedildiğinin açıkça belirtilmesi, üzerinden atlanılamayacak olan, önemli bir göstergedir. Bununla birlikte kongre için Fransa'nın seçilmiş olması, kaçınılmaz olarak soru işaretlerine yol açmaktadır. Elbette, İstanbul'daki hükümet değişikliği ve Cemiyet-i İslahiyye'nin kapatılması sonrasında kongrenin artık Osmanlı yönetimi altındaki topraklarda yapılmasının imkanının kalmadığını söylemek yanlış

⁵⁰⁴Âley Divan-ı Harb-i Örfisi, s. 34-37; Selam, *op. cit.*, s. 130-132. Alıntı yapılan kısımda, iki metin arasında karşılaştırma yapmak yoluyla düzenlemeye gidilmiştir.

olmayacaktır. Bununla birlikte, fiilen Osmanlı kontrolünün dışında olan ve Arap muhalefetine başlıca örgütsel ve fikirsal merkezleri arasında yer alan Kahire gibi bir seçenek varken neden Paris'in seçildiği, sorulması gereken bir sorudur. Kongrenin neden Paris'te yapıyor olduğu sorusu Haziran ayında *Le Temps* gazetesinin bir muhabiri tarafından, kongreye başkanlık edecek eski Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi Efendi'ye de sorulmuştu. Zehravi, bu şehri seçmelerinin nedenlerini Beyrut'taki son gelişmelerin Suriye'de böyle bir kongre düzenleme imkanını ortadan kaldırması, Avrupa'nın kendilerini dinlemelerine ve anlamalarına ihtiyaç duymaları ve Paris'te çok sayıda Arapın yaşaması olarak sıralayacaktı.⁵⁰⁵ Zehravi'nin gerekçeleri, samimiyetinden bağımsız olarak, açık ve anlaşılırdır. Belki bu üç gerekçeye ilave olarak, Avrupa ülkelerinden en azından diplomatik bir destek alma arayışı içinde olduğunu ve bunun için, Osmanlı Suriyesi'yle yakından ilgilenen Fransa'nın en doğru seçim olarak görüldüğünü söylemek de yanlış olmayacaktır.

Esas niyet ne olursa olsun, gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin içinden, gerekse de Suriye ve genel Arap kamuoyu içinden pek çok kişi bu tercihi, Fransa'yla açık bir işbirliğine girme ve Suriye'nin işgaline davetiye çıkarma olarak yorumlamıştı. Mayıs ayının sonlarında *Tanin* gazetesinde imzasız olarak yayınlanan bir yazıda, Avrupalıların kısa süre önce Arnavutluk'ta bazı "hainler" vasıtasıyla istedikleri siyaseti hayata geçirmeyi başardıkları, şimdi Arap vilayetlerinde aynısını yapmaya çalıştıkları, ıslahatçı cemiyetlerin üyelerinin Suriye'den Mısır'a ve Mısır'dan Fransa'ya gidip geldikleri söyleniyordu. Yazı, Araplara Arnavutluk deneyiminden ders çıkarmasını öğütlerken oldukça sert bir dil kullanıyordu:

Bunlar, cism-i devletten infisal etmek talebiyle ateş ile oynayan Arnavutların akıbetlerini görmediler mi, bu akıbet kendilerinin ve diğerinin mahvuhali demek olmayıp da nedir? Ey mağrurlar!... Beden-i devletten ayrıldıktan sonra hangi saadeti isteyesiniz ki ecnebilerin daire-i nüfuz ve satvetine gireceksiniz?⁵⁰⁶

Kongrenin düzenleneceği güne kadar Arap kamuoyu içinden de tepkiler gelmeye devam etti. Önde gelen Sünni dinî kurumlardan biri olan El-Ezher'den Ebu'l-Hüda isimli bir kişi, Mısır'da yayınlanan *El-Şaab* gazetesine yazdığı yazıda,

⁵⁰⁵ "Le congrès arabe syrien à Paris", *Le Temps*, 10 Haziran 1913; röportajın Osmanlı Türkçesi çevirisi için bkz: "Paris'te Suriyelilerin kongresi", *Tanin*, 1 Haziran 1329 / 14 Haziran 1913.

⁵⁰⁶ "Mesele-i ıslahat", *Tanin*, 17 Mayıs 1329 / 30 Mayıs 1913.

Suriye halkının adem-i merkeziyetçilik gibi bir talebinin olmadığını, halkın adem-i merkeziyetin devletten kopma anlamına gelebileceğini düşündüğünü ileri sürmüştü. Ebu'l-Hüda ayrıca adem-i merkeziyet temelinde idari reform talebinde bulunan kişiler için “kavimlerinin fiillerine mugayir olan erbab-ı kıyam” tanımlamasını yapmış ve bunların, kendi söylediklerinin aksine yabancı müdahalesini davet eden fiiller içinde olduklarını yazmıştı.⁵⁰⁷ Kongre başladıktan sonra Nablus'tan *Tanin* matbaasına gönderilen ve aralarında Nablus müftüsünün de olduğu yirmi kişinin imzasını taşıyan bir telgraf da, tıpkı Şam'dan gelen telgraflar gibi, kongrenin Nablus eşrafı tarafından tanınmadığını bildiriyor, hükümetin yanısıra, halife unvanını taşıyan padişaha da bağlılık ilan ediliyordu:

Paris'e ve diğer ecnebi payitahtlarına gidip güya bizim vekillerimiz oldukları iddiasıyla mu'temerler vesaire akdedenler bizim namımıza hareket etmeye salahiyyetdar değildirler. Onlar ne yaparlarsa onu kendiliklerinden yapıyorlar ve bütün hareketleri sırf kendi şahıslarına aittir. Bizim ve umum Osmanlıların ıslahat talebi hususunda merciimiz metbu-u âzâmımız Zat-ı Hilafetpenah efendimiz hazretleridir. Onun için harekât-ı mezkureden teberrî eder ve Arş-ı Hilafet'e olan irtibatımızı te'yid ederiz.⁵⁰⁸

Buraya kadar incelediklerimiz, Paris Kongresi'nin Arap kamuoyunda ciddi görüş ayrılıklarına ve tepkilere yol açtığını göstermektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve kendisine bağlı basın organları da, Araplar içindeki bu tepkileri, adeta bütün bir Arap ve Suriye kamuoyu bu kongreye karşıymış ve kongre yalnızca Fransa ile işbirliği içinde olan ve hiçbir temsil yetkisi olmayan bir avuç insan tarafından düzenleniyormuş gibi bir intiba yaratmak için kullanmış ve bu kişilere yönelik oldukça sert bir dil kullanmıştır. Kongrenin gerçekten de sınırlı bir ilgi gördüğü doğru olsa da, aralarında eski mebusların, Suriye'de ağırlık sahibi olan ailelerin fertlerinin, kamuoyunda sözü geçen yazarların, aydınların da olduğu bir bileşimdeki Paris Kongresi'nin hiçbir temsil yetkisine sahip olmadığını ileri sürmek mümkün değildir. Katılımcılar, reformun biçimi, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp ayrılmama sorunu ve Avrupa ülkeleriyle ilişkiler gibi konularda kendi aralarında da önemli görüş ayrılıkları içinde olsalar da, üzerinde ortaklaşılacak bir karar bildirgesi yayımlayabilmiş ve yarattıkları ağırlıkla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni uzlaşmaya ve bazı talepleri yerine getirmeye zorlayabilmiştir.

⁵⁰⁷ *El-Şaab* gazetesindeki yazıdan alıntılar için bkz: “Mesele-i ıslahat”, *Tanin*, 25 Mayıs 1329 / 7 Haziran 1913.

⁵⁰⁸ “Suriye'de intiba”, *Tanin*, 15 Haziran 1329 / 28 Haziran 1913.

4.4.2. Kongrenin içeriği ve kararları

Büyük çoğunluğu Suriyeli (veya Suriye kökenli) olan kongre delegeleri, 30 Mayıs 1913 gününden itibaren Paris'e gelmeye başladı.⁵⁰⁹ 18 Haziran 1913 günü Saint-Germain'deki Coğrafya Derneği'nde başlayacak olan kongreye, 23 delegenin yanı sıra, tartışmaları izlemek isteyen 200 Arap daha katılıyordu.⁵¹⁰ Öte yandan kongreye toplam 387 telgraf gönderilmişti; bunlardan 79'u Suriye'den, 101'i Cebel-i Lübnan'dan, 37'si Irak'tan, 139'u Filistin'den, 4'ü Mısır'dan, 16'sı ise çeşitli Avrupa ülkelerinden gelmişti.⁵¹¹

Kongrenin başlıca gündem maddeleri, daha yukarıda yer verdiğimiz çağrı metnindeki dört ana başlık etrafında toplanıyordu. Bunu yanı sıra *Le Temps* gazetesinin Abdülhamid el-Zehravi'yle yaptığı ve yukarıda, kongrenin Paris'te düzenlenmesi bağlamında kısaca değindiğimiz röportaj da Paris Kongresi'nin, temel öncelik ve yönelimlerini ortaya koymaktadır. Röportajda, dil, gelenek ve çıkar birliği bulunan, Osmanlı İmparatorluğu'nun en kayda değer topluluklarından birini oluşturan Arapların temel haklarının o güne kadar feda edildiğini söyleyen Zehravi, "Osmanlılar olarak devletle işbirliği yapmak ve Araplar olarak kendi taleplerini dile getirmek" istediklerini ifade etmişti. Bu taleplerin en başında, adem-i merkeziyetçi reformların hayata geçirilmesi geliyordu. Kongrenin hiçbir dini nitelik taşımadığını, tamamen sosyal ve siyasal alana ait olduğunu vurgulayan Zehravi, Hıristiyan ve Müslüman delegelerin eşit oranda temsil edildiğini, Beyrut'ta yaşanan son süreçlerin sıkı bir Müslüman-Hıristiyan işbirliği meydana getirdiğini ve kongre fikrinin de bu

⁵⁰⁹ Paris Kongresi'nin 23 resmi delegesi şu şekilde sıralanmaktadır: *Lâ-Merkeziyye* adına Abdülhamid el-Zehravi (Müslüman) ve İskender Ammun (Hıristiyan); Cemiyet-i İslahiyye adına Selim Ali Selam (Müslüman), Ahmed Muhtar Beyhum (Hıristiyan), Halil Zeyniyye (Hıristiyan), Ahmed Hasan Tabbare (Müslüman), Eyyüb Sabit (Hıristiyan); *El-Fetat* adına Tefik el-Süveydi (Müslüman, Irak), Muhammed Rüstem Haydar (Müslüman, Baalbek), İbrahim Haydar (Müslüman, Baalbek), Abdülgani el-Ureysi (Müslüman, Paris), Avni Abdülhadi (Müslüman, Paris), Cemil Merdam (Müslüman, Paris), Muhammed el-Mehmesani (Müslüman, Paris); çeşitli cemiyetler adına Necib Diyab (Hıristiyan, New York), İlyas Maksud (Hıristiyan, New York), Naum Mukarzal (Hıristiyan, New York), Abbas Bicani (Hıristiyan, Meksika), Şükrü Ganem (Hıristiyan, Paris), Şarl Debbas (Hıristiyan, Paris) Hayrallah Hayrallah (Hıristiyan, Paris); bağımsız delegeler Süleyman Anbar (Musevi, Irak), Nedre Mutran (Hıristiyan, Paris). Bkz: Tauber, **op. cit.**, s. 185-186. Bu delegeler içinden Tefik el-Süveydi ve Süleyman Anbar dışındakilerin tamamı geniş anlamıyla Suriye kökenlidir.

⁵¹⁰ Dakhli, **op. cit.**, s. 83-84.

⁵¹¹ Dawn, **op. cit.**, s. 173. Dawn, telgraflardan 11'inin ise nereden gönderildiğinin belli olmadığını belirtmektedir. Öte yandan Dawn'un ayrı bir bölge olarak kabul ettiği Filistin'i de Suriye'nin bir parçası kabul edersek, telgrafların yarısından fazlası "Büyük Suriye"den gelmiş demektir.

işbirliğinden doğduğunu söylüyordu. Öte yandan kongre, “Arap vilayetlerinden gelen Osmanlılar tarafından” düzenleniyordu ve “bu vilayetlerle ilgisi olmayan konularla şimdi de, daha ileride de kesinlikle ilgilenmeyecek” idi; ancak Osmanlı Suriyesi’nin devamlı olarak dışarıya göç vermesi, Mısır’dan, Paris’ten veya Amerika’dan katılımları da gündeme getirmişti. Zehravi, gazete muhabirinin “Arap dilini kabul ederek ve Vilayetler Kanunu’nu çıkararak iyi niyetini ortaya koyan Türk yetkililerini kızdırmaktan korkmuyor musunuz?” sorusuna ise şu cevabı vermişti:

Eğer bizim taleplerimiz imparatorluğu parçalamaya meyilli olsaydı, Türk yetkililerinin gücüne hakkı olurdu. Oysa kesinlikle böyle bir şey yok, hatta tam tersi. Fakat Avrupa’nın huzurunda ortaya koyma cesareti gösterdiğimiz ve hem genel durumu, hem de imparatorluğun önemli bir unsurunun durumunu iyileştirme eğiliminde olan haklı taleplerimizi formüle etmeyi sadece hak olarak değil, daha ziyade görev olarak görüyoruz, zira çöken kurumlarımızı ayağa kaldırmanın tek yolu budur. İstanbul’da gösterilmeye çalışılan iyi niyete gelince, bu hem yüzeysel, hem de hayli gecikmelidir: bizim resmi dil olmasını istediğimiz Arapça’ya izin vermekten ziyade ona göz yumuyorlar. Merkezi yetkiyi sınırlıyorlar, fakat bu, bizim istediğimiz şekilde halkın lehine değil, valinin lehine oluyor. Verdikleri şeylerin amacı, talep ettiğimiz şeyden sıyrılmak ve her şeyi olduğu yerde bırakmaktır. Bu politikanın varacağı yegane sonuç Osmanlı birliğinin dağılmasıdır ki, bu da bizim arzulamadığımız bir şeydir.⁵¹²

Bu değerlendirmeler arasında girilen Paris Arap Kongresi’nin ilk oturumu 18 Haziran 1913 günü gerçekleştirildi. Kongrenin resmi ve gayri resmi katılımcıları arasında bir dizi konuda tartışma ve anlaşmazlıklar meydana gelmişti. Ancak nihai olarak Osmanlı hükümetiyle açık bir sürtüşmeye girilmemesi ve müzakere yolunu tıkayacak radikal beyanlarda bulunulmaması konusunda mutabakata varıldı. Arkasından Abdülhamid el-Zehravi’nin başkanlığa, Şükrü Ganem’in başkan yardımcılığına seçilmesiyle kongrenin resmi prosedürü başladı. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Zehravi, Arapların İmparatorluk yönetimi içinde reform ve adem-i merkezîyetçi tipte yönetim istediklerini, bu talebin asıl amacının imparatorluğu güçlendirmek olduğunu söyledi. Zehravi’ye göre bunun olabilmesi için Arapların Avrupalılardan öğrenmesi gereken şeyler vardı; ayrıca Avrupalıların da kendilerine yardım etmeleri gerekiyordu. Arapların İstanbul’a tam sadakat içinde

⁵¹² “Le congrès syrien à Paris”, **Le Temps**, 10 Haziran 1913.

olduklarını vurgulayan Zehravi, Türklerle birlikte eşitlik ve uyum içinde yaşamalarının mümkün olduğunun da altını çizmişti.⁵¹³

İkinci oturumda ise Abdülgani el-Ureysi modern anlamda bir “Arap ulusu” tanımı yaptı ve ortak dil, ırk, tarih, gelenek ve siyasal arzuları olan Arapların ulusal haklarının olması gerektiğini söyledi. Ureysi'nin ağzından tam olarak şu cümlelerin çıktığı duyulmuştu: “Siyaset bilimcilerin bakış açısına göre toplumlar, Alman bilim adamlarına göre ırk ve dil birliğine, İtalyan bilim adamlarına göre tarih ve gelenek birliğine, Fransız bilim adamlarına göre siyasi arzu birliğine sahiplerse ulusal haklara sahip olmalıdırlar. Bu üç boyuttan Araplara baktığımız zaman, Arapların hem dil, hem ırk, hem tarih, hem gelenek hem de siyasi arzu birliğine sahip olduklarını görürüz.”⁵¹⁴ Kongrede ayrıca hükümetin Arap mebusların Meclis'te çoğunluk teşkil etmesini istemediğini, bunu engellemek için de nüfus sayımı yapılmasını geciktirdiğini, Arapların nezaretlere ait işlerdeki haklarının gaspedildiği savunan Ureysi, otuz vilayette bir Arap validen başkasısının görülmediğini söyledi ve “Dersaadet'teki vazifelerin yarısı, memleketimizdeki vazifelerin tümü elimizde olmadığı müddetçe hakkımız gaspedilmiş demektir” şeklinde konuştu.⁵¹⁵

Kongrede Hıristiyan delegelerden Nedre Mutran, ilk konuşmasında Müslüman ve Hıristiyanların din farkı gözetmeksizin ortak Arap idealleri için mücadele etmesi gerektiğini söylerken, sonraki oturumlarda bazı delegelerin “yabancı müdahalesi” konusunda ifade ettiği kaygının yersiz olduğunu ve Fransa ya da İngiltere'nin Arap vilayetlerini işgal etmek gibi bir niyetinin olmadığını ileri sürdü. Bu konu kongre delegeleri arasındaki temel görüş ayrılığı noktalarından biriydi; özellikle Müslüman Araplar gerek kongre öncesinde, gerekse de kongre esnasında bu kaygıyı ifade etmişti. Son gün hazırlanan sonuç bildirgesi, dördüncü maddede geçen ve bunu çağırıştırabilecek bir ifade dışında yabancı müdahalesi tartışmalarına herhangi bir atıf yapmıyordu. Muhtemelen bunun nedeni, sonuç bildirgesinin tüm katılımcıların üzerinde ortaklaşabileceği asgari müştereklerle sınırlı tutulmuş olmasıydı.

⁵¹³ Thomas, **op. cit.**, s. 319.

⁵¹⁴ **A.g.m.**, s. 320.

⁵¹⁵ **BOA**, DH.SYS, 116/18, 14 Şevval 1331 / 3 Eylül 1329 / 16 Eylül 1913. Dahiliye Siyasi Kısım evrakı arasında yer alan bu belge, Trablusşam'da yayınlanan *El Havadis* gazetesinde çıkan bir haberin Osmanlı Türkçesine çevrilmiş halidir. Paragraftaki anlatım bütünlüğünün korunması için, tırnak içinde alıntı yaptığımız kısım, günümüz Türkçesine uyarlanmıştır.

Kongre bitiminde, 10 temel kararın ve 3 ek maddenin yer aldığı sonuç bildirgesinin Paris'teki Osmanlı Büyükelçiliği üzerinden Osmanlı Devleti'ne ve diğer "büyük devletlere" iletilmesi kararlaştırıldı. Kararlar şu şekilde sıralanıyordu:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda radikal ve acil reformlar gereklidir.
2. Osmanlı Araplarının siyasi haklarından faydalanmaları sağlanmalıdır ve bu, onların merkezi yönetime katılmalarıyla mümkün olabilir.
3. Suriye ve Arap vilayetlerinin her birinde, bu vilayetlerin ihtiyaçlarına ve kabiliyetlerine uygun olan adem-i merkezîyetçi bir yönetim tesis edilmelidir.
4. Beyrut Vilayeti 31 Ocak 1913 tarihinde özel bir Genel Meclis toplantısı sonucunda özel bir layihayı oylayıp kabul etmişti ve bu layihada vilayet genel meclislerinin yetki alanının genişletilmesi ve yabancı müsteşarların atanması talep ediliyordu. Kongre, mezkûr layihanın uygulamaya konmasını talep eder.
5. Arap dili Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında tanınmalı ve Suriye ve Arap vilayetlerinde resmi dil olarak kabul edilmelidir.
6. Çok özel ihtiyaçlar hariç olmak üzere, askerlik hizmeti Suriye ve Arap vilayetleri içinde, bölgesel düzeyde olacaktır.
7. Kongre, Osmanlı Hükümet-i Seniyyesi'nden, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'na mali durumunu düzeltmesi için gerekli araçları temin etmesini talep eder.
8. Kongre, Osmanlı Ermenilerinin reformcu ve adem-i merkezîyetçi taleplerine desteğini ilan eder.
9. İşbu kararlar Osmanlı Hükümet-i Seniyyesi'ne tebliğ edilecektir.
10. Aynı kararlar Osmanlı İmparatorluğu'nun dostu olan güçlere de tebliğ edilecektir.
11. Kongre, cömert misafirperverliğinden ötürü [Fransa] Cumhuriyet hükümetine en içten teşekkürlerini sunar.
12. İşbu kongrede oylanıp kabul edilen kararlar gerekli şekilde hayata geçirilmediği müddetçe, Arap-Suriyeli ıslahat cemiyetlerinin üyeleri, kendi cemiyetlerinin açık ve özel izni olmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nda her türlü memurluk görevini reddedecektir.
13. İşbu kararlar, Osmanlı Araplarının ve Suriyelilerin siyasi programını teşkil edecektir. Meclis-i Mebusan seçimlerinde hiçbir aday, mezkur programı desteklediğini ve hayata geçirilmesi için çabalayacağını taahhüt etmediği müddetçe desteklenmeyecektir.⁵¹⁶

⁵¹⁶ Charles Debbas, "Le Congrès Arabe-Syrien", *Correspondance d'Orient*, 1 Temmuz 1913, sayı 115. Ayrıca bkz: Selam, *op. cit.*, s. 127-128. Bu ikinci metinde bazı kısmi farklılıklar görülmektedir. Kongre katılımcılarından olan Selim Ali Selam, anılarını kaleme alırken bazı maddeleri kısmen farklı şekilde yazıya geçirmiş olabileceği gibi, bu farklılık çeviriden kaynaklı da olabilir. İlaveten Debbas'ın metninde Fransa hükümetine teşekkür edilirken Selam'ın metninde bunun yerine Arap muhacirlere teşekkür edildiğini de belirtmek gerekir. Kongre tutanakları hem Arapça hem de Fransızca olarak kaleme alınmış olduğundan, burada *Correspondance d'Orient*'da kongrenin Fransızca katibi Şarl Debbas'ın imzasıyla yayınlanan metinden kendi çevirimizi yapmayı daha doğru gördük.

Kongre kararları belirli bir mantık ve yaklaşımın ürünü gibi görünmekle birlikte, kısmen de olsa bazı eklektik unsurlar içerdiği de söylenebilir. Örneğin Ermenilerin talepleriyle ilgili sekizinci madde ötekilerden ayrı bir yerde duruyordu ve temel olarak Beyrutlu ve Lübnanlı delegelerin talebi üzerine sonuç bildirgesine girmişti.⁵¹⁷ Bu madde aynı zamanda bazı Arap reformcuların, kendilerini reformcu Osmanlı Ermenileriyle “kader ortaklığı” içinde gördüklerini, hatta belki de temas içinde olduklarını gösteriyordu. Nitekim özellikle Aralık 1912’den itibaren Ermenilerin yoğun bir şekilde yaşadığı vilayetlerde de ıslahat tartışmaları yoğunlaşmış, bu tartışmalar ve hükümetin attığı adımlar, Suriye’de ıslahat tartışmalarıyla ve hükümetin buna yanıtıyla ciddi paralellikler göstermişti. Ayrıca Paris Kongresi’yle aynı günlerde, Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunun ve siyasetin gündemine taşınması amacıyla, konunun Londra Konferansı’nda gündeme getirilmesi yönünde hazırlıklar yapılıyordu.⁵¹⁸

Diğer yandan, yabancı müdahalesi kongre sürecindeki tartışmalarda pek çok katılımcı tarafından reddedilse de, bunun ilk adımı sayılabilecek olan “yabancı müsteşarların atanması” kararlar arasında yer alabilmişti. Buna karşın alınan kararlar, Osmanlılık sınırlarının dışına çıkmamıştı. Kongre düzenleyicilerine göre bu kararların hayata geçirilmesi, Osmanlı Devleti’nin selameti için de kaçınılmazdı. Nitekim son gün yapılan konuşmalarda da kongrenin tehdit altında olan Osmanlı birliğini kurtarmak için “müthiş bir teşebbüs olduğu” söylenmiş, katılımcılardan İskender Ammun ise “Eğer Türkler uçuruma doğru boyunları eğik gitmek istemiyorlarsa bizim kendilerini arkadan takip etmek istemememize cinayet gözüyle bakılmasın” demişti.⁵¹⁹

Tüm zorluklarına ve iç ihtilaflarına rağmen Paris Arap Kongresi, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde muhalif Arap siyasetinin zirve noktasını teşkil etmişti. Leyla Dakhli’ye göre ise kongrenin en önemli sonucu, Suriye sorununun uluslararası alana taşınması olmuştu.⁵²⁰ Arap kamuoyu içinden gelen tepkilere

⁵¹⁷ “Le congrès arabe syrien de Paris”, **Le Temps**, 25 Haziran 1913 ve “Suriyelilerin kongresi”, **Tanin**, 15 Haziran 1329 / 28 Haziran 1913.

⁵¹⁸ Roderic H. Davison, “The Armenian crisis, 1912-1914”; **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923**, Londra: Saqi Books, 1990 içinde, s. 188-190.

⁵¹⁹ Le congrès arabe syrien de Paris”, **Le Temps**, 25 Haziran 1913 ve “Suriyelilerin kongresi”, **Tanin**, 15 Haziran 1329 / 28 Haziran 1913.

⁵²⁰ Dakhli, **op. cit.**, s. 86.

rağmen kongrenin gerçekleşmesi ve uluslararası alanda da bu denli ses getirmesi, başından beri kongreye ve örgütçülerine en sert şekilde hücum etmiş olan İttihatçıları uzlaşma yoluna sevk edecekti. İlk adım olarak Midhat Şükrü (Bleda) Bey'i katılımcılarla görüşmek üzere Paris'e gönderen İttihat ve Terakki Cemiyeti, sonraki aylar boyunca önde gelen Arap siyasetçilerle temaslarını sürdürecekti ve bu siyasetçilerin önemli bir bölümünün desteğini almakla sonuçlanacak şekilde, taleplerin kayda değer bir kısmını kabul edecekti. Ancak bu uzlaşmanın daha geniş bir bağlam içinde ele alınması gerekmektedir ve bunu, Birinci Dünya Savaşı'nı önceleyen dönemde Cemiyet'in izlediği genel politikaları ve Suriye kamuoyunda bir arada var olan Osmanlıcı ve Arapçı eğilimleri inceleyeceğimiz son bölümde tartışacağız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

CİHAN HARBİ AREFESİNDE OSMANLILIK VE ARAPÇILIK

1908 Devrimi'ni izleyen aylarda İstanbul'daki yöneticiler ve İttihat ve Terakki ile Suriyeliler arasında kurulan yakın ilişkilerin aynı yılın sonlarından itibaren bazı bozulma emareleri gösterdiğini ikinci bölümde görmüştük. Bu tarihlerden itibaren büyüyen ihtilaflar Haziran 1913'te yapılan Paris Arap Kongresi ile tepe noktasına ulaşmış ve kongreyle birlikte Suriyeli reformcu siyasetin talepleri, en gelişkin ifadesini bulmuş olsa da, bu “çatışmalı” ilişkilerin doğrusal bir çizgi şeklinde 1916 Arap İsyanı'na kadar gittiği şeklinde erekselci bir anlatı oluşturmak mümkün değildir: böyle bir kurgu, 1913 yazından itibaren İttihatçı hükümet ile Suriye siyasetinin temel renklerini temsil eden kişiler arasında varılan uzlaşma ve yakınlaşma ile bozulmaktadır. Bu uzlaşma aynı zamanda bu dönemde hükümetin yönetimde ve siyasi söylemlerinde bazı değişikliklere gitmesiyle de doğrudan ilişkilidir. Ne var ki bu uzlaşma ve buna eşlik eden yeni siyaset tarzı Arapların tümünü tatmin etmemiş, söz verilen reformların bir kısmının yerine getirilmemesi, devam eden bazı baskıcı uygulamalar ve özellikle Mısır merkezli Arapçılığın Suriye'ye ve diğer vilayetlere bir düzeyde sirayet etmesi, daha önce olduğu gibi bu dönemde de, yer yer ayrılıkçılığa yaklaşan bazı seslerin duyulmasına zemin oluşturmuştur.

5.1. İstanbul'un yeni Arap siyaseti

1913'ü önceleyen dönemlerde İttihat ve Terakki'nin Suriye politikasında baskın olan tutumun, bir yandan “radikal” görülen reformcu ve adem-i merkeziyetçi fikirlerle ve cemiyetlerle mücadele, diğer yandan ise güçlü bir Osmanlıcı retoriğin sürdürülmesi ve buna paralel olarak, hükümetin gerekli ıslahatı zaten hayata geçirdiği argümanının savunulması olduğunu görmüştük. Birinci Dünya Savaşı'nı önceleyen dönemde ise ilk defa, talep edilen reformların gerçekten de kayda değer bir düzeyde uygulamaya geçirildiği ve reformcularla mücadelenin yerini, onlarla uzlaşma ve hatta içlerinden bazılarını önemli devlet görevlerine getirme politikasının aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra, önceden beri var olan Osmanlıcı söylemin

içindeki İslami tonlar da bu dönemde artmıştır. Uzlaşma sürecini incelemeye başlamadan önce, hükümet siyasetindeki bu genel dönüşümü ana hatlarıyla ele almak yerinde olacaktır.

5.1.1. İttihatçı siyasette yeni referanslar

Paris Arap Kongresi'nin açılışından yaklaşık iki hafta önce, 11 Haziran 1913 günü, sadrazamlık görevine maktul Mahmud Şevket Paşa'nın yerine Said Halim Paşa'nın getirilmesi, İstanbul'un Arap siyasetinde yeni bir dönemin habercisi olmuştu: bundan böyle kabinenin başında, Mısır kökenli, Arap bir sadrazam bulunacaktı. Hidiv ailesinden Abdülhalim Paşa'nın oğlu Said Halim Paşa, İsviçre'de siyaset bilimi öğrenimi görmüş, çok sayıda Doğu ve Batı dilini bilen, istibdat yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Araplar arasında propaganda faaliyeti yürütmek üzere görevlendirilmiş bir siyasetçi ve devlet adamıydı.⁵²¹ Osmanlı Devleti'nin Arap yurttaşları arasında hatırı sayılır bir itibara sahip olan Said Halim Paşa, sahip olduğu niteliklerin yanı sıra, dönemin ihtiyaçları açısından da önemli bir işlevi yerine getirecekti.

Feroz Ahmad'a göre "bu atamayla ilgili değişik yorumlar yapılabilir, ancak Sadrazam seçiminde Arapları yatıştırmak zorunluluğunun da göz önüne alındığı kesindir".⁵²² Gerçekten de, önceki kısımlarda gördüğümüz gibi, 1908 Devrimi'ni takip eden birkaç yıl boyunca Arapların Bâb-ı Âli'ye yönelik eleştirilerinden biri de, hükümetin ve devlet kurumlarının üst kademelerinde yeterli sayıda Arap'ın bulunmamasıydı. Said Halim Paşa'nın tayiniyle birlikte, yaklaşık dört yıl boyunca, hükümetin en üst mevkiinde bir Arap bulunacaktı.⁵²³

Öte yandan bu tayine, 1913 yılının ortalarından itibaren İttihatçıların siyasi referanslarında görülen bazı değişiklikler de eşlik edecekti. Aşağıda göreceğimiz gibi bazı araştırmacılar, yeni dönemin politikasını "İslamcılık" olarak adlandırmakta, yahut bu dönemden itibaren İslamcılığın, hükümet ve cemiyetin politikalarında

⁵²¹ Kayalı, *op. cit.*, s. 155.

⁵²² Ahmad, *İttihat ve Terakki*, s. 169.

⁵²³ Bu noktada, Mahmud Şevket Paşa'nın da Gürcü kökenli olmakla birlikte Bağdat doğumlu olduğunu ve çok iyi düzeyde Arapça bildiğini not düşmek gerekir. Ancak Ocak 1913 yılında sadrazamlık görevi için kendisinin seçilmesinde bu özelliklerin bir etkisi olmamıştır.

ifadesini bulan renklerden biri haline geldiğini ileri sürmektedir. Burada, ihtiyatla yaklaştığımız bu argümanın temellerini ortaya koymak ve tartışmak gerekiyor.

Eğer 1913 yazından itibaren İstanbul'un siyasi ve ideolojik tercihlerinde kayda değer bir değişiklikten söz edilecekse, bunun öncelikli sebebinin, önceki bölümün başında kısaca söz ettiğimiz Balkan Savaşları'nın sonuçlarında aramak gerekir. 1912-1913 yıllarında, Edirne'nin batısında kalan toprakların tamamının kaybedilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetlerinden bile daha eski bir tarihten beri kontrolünde tuttuğu bir bölgeyi yitirmesi anlamına, dolayısıyla da imparatorluğun demografik yapısının önemli bir düzeyde değişmesi anlamına geliyordu. Nitekim Balkanlar, Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim nüfusunun büyük bölümüne ev sahipliği yapıyordu ve buralardaki kontrolün kaybedilmesiyle beraber Osmanlı Devleti'nin Rum nüfusu önemli ölçüde azalmış, Bulgar ve Arnavut nüfusu neredeyse sıfıra inmişti. Yeni dönemde İstanbul'un iç siyasette uğraşması gereken başlıca meseleler, Şark vilayetlerinde nüfusun önemli bir bölümünü teşkil eden Ermeniler ile, Suriye, Irak, Hicaz ve Yemen nüfusunun neredeyse tamamını teşkil eden – ve büyük çoğunluğu Müslüman olan – Arapların siyasi reform taleplerinden ibaret olacaktı. Öte yandan sonraki kısımlarda göreceğimiz gibi, bu dönemde hükümetin Arapların taleplerine yaklaşımı ile Ermenilerin taleplerine yaklaşımı aynı şekilde olmayacaktı.

Ahmad'a göre yeni dönemde İstanbul'un siyasetine, hiçbiri iyi tanımlanmamış olan üç ideolojik unsurun – Osmanlılık, İslamcılık ve milliyetçilik – bir karması hâkim olacak, özel olarak Araplarla uzlaşmak için başvurulacak yol İslamcılık olacaktı; Osmanlılık ise Türkler, Türk olmayan Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki karşıtlıkları çözmekte kullanılacaktı.⁵²⁴ Hasan Kayalı'ya göre de “1913 sonuna gelindiğinde İttihatçı hükümet, ideolojisinin ana direği olarak İslam'ı yüceltmmişti. Osmanlı halifesi altında İslam imparatorluğunun devamından yana olan Araplar bu fikre sarıldılar.”⁵²⁵

Terimin 20. yüzyıl siyaseti içindeki anlamı düşünüldüğünde, yahut bu dönemde izlenen politikalar II. Abdülhamid döneminin Hilafet siyaseti ile

⁵²⁴ Ahmad, **op. cit.**, s. 187.

⁵²⁵ Kayalı, **op. cit.**, s. 159.

karşılaştırıldığında, İttihatçıların 1913 yılının ikinci yarısından itibaren İslamcı bir siyaset izlediğini söylemek bütünüyle isabetli olmayabilir. Bunun yerine, dönemin pratik ihtiyaçlarından kaynaklı olarak, siyasette İslami referansların arttığını söylemek daha yerinde olacaktır. Ayrıca 1918 yılında bir Türk-Arap İmparatorluğu fikrini savunacak olan Ziya Gökalp'in meşhur "Türkleşmek, İslamlaşmak, muasırlaşmak" formülasyonunun kökenlerinin bu döneme dayandığı da ileri sürülebilir. Ancak bu dönemde Cemiyet ve hükümet söylemlerinde görülen İslami referanslar bütünüyle yeni değildir.

Gerçekte, önceki kısımlarda görüldüğü gibi, İttihatçıların resmi söylemlerinde – özellikle Araplarla yürütülen siyasi tartışmalar bağlamında – dini referanslara her zaman yer olmuştur. Buna ilave olarak, aslında pozitivist bir gelenekten geliyor olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin en azından araçsal olarak İslam birliği siyasetini kullanmasının kökenleri, 1911 yılına kadar götürülebilir. Bu tarihte patlak veren Trablusgarp Savaşı sırasında kurulan Teşkilat-ı Mahsusa, bu yeni siyasetin etkili olmasında en büyük rolü oynayan öznelerden biriydi. Nitekim Enver Paşa, teşkilatın pek çok üyesini, Kuzey Afrika'dan Hindistan'a ve Cava'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada bulunan Müslüman liderlere para ve silah yardımı yapmakla ve "cihad propagandası" yürütmekle görevlendirmişti.⁵²⁶ Osmanlı Devleti'nin kontrolü altındaki toprakların dışına taşan bu faaliyetler, hükümet içindeki ağırlığı giderek artacak olan Enver Paşa'nın Panislamizm'e varan bir yönelim içinde olduğunu gösteriyordu.

Balkan Savaşları'nın başlangıcından önce İstanbul'da kurulan Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiyye isimli cemiyeti de İslami referanslı hükümet kurumları arasına yerleştirmek mümkündür. Ancak bu cemiyet, bir direniş ve propaganda teşkilatı olan Teşkilat-ı Mahsusa'dan farklı olarak, ülke içinde bir siyasi birlik oluşturma hedefi üzerine kuruluydu. Emir Şekib Arslan'ın anılarında anlattığına göre fikrin sahibi olan Şurayi Paşa, Arslan'a "devletteki Arap-Türk, yahut İttihatçı-İtilafçı ayrılıklarına son verecek bir İslam cemiyeti" kurmayı teklif etmişti.⁵²⁷ Velihaht Yusuf İzzeddin Efendi ve çeşitli devlet yöneticilerinin de onay ve destek verdiği cemiyete, ileride Sadrazam

⁵²⁶ Nevzat Artuç, **İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 40.

⁵²⁷ Arslan, **op. cit.**, s. 59.

olacak olan Said Halim Paşa ve Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in kardeşi Şerif Nasır da dahil olmak üzere bazı nüfuz sahibi Araplar da katılmıştı. Eski Basra Valisi (ve 1913 yılının Şam Valisi) Mardinizade Arif Bey tarafından Türkçe'ye çevrilecek olan cemiyet nizamnamesini ise, Mısır doğumlu, İslami yönelimleri güçlü bir düşündür, yayıncı ve din adamı olan Şeyh Abdülaziz Çaviş yazdı. Ancak savaş koşullarında cemiyet beklenen misyonu yerine getiremedi ve faaliyetleri, üyelerinin bir araya gelip toplumsal sorunlar hakkında konuşmasının ve İstanbul'da Arapça dersleri verilmesinin ötesine geçemedi.⁵²⁸

Paris Kongresi'ni engellemeye çalışan Araplar arasında olduğunu gördüğümüz ve Kongre sonrasındaki dönemin en aktif kişilerinden biri olacak olan Emir Şekib Arslan, bu yeni dönemde aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İslam coğrafyasına yönelik politikalarının oluşturulmasında başlıca danışmanlardan biri işlevini görecek. Arslan, Kasım 1913-Ocak 1914 tarihleri arasında Dahiliye Nezareti'ne yazdığı altı ayrı mektupla, hükümete pek çok farklı konuda fikir ve tavsiyeler verdi. Mektupların ilgi alanı yalnızca Arap bölgelerini değil, Uzakdoğu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Bu açıdan en dikkat çekici örnek olan 29 Ocak 1914 tarihli mektupta Emir Şekib Arslan, Cava ve Sumatra'da Osmanlı Devleti'ne ve Hilafet'e "hararetle" bağlı kalabalık bir Müslüman topluluktan söz ediyor, burada faaliyet yürüten Şirket-i İslam isimli cemiyetin varlığını hükümetin dikkatine sunuyor ve bu cemiyetin, Trablusgarp Savaşı sonrasında "İslam'a bu kadar haksız tecavüzâtta beri efkâra gelen galeyana sayesinde" yüz binlerce üye kazandığını söylüyordu. Arslan hükümetten ayrıca bölgedeki Müslümanlara destek vermesini ve Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerine engel olmasını istiyordu.⁵²⁹ Keza bu dönemde, Medine İslam Üniversitesi'nin kurulması için dünyanın dört bir yanından gelen yardımlar da, yukarıda sözünü ettiğimiz Cemiyet-i Hayriyye adına Şekib Arslan'a teslim edildi ve Arslan da hükümetle temasa geçerek üniversitenin kurulması için gerekli yardımların sağlanmasını istedi.⁵³⁰

⁵²⁸ A.g.e., s. 60.

⁵²⁹ BOA, DH.KMS.63-53, 2 Rebiülevvel 1332 / 16 Kanunusani 1329 / 29 Ocak 1914 tarihli belgeden aktaran: Nevzat Artuç, Abdurrahman Uzunslan, "İttihat ve Terakki'nin Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki panislamizm politikalarına ilişkin Şekib Arslan'ın yayınlanmamış mektupları", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2004, Sayı 11, s. 46-48.

⁵³⁰ A.g.m., s. 48-49.

Tüm bunlar, hükümetin Birinci Dünya Savaşı'nı önceleyen dönemde panislamist bir siyaset izlediğini söylemek için yeterli olmadığı gibi, çerçevesi belli bir “İslamcı” siyasetin izlendiğini söylemek de abartılı bir yorum olur. Ancak hükümet ve devlet yapısı içindeki bazı kadroların, güç kaybeden bir imparatorluğu İslami bir kimlik üzerinden yeniden inşa etmek üzere böyle bir yönelime girmiş oldukları söylenebilir. Başta Şekib Arslan olmak üzere, bazı Suriyeli ve Arap siyasetçiler ve öteki nüfuz sahibi kişiler de, bu yeni yönelimlerin ve siyaset dilinin oluşmasında rol sahibi olmuşlardır. Dolayısıyla, Said Halim Paşa'nın sadrazam tayin edilmesini ve Paris Arap Kongresi'nin tamamlanmasını izleyen dönemde Suriyeli Araplarla uzlaşma yolunun seçilmesi, Osmanlıcılığın yeniden formüle edilmesi olarak ve kayda değer bir Hıristiyan bileşeni de barındırmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkler dışındaki en büyük Müslüman unsurunu teşkil eden Arapların, İslam üst kimliği üzerinden devlete yeniden entegre edilmesi girişimi olarak da değerlendirilebilir. Bu uzlaşmayı ayrıntılı bir şekilde incelemek için, önceki bölümün sonunda kaldığımız yere, yani Paris Arap Kongresi'ni takip eden günlere gitmemiz gerekiyor.

5.1.2. Paris Kongresi sonrası uzlaşma süreci

Paris Arap Kongresi'ne giden süreç boyunca kongreyi engelleme veya en azından gayrimeşru kılma girişimlerinde bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti, kongrenin gerek Araplar arasında, gerekse de Avrupa kamuoyunda hayli ses getirmesi üzerine – ve muhtemelen kongreden, korkulduğu kadar radikal kararların çıkmaması sonucunda – uzlaşma yoluna gitti ve belirtildiği gibi ilk iş olarak Kâtib-i Umumi Midhat Şükrü (Bleda) Bey'i ivedilikle, ilk temasları kurmak üzere Paris'e gönderdi. Eş zamanlı olarak Dahiliye Nazırı Talat Bey ve o tarihte İstanbul muhafızı olan Cemal Bey, Şeyh Abdülaziz Çaviş'in İstanbul Süleymaniye'deki evine konuk oldu. Çaviş'in davetinin amacı Arap ıslahatçıların taleplerinin sunulmasıydı ve hükümet, Bağdat Valisi olarak görev yaptığı dönemde, “Arap meseleleri hakkında hayli ihtisas edinen” Cemal Bey'in bu görüşmede yer almasını özellikle istemişti.⁵³¹ Çaviş'in bir tür “arabulucu” işlevi gördüğü bu görüşmede ıslahatçıları temsil eden kişi ise *Müntedai'l-Edebi* cemiyeti başkanı Abdülkerim el-Halil'di. El-Halil'in

⁵³¹ Cemal Paşa, *op. cit.*, s. 72.

görüşmede bazı Arap liderlerinin İstanbul'da önemli makamlara getirilmesini talep etmesi, gelecekte Cemal Paşa tarafından "Arap ıslahatının birkaç hırslı yükselme düşkününün şahsi emellerinin tatmin edilmesi demek olduğu" şeklinde yorumlanacaktı.⁵³² Buna rağmen mektepler yönetimi, Vilayet Hususi İdaresi Kanunu uyarınca bazı yerlerde ilköğretimin Arapça olması, mahkemelerde bazı işlemlerin Arapça yapılması ve mahkeme kararlarının birer Arapça nüshasının da yayınlanması, Ayan Meclisi, Şûra-yı Devlet ve Temyiz Mahkemeleri ile Bab-ı Meşihat'a bazı Arap ileri gelenlerinin tayin edilmesi konusunda prensipte uzlaşmaya varıldı.⁵³³

Aynı günlerde Paris'te kongrenin özellikle Müslüman ve Hıristiyan delegeleri arasında bir ayrışma yaşanıyordu. Emir Şekib Arslan'ın anlattığına göre kongre sonrasında Muhtar Beyhum, Abdülhamid el-Zehravi, Selim Ali Selam ve Şeyh Ahmed Tabbare, Hıristiyan delegelerin "Suriye'nin Türkiye'den ayrılıp Fransa mandasına katılması için çalıştıklarını" anlayınca bu delegelere sırtlarını çevirdiler ve İstanbul'la yazışarak devlete tâbi olduklarını bildirdiler.⁵³⁴ Sözü edilen Müslüman delegelerden Selim Ali Selam'ın kendi anılarında aktardığına göre bu görüş ayrılığı, Fransa Dışişleri Bakanlığı ile yapılan bir görüşme sonrasında su yüzüne çıkmıştı. Buna göre Ahmed Muhtar Beyhum, Dr. Eyyüb Sabit, Şeyh Ahmed Tabbare, Halil Zeyniyye ve kendisinden oluşan bir heyet, kongre kararlarının bir nüshasını Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a, bir nüshasını da Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi Rıfat Paşa'ya sunduktan sonra, Temmuz ayı başlarında yeniden Dışişleri Bakanlığı'na gitmiş ve burada Şark Meselesi Müdürü M. Margaret ile görüşerek yeniden teşekkürlerini iletmişti. Teşekkür sonrasında Ahmed Muhtar Beyhum, açık bir tutumu ifade eden bir konuşma yapmıştı:

Duyduğumuz kadarıyla, resmi bir sıfatı haiz olmayan bazı kişiler huzuruza çıkarak, şahsi menfaat elde edebilmek uğruna, Suriye'nin Fransız yönetimine katılmasını arzu ettiklerini belirtmektedirler. Açıkça ifade etmek isteriz ki, Paris'i kongre merkezi olarak seçmemizin sebebi Fransa'daki hürriyet ortamı ile Fransızların hürriyet talep edenlere duyduğu sevgi ve Fransa ile devletimiz arasındaki yerleşik dostluktan başka bir şey değildir. Biz devletimizi kesinlikle değiştirmek istemiyoruz.⁵³⁵

⁵³² A.g.e., s. 73.

⁵³³ A.g.e., s. 72-73.

⁵³⁴ Arslan, *op. cit.*, s. 65.

⁵³⁵ Selam, *op. cit.*, s. 129.

Margaret bu konuşmaya cevaben, Fransa devletinin kesinlikle Suriye'ye göz dikmediğini ve kendilerinin, Arapların Osmanlı Devleti ile birlikte huzur içinde yaşamalarını istediklerini ileri sürmüştü, ayrıca delegelerin, bu sözlerin kamuoyuna ilan edilmesi için izin istemesine olumlu yanıt vermişti. Ancak – ikisi de Suriye'nin Fransa tarafından zaptedilmesini resmen talep eden ve Beyrut'taki Fransız konsolosu Fernand Couget'ye verilmiş olan, önceki bölümde söz ettiğimiz 12 Mart 1913 tarihli mektuba imza atmış olan – Eyyüb Sabit ve Halil Zeyniyye, görüşmenin ardından Muhtar Beyhum'a tepki gösterdi ve heyetteki Müslüman delegelere, bu konuşmalar nedeniyle duydukları huzursuzluğu ifade etti.⁵³⁶

Dışişleri Bakanlığı'ndaki bu görüşmeden iki gün sonra* Abdülkerim el-Halil ve Şeyh Abdülaziz Çaviş, Cemal Bey ve Talat Bey'le yapılan görüşmelerin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti ile varılan “anlaşma belgesi” ile Paris'e geldi. Metin, Paris Kongresi'ne başkanlık eden Abdülhamid el-Zehravi Efendi ve bazı delegelerin yaptığı bir takım değişikliklerden sonra “Arap partileri adına” imzalandı. İmzalanan haliyle anlaşmada yer alan maddeler, özetle, yerel yönetimlere bazı idari yetkilerin verilmesi; iptidai ve rüşdi mekteplerin müfredatına Arapçanın dâhil edilmesi; mahkeme kararlarının Arapça ve Türkçe olarak yazılması ve davaların her iki dilin kullanımıyla görülmesi; resmi makamlara yönelik taleplerin Arapça kaleme alınabilmesi; Meclis-i Âyân'a ve üst mahkemelere Arap önde gelenlerinin tayin edilebilmesi şeklinde sıralanıyordu.⁵³⁷ Bu ilk “resmi” anlaşmanın ardından, delegelerin bir kısmı gelişmeleri izlemek üzere Paris'te kalırken, bir kısmı görüşmeleri sürdürmek üzere İstanbul'a hareket etti.

Gerek Selim Ali Selam, gerekse Emir Şekib Arslan, anılarında Temmuz ayında, ayrıntıları yeterince belli olmayan bir “İstanbul Kongresi”nin düzenlendiğinden söz etmektedir. Şekib Arslan'a göre Bâb-ı Âli'den gelen bir emirle, aralarında kendisinin ve tatil edilmiş Meclis-i Mebusan'ın Şam mebuslarından Abdülmuhsin el-Üstüvani'nin de olduğu sekiz kişi, “Suriyelilerin taleplerini konuşmak üzere” Beyrut'tan İstanbul'a çağrılmıştı. Sekiz etkili Arap,

⁵³⁶ A.g.e., s. 129-130.

* Selim Ali Selam, burada ve başka yerlerde tarih vermemekte, bazı yerlerde de şüphe yaratan tarihler vermektedir. Bazı tarihlerin ise yanlış olduğu kesindir. Örneğin biraz aşağıda söz edeceğimiz, Tokatlıyan Otel'de düzenlenen ziyafet için verdiği tarih 28 Ağustos 1913'tür – gazete haberlerinden ve Lütfi Fikri Bey'in günlüğünden anlaşıldığına göre ise bu ziyafet 5 Ağustos 1913 akşamı verilmiştir.

⁵³⁷ A.g.e., s. 133 ve 189 (dipnot 111).

İstanbul'da Halil (Menteşe) Bey'in başkanlığında İttihat ve Terakki önde gelenleriyle bir araya geldi ve burada, vilayetlerin yetki sahasının genişletilmesi, "Arapçaya daha fazla önem verilmesi", İstanbul'daki Darülfünun gibi bir Arap üniversitesinin kurulması gibi başlıklar üzerine istişare edildi.⁵³⁸ Ali Selam'ın yorumuna göre ise hükümet, Paris Kongresi delegelerinin İstanbul'a doğru yola çıktığını öğrenince Suriye ve Beyrut vilayetlerine telgraf göndererek kendilerine yakın ve prensip itibariyle Paris delegelerine muhalif kişilerden oluşan birer heyet göndermelerini istemişti; hükümetin amacı bu şekilde, hükümet yanlısı Araplarla muhalif Araplar arasında bir denge sağlamaktı.⁵³⁹ Beyrut'ta bulunan Fransa Başkonsolos Vekili M. Coulondre ise, Fransa Dışişleri Bakanı Stéphen Pichon'a gönderdiği bir raporda, "Beyrut ve Şam'daki yöneticilerin teşvikiyle, ileri gelen kişilerden ve hâlihazırdaki hükümetin dostu eski milletvekillerinden oluşturulan ve ıslahat heyeti tarafından savunulan ıslahat projesiyle mücadele etmeyi hedefleyen bir heyetin İstanbul'a gittiğinden" söz ediyordu.⁵⁴⁰

Bu ikinci heyetin gerçekten de ıslahat projesiyle mücadele etmeyi hedefliyor olup olmadığı tartışmaya açıktır. Bunun yerine, bu heyetin ıslahat projesini çok daha ılımlı bir çizgiye taşımaya çalıştığını, hükümetin ise, Selam'ın söylediği gibi iki çizgiyle aynı anda görüşerek bir orta yol ve denge sağlamaya, böylelikle de Paris heyetinin taleplerini yumuşatmaya çalıştığını söylemek daha uygun görünmektedir. Ancak her durumda açık olan, hükümet ve Cemiyet'in kendilerini artık geri adım atmak zorunda hissettiği ve haftalar boyunca yürüttükleri görüşmeler yoluyla, hayata geçirilebilecek reformlar konusunda bir çerçeve oluşturmaya çalıştığıdır.

Diğer yandan ilginç bir şekilde İttihatçılar, bu görüşmeleri uzun süre kamuoyundan gizli tutmaya çalıştı. Kurulan temasların hiçbiri İstanbul'da yayın yapan İttihatçı basın tarafından gündeme getirilmediği gibi, Temmuz ayı ortalarında *Osmanischer Lloyd* gazetesi Talat Paşa'nın Nuruosmaniye Kulübü'nde bir grup Arap önde geleniyle "Arap meselesini" konuşmak üzere bir araya geldiğini yazdığında bu haber *Tanin* tarafından yalanlandı ve gazete, temelsiz haber yapmasına alışkın olmadıkları *Osmanischer Lloyd*'un muhabirinin böyle bir haber yapmasını "hayretle

⁵³⁸ Arslan, **op. cit.**, s. 66-67.

⁵³⁹ Selam, **op. cit.**, s. 134.

⁵⁴⁰ Aktaran: **a.g.e.**, s. 190 (dipnot 116)

karşıladıklarını” yazdı.⁵⁴¹ Arap muhalefetiyle yakın ilişkiler içinde olan ve 1912 seçim sürecinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Suriye şehirlerine yönelik propaganda gezisine çıkan heyetinin başında yer alan Lütfi Fikri Bey de, günlüğünün 15 Temmuz 1913 tarihli sayfasına, Nuruosmaniye kulübünde “Araplarla İttihatçıların tamamen itilaf ettiklerini,” bu itilafa zemin sağlayanın da Meşihat ve Şura-yı Devlet riyaseti ile Orman Nezareti’nin daimi olarak Araplara tevdi edilmesi, nezaretlerin her birine birer Arap muavin verilmesi, bazı vilayetlere Arap valiler tayin edilmesi gibi noktalarda uzlaşmaya varılması olduğunu yazmış ve tüm bunların kaynağı olarak *Osmanischer Lloyd*’un haberini göstermişti.⁵⁴² *Tanin* o günlerde bu iddiaları yalanlasa da, birkaç hafta içinde görüşmeler tamamlanacak ve varılan uzlaş, kamuoyuna ilan edilecekti.

Haftalar boyunca farklı yerlerde, farklı kişilerle ve farklı zeminlerde yürütülen müzakere ve istişarelerin ardından Ağustos ayının ilk günlerinde Arap önde gelenleri ve siyasetçileri ile hükümet arasında nihai anlaşmaya varıldı. İki taraf için de büyük memnuniyet yarattığı söylenen anlaşmanın ardından Arap eşraf ve ayanından, siyasetçilerinden, doktor, öğretmen ve şairlerinden temsilcilerin bulunduğu, Şeyh Abdülaziz el-Çaviş’in de içinde yer aldığı hususi bir heyet, 5 Ağustos 1913 günü Sadrazam Said Halim Paşa’nın huzuruna çıktı. Heyeti kabulünde, Türk-Arap dostluğunun hiçbir zaman ve hiçbir surette sarsılmayacağını vurgulayan Said Halim Paşa, “Gerek benim, gerek bütün hükümetin kanaati şu merkezdedir ki, Araplar Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyye’nin ve Hilafet-i Mukaddese-i Osmaniyye’nin sadık ve kıymetli bir unsurudur. Bu hakikat bugün ve yarın için en büyük bir hakikat olacak ve hükümetin yegane hedef-i mesaisi Arapların temin-i refah ve saadetine çalışmaktan ibaret bulunacaktır” şeklinde konuştu. Bu konuşmaya heyet adına cevap veren Abdülaziz el-Çaviş ise, Sadrazam’ın gerek kendi adına, gerekse hükümet adına söylemiş olduğu sözlerden ötürü kendisine teşekkür etti ve “Araplarla Türkler, ilelebet hiçbir kuvvetin ayıramayacağı iki büyük ve asil kardeş olarak kalacaklardır” dedi. Çaviş’in ardından Abdülkerim el-Halil de heyet adına bir konuşma yaptı ve Arap vilayetlerinin refahı ve ümrünün yanı sıra Osmanlı Araplarının siyasi haklarının korunmasının da gerekliliğinin altını çizdi. Özel olarak Beyrut’ta iki yıldır yürürlükte olan örfi idarenin kaldırılmasını isteyen El-Halil,

⁵⁴¹ “Osmanischer Lloyd ve Arap meselesi”, *Tanin*, 3 Temmuz 1329 / 16 Temmuz 1913.

⁵⁴² Demirel, *op. cit.*, s. 126.

Filistin'deki arazilerin Yahudi göçmenler tarafından gasp edilmesinin de genel olarak Araplar, özel olarak da Filistin'de yaşayan Araplar için “hazin ve elim bir felaket” olduğunu vurguladı.⁵⁴³ Böylelikle, karşılıklı “dostluk” ve “kardeşlik” mesajlarının ötesinde, iki “ciddi” mesele de Sadrazam'ın huzurunda gündeme getirilmiş oldu.

Aynı günün akşamında ise, “Arap gençliği” tarafından İstanbul Tokatlıyan Otel'de, Dahiliye Nazırı Talat Bey ve İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyeleri şerefine bir ziyafet verildi. Hükümet tarafından, müzakerelerde üzerinde anlaşmaya varılan tüm maddelerin uygulanacağı sözü verilmesi üzerine, Selim Ali Selam ve Paris heyetinin İstanbul'da bulunan diğer üyeleri de bu yemeğe katılmıştı.⁵⁴⁴ Böylelikle, Paris'te kalan “radikal” kanat dışında, Arap-Suriye siyasetinin tüm renkleri ve önde gelen temsilcileri bir araya gelmiş oldu. Yemekte bir konuşma yapan Abdülkerim el-Halil Bey, “kavm-i Arap namına” hükümete teşekkür ettikten sonra, “bütün Araplar namına arz ederim ki, bugün Osmanlılık denilen bina-i muazzamın birer rükn-i mühimi olan iki kardeş kavmin – Türk ve Arabın – her zamankinden daha büyük ve daha had bir samimiyet ve ufacak bir su-i tefehhüm ve ihtirazdan bile azade bir safvet ile yekdiğerini der-ağuş ettiği mübeccel bir gündür” sözleriyle başladığı konuşmasında “müşterek vatan” vurgusunu öne çıkardı ve zorlu bir dönemde Arapların Osmanlı Devleti'nin birliğinden yana olduğunu söyleyerek, “Bu mukaddes toprağın her türlü ihtirasâta maruz kaldığı böyle bir zamanda vezai-i vataniyesini bir kat daha gayret ve faaliyetle tanıyan hükümet-i seniyyemizin himayetine daha sıkı sarılan Araplar esasen tamamîyet-i mülkiyet ve vahdet-i Osmaniyye'nin emr-i mahfuziyetini aksa emel bilirler” ifadelerini kullandı. Daha sonra Talat Bey ve Fethi (Okyar) Bey de İttihat ve Terakki Fırkası adına söz alarak, kendilerinin “kavm-i necib-i Araba ve onun mütekellim olduğu lisan-ı mübareke karşı” eskiden beri büyük hürmet gösterdiklerini, kendilerine gösterilen saygıdan da büyük memnuniyet duyduklarını ve aralarındaki yanlış anlaşılmaların artık giderildiğini söylediler.⁵⁴⁵ Lütfi Fikri'nin günlüğüne yazdığına göre o gece Tokatlıyan Otel'de, Arapların oturduğu masalardan “Yaşasın İttihat ve Terakki!” sesleri de yükseldi.⁵⁴⁶

⁵⁴³ “Arap-Türk muhadeneti”, **Tanin**, 24 Temmuz 1329 / 6 Ağustos 1913.

⁵⁴⁴ Selam, **op. cit.**, s. 135-136.

⁵⁴⁵ “Arap-Türk muhadeneti”, **Tanin**, 25 Temmuz 1329 / 7 Ağustos 1913.

⁵⁴⁶ Demirel, **op. cit.**, s. 136.

Tokatlıyan Otel’de düzenlenen bu gece, birkaç ay öncesine kadar var olandan tamamen farklı bir tablonun oluşması ve İttihatçılarla Arap önde gelenleri arasındaki yakınlaşmanın belki de tepe noktasına ulaşması anlamına geliyordu. Sonraki haftalarda da Şam ve Beyrut kökenli siyasetçiler ve eşraftan oluşan heyetler, çeşitli ziyaretlerde bulundular ve bu yakınlaşmanın daha da artmasını sağladılar. 20 Ağustos günü, Paris Kongresi’nin “Osmanlı” kanadını temsil eden Selim Ali Selam, Ahmed Tabbare ve Muhtar Beyhum’dan oluşan Beyrut heyeti, Sadrazam, Şura-yı Devlet Reisi ve Dahiliye Nazırı’nı ziyaret etti. Bu ziyarette heyet üyelerini “devlete olan merbutiyetlerinden dolayı” tebrik eden Sadrazam Said Halim Paşa, hükümetin kısa süre içinde bütün Arap vilayetleri için gerekli ıslahat tedbirlerini hayata geçireceğini, bununla da yetinmeyerek umumi refah için elzem olan diğer meseleleri de dikkate alacağını söyledi. Sadrazam ayrıca, “Türk ve Araplar arasında kendi sadareti zamanında la-yetegayyir bir itilaf hasıl olmasından dolayı” memnuniyet duyduğunu ifade etti. Dahiliye Nazırı Talat Bey de aynı vaatleri tekrar ederek, ıslahâtın Arapların yaşadığı tüm vilayetlere yayılacağı teminatını verdi.⁵⁴⁷

Arap heyetleri sonraki haftalarda Veliht Yusuf İzzeddin Efendi de dâhil olmak üzere⁵⁴⁸ pek çok kişiyi ve makamı da ziyaret etti ve bu ziyaretler, son olarak heyet üyelerinden Abdurrahman Paşa’nın 28 Ekim 1913 tarihinde Bâb-ı Âli’de Said Halim Paşa ve Talat Bey ile vedalaşıp Suriye’ye dönmesine kadar devam etti.⁵⁴⁹ Ancak bu ziyaretlerin içinde belki de en özgün olan ve yeni dönemin siyaseti açısından en fazla sembolik anlam taşıyan ziyaret, 6 Eylül 1913 günü gerçekleşen Edirne ziyareti oldu. Birinci Balkan Savaşı sırasında beş ay boyunca kuşatma altında kalan ve Osmanlı toprağı olmaktan çıkmanın eşiğine gelen Edirne’nin “Darülfünun Meydanı”nda düzenlenen etkinlikte, Edirne Belediye Başkanı’nın ardından Arap heyeti adına söz alan Şeyh Esad Efendi (eski Akka Mebusu Şeyh Esad Şukeyr), “halk tarafından şiddetle alkışlanan” konuşmasında “Nazar-ı İslam’da milliyet fikrinin olmadığını”, Arapların ve Türklerin şer’en kardeş olduğunu, Arapların Hilafet ve Saltanat’a sadakat ve bağlılık içinde olduğunu ve “Rumeli felaketinin” Araplar arasında büyük heyecan ve üzüntü yarattığını söylemişti.⁵⁵⁰ Aslında ziyaretin

⁵⁴⁷ “Türk-Arap muhadeneti”, **Tanin**, 8 Ağustos 1329 / 21 Ağustos 1913.

⁵⁴⁸ “Arap heyeti Veliht hazretleri huzurunda”, **Tanin**, 15 Ağustos 1329 / 28 Ağustos 1913.

⁵⁴⁹ “Suriye heyeti”, **Tanin**, 16 Teşrinievvel 1329 / 29 Teşrinievvel 1913.

⁵⁵⁰ “Arap heyeti Edirne’de: Darülfünun meydanında hitabeler”, **Tanin**, 26 Ağustos 1329 / 8 Eylül 1913.

bizzat kendisi, “Osmanlılık” kimliği açısından oldukça önemli (ve sembolik) bir siyasi ve ideolojik anlamı zaten ihtiva ediyordu; Şeyh Esad’ın konuşmasında Saltanat’la birlikte Hilafet’e olan bağlılıklarını da ilan etmesi, Türklerin ve Arapların kardeşliğini “şer’i” temele dayandırması ve milliyet fikrini dini nedenlerle reddetmesi ise, bu bölümün başlarında sözünü ettiğimiz, İslami referanslarla yeniden tanımlanan bir Osmanlıcılığın, en azından bazı Araplar nezdinde güçlü bir karşılığının olduğunu gösteriyordu.

Tüm bu süreçler yaşanırken, Arapların kayda değer bir kısmının benimsediği bu uzlaşma ve hükümetle yakınlaşma siyaseti, adem-i merkezîyetçi Araplarla uzun süre yol arkadaşlığı etmiş olan Lütfi Fikri Bey tarafından farklı ve hayli ilginç bir şekilde yorumlanmıştı. Öncelikle, eski Dersim mebusuna göre geçmişte yaşanan örnekler, İttihatçıların kağıt üstünde sundukları vaatleri kendi elleriyle feshedeceklerini gösteriyordu, “çünkü Jakobenlerle İttihatçıların da ruhunda hüsn-i idare-i memleket ‘jeni’si [dehası] yok”tu.⁵⁵¹ Yakın zamana kadar Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde birlikte hareket ettikleri bazı kişiler de dâhil olmak üzere Arapların buna rağmen böyle bir yakınlaşma içine girmesi, beyhude bir beklenti anlamına geldiği gibi, Arap muhalefetinin Osmanlı muhalefetiyle yollarını ayırması anlamına da geliyordu:

Gazetem çıksa idi, evvelki gün Talat Bey’in şerefine Tokatlıyan’da ziyafet veren ve bir çok defa ‘Yaşasın İttihat ve Terakki!’ diye bağırın Arapları muahazeten bir makale yazardım. Çünkü Arapların bu sefer yaptığı hiç âlicenâbâne bir şey değildir. Araplar vaktiyle İttihat hükümetinden memnun olmayan birçok Osmanlılarla müttehiden ve müttefikane hareket ediyorlardı ve maksad da umum Osmanlıların hukukunu kurtarmaktı. Halbuki bugün Araplar âtisi kendileri için bu hükümetin elinden meşkûk kalacak bir takım müsaadat ile gözleri kamaşıyor. Bütün Osmanlılık için hayatını feda edercesine çalışmış olan bizleri unutuyorlar. ‘Yaşasın İttihatçılar’ diye bağırıyorlar. Bu hiç layık bir şey değildir. Düşünelim ki bugün bu memlekette hiç hürriyet yoktur ve bu kadar adam da haksız olarak misyoner bekliyor. Sadrazam Paşa’ya nutuk söyler iken, yahut Tokatlıyan’da davet verir iken azıcık Araplar bunu düşünmeli idiler. Demek kendi menafi-i mahalliyeleri haricinde onlar için hiçbir mesele yoktur! *Séparation* [ayrılık] fikirlerinin bundan daha büyük ârâzı bilmem olabilir mi!...”⁵⁵²

⁵⁵¹ Demirel, *op. cit.*, s. 135-136.

⁵⁵² Demirel, *op. cit.*, s. 136-137.

Lütfi Fikri Bey'in günlüğünün 6/7 Ağustos 1913 tarihli sayfalarında yazılı olan bu sözlerin özellikle son kısmı, bir ironiden fazlasını ifade ediyordu. Suriye ve Arap muhalefetine İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ve hükümetle yakınlık kurması bir yanı sıra Arap siyasetinin ve kimliğinin bir Osmanlı-İslam üst-kimliği içinde yeniden kurgulanmasını getirirken, diğer yandan da 1913 ortalarına kadar yazgı birliği içinde olduğu Osmanlı muhalefetiyle de yollarını ayırması demekti. Paris Kongresi'nde Ermenilerin adem-i merkezîyetçi talepleri dahi desteklenirken, kongre sonrasında yürütülen görüşmelerin hiçbir yerinde, Arap vilayetlerinin sorunları ve Arapların talepleri dışında herhangi bir mesele gündeme getirilmemiş, bir başka deyişle Araplar, "muhalif Osmanlılar" olmaktan, yahut geniş Osmanlı muhalefetine bir parçası olmaktan çıkmıştı. Bu noktadan hareketle, 1913 yazını izleyen dönemde Arap-Suriye siyasetinin "pragmatik" bir tutum benimseyerek o güne kadarki duruşunu kendi eliyle yadsıdığı ileri sürmek mümkündür. Ancak kendi talepleri kabul edildiğinde geri kalan Osmanlı muhalefetine sırt çevirmekle, dolayısıyla yalnızca kendi çıkarlarının peşinde koşmak suretiyle bir nevi "ayrılıkçılık" örneği sergilemekle itham edilen kişilerin "yaşasın İttihat ve Terakki" sloganında ifadesini bulan yeni pozisyonu, daha başka bir şekilde de okunabilir: Suriye siyasetinin önemli bir bölümünü teşkil eden adem-i merkezîyetçi/reformcu Arapların İttihat ve Terakki'ye karşı olan muhalefeti, stratejik ve varoluşsal bir muhalefet değil, belli başlı meşru taleplerin karşılanmasını hedefleyen bir muhalefettir ve bu meşru talepler karşılandığında Suriye muhalefeti, hem mevcut hükümeti, hem de hükümeti elinde tutan Cemiyet'i desteklemeye meyyal görünmektedir.

5.1.3. Hükümet eliyle hayata geçirilen reformlar: Nitelik, kapsam, sınırlar

Tokatlıyan Otel'de düzenlenen ziyafetten birkaç gün önce Dahiliye Nezareti tarafından tüm vilayetlere, "bilumum memalik-i Osmaniyye'nin temin-i terakki ve mamuriyeti ve bütün efrad-ı ahalinin saadeti için" hayata geçirilen ıslahâtın içeriğini bildiren bir telgraf gönderilmişti. Dahiliye Nezareti'nin emri "bircümle vilayete" tebliğ olursa da, içerdiği düzenlemeler esasen Arap vilayetlerini ilgilendiriyordu. Nitekim hayata geçirilmesi istenen reformlar, Arapça konuşulan bölgelerde halen ihtiyaç duyulan ve gelecekte de ihtiyaç duyulacak "tekemmülât-ı medeniyye"nin bir an evvel sağlanması için bu bölgelerdeki tüm okullarda eğitimin Arapça yapılması, ancak beraberinde Türkçe öğreniminin de vilayetlerde yaygınlaştırılması;

vilayetlerde görev yapan memurların resmi dilin dışında mahalli dil olan Arapça'ya da vakıf olanların arasından tayin edilmesi, ikinci derece memurların ise mevcut kanunlara uygun şekilde vilayet içinden belirlenmesi; sulh ve asayiş zamanlarında askerlik vazifesinin yurttaşların kendi mıntıkları dâhilinde ifa edilmesi ve ıslahatların uygulanmasını teftiş etmek üzere yabancı müfettişlerin vilayetlere getirilmesi şeklinde sıralanıyordu.⁵⁵³ Bu tebligat, en netameli konulardan biri olan yabancı müfettişlerin tayini de dâhil olmak üzere, Beyrut ve Paris kongrelerinde alınan kararların önemli bir kısmının hükümet tarafından kabul edilmesi anlamına geliyordu.

Vilayetlere söz konusu telgrafın gönderilmesinin ardından *Tanin* gazetesinde imzasız olarak yayınlanan bir başyazı, hayata geçirilen düzenlemelerden övgüyle söz ediyordu. “Şimdiki kabinenin herhalde hüsnüniyet ve faaliyetten mahrum olduğunu erbâb-ı insaf iddia edemez” ifadeleriyle başlayan yazıda, düşman ordularının payitahtın kapısına kadar gelmesine rağmen hükümetin memleketin geleceği için ve ıslahatlar için çalıştığı söyleniyor ve hükümetin dışarıda düşman süngüleriyle uğraşırken iç meseleleri unutmadığının en büyük kanıtının da, Dahiliye Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen tebligat olduğu vurgulanıyordu. Arap vilayetlerinin “devletin en mühim direklerinden birini teşkil ettiği” söylenen ve alınan kararları “şayan-ı takdir” bulan başyazıda, özellikle resmi okullarda Arapça eğitim verilmesi konusunda, “[Arapça tedrisat] Arap ihvanımızın tekamül-i fikriyyesine, terakki ve tealisine en mühim müessirlerden olacaktır. Arapların terakkisine ve binaenaleyh kuvvet bulmasına hadim her bir şey aynı zamanda Osmanlılığın ve Osmanlı Devleti'nin terakki ve kuvvet bulmasına hadim olacağı için bunu alkışlamamak mümkün değildir” vurgusu yapılmıştı. *Tanin* gazetesi ayrıca, hükümetin bu ıslahat kararlarını birilerinin hatırı için, yahut birilerinin baskısı sebebiyle almadığını, hükümeti ıslahata sevk eden şeyin bir takım gazetelerde – adı konulmasa da, Kahire ve Beyrut basınında – çıkan makaleler ve ortaya atılan teoriler olmadığını vurguluyordu.⁵⁵⁴

Söz konusu tebligattan sonra da hükümet eliyle çeşitli reform ve düzenlemeler hayata geçirildi. Uzun süredir gündemde olan ve Abdülkerim el-Halil

⁵⁵³ BOA, DH. HMŞ. 11/30, 28 Şaban 1331 / 20 Temmuz 1329 / 2 Ağustos 1913.

⁵⁵⁴ “Vilayâtta ıslahat”, *Tanin*, 23 Temmuz 1329 / 5 Ağustos 1913.

tarafından Sadrazam'ın huzurunda bir kez daha ifade edilen, Beyrut'taki örfi idarenin kaldırılması talebi, Dahiliye Nezareti tarafından Beyrut Vilayeti'ne gönderilen bir telgrafla yerine getirildi ve karar sonraki günlerde Beyrut'ta yayınlanan yerel gazetelerde memnuniyetle karşılandı.⁵⁵⁵ Ağustos-Eylül ayları boyunca, genel idari reformlardan ziyade Arap vilayetlerinde yaşam koşullarının iyileştirilmesi için çabalayan, "ılımlı" ve hükümete yakın Şam ve Beyrut heyetlerinin İstanbul'da devam ettirdiği temaslar neticesinde, ilmi ve dini eğitim için Şam'da ve Beyrut'ta iki medrese açılması ve bu medreselerde görev yapacak kişiler için uygun maaşlar tahsis edilmesi, Şam'da bir hukuk mektebinin açılması, yerel jandarma ve polis teşkilatlarında düzenleme ve iyileştirmelere gidilmesi, âşâr mültezimlerinin Şam ve Beyrut ahalisi için yarattığı sıkıntıların izale edilmesi, Şam ve Beyrut ulemasından iki kişinin "Meclis-i tedkikat-ı şer'iyeye" azalığına alınması, bu vilayetlerdeki ilim öğrencilerine maaş bağlanması, imam, hatip ve müezzinlerin maaşlarına zam yapılması gibi kararlar da alındı.⁵⁵⁶

Alınan genel kararlar, vilayetlerdeki tekil örneklerde de çeşitli biçimlerde hayata geçirildi. Örneğin 22 Kasım 1913 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından, Arapça'ya vakıf olmayan Nablus kadısının azledilip, yerine "münasip birinin" tayin edilmesi kararlaştırıldı.⁵⁵⁷ 26 Ekim 1913 tarihinde Beyrut Polis Müdüriyeti'nden Emniyet Umum Müdüriyeti'ne yazılan ve Beyrut Polis Mektebi müdürünün imzasını taşıyan yazıda ise, makam-ı vilayetten tevdi edilen emir doğrultusunda, resmi dil olan Türkçeyi bilmeyip yalnızca Arapçaya vukufu bulunan kişilerin de polis adaylığına kayıt ve kabul olunduğu bildiriliyordu.⁵⁵⁸

Islahat yaklaşımı, iktidardaki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 20 Eylül 1913 tarihinde yapılan beşinci kongresinde benimsenen yeni programda da ifadesini buldu. Programın 33. maddesi, ülkenin "her şeyden ziyade ıslahat-ı idariyyeye ihtiyacı" olduğunu söylüyor, bunu izleyen maddeler ise ülke yönetiminde merkezin

⁵⁵⁵ "Beyrut'ta memnuniyet", **Tanin**, 27 Temmuz 1329 / 9 Ağustos 1913. İlginç bir şekilde yaz aylarından itibaren hemen hemen her ay Beyrut Valisi Ali Münif Bey tarafından İstanbul'a vilayette o ay "hiçbir siyasi vukuatın zuhur etmediği" bildirilecektir. Örneğin bkz: **BOA**, DH.EUM.EMN, 30/42, 11 Şevval 1331 / 31 Ağustos 1329 / 13 Eylül 1913; **BOA**, DH.EUM.EMN, 31/32, 10 Zilkade 1331 / 28 Eylül 1329 / 11 Teşrinisani 1913.

⁵⁵⁶ "Şam ve Beyrut heyeti", **Tanin**, 16 Ağustos 1329 / 29 Ağustos 1913; "Islahat-ı Arabiyye", **Tanin**, 30 Ağustos 1329 / 12 Eylül 1913.

⁵⁵⁷ **BOA**, DH.İ. UM. EK. 67/23, 22 Zilhicce 1331 / 9 Teşrinisani 1329 / 22 Teşrinisani 1913.

⁵⁵⁸ **BOA**, DH. EUM. MTK. 8/60, 25 Zilkade 1331 / 13 Teşrinievvel 1329 / 26 Teşrinievvel 1913.

belirleyiciliğinin bir düzeyde azaldığı bir idari sistem öngörüyordu.⁵⁵⁹ Yerel diller konusunun ele alındığı tek madde ise, eğitimle ilgili kısmın içinde yer alan 41. madde idi. Söz konusu maddede, “Mekâtib-i ibtidaiyye-i umumiyye ve tâliyyede Türkçenin yalnız lisan olarak tedrisi mecburi olmakla beraber her mahallin ana lisanı lisan-ı tedris olacaktır” hükmüyle bir denge öngörülmişti.⁵⁶⁰

6 Ekim 1913'te çıkarılan Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun-ı Muvakkatı'nda da, vurgu ters yönde olmakla birlikte hemen hemen aynı ifadeler kullanıldı. Kanunun “Devletçe lisan-ı mahalli ile tedrisat icrasına müsaade olunan mekatib-i ibtidaiyye-i umumiyyede Türkçe lisanının tedrisi ve tahsili mecburidir” şeklindeki 26. maddesi, bir yandan ilkokullarda yerel dilde eğitimi kanuni güvence altına alırken, diğer yandan bu okullarda Türkçe öğretilmesini zorunlu kılarak bir denge sağlıyordu.⁵⁶¹ Kanunun 23. maddesi ayrıca tüm mekteplerde verilecek derslerin arasında “Lisan-ı Osmani”yi de sayarken, 24. maddede “Vilayet Tedrisat-ı İbtidaiyye Meclisi'nin kararı ve Maarif-i Umumiye Nezareti'nin tensibiyle, ihtiyacât-ı mahalliye icabına göre, programa bazı dersler ilave edilebilir” hükmü getirilmişti.⁵⁶²

Önceki aylarda yapılan görüşmelerde gündeme getirilen, Beyrut ve Şam'da Arapça eğitim verilecek yüksekokullar açılması fikri de sonbahar aylarında somutlaştırıldı. İlk olarak 12 Eylül 1913'te Dahiliye Nezareti tarafından, bu iki şehirde sözü edilen türde okulların açılması yönünde ayrı bir karar alındı.⁵⁶³ Ardından 1 Ekim 1913 tarihinde, “Tedrisatı Arabî lisanıyla icra edilmek üzere Beyrut ve Şam şehirlerinde küşâd olunacak nehâri Sultani mektepleri” için Maarif Nezareti bütçesinden 651 bin kuruş ödeme yapılması için bir geçici kanun çıkarıldı.⁵⁶⁴ Hemen arkasından da Nezaret tarafından Suriye ve Beyrut vilayetlerine bu durum bildirilerek, mekteplerde okutulacak kitapların belirlenmesi için kurulan bir komisyonun faaliyetlerine başladığı haber verildi ve Vilayet yönetimlerinden söz konusu mektepler için uygun öğretmenler ve binalar bulunması istendi.⁵⁶⁵ 3 Aralık

⁵⁵⁹ İlgili maddeler için bkz. Tunaya, **op. cit.**, s. 109.

⁵⁶⁰ **A.g.e.**, s. 110.

⁵⁶¹ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt 5, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1332, s. 808.

⁵⁶² **Ibid.**

⁵⁶³ **BOA**, DH. KMS. 63/35, 10 Şevval 1331 / 30 Ağustos 1329 / 12 Eylül 1913.

⁵⁶⁴ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt 5, s. 786.

⁵⁶⁵ **BOA**, MF. MKT. 1190/59, 6 Zilkade 1331 / 24 Eylül 1329 / 7 Teşrinievvel 1913.

1913 tarihinde çıkarılan başka bir geçici kanunla da, söz konusu okulların leylî kısımlarının da açılabilmesi için, bütçe iki katına çıkarıldı.⁵⁶⁶

Öte yandan, Arap vilayetlerinde yerel dilde eğitim verilmesi hükümet izniyle hayata geçirildiğinde ortaya beklenmedik bir sorun çıkacaktır: bu vilayetlerde yaşayan yerel nüfus sadece Araplardan ibaret değildi ve Yahudiler de aynı şekilde, Hayfa mektebinde İbranice eğitimin kabul edilmesi yönünde girişimlerde bulundular. Bu girişimlerde kendileri için bir tehlike gören Müslüman-Arap Hayfa eşrafı ise, bu talebin kesinlikle kabul edilmemesi için Maarif Nezareti'ne başvuruda bulundu.⁵⁶⁷

Bu noktada, Araplar için kabul edilen reformların, tamamen aynı bağlam içinde olmamakla birlikte benzer sorunlar yaşayan ve benzer taleplerde bulunan Ermeniler için kabul edilmediğini de belirtmek gerekir. Örneğin Arap vilayetlerine yabancı müfettişler atanması 1 Ağustos 1913 tarihli Dahiliye Nezareti tamimi ile kabul edilirken ve 21 Ekim 1913 tarihinde bu yönde ayrı bir karar daha alınırken⁵⁶⁸ Ermeni adem-i merkezîyetçilerin Şark vilayetlerine yabancı müfettiş atanması talebine karşı oyalama yoluna gidiliyordu.⁵⁶⁹ Keza Şark vilayetlerinde yerel memurluk görevlerinin o yörede yaşayan Ermenilere verilmesi talebine de yalnızca yuvarlak sözlerle yanıt veriliyordu. 1914 yılının Haziran ayında *Tanin* gazetesinde yayınlanan bir başyazısında Hüseyin Cahid, Kanun-ı Esasi hükümlerine göre memurlukların ancak “ehliyet ve kabiliyet esasına göre” verildiğini söylüyor ve Suriye’de kısmen de olsa hayata geçirilmiş olan bir uygulamadan Şark vilayetleri bağlamında bahsederken “teferruat” tanımlamasını yapıyordu:

Vakıa Vilayât-ı Şarkiyye’de idarenin bir çok şubâtı ıslaha muhtaçtır, bunu herkesle beraber biz de takdir ettik, bu maksatla Avrupalı erbab-ı ihtisasın

⁵⁶⁶ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt 6, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334 (1918). s. 71.

⁵⁶⁷ “İbranice tahsil aleyhinde”, **Tanin**, 16 Kanunuevvel 1329 / 29 Kanunuevvel 1913. Haber metninde kullanılan kelime “Yahudiler” ya da “Museviler” değil, “Siyonistler”dir. Eğer bu ideolojik bir tanımlama değilse, buradan varacağımız temel sonuç, İbranice eğitim talebinde bulunanların yerli Yahudi cemaatinden kişiler değil, Siyonizm projesi dahilinde farklı ülkelerden Filistin’e göç etmiş ve genellikle kendileri de İbranice konuşmayan, geldikleri ülkenin dilini konuşan, ancak bir ulus inşası projesinin parçası olarak, pek de kullanılır halde olmayan İbraniceyi ihya etmeye çalışan kişiler olduğudur. Bu açıdan bakıldığında, İbranice eğitim talebi ile Arapça eğitim talebinin aynı düzlemde ele alınamayacak iki ayrı olgu olduğu ileri sürülebilir.

⁵⁶⁸ “Suriye’ye ecebi müfettiş-i umumi”, **Tanin**, 8 Teşrinisani 1329 / 22 Teşrinisani 1913.

⁵⁶⁹ Örneğin 9 Ekim 1913 tarihli *Tanin* gazetesinin başyazısında, hükümetin bu konuyu ciddi olarak gündeminde tuttuğu, ancak bir türlü koşulların izin vermediği söyleniyordu. Bkz: Hüseyin Cahid, “Vilayatta ıslahat meselesi”, **Tanin**, 26 Eylül 1329 / 9 Teşrinievvel 1913.

muavenetine lüzum gördük. Ancak ıslahatın esasını manzume-i idarenin ihtiyacât-ı mahalliyye ve medeniyyesine göre tanziminde aramayıp da teferruat kabilinden olan bir şeyi ıslahatın şart-ı esasisi gibi göstermek ve o havalide işlerin yoluna girmesi[nin] ancak memuriyetlerin milliyet esasına göre ve nisbet-i mütesaviye tevziine mütevakıf olduğunu iddia etmek ıslahatın ruhunu anlamamış olmaktan ileri gelir.⁵⁷⁰

Yeniden Arap/Suriye ıslahatına dönmek gerekirse, 1913 yılının sonbahar-kış aylarında, talep edilen reformların önemli ölçüde hayata geçirildiği görülüyordu. Halep'te görev yapan Avusturya konsolosu Dandini, şehirdeki genel siyasi manzarayı Viyana'ya bildirirken, “Türklerle Araplar arasındaki ayrılıkların gözle görülür biçimde azaldığını”, Halep'te İttihat ve Terakki taraftarlarının sayısının arttığını ve “Avrupalıların, Türkiye'nin, dolayısıyla da Müslüman dünya görüşünün mahvını amaçladığı ve halkı ekonomik olarak sömürmek istediği görüşü[nün] giderek daha yüksek sesle ifade edilmeye başlandığını” yazmıştı.⁵⁷¹ *Tanin* gazetesinin 21 Ocak 1914 tarihli nüshası, Suriye'de yayınlanan *El-Kabas* gazetesinde bu konu hakkında çıkan bir haberin tercümesine sayfalarında yer vermişti:

Artık adliyeden çıkan her nevi evrak lisan-ı Arabi ile yazılıyor. Hükümetin ahaliye ait bilcümle beyanat ve tebligatı lisan-ı mahalli ile icra edilmektedir. Bu babdaki emrin vürudu tarihinden şimdiye kadar hükümetten bize varid olan bütün beyannameler lisan-ı Arabi ile muharrerdir. Beyrut'ta ve Şam'da bütün tedrisatı lisan-ı Arabi ile icra olunmak üzere iki sultani mektebi tesis ve küşad olunduğu gibi, ibtidai, rüşdi ve livalardaki idadi mekteplerinde dahi tedrisat lisan-ı Arabi ile yapılıyor. Gerçi bazı yerlerde bu cihet henüz tamamiyle tatbik olunmamış ise de Maarif Nezareti'nce ve mahalli maarif müdürlüklerince bu hususa ehemmiyetle sarf-ı mesai edilmektedir.

(...)

Şimdi Suriye'de bulunan bütün memurlara atfeder isek, cümlesinin lisan-ı mahalli ile tekellüm etmekte olduklarını görürüz. Hükümet-i merkeziyyenin bu husustaki icraatından size bir misal: Bir zat Şam polis merkez memurluğuna intihab olunmuş fakat emniyet-i umumiyye idaresi [tarafından] Arapça tekellüm ve kitabetten imtihan edilmedikçe o zatın tayini tasdik olunmamıştır.⁵⁷²

⁵⁷⁰ Hüseyin Cahid, “Memuriyet, milliyet, ehliyet”, *Tanin*, 1 Haziran 1330 / 14 Haziran 1914. Elbette Arap vilayetlerine Arap memurların atanması talebiyle Şark vilayetlerine Ermeni memurların atanması talebi arasında önemli bir fark da vardır: Arap nüfus, örneğin Suriye'nin neredeyse tamamını teşkil ederken, Ermeniler Şark vilayetlerinde yaşayan unsurlardan yalnızca biriydi ve pek çok yerde çoğunluğu da teşkil etmiyordu.

⁵⁷¹ HHS. PA 38/58, “Dandini'den Berchtold'a” belgesinden aktaran: Kayalı, *op. cit.*, s. 157.

⁵⁷² “Araplar ve ıslahat”, *Tanin*, 8 Kanunusani 1329 / 21 Kanunusani 1914.

Bu haberin yayınlanmasından birkaç hafta önce yaşanan bir gelişme ise, hem hükümetin yeni bir açılım daha yapması anlamına geliyor, hem de Suriyelilerin hükümetle ve genel olarak İstanbul’la kurduğu yakınlaşmada yeni bir safhaya işaret ediyordu: Paris Arap Kongresi’nin başkanı, Birinci Devre Meclis-i Mebusan’ın önde gelen muhalif üyelerinden eski Hama Mebusu Abdülhamid el-Zehravi Efendi, 4 Ocak 1914 tarihinde başka kişilerle birlikte Meclis-i Âyân üyeliğine atandı.

Zehravi, kongre sonrasında gelişmeleri gözlemlemek üzere Paris’te kalmayı tercih eden delegeler arasındaydı; ancak Ağustos ayındaki anlaşma sonrasında Abdülkerim el-Halil Bey kendisine bir telgraf göndererek kısa süre içinde İstanbul’a gelmesini istemişti. *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin de izniyle Ekim ayında payitahta gelen Zehravi, bazı Arap önde gelenleri ve yetmişden fazla Arap subay tarafından coşkulu bir şekilde karşılandı.⁵⁷³ Uzun bir süre boyunca, üzerinde anlaşmaya varılan kararların tümünün hayata geçirilmesini bekleyen Zehravi, İstanbul’dan ayrılmak üzereyken, 4 Ocak 1914 tarihli bir irade-i seniyye ile, üçü İttihatçı ve üçü müstakil olmak üzere altı Arap’la birlikte Meclis-i Âyân üyeliğine tayin edildi. Eş zamanlı olarak Abdülvehhab el-İngilizi ve eski muhalif Kudüs mebuslarından Şükrü el-Aseli de Adliye Nezareti’nin Suriye müfettişliğinde görevlendirildi.⁵⁷⁴ Zehravi’nin bu görevi kabul etmesi, her şeye rağmen hayata geçirilen reformları tatmin edici bulduğunu düşündürmektedir; öyle ki, Paris Kongresi’nin sonuç bildirgesinde delegelerin, tüm talepler kabul edilinceye kadar hiçbir devlet görevini kabul etmeyeceklerini beyan etmelerine rağmen bu son derece yüksek görevi kabul edebilmiştir. Öte yandan bu atama, tartışmalı ve ihtilafli bir konu olmuştur.

Anılarında Zehravi’nin kişisel bir kariyer arayışında olduğunu ve asıl amacının da Bâb-ı Meşihat’ın başına geçmek (Şeyhülislam olmak) olduğunu ileri süren Cemal Paşa’ya göre, dönemin Dahiliye Nazırı Talat Bey de Zehravi’nin Âyân üyeliğine getirilmesine sıcak bakmamıştı.⁵⁷⁵ Ancak esas büyük tepki *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin bazı üyelerinden gelmiş, Tauber’in aktardığına göre artan iç huzursuzluk üzerine cemiyet yönetimi Abdülhamid el-Zehravi’yi Kahire’ye çağırarak bu görevi neden kabul ettiğini sormuştu. Zehravi ise cevaben, hükümetin arzu edilen ıslahâtı

⁵⁷³ Tarabein, “Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist”; Khalidi vd., **op. cit.** içinde, s. 105.

⁵⁷⁴ **A.g.e.**, s. 106.

⁵⁷⁵ Cemal Paşa, **op. cit.**, s. 73.

hayata geçirme konusuna yakın bir ilgi gösterdiğine, ancak bunun sadece tedrici bir şekilde olabileceğine inandığını söylemişti.⁵⁷⁶ Âley mahkemesi sırasında ortaya konulan bir belgeye göre ise cemiyet başkanı Refik el-Azm, İstanbul Kroker Oteli'nde kalan Abdülhamid el-Zehravi'ye bir mektup göndererek, Âyân üyeliğini kabul etmesinin cemiyet tarafından tasdik edildiğini, Arapların diğer taleplerinin gerçekleştirilmesi için hükümet nezdinde arabuluculuk yapması hususunda kendisine güvendiklerini bildirmişti.⁵⁷⁷

Ancak hükümet tarafından söz verilen reformların hayata geçirilmediği (veya sınırlı kaldığı) yönündeki eleştiriler, sonraki dönemlerde de gerek çeşitli muhalif kişi ve cemiyetler tarafından, gerekse de biraz aşağıda göreceğimiz gibi Meclis-i Mebusan çatısı altında dillendirilmeye devam edecekti. Söz verilen düzenlemelerin çok az kısmı yasal güvence altına alınmıştı. Ayrıca burada çerçevesini çizdiğimiz geniş çaplı uzlaşya karşın hükümet, Suriye'de polisiye önlemleri de sürdürüyor, Araplarla Türkler arasında tefrika oluşturduğu ileri sürülen gazeteler Valilik emriyle kapatılabiliyordu.⁵⁷⁸ Daha ilginç, varılan uzlaşya zemin teşkil eden şey Haziran 1913'te yapılan Paris Arap Kongresi olduğu halde, 1914 yılının Mart ayında Meclis-i Vükela tarafından, "Paris'te mün'akid Suriyeliler kongresinde irad edilen nutuklar ile kongreye varid olan mektup ve telgraf suretlerinden müteşekkil olan Birinci Arap Kongresi namı altında tab' edilip Beyrut'ta satılmakta bulunan kitabın münderecatı muzırrasına binaen men-i intişarına" karar verildi.⁵⁷⁹ Tüm bunlar kadar önemli başka bir gelişme ise, adli ve polisiye tedbirlerin artıyor gibi görüldüğü bu dönemde Araplar arasında büyük bir itibara sahip olan Aziz Ali el-Mısri'nin tutuklanması ve idama mahkûm edilmesi olacaktı. Ancak bu olayı ve Mısri'nin kurduğu *El-Ahd* ile öteki radikal cemiyetlerin faaliyetlerini tartışmadan önce, sonbahar aylarında oluşan uzlaşya zemininin ardından gidilen 1914 seçim sürecini inceleyeceğiz.

5.2. 1914 seçimleri ve Suriyeliler

22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'nin yeniden Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçmesi ve arkasından 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul Anlaşması'nın

⁵⁷⁶ Tauber, *op. cit.*, s. 131.

⁵⁷⁷ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 58.

⁵⁷⁸ "Beyrut", *Tanin*, 24 Mart 1330 / 6 Nisan 1914.

⁵⁷⁹ *BOA*, MV. 186/10, 6 Rebiülahir 1332 / 18 Şubat 1329 / 3 Mart 1914.

imzalanmasıyla birlikte İkinci Balkan Savaşı resmen sona ermiş oldu ve siyasetin “normalleşmesi” için yeniden bir zemin oluştu.⁵⁸⁰ Bir başka deyişle, 1912 yazında Halaskar Zabitan muhtırasının ardından süresiz tatil edilmiş olan Meclis’in yeniden toplanmasının önünde bir engel kalmadı. Ancak geride kalan süre içinde imparatorluğun sınırları ve nüfusun demografik yapısı değişmiş, Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın etkisini kaybetmesi başta olmak üzere bir dizi nedenden ötürü siyasi atmosfer de dönüşüm geçirmişti. Şu durumda yapılacak olan şey tatil edilen Meclis’i yeniden toplamak değil, yeni bir seçime gitmekti.

Seçim hazırlıkları, 1913 yılının Ekim ayında başladı. İlk olarak 14 Ekim 1913 tarihinde, “Meclis-i Mebusan intihabatının icrası için muamele-i mukteziyyesinin ifası hususunun Dahiliye Nezareti’ne havalesine Meclis-i Vükela kararıyla ruhsat veren” ve altında Sultan V. Mehmed Reşad ile nazırların imzalarını taşıyan bir irade-i seniyye yayınlandı.⁵⁸¹ Bu yetkiyi alan Dahiliye Nezareti de 23 Ekim 1913 tarihinde vilayetlere bir yazı göndererek, seçim hazırlıklarının başlatılmasını, memurların görevlerini en iyi şekilde yerine getirilmesinin sağlanmasını ve suistimallere kesinlikle izin verilmemesini istedi.⁵⁸²

1914 seçimlerinde, Meşrutiyet’in yeniden ilanının hemen arkasından yapılan 1908 seçimlerinde yaşanan türden bir coşku olmadığı gibi, 1912 seçimlerindeki gibi çetin bir rekabet ve propaganda savaşı da yaşanmadı. Seçim sürecinde en fazla tartışma yaratan konu, Rum ve Ermeni patrikhanelerinin milliyet kontenjanı talebi oldu. İlk olarak Rum Patrikhanesi, Meclis-i Mebusan’da Rum mebuslar için yirmi kişilik bir kontenjan ayrılmasını ve bu kontenjan dahilinde mebusların tam bir serbesti içinde seçilmesini talep etti.⁵⁸³ Bu talebe sıcak bakmayan hükümetin Patrikhane ile müzakerelere giriştiği sırada bu kez Ermeni Patrikhanesi aynı talepte bulundu ve nispi temsile dayalı seçimin Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olmadığını ileri sürdü. Tartışmaları 11 Aralık 1913 tarihli *Tanin* gazetesinin başyazısına taşıyan Hüseyin Cahid Bey, Kanun-ı Esasi’nin yalnızca her 50 bin Osmanlı için bir mebus seçilmesini öngördüğünü vurguluyor ve 71. maddede “Heyet-i mebusan azasının her biri kendini intihab eden dairenin ayrıca vekili olmayıp umum Osmanlıların

⁵⁸⁰ Demir, **op. cit.**, s. 301.

⁵⁸¹ **Düstur**, İkinci Tertip, Cilt 5, s. 830.

⁵⁸² Demir, **op. cit.**, s. 302.

⁵⁸³ **A.g.e.**, s. 314.

vekilidir” yazdığını hatırlatıyordu. *Tanin* başyazarına göre bu maddeleri meydana getiren felsefe, yurttaşların unsur kimliklerinden bağımsız olarak temsil edilmesiyle Osmanlı birliğinin sağlanmasıydı. Aksi yönde bir uygulamanın sonu ise, benzer bir örneği bulunmayan bir federasyona kadar gidebilirdi:

Zaten milliyet esası kabul edilse, yani her unsur veya her mezhep bir daire-i intihabiyye farzedilerek müntehibler ancak o daire dahilinde kalanlara rey verseler, o vakit Kanun-ı Esasi’ye bilmem lüzum kalacak mı? Bundan her unsurun arazi kaydıyla mukayyed olmayarak kendi mebuslarını intihab etmesi, kendi mebusan heyetini vücuda getirmesi neticesi çıkarılmaz mı? Mesela İstanbul’da o vakit Rum unsur için bir, Ermeni unsur için bir, Müslüman unsur için bir parlamento bulunmak icap edecek ve bunların her birine mahsus ayrıca bir Kanun-ı Esasi bulunacak... Bu bir nevi heyet-i müttehede, federasyon şeklidir ki, aransa tarihte bir misali bulunmaz. Çünkü araziye merbut olmayan bir uzviyet-i siyasiyenin mevcudiyetine ne tarih ne de ilm-i hukuk kail değildir.⁵⁸⁴

Seçim sürecinde Araplardan benzer bir talep gelmedi. Bunun bir nedeni, Arapların büyük çoğunluğunun tam da “arazi ile mukayyed” olması, yani Suriye, Irak ve diğer Arap vilayetlerinde meskûn olması ve bu vilayetlerin zaten nüfusa orantılı bir şekilde temsil ediliyor olması olabilir. Diğer yandan her durumda, 1914 seçimlerinde Arapların genel nüfus içindeki oranlarına göre daha hakkaniyetli bir şekilde temsil edildikleri söylenebilir: Feroz Ahmad’ın verdiği rakamlara göre yeni Meclis’te 12 milyon 500 bin Türk 144 mebusla temsil edilirken, yaklaşık 5 milyon 400 bin Arap 84 mebusla temsil edilecektir. Ahmad’a göre temsildeki bu düzenleme de, “Arap muhalifleri yatıştırmak, İttihat ve Terakki’nin İslamcılık siyasetine Arapları ısındırmak” amacıyla yapılmıştır.⁵⁸⁵

Başka pek çok yerde olduğu gibi, 1914 seçimlerinin Suriye ayağında da, iki yıl önce olan türden bir rekabet yaşanmadı. Bununla birlikte seçim öncesinde *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti tarafından, tek konusu seçim olmayan, ancak seçime de değinen, “Arapların haklarına taarruz edenlere” başlıklı oldukça sert bir bildiri yayımlandı. Arapları “uykudan uyanmaya” çağıran bildiri, İstanbul hükümetini ve onunla işbirliği içinde olduğunu ileri sürdüğü – yani Paris Kongresi sonrasında

⁵⁸⁴ Hüseyin Cahid, “İntihabatta Ermenilerin nokta-i nazarı”, *Tanin*, 28 Teşrinisani 1329 / 11 Kanunuevvel 1913. Benzer içerikte bir yazı için ayrıca bkz: Hüseyin Cahid, “İntihabat ve anasır-ı gayrimüslime”, *Tanin*, 18 Kanunusani 1329 / 31 Kanunusani 1914.

⁵⁸⁵ Ahmad, *op. cit.*, s. 189.

hükümetle uzlaşmaya varan ve hükümetle birlikte çalışan – Arapları hayli keskin bir dille eleştiriyordu. Hükümetin “Bilad-ı Arabiyye’deki münafıklara” ödüller verdiğini, ıslahatçılara verilen sözleri ise terk etmeye başladığını söyleyen *Lâ-Merkeziyye* bildirisini, Abdülaziz el-Çaviş ve Emir Şekib Arslan’ı da “en meşhur münafıklar” arasında sayıyordu. Hükümetin Balkan Savaşları sonrasında asayişini yeniden sağlamak adına “Arap beldelerini soyduğunu”, Basra ve Bağdat’ta “Arapları katlettiğini” söyleyen bildiri, “muharebeye hazırlık” çağrısıyla hitam buluyordu. Ancak bundan önce, seçimlerle ilgili bir çağrı da yapılmıştı: “Şimdi Arap milletinin en büyüğünden en küçüğüne bir vazife terettüb eder ki, o da bu kere icra olunacak intihabatta Arap mebuslarının menfaat düşmanlarına kerahet eden muhlis ebna-i Araptan olmalarına pek ziyade arzu ile gayret etmelidirler.”⁵⁸⁶

Bu sözlerin reel siyaset açısından bir karşılığının olup olmadığı tartışmaya açıktır. Cemiyet, Suriye’de ve diğer Arap bölgelerinde oy kullanacak Araplardan, “kendi mebuslarının menfaat düşmanlarından tiksinenlerden” olmalarını istese de, bu, somut olarak belli adayların desteklenmesi anlamını içermez. Bildirinin bir muharebe çağrısıyla bittiği düşünüldüğünde, seçimle ilgili ifadelerin de bir “boykot” çağrısı anlamına geldiği ileri sürülebilir, ancak kastın boykot olması halinde, açıkça bunun söylenmiş olması gerekir.

Öte yandan seçim sürecinde Suriye’de en az bir ihtilafın yaşandığına dair bir gösterge mevcuttur. Cemal Paşa’nın söylediğine göre seçimler sırasında Abdülkerim el-Halil Bey’in taraftarları, kendisinin mebus seçilmesi için çok çaba harcamış, ancak bu kişiler “Talat Bey’in karşı ve bilhassa bu işler için oldukça etkili tedbirleri sayesinde pek az muvaffak olmuş ve (...) İttihat ve Terakki’nin Arap vilayetleri adayları kazanmışlardı”.⁵⁸⁷ Ancak Paris Kongresi’ni takip eden uzlaşma sürecinde birinci derecede rol oynadığını gördüğümüz Abdülkerim el-Halil de, muhtemelen *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin “münafık” olarak gördüğü kişiler arasındaydı.

1914 yılının bahar aylarına yayılan seçim sürecinin ardından Meclis-i Mebusan, 14 Mayıs 1914 günü açıldı. Üçüncü Devre Meclis-i Mebusan’a giren

⁵⁸⁶ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 101-102.

⁵⁸⁷ Cemal Paşa, *op. cit.*, s. 73. Bu tespit pek de doğru değildir: Biraz aşağıda göreceğimiz üzere Abdülkerim el-Halil Bey Beyrut’un Sünni mebus kontenjanı için aday olmuş, ancak onun yerine seçilen kişi bir İttihatçı değil, müstakil aday Selim Ali Selam Bey olmuştur.

Suriye mebusları, Selim Ali Selam Efendi (Beyrut), Kamil el-Esad Bey (Beyrut), Mişel Sarsak Bey (Beyrut), İzzizade Beşir Efendi (Halep), Hamit Bey (Halep), Türmenzade Ahmet Efendi (Halep), Artin [Boşgezenyan] Efendi (Halep), Abdülkadir Hüsnü Efendi (Hama), Basra Attis Efendi (Hama), Emir Şekib Arslan Bey (Havran), Sadettin Bey (Havran), Bedi el-Müeyyed (Şam) Mehmet Fevzi Paşa (Şam), Emir Ali Paşa (Şam), Avni Bey (Şam), Faris el-Huri Efendi (Şam), Sadullah Molla Bey (Trablusşam), Osman Paşa (Trablusşam), Abdülfettah Sadi Efendi (Akka), Ragıp Efendi (Kudüs), Feyzullah el-İlmi Efendi (Kudüs), Said el-Hüseyini Efendi (Kudüs), Tevfik el-Mecali Efendi (Kerek), Abdülvahid Harun Efendi (Lazkiye), Emin Abdülhadi Efendi (Nablus) ve Tevfik Hammad Efendi (Nablus) şeklinde sıralanıyordu.⁵⁸⁸

Bu listede ilk dikkat çeken isim olan Selim Ali Selam'ın Meclis-i Mebusan üyeliği, bir yönüyle Abdülhamid el-Zehravi'nin Meclis-i Âyân üyeliğine benziyordu: Paris Kongresi'nde, tüm talepler yerine getirilmeden hiçbir devlet görevini kabul etmeme kararı alınmasına karşın Selam'ın Beyrut'tan müstakil mebus olarak Meclis'e girmesi, hayata geçirilen reformları kabul edilebilir düzeyde bulduğu anlamına geliyordu. Ancak Selam kendi isteğiyle değil, karmaşık bir sürecin neticesinde aday olmuştu. Seçim öncesinde Beyrut livasının nüfusunun yeniden kontrol edilmesi sonucunda bu şehrin önceki seçimlerde olduğu gibi iki değil, üç mebus çıkarma hakkı olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Vali Ali Münif (Yeğena) Bey, bu üç mebusluğun bir Sünni, bir Şii ve (İstanbul'da hükümetle Rum Patrikhanesi arasında yürütülen müzakereler neticesinde verilen kontenjanla) bir Hıristiyan şeklinde dağılması yönünde bir eğilim benimsedi. Sünni mebusluğa talip olan kişilerden biri, Talat Bey'in müdahaleleriyle mebusluğunun engellendiğinden söz ettiğimiz Abdülkerim el-Halil Bey'di. Vali de, eğer bu şehirden İttihat ve Terakki karşıtı bir mebus İstanbul'a gidecekse bunun en makul görülen kişilerden biri olan Selim Ali Selam olmasını istemişti. Kendisine yapılan teklifleri, "kendini mebusluğa hazır hissetmediği" gerekçesiyle defaatle reddeden Selam, Birinci Devre Meclis'teki muhalif Beyrut mebusu Rıza es-Sulh'un da ısrar etmesi üzerine adaylığı kabul etti ve Beyrut'tan seçilen üç mebustan biri oldu.⁵⁸⁹ Bu şekilde, pek istemeden de olsa geldiği Meclis çatısı altında Suriyelilerin sorunlarını ifade etme olanağı bulan Selam

⁵⁸⁸ MMZC, D:3, İS:f.1, C:1, İ:1, s. 2-3 ve İ:2, s. 8.

⁵⁸⁹ Bu sürecin ayrıntıları için bkz: Selam, *op. cit.*, s. 137-140.

ayrıca, Meclis'te "Arapların haklarını korumak üzere birleşmek maksadıyla Arap kökenli mebuslardan meydana gelen bir topluluk oluşturmaya" çalışacaktı.⁵⁹⁰

Bu dönemin adı en çok duyulan figürlerinden olan Emir Şekib Arslan'ın aday olmasını isteyen ise doğrudan doğruya hükümetti ve bu istek kendisine, Şam Valisi Mardinizade Arif Bey tarafından iletilmişti. Önceki yılın Haziran ayında, Şihabiye ailesiyle birlikte "Devlet-i Osmaniyye lehinde sempati uyandırıcı hizmetlerinden dolayı" Dahiliye Nezareti tarafından taltif edilen ve devlet hizmetlerinde görevlendirilmesi istenen Arslan ailesinin bir ferdi olan⁵⁹¹ Şekib Arslan için mebusluk önemli bir olanaktı, ancak o da başlangıçta, Selim Ali Selam'ın öne sürdüklerine benzer gerekçelerle bu isteği kabul etmekte mütereddit kaldığı gibi, seçim kampanyası yürütüp siyasi içerikli konuşmalar yapmaya da istekli değildi. Ancak Medine Müftüsü Memun Berri ve bazı başka Arap önde gelenlerinin de ısrarı üzerine Arslan da adaylığı kabul etti ve İttihat ve Terakki listesinden Havran Mebusu seçildi.⁵⁹²

1914'te açılan Meclis ayrıca, gelecekte modern Suriye'nin siyasi düşünce yapısını şekillendiren başlıca isimlerden biri olarak kabul edilecek ve Suriye Cumhuriyeti'nde başbakanlık dahil önemli görevler üstlenecek olan Faris el-Huri'ye (1877-1962) de evsahipliği yapıyordu. Leyla Dakhli'ye göre Faris el-Huri, 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulduğu dönemi "hayatının en mesut dönemi" olarak tanımlamış, ancak birkaç yıl içinde, özellikle 1912 seçimlerinde gerçekleşenlerden sonra hayal kırıklığı yaşamıştı.⁵⁹³ El-Huri, Şam mebusu olarak girdiği Meclis'te ılımlı bir muhalifti, ancak 1915/1916 Âley yargılamaları sonrasında ateşli bir İstanbul karşıtı olacaktı.

⁵⁹⁰ A.g.e., s. 141-142.

⁵⁹¹ BOA, DH. KMS. 63/7, 19 Recep 1331 / 11 Haziran 1329 / 24 Haziran 1913.

⁵⁹² Arslan, *op. cit.*, s. 68-69.

⁵⁹³ Dakhli, *op. cit.*, s. 73-74. Cemal Paşa'nın Beyrut'taki adaylık konusunda söylediklerinde olduğu gibi, bu anlatıda da sıkıntılı bir durum mevcuttur. Leyla Dakhli kitabının alıntı yaptığımız kısmında Faris el-Huri'nin 1908 yılında Meclis'e girdiğini söylemektedir, ancak bu bilgi kesinlikle yanlıştır: El-Huri'nin adı, 1908-1912 dönemi Meclis-i Mebusan'ına ait hiçbir listede, hiçbir oturumda görülmemektedir. Şu durumda El-Huri'nin "hayatının en mesut dönemi" olarak adlandırdığı dönem, 1914'te başlayan mebusluk dönemi de olabilir, zira bu alıntı, El-Huri'nin Meclis'te Arapların haklarını savunabildiğinin, önergelerinin çoğunun gündeme alındığının söylenmesinden hemen sonra yapılmaktadır.

Meclis-i Mebusan'ın, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği tarihe kadar olan oturumlarında Suriyeli ve diğer Arap mebuslar, sınırlı, ancak etkisiz olmayan bir katılım sergiledi. Tartışmalara en aktif şekilde katılan Suriye mebusu, iki dönemdir olduğu gibi 1914'te de Meclis'e giren, Halep'in Ermeni mebusu Artin Boşgezenyan Efendi idi. Artin Efendi, adliye bütçesinden vergilere ve Ceza Kanunu görüşmelerine kadar bir dizi tartışmaya katılmıştı; ancak bunlar Suriyelilerin özel gündemlerine temas etmeyen başlıklardı. Emir Şekib Arslan ise bir dizi konuda hükümet lehine tutum aldı. Bu tutumların belki de en ilginç örneği olarak 6 Temmuz 1914 tarihli oturumda Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi ve farklı vilayetlerden on dört Rum mebus, Ege bölgesinde ticari faaliyetlerin Rumların elinden alındığı, şiddet olaylarının ve saldırıların yaşandığı, sahil şeridinde yaşayan gayrimüslimlerin mallarının satılacağına söylendiği, bölgede yaşayan onbinlerce Rum'un göç etmek zorunda bırakıldığı iddialarından söz ederek hükümete yaşananların sebeplerine ilişkin bir soru önergesi sunduğu zaman Şekib Arslan Bey hükümetin pozisyonuna destek verdi ve bölgede "ciddi vukuâtın olmadığını", giden gayrimüslimlerin de "kendiliklerinden hicret ettiklerini" savundu.⁵⁹⁴

Bu dönemde Meclis-i Mebusan, bazı Iraklı ve Suriyeli mebusların birlikte hareket ettiği birkaç tartışmaya da tanık oldu. İlk olarak 11 Temmuz 1914 tarihli oturumda Basra Mebusu Süleyman Fevzi Bey, adliye sisteminin sorunlarından bahseden bir konuşma yaptı. Konuşmasında, Basra ahalisinin binde birinin bile Türkçe bilmediğini, bu durumun günlük hayatın ihtiyaçları açısından ciddi sorunlar yarattığını ve Basra'ya gönderilen hakimlerin Arapça bilmesinin gerekli olduğunu belirten Fevzi Bey, sıklıkla müdahale edilen konuşmasında, gönderilen memurların "Arap olması" talebinde bulunmadığının da altını çizdi. Basra Mebusu, hükümetin önceki yılın Ağustos ayında tüm Arap beldelerinde mahkemelerin Arapça olarak görülmesi yönünde karar almasına ve bu yönde bir irade-i seniyye yayınlanmasına rağmen bu kararın Irak'ta henüz uygulanmadığını söylüyordu.⁵⁹⁵ Fevzi Bey'in arkasından söz alan Şam Mebusu Faris el-Huri de adliye sisteminin sorunlarını vurguladı ve Süleyman Fevzi Bey'e hak vererek, benzer bir durumun Suriye'de de geçerli olduğunu söyledi. Faris el-Huri, söz konusu düzenlemelerden sonra bir süre Şam, Beyrut ve Kudüs'e Arapça bilen memurların gönderilmesine karşın kısa süre

⁵⁹⁴ MMZC, D:3, İS:f.1, C:1, İ:26, s. 610.

⁵⁹⁵ MMZC, D:3, İS:f.1, C:2, İ:30, s. 116-117.

önce Şam merkezine bir kelime bile Arapça bilmeyen bir sulh hakiminin gönderilmesini de örnek göstermişti.⁵⁹⁶ 15 Temmuz tarihli oturumda ise Bağdat Mebusu Cemil Zehavi Efendi, Şam ve Beyrut'ta olduğu gibi Bağdat Sultanisi'nde de eğitimin Arapça yapılmasını istedi. Cemil Zehavi Efendi'nin talebine Maarif Nazırı Şükrü Bey'in verdiği cevap, "Ekseriyeti Arap olan yerlerde Arapça tedrisat icrası kabul edildi. Muallim buldukça diğer yerlerde de tedricen tatbik olunacaktır. Bilirsiniz ki, muallim ihtiyacı en büyük bir ihtiyaçtır" şeklinde oldu. Bunun üzerine Şam Mebusu Faris el-Huri söz alarak Maarif Nazırı'na teşekkür etti, ancak bunun "bir an evvel" yapılması için de ısrarda bulundu.⁵⁹⁷

Beyrut Mebusu Selim Ali Selam, Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde yalnızca bir defa, 14 Temmuz 1914 günü, Rumi 1330 senesi Maarif Nezareti bütçesi görüşmeleri sırasında söz aldı ve bu vesileyle yaptığı uzun konuşma, çok sayıda Arap mebusun katıldığı bir tartışma yarattı. Aşağıda uzun alıntılar yaptığımız konuşmasının başlangıcında, toplam 32 milyon lira civarında olduğu tahmin edilen bir bütçeden maarife yalnızca beşyüz bin lira ayrıldığını, bunun Amerika gibi gelişmiş ülkelerdeki oranın çok altında olduğunu, ayrıca ülkede verilen eğitimin niteliğinin de düşük olduğunu söyleyen Selim Ali Selam, sözü daha sonra Beyrut'taki ve diğer Arap vilayetlerindeki okulların durumuna getirdi:

Nezaret'in mesleğini neticeler itibariyle nazar-ı imandan geçirirsek vuzûh ile göreceğiz ki, mekatib-i mevcudedden istifade etmenin vücup ve imkanını teemmül ve tetkik etmeksizin yalnız şu kadar Mekteb-i Sultanisi, şu kadar da Mekteb-i Rüştisi vardır denilmekle iktifa etmektedir. Malumdur ki, bu mekteplere müdürler, muallim ve muallimeler Nezaret'çe tayin olunuyor. Nezaret, mesela memleketimizde Arabi tedrisat için bir muallim tayini icap ettiğinde lisan-ı Arabiyyeye münasebeti avamın derecesinde bile olmayan bir muallim tayin eder. Mektep müdürlüklerine ise emri idareye vukuftan müberra kimseler, hüsnü idarenin de teberri ettiği adamlar intihap eder. Maarifte bir memuriyet inhilal ediyor. Münhal olan bu yere lalettayin birini, bazen keyfi surette şunu bunu kayırır, müsabakât imtihanlarını ise arzu ettiği takdirde yapar. Velhasıl gerek tensip ile olsun, gerek iltimas ile olsun, hiçbir usul ve kaideye tatbik etmek külfetine lüzum görmeksizin müdür ve muallimler tayin eder.

İşte bunlar, bütün bu sebepler mekatib-i resmiyyemizin cümledenizce malum olan tedennide kalmasını intaç etmektedir. Buna da bir delil ararsanız şu misali dermeyan edeyim. Beyrut'ta bulunan Mekteb-i Sultanimiz teessüs edeli

⁵⁹⁶ MMZC, aynı oturum, s. 122.

⁵⁹⁷ MMZC, D:3, İS:f.1, C:2, İ:34, s. 266-267.

30 seneyi bulmuş iken, talebesi elyevm 200'ü geçemiyor. Halbuki ötede Amerikan Mektebi'nin mevcudu 1100 talebeyi mütecevazdır. Yesuiyye Medresesi ise 700, Frerler keza 700 talebe muhtevîdir. Tabiidir ki, bu mekteplere o derece rağbet edilmesi ecnebi mekteplerinin haiz olduğu vüsuk ve itimat semeresidir denilecek. Hakikat de budur ve bu rağbet o vüsuk ve emniyetin intaç ettiği muvaffakiyetlerdendir. Lakin bu vüsuk, bu itimat çalışmadan, bezli ciddücehd etmeden ihraz olunamadı ve olunamaz. Mekatibi ecnebiyye müdürleri vazifelerini geceli gündüzlü hüsnü idare ile rüyet ve temşiyete bütün mevcudiyetleriyle saidirler. Onlar bu azim ve gayretle çalıştıkları sırada bizim mekteplerimizdeki müdürler yalnız kendilerini bu vazifeye tayin edilmiş bilerek maaşlarını almaktan, heva ve heveslerine bakmaktan başka bir şey düşünmek bilmezler. Mekteplerimiz terakki etmiş veya tedenni etmiş, bu cihet kendi nazarlarında maatteessüf bir ehemmiyeti ihraz edememiştir. Hatta şurasını da ketmedemem ki, ahalimizin bazılarında memuriyete intisap fikir ve arzusu olmasaydı evlatlarımızdan bu mekteplere duhül eden pek nadir görülebilecek idi. (...)

Beyrut Mebusu, sözlerinin devamında, o güne kadar Suriyeliler tarafından hiç dile getirilmeyen bir konu olan kadınların eğitime de değinmişti:

Buraya kadar maruzâtım bittabi zükur mekteplerine münhasır olup, inas mekteplerine gelince: Bunların dahi onlardan ziyade mütedenni olduğunu tasrihten müteallim olmamak mümkün değildir. Cümlemizce malumdur ki, hayat-ı edebiyemizin, heyet-i içtimaiyyemizin temelleri kadın ile kaimdir. Kadınların seviye-i irfanı dereke-i inhitat ve tedennide durdukça millet dahi cehalet ve sefalet içinde kalır. Bunda hiç şüphe yoktur. İşte bizim inas mekteplerimiz dahi bu gibi netayicin safahat-ı elimesini ihtiva ediyor. Mesela Beyrut'taki İnas Mektebi: Bu mektepten şimdiye kadar ilmen itibar ve takdire liyakat kesbetmiş bir talibe neşet edebildi mi? Temin ederim ki, yoktur.

Suriye'deki okulların sorunlarını ayrıntılı olarak ve somut örneklerle anlatmaya devam eden Selam, sözlerinin devamında Maarif Nezareti'nin bütün bunlardan haberdar olmadığını ve eğitimin önemini yeterince idrak edemediğini ileri sürüyordu:

(...) Maarif Nezareti bir kere olsun bunların esbabını tetkik ve tahkik etmiş mi? Nezaret bu gibi dekayik-i umuru Suriye'de ihmal edişi hakikat mucib-i teessüftür. Halbuki maarifin tamim ve terakkisi emrinde bütün vüs ve makderetini her yerden ziyade bu vilayetlerde izhar ve ibzal eylemesi lazım gelir idi ve öyle bir himmet zaten lazıme-i vatanperveriden, siyaseten dahi mukteza-yı maslahattan idi. Şurası da müstehakk-ı tezkardır ki, Suriye kıtasında yalnız Fransızların 43 bin kadar talebenin emr-i talim ve terbiyesine bakan mektep ve medreseleri vardır. Bunlara infak ettiği mebalîğ ise, Maarif Nezareti'nde Suriye'deki bilumum mekatibe ifraz olunan tahsisatın fevkindedir. Rusya'nın ise 35 bin talebeyi muhtevi medreseleri var. Bunlardan

maada Almanya, İtalya ve daha tadâtına mahal olmayan diğer mekatib ve medâris dahi mevcuttur.

Şu mülâhazata ilaveten bir kere de Maarif Nezareti'ne mensup mekatib talebesinin elyevm mekatib-i ecnebiyye-i mezkure talebesi miktarına baliğ olamadığını dahi nazar-ı dikkate alacak olursak işin bu dakik noktalarına Rûfeka-yı Kiram bir kat daha vakıf olurlar ve akibet sürüklenip nereye gittiğimizi takdir buyururlar. Öyle bir hal ki, sükût ile mukabele etmek katiyen caiz olamaz. Binaenaleyh, Maarif Nezaretini, Maarif emri ehemmine karşı ikaz ederiz. Maruzatım Nezaret'in taksir ve ihmaline, mekatib ve medarisimizin bu yüzden tedennisine ve şu saika ile dahi ecnebilerin tadat ettiğim medreseleri vasitasiyle memleketimizdeki nüfuzuna birer misal olduğu cihetle işin derece-i ehemmiyeti bir kat daha ihata buyurulmuş olmak maksadiyle Rûfekayı Kiram'a arz ve teşrih ettim.⁵⁹⁸

Selim Ali Selam konuşmasının sonlarında ayrıca, Maarif Nezareti tarafından tahsil için Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin arasında Arapların bulunmadığını ya da görülmeyecek kadar az olduğunu söylemiş ve kendilerinin Nezaret tarafından yok sayıldığını savunmuştu. Bu sözlere ilk tepki veren kişi ise, kendisi gibi Suriyeli olan, ancak hükümete yakın olan Kerek Mebusu Tefvik el-Mecali Efendi oldu. El-Mecali, İstanbul'daki devlet okullarında Arap öğrencilerin olduğunu söyleyerek, Meclis kürsüsünden “evlad-ı Araptan talebe alınmıyor” denilmesinin yakışıksız olduğunu, Avrupa'ya gönderilecek öğrencilerin de liyakate göre seçildiğini söyledi.⁵⁹⁹ Tartışmaların devamında, başka mebuslar da Selim Ali Selam'a tepki gösterdi. Şam Mebusu Faris el-Huri ve Trablusşam Mebusu Sadullah Molla Bey ise Selam'ın konuşmasını destekledi ve cevabi bir konuşma yapan Maarif Nazırı Şükrü Bey'in konuşmasına çeşitli biçimlerde tepki gösterdi. Şükrü Bey konuşmasında, Selam'ın eleştirilerinin çoğunu reddediyordu:

Ali Selim Bey arkadaşımız bir çok tenkidatta bulundular. “Müdür ve muallimliklere layık olmayanlar” dediler. Bu sözü kamilen mecruh addederim. Çünkü müdür ve muallimliklere hangi mekteplerden çıkanların tayin olunacağı nizamnamelerde musarrahtır. Onun haricine çıkılamaz ki, mekatib-i aliyyeden ve Darümuallimin'lerden mezun olmayanlar yahut Darülfünun'lardan mezun olmayanlar, şuradan, buradan muallim tayin ediliyor sözü doğru olsun. Yalnız Beyrut'ta geçen sene tedrisatı lisan-ı Arabi olmak üzere, ikinci bir sultani küşad ettik. Arapça icrayı tedrisat edecek mekatib-i aliyyeden o derece muktedir muallimler bulamadığımız için, yani Arapça tedrisat edecek derecede muktedir hariçten yine mekatib-i aliyye mezun ve mecazından muallimler aldık ve hariçten aldıklarımızı müsabaka imtihanına tâbi tuttuk ve müsabakanın bir kısmını İstanbul'da yaptık, bir

⁵⁹⁸ Selim Ali Selam'ın konuşmasını tamamı için bkz: **MMZC**, D:3, İS:f.1, C:2, İ:33, s. 234-236.

⁵⁹⁹ **MMZC**, aynı oturum, s. 236.

kısımının suallerini Beyrut'a gönderdik. Orada müsabaka icra edildi ve evrak-ı imtihaniyye buraya geldi. Burada yine evlad-ı Araptan olan azamıza tetkik ettirdik. Suallerini muvafık gördükleri zevatı tayin ettik. Onun için bu babda söyledikleri sözler doğru değildir. Kendilerine yanlış malumat vermişler.

(...) Ali Selim Beyin bir ikinci ithamları da Avrupa'ya gönderilen talebe meyanında ebna-i Arap olmamasıdır. Bu doğru değildir. Avrupa'ya ebna-i Araptan da talebe gitmiştir. Ve onlardan bir kısmı da avdet etmiştir. Bizim sultani mekteplerimizde muallimdirler. Ve devair-i resmiyyede memurdurlar. Sonra demin de arz ettiğim gibi, Avrupa'ya talebe izamı bir usule tabidir. O usulü kabul edip müracaat eden ve kazanan gider. O müsabakayı ağır gören ve müsabakaya girmek istemeyen giremez. Bunda usul tenkit edilebilir. Böyle şahsi mütalaat dermeyanıyla tenkidat yürütülemez. Usulü tenkit ederseniz, doğru değildir dersiniz, o vakit çaresine bakarız, fakat o usule tevfikân talebe giremezse ne için giremiyor diye tenkit edilemez.⁶⁰⁰

Tüm bu aktardıklarımızdan hareketle, Suriyeli mebusların eğilimleri ve tartışmaları açısından Meclis-i Mebusan'ın üçüncü devresinin birinci döneminin, çok sayıda muhalif Suriyeli mebusun bulunduğu ve bu mebusların eksiklik ve sorunlarına rağmen güçlü siyasi tartışmalara giriştiği 1908 Meclisi ile, hiçbir muhalif sesin bulunmadığı ve dış dokunur hiçbir tartışmanın olmadığı, kısa ömürlü 1912 Meclisi'nin ortasında bir yerde olduğunu söyleyebiliriz. 2 Ağustos 1914 tarihli oturumda okunan irade-i seniyye ile, Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasında vuku bulan savaşın umumi harbe dönüşmesi ve Meclis'in önündeki önemli kanunların çoğunun zaten çıkarılmış olması nedeniyle Kasım başında toplanmak üzere tatil edilen⁶⁰¹ Meclis-i Mebusan, bu anlamda, Suriye siyasetinin farklı renklerini barındırdığı gibi, bazı temel sorunların tartışılmasına da olanak sağlıyordu. Emir Şekib Arslan'a göre ise Dünya Savaşı yaşanmasaydı "devlet o günlerde Türklere, Araplara ve bütün Müslümanlara bir çok iyilik getirecek yepyeni bir döneme girmişti."⁶⁰² Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 yılının sonbaharında Cihan Harbi'ne katılmasıyla, siyasetin olağan akışı bir kez daha – ve bu kez geri dönüşsüz olarak – akamete uğradı.

Savaşın patlak vermesini önceleyen yaklaşık bir yıllık süre içinde İttihatçı hükümet ile Suriyeliler ve daha genel olarak Araplar arasındaki ilişkiler, 1908 Devrimi'ni izleyen ilk dönemlerdekine yakın bir düzeye geri dönmüş, hatta belli

⁶⁰⁰ MMZC, aynı oturum, s. 241.

⁶⁰¹ MMZC, D:3, İS:f.1, C:2, İ:47, s. 662.

⁶⁰² Arslan, **op. cit.**, s. 70.

açılardan o dönemden bile daha güçlü bir yakınlaşma sağlanmış ve ortak vatan ve ortak kimlik vurguları öne çıkmıştı. Ancak bu, yukarıda sözünü ettiğimiz sorunların ve baskıcı uygulamaların varlığını ortadan kaldırmıyordu. Ayrıca hükümeti destekleyenler - veya eleştirilerini mevcut sistemin sınırları içinde ve ılımlı bir çizgi dahilinde yapanlar - çoğunluğu teşkil ediyor gibi görünse de, bu durum Arapların tamamı için geçerli değildi. Cihan Harbi'nin öngününde, Araplardan bazıları artık Osmanlı Devleti'yle yollarını ayırma taraftarıydı. Bu kişilerden biri olan Aziz Ali el-Mısri'nin tutuklanma ve yargılanma süreci ise, Paris Kongresi'nin ardından bir kez daha Osmanlı'nın "Arap meselesi"nin Mısır'dan Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafya içinde tartışılmasına vesile olacaktı. Bu çalışmanın kapsamındaki son başlık olarak, 1914 yılı başlarındaki Mısri olayına ve bununla doğrudan bağlantılı olan, Suriye üzerindeki etkisi sınırlı olan, ancak görmezden gelinmesi mümkün olmayan Arap radikalizmine değineceğiz.

5.3. Paris uzlaşmasından sonra Arapçılık

5.3.1. Aziz Ali el-Mısri ve *El-Ahd* cemiyeti

1908 yılından beri İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi olan, pek çok askeri başarıya imza attığı bilinen ve Libya Savaşı sonrasında Araplar arasında "Berka kahramanı" olarak tanınır hale gelen Binbaşı Aziz Ali el-Mısri, 9 Şubat 1914 akşamı İstanbul Tokatlıyan Otelinde yemek yedikten sonra polisler tarafından gözaltına alındı ve tutuklandı. Tutuklama sebebi olarak kamuoyunda bir dizi farklı şayia dolaşacak ve Mısri nihai olarak, savaş sırasında işlediği suçlardan ötürü hüküm giyecekti, ancak Mısri'nin tutuklanmasının büyük bir ihtimalle, aynı dönemlerde gizli bir cemiyet kurmuş ve yönetiyor olmasıyla da doğrudan ilgisi vardı.

1879 yılında Mısır'da dünyaya gelen ve aslen Çerkez kökenli olan Aziz Ali'nin ismi, babasının büyük bir hayranlık duyduğu Sultan Abdülaziz'den geliyordu. Genç Abdülaziz Ali, Harbiye'de öğrenim gördüğü yıllarda Sultan Abdülaziz'in yozlaşmış bir yönetici olduğuna kanaat getirdiğinden ismini kısaltarak kendini yalnızca "Aziz" olarak adlandırmaya başlamıştı.⁶⁰³ Aziz Ali'nin İttihatçılarla olan ve Harbiye yıllarında başlayan kader ortaklığı, 1908 yılının Nisan ayında

⁶⁰³ Tauber, **op. cit.**, s. 215.

organik bir bağ niteliği aldı. O yıl Balkanlarda isyancı Bulgar komitacılarla mücadeleye girişen Aziz Ali, Temmuz Devrimi'nden kısa süre önce, bazı sınıf arkadaşlarının üst düzey yönetici olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu ve Üsküp'te kapsamlı örgütlenme faaliyetlerine girişti. Tauber'e göre 7 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'da Şemsi Paşa suikastını düzenleyen İttihatçı fedai [Atıf Kamçıl], Mısri'nin adamlarından biriydi.⁶⁰⁴ 1909 yılındaki 31 Mart Olayı sonrasında Hareket Ordusu'na katılan, 1910 yılında Yemen'deki İmam Yahya ayaklanmasının bastırılmasında önemli bir rol oynayan⁶⁰⁵ Mısri, Trablusgarp'ın İtalya tarafından işgal edilmesi üzerine burada görevlendirildi ve Senusî güçlerle birlikte direnişin örgütlenmesinde aktif olarak yer aldı. Bu süreç içinde Mısri'nin Araplar arasındaki şöhret ve itibarı arttı. Binbaşı olarak gittiği Libya dönüşünde Harbiye Nezareti Aziz Ali'nin rütbesini kaymakamlığa yükseltti ve kendisini Konya'daki fırka komutanlığına atadı. Ancak Mısri, birlikte çalıştığı ve eski sınıf arkadaşı olan Enver Paşa Harbiye Nazırı yapılırken kendisine verilen bu görevi “izzet-i nefsinin kıracak düşük dereceli bir görev” addetti ve 20 Ocak 1914 tarihinde verdiği mektupla istifasını sundu.

Aziz Ali el-Mısri'nin “aşırı bir şöhret hırsına” sahip olduğunu iddia eden Cemal Paşa'ya göre Mısri, 1913 yazındaki Arap anlaşması neticesinde kendisi için yükselme imkanı bulamayınca ve Abdülkerim el-Halil ile Abdülhamid el-Zehravi'nin kendisinden daha büyük ve daha itibarlı bir şöhrete sahip olduğunu görünce gurura kapılmış, bunun üzerine ıslahat anlaşmasını tanımamış, bunun yerine Osmanlı İmparatorluğu'nda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi ikili bir yönetim sistemi kurulması için çabalamaya başlamıştı. Cemal Paşa'ya göre Mısri ayrıca, Bingazi'deyken de Enver Paşa'nın kendisine amir gibi davranmasına tahammül edememiş, eski okul arkadaşının Harbiye Nazırı olması karşısında ise “iyice çıldırılmış” ve Türklerle birlikte hareket ederek yükselme imkanı bulamayınca “Arap ihtilalciliğine” yönelmişti.⁶⁰⁶ Bu olaylardan çok önce, 1912 yılında, Abdülaziz el-Çaviş tarafından İstanbul'da yayınlanan *El-Hidaye* dergisinin Aziz Ali el-Mısri'yi konu alan iki ayrı makalesinde Mısri'nin haris kişiliğinden, kinciliğinden, Libya

⁶⁰⁴ A.g.e., s. 216. Aziz Ali el-Mısri'nin bu dönemde Balkanlar'da yürüttüğü faaliyetler için ayrıca bkz: Khalidi, **British Policy**, s. 341-342; Orhan Koloğlu, **Üç İttihatçı: Arap, Kürt ve Arnavut milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki**, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011, s. 9-12.

⁶⁰⁵ Tauber, **op. cit.**, s. 217; Koloğlu, **op. cit.**, s. 13.

⁶⁰⁶ Cemal Paşa, **op. cit.**, s. 74-77.

savaşındaki başına buyruk davranışlarından söz edilmesi, Mısri'nin 1914 başındaki istifasının gerçekten de kişisel bir gururla ilgisinin olabileceğini düşündürmektedir.⁶⁰⁷ Ancak bundan daha belirgin olan, Mısri'nin İttihatçılarla ve hükümetle olan siyasi ortaklığını çoktan sonlandırmış olmasıdır.

George Antonius'un yorumuna göre Aziz Ali el-Mısri 1908 yılının baharında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye olduğu zaman hem Osmanlı İmparatorluğu'nun refahına, hem de "Arap ulusal ideallerine" bağlıydı; ancak 1909'dan itibaren Cemiyet'in bunlardan ilkini iyi yönetemediğini, ikincisine ise karşı olduğunu görerek, etrafında başka müttefikler aramaya başladı.⁶⁰⁸ Sonraki yıllarda Cemiyet'in fikirlerinden giderek uzaklaşan Mısri, Paris Kongresi sonrasında varılan uzlaşmayı da desteklemedi ve bu şekilde sonuç alınamayacağını düşünerek, *El-Ahd* isimli bir örgüt kurdu.⁶⁰⁹

Cemiyetin ismi zaman zaman "yemin" şeklinde çevrilse de, bu ismin daha ziyade kelimenin ilk anlamı olan ahit/sözleşme anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır: Eliezer Tauber, *El-Ahd* isminin, "vatana hizmet etmek için, cemiyetin üyeleriyle Allah arasında bir ahit olması için" verildiğini söylemektedir.⁶¹⁰ Cemiyetin kökeni, 1909 yılında kurulan ve ikinci bölümde kısaca bahsettiğimiz *Kahtaniyye* cemiyetine uzanıyordu. İki cemiyetin amacı, programı, hatta kullanılan parolalar bile birbirine benziyordu; aradaki fark ise, bu yeni cemiyete sivillerin alınmaması, prensipte sadece askerlerin kabul edilmesiydi.⁶¹¹ Ancak Mısri'nin bu yöndeki hassasiyetine karşın, çoğunluğunu Iraklı ve Suriyeli askerlerin oluşturduğu bu cemiyete az sayıda sivil de üye oldu.⁶¹² Antonius'a göre ise sadece iki sivilin üye olduğu cemiyetin amaçları, *Kahtaniyye* cemiyetinin amaçlarının "asker diliyle" ifade edilen haliydi.⁶¹³

El-Ahd cemiyetinin kuruluşuna giden süreçte ilk önemli toplantı, 28 Ekim 1913 tarihinde, büyük çoğunluğu asker olan onlarca kişinin katılımıyla İstanbul'da gerçekleşti. Katılımcıların sağ ellerinde Kuran, sol ellerinde ise kılıç veya tabanca ile

⁶⁰⁷ Sözü edilen makalelerin tam metinlerinin Türkçe çevirisi için bkz. Koloğlu, **op. cit.**, s. 28-38.

⁶⁰⁸ Antonius, **op. cit.**, s. 118.

⁶⁰⁹ Koloğlu, **op. cit.**, s. 64.

⁶¹⁰ Tauber, **op. cit.**, s. 220.

⁶¹¹ **Âley Divan-ı Harb-i Örfisi**, s. 19.

⁶¹² Harran, **op. cit.**, s. 192.

⁶¹³ Antonius, **op. cit.**, s. 119.

bağlılık yemini ettiği cemiyetin sloganı, cemiyet mührünün de üzerinde yazacak olan *leyse li'l-insan illâ mâ sâ'a* (“insana çalıştığından başkası yoktur”) olacaktır.⁶¹⁴ İlan edilen amaç, federasyon usulüyle yönetilecek ve her eyaletin kendi hükümetinin bulunacağı, Avusturya-Macaristan’a benzer bir imparatorluk sisteminin kurulmasıydı. Amaçlar, cemiyet programında şu şekilde ifade edilmişti:

- 1) *El-Ahd*, İstanbul’da kurulmuş gizli bir siyasi cemiyettir ve amacı, Macaristan’ın Avusturya’ya bağlı kaldığı gibi İstanbul hükümetine bağlı kalacak şekilde, Arap ülkelerinin dâhili bağımsızlığı için çalışmaktır.
- 2) Cemiyet, Osmanlı hanedanının elinde kutsal bir emanet olarak kalan İslam halifeliğine biat eder.
- 3) Cemiyet, İstanbul’u Doğu’nun başkenti olarak gördüğü için ve emperyalist Batı ülkelerinin İstanbul’u ondan koparması halinde Doğu var olamayacağı için, kendini özellikle, Avrupa ülkelerinin tutkularına karşı İstanbul’un emniyetine adar.
- 4) Türkler son 600 yıldır Doğu’yu Batı’dan koruyan cephe hatlarını teşkil ettiği için, Araplar şimdi bu cephe hatları için uygun ihtiyat kuvvetler olmaya hazırlanmalıdır.
- 5) *El-Ahd* üyeleri yüksek erdemlerin teşvik edilmesi ve bunların propagandasının yapılması için azami çabayı sarf etmelidirler, zira bir millet, yüksek ahlaki standartlarla donanmamışsa kendi siyasi ve milli varlığını koruyamaz.⁶¹⁵

Programın, ayrı bir devlet çağrısı yapmadığı gibi Hilafet yoluyla Osmanlı Devleti’ne de biat ediyor olması ve onu Avrupa ülkelerinin saldırılarına karşı savunma çağrısı yapıyor olması, *El-Ahd*’ın da “ayrılıkçı” bir cemiyet olarak tanımlanmasına izin vermez, ancak “dahili bağımsızlık” çağrısı, ayrılık çağrısından bir adım öncesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca 1908’den beri, pek çok defa adem-i merkezîyetçi yönetim çağrılarında, hatta örneğin Meclis’te milliyet temelli temsil fikrinde bile bir federasyon hedefi görüp reddeden İstanbul hükümetleri açısından bu program – üstelik elinde silah taşıyan insanlar tarafından savunuluyor olduğundan – elbette kabul edilebilir nitelikte değildir.

Bu yönden İstanbul için belli bir “tehdit” arz eden *El-Ahd* cemiyeti, kuruluşunu takip eden aylar içinde hızla örgütlendi. Cemiyetin katib-i umumisi Taha el-Haşimi, Aralık 1913 tarihinde Yemen’deki Yedinci Ordu’nun başına atandığında,

⁶¹⁴ Tauber, **op. cit.**, s. 221. Tauber tarafından söylenmese de bu söz, Necm suresinin 39. ayetinde geçmektedir.

⁶¹⁵ **A.g.e.**, s. 221-222. Farklı kaynaklardan karşılaştırma yoluyla İngilizce olarak aktarılan metnin Türkçe çevirisi bize aittir.

bu görevin başına geçmek için İstanbul'dan Yemen'e giderken sırasıyla Beyrut, Şam, Musul, Bağdat ve Basra'dan geçen uzun bir yolculuk yaptı ve Mart 1914'te Yemen'e vardığında, geçtiği tüm bu şehirlerde cemiyetin birer şubasını açmış haldeydi.⁶¹⁶ Eş zamanlı olarak Aziz Ali Bey de İstanbul'da örgütleniyordu.

Enver Paşa 4 Ocak 1914 tarihinde Harbiye Nazırı olduğu zaman bu gelişmelerden büyük bir ihtimalle haberdardı ve “terfi” görünümündeki Konya'daki fırka komutanlığına atama kararı, gerçekte Aziz Ali el-Mısri'yi İstanbul'dan uzaklaştırmak içindi; Mısri de tam da bu nedenle bu karara direnerek istifa etti. İstifadan birkaç gün sonra, 24 Ocak 1914 günü, Harbiye Nezareti'nde üst düzey isimlerin katılımıyla yapılan bir toplantıda ise, Mısri'nin gözetim altında tutulması, kendisiyle bağlantı halinde olan Arapların bu takibatta casus olarak kullanılması, Mısri'nin özellikle İngiliz ve Fransız büyükelçilikleriyle olan temaslarının yakından incelenmesi, ülke çapındaki Arap subaylara, Mısri'yi destekleyen kişilerin hiçbir yerde komutan olmasına izin verilmemesi talimatı gönderilmesi ve Arap vilayetlerinde kademeli olarak Arap komutanların yerine Türk komutanların geçirilmesi gibi kararlar alındı.⁶¹⁷ Alınan kararların bir kısmı hızla hayata geçirildi. Bir sonraki adım ise Mısri'nin tutuklanmasıydı ve bu da 9 Şubat 1914 akşamı gerçekleşti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu dönemdeki politikasını, “Arap hareketinin bazı liderlerini ödüllendirip geri kalanları gözden düşürmek yoluyla nötralize etme” politikası olarak tanımlamayan ve 1913 anlaşmalarından sonra bu politikanın sınırlı bir başarı elde ettiğini ileri süren Rashid Khalidi'ye göre Mısri'nin tutuklanmasıyla birlikte hükümetin bu politikasında başarısızlık dönemi başladı. Khalidi'ye göre ayrıca, Mısri'nin “ordu içinde gizli cemiyetler” kurması ve yönetmesine ilave olarak Enver Paşa'ya olan kişisel husumeti de tutuklanmasında etkili olmuştu.⁶¹⁸ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Louis Mallet ise, tutuklamanın esas sebeplerinin Mısri'nin etkili kişiliği ve geniş bir bölgede yaşayan Araplar nezdinde sahip olduğu

⁶¹⁶ A.g.e., s. 222-224.

⁶¹⁷ Aziz Bek, *El İstihbarat vel-Casusiyye fi Lübnan ve Suriye ve Filastin hilale'l-Harb el-Alemiyye*, Beyrut, 1937, s. 9-10'dan aktaran: Tauber, *op. cit.*, s. 225. Tauber, Mısri'nin adaşı olan ve o dönemde içinde olduğu istihbarat faaliyetleri kapsamında *El-Ahd* ve Aziz Ali el-Mısri hakkında bilgi toplamakla görevlendirilen Aziz Bey'in, 24 Ocak 1914 tarihli söz konusu toplantıya katılmış kişilerden biri olabileceğini eklemektedir.

⁶¹⁸ Khalidi, *op. cit.*, s. 341.

mevki olduğunu ileri sürüyordu.⁶¹⁹ Ancak Mısri'nin arkadaşları Mallet'a, "İrak'ta, Kuveyt'i, hatta İbni Suud'u da içine alacak büyük bir ayaklanma hazırlığında olduklarını" da söylemişti.⁶²⁰

Mısri'nin tutuklanma gerekçeleri uzun süre kamuoyuna açıklanmadı. 12 Mart tarihli *El-Şaab* gazetesi, tutuklama sebebinin tam olarak belli olmadığını, kamuoyunda "Berka'da bazı Arapları casus olduğu gerekçesiyle öldürttüğü", "hükümet emrine karşı gelerek savaşı terk ettiği", "zimmetine para geçirdiği", "hükümeti devirmek için gizli bir cemiyet kurduğu" gibi farklı şayiaların dolaştığını yazmış ve gerçek neden belli olmasa da, Mısri'nin hükümet aleyhinde hareket ettiğinin kesin olduğunu ve hükümetin de ondan korktuğu için Anadolu'da bir göreve atamak istediğini söylemişti.⁶²¹ Dahiliye Nezareti tarafından Mısır Fevkalade Komiserliği'ne gönderilen 22 Mart 1914 tarihli yazıda ise, Mısır kamuoyunda farklı şayialar bulunmakla beraber Aziz Ali Bey'in tutuklanmasının birkaç nedeni olduğu söylenmişti. Dikkat çekici bir şekilde söz konusu yazıda, Mısırlıların söylediğinin aksine Aziz Ali'nin siyasi sebeplerle değil, Trablusgarp Savaşı sırasında vuku bulan çeşitli olaylar sebebiyle tutuklandığının altı çiziliyordu. Mısırlılar arasında "su-i tefhimata mahal kalmamak üzere" "hakikati ilan etmek" için gönderildiği söylenen yazıda, Arap binbaşının tutuklanma nedenleri altı başlık altında toplanmıştı: birinci olarak mühim miktarda parayı zimmetine geçirdiği ve bu miktarın gerekli görülmesi halinde yakın zamanda Divan-ı Harb tarafından ilan edileceği, ikinci olarak korkaklığı nedeniyle muhtelif mevkilerde ordunun hezimetle uğramasına sebep olduğu, üçüncü olarak savaş esnasında, devletten maaş almasına ve devletin askeri olmasına rağmen bağımsız hareket ettiği, dördüncü olarak savaş esnasında meydana gelen bir olayda İtalyan esirleri Arap kabilelerin elinden zorla almaya çalıştığı ve başarısız olunca da hem nizami askerlerden, hem de urbandan çok sayıda kişinin ölümüne sebep olduğu, beşinci olarak "Bingazi'de Türk ve Arap arasında neşri-fesad ederek iki tarafı yekdigerine düşürmeye" ve orduda karışıklık çıkarmaya çalıştığı, altıncı olarak da savaş bölgesinden dönüşü esnasında Tobruk dolaylarında meydana gelen bir olay esnasında sebepsiz bir şekilde Arap kabilelerin üzerine ateş

⁶¹⁹ A.g.e., s. 344.

⁶²⁰ *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, c. X/II, s. 833'den aktaran, Kayalı, *op. cit.*, s. 171-172.

⁶²¹ Koloğlu, *op. cit.*, s. 39.

açtırdığı, bu olay sonrasında hem kabilelerden hem de ordudan çok sayıda kişinin ölümüne sebep olduğu söyleniyordu.⁶²²

Mısır Fevkalade Komiserliği'ne gönderilen bu yazı, “İşte Aziz Ali'nin esbab-ı mevkufiyeti hülasaten bunlar olup başka bir sebebe mebni bulunmadığının beyanına lüzum görüldü” sözleriyle sona eriyordu. Bu yazışma devletin kendi kurumları arasında gerçekleştiğinden, gerçek sebeplerin bunlardan ibaret olduğu, bir başka deyişle tutuklamanın gerçekten de siyasi nitelikli olmadığı şeklindeki olası bir anlatı için zemin oluşacaktır. Burada Aziz Ali'nin Türkler ve Araplar arasında fesad çıkardığından söz edilen beşinci madde dikkat çekici olsa da, gizli bir cemiyet kurduğundan hiçbir yerde bahsedilmemesi ve propaganda amaçlı olmayan bir iç yazışmada sebeplerin siyasi olmadığına altının çizilmesi, tutuklama kararı ile *El-Ahd* örgütünün varlığı arasında bir ilinti olsa bile, bunun olgusal olarak kanıtlanmasını zorlaştırmaktadır. Ancak Aziz Ali Bey'in bu dönemde Arap subaylar arasında böyle bir cemiyet kurduğu ve takip altında olduğu, yukarıda Tauber dolayısıyla aktardığımız istihbarat kaynakları da dahil olmak üzere bir dizi kaynak tarafından ortaya konulduğundan, varsayımsal olarak böyle bir ilinti kurulması da “akla yatkın” olacaktır. Bununla birlikte mahkeme başladığında Mısri, temel olarak Trablusgarp Savaşı sırasında ölümle sonuçlanan sorumsuz davranışlarda bulunmak ve 20 bin Osmanlı altınını zimmetine geçirmekle suçlanmış ve 9 Nisan 1914 günü idama mahkum edilmiştir.

Kararın öncesinde ve sonrasında, gerek İstanbul'da ve Osmanlı yönetimindeki vilayetlerde, gerekse Mısır'da ve Avrupa'da, Mısri'nin serbest bırakılması için kampanyalar yürütüldü. Arap cemiyetleri içinde *Müntedaü'l-Edebi* bu kampanyaların başını çekerken, Baalbekli Doktor Esad Haydar Bey'in başkanlığı altında Şam ve Beyrut kökenli beş genç, bir süre önce Nafia Nazırı olmuş olan Cemal Bey'i ziyaret etti ve Mısri'nin affedilmesini sağlaması halinde kendisinin “Arap gençliği üzerinde pek ziyade iyi tesir bırakacağını” söyledi.⁶²³ Mısır'da da Aziz Bey'in serbest bırakılması için bir müdafaa komitesi kurulmuş, komite Mısri'nin serbest bırakılması için *Le Temps* gazetesine yazdığı bir mektupla, Avrupa kamuoyuna harekete geçme çağrısı yapmıştı:

⁶²² BOA, A.}MTZ.(05) 32C/422, 25 Rebiülahir 1332 / 9 Mart 1330 / 22 Mart 1914.

⁶²³ Cemal Paşa, **op. cit.**, s. 77.

Burada bir araya gelmiş çok sayıda Mısırlı ve Osmanlının kararıyla, cesareti herkes tarafından bilinen Aziz Ali el-Mısri'nin intikam, hınç ve bencillik sebeplerinden ötürü İstanbul'da hapse atıldığını, işkenceden geçirildiğini ve iftiraya uğratıldığını size bildirmek isteriz.

İki aylık hapsin ardından, tanıklık yapanların bu Mısırlı Arap kahramana iftira etmek için satın alınmış olan ve içlerinden bir kısmı hırsızlık ve casusluk nedeniyle Aziz el-Mısri tarafından Bingazi'den kovulmuş olan sahte tanıklar olmasına rağmen, Mısırlı kahramanın tutuklanma sebepleri halen gizli tutulmaktadır.

Aziz Ali el-Mısri'yi kurtarmak için son umudumuz Avrupa adaletindedir. Bu yüzden Avrupa kamuoyundan, adalet, medeniyet ve insanlık adına, onun hayatını kurtarmamız için bize yardım etmesini istiyoruz. Avrupa'nın sesimizi duyacağından ve devamıza yardım edeceğinden eminiz.

Organizasyon komitesi adına,
Başkan Said Abdülhamid el-Mazi⁶²⁴

Aziz Ali Bey'in akıbetinden endişe eden Mısırlılar ayrıca idam kararından önce Mısır Şeyhülislamı başkanlığında bir toplantı yaparak, tutuklanmasının üzerinden kırk gün geçmesine rağmen hâlâ mahkemesinin başlamamış olması nedeniyle Sadaret'e ve Harbiye Nezareti'ne telgraflar göndererek, Osmanlı Devleti'ne bağlılığından şüphe etmediklerini söyledikleri Aziz Ali Bey için duydukları endişeyi ifade etmişlerdi.⁶²⁵ Yaklaşık olarak aynı günlerde *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin yöneticilerinden Hakkı el-Azm ise, Mahmud el-Mehmesani'ye Kahire'den gönderdiği mektupla, halk arasında propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmasını istiyordu:

Aziz hala mahpusdur. Kendisinin tahliyesine çalışıyoruz. Buna dair ikinci bir ictima akdettik. Lord Kitchener'e müracaatla meseleye İngiltere hükümetinin müdahalesini ve Berka kahramanının tahlis-i hayatını rica ettik. Sizden pek rica ederiz ki, Hükümet-i Osmaniyye'nin Aziz'i idam ve katletmek istemesi[nin] Aziz'in Arap bulunmasından ve Araplığın saadet ve ıslahına çalışmasından mütevellid olduğu hakkında halk arasında mümkün olduğu kadar çok işaatte bulunasınız.⁶²⁶

Hakkı el-Azm'ın Mısır Valisi Lord Kitchener'la yapılan toplantılardan bahsetmesinden de anlaşılacağı gibi, İngiltere tutuklanma ve mahkeme süreciyle yakından ilgiliydi. Muhtemelen bunun başlıca sebebi, öteki Arap vilayetlerinden farklı olarak Mısır'ın fiilen İngiliz yönetimi altında olması ve Mısır'da büyük bir

⁶²⁴ "Le cas d'Aziz Ali", *Le Temps*, 13 Nisan 1914.

⁶²⁵ BOA, A.}MTZ.(05) 39/23, 13 Cemaziyevvel 1332 / 27 Mart 1330 / 9 Nisan 1914.

⁶²⁶ *Aley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 21.

ağırlığa sahip olan bir muhalif subayın kurtarılmasının İngiltere için stratejik önemde olmasıydı. Konuya ilişkin çok sayıda makale yayınlayan *The Times* gazetesinin, mahkemenin kararını açıkladığı gün çıkan nüshası da buna işaret ederken bir ikazda da bulunuyordu:

Eğer yürekli Arap subaya halihazırda uygulanmış olan adaletsizliği, adli bir cinayetten başka hiçbir şey demek olmayacak bir karar izleyecek olursa, Osmanlı Hükümeti ve Mısır arasındaki ilişkiler ciddi bir şekilde etkilenecektir. Ve muhtemelen ciddi bir şekilde etkilenecek olan sadece Türkiye ve Mısır arasındaki ilişkiler de olmayacaktır.⁶²⁷

Mısırlı radikallerin ve başta İngiltere olmak üzere bazı dış aktörlerin yürüttüğü aktif kampanyaya rağmen, *Müntedâü'l-Edebi* cemiyetinin bazı üyeleri dışındaki Suriyeli reformcu ve adem-i merkezîyetçi Arapların bu süreç içinde seslerinin duyulmaması dikkat çekicidir. En az bunun kadar ilginç olan bir şey de, *El-Ahd* cemiyetinin Aziz Ali el-Mısri dışındaki hiçbir üyesinin tutuklanmamış olmasıdır. Bu noktada, uzun süre Mısri'nin tutuklanmasının sebeplerini kamuoyundan gizleyen hükümetin ve bu olayı kendi yayın organlarında gündeme de taşımayan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, bir uzlaşımın sağlandığı bir dönemde büyük çaplı bir gerilimin yaşanmasını istemediği, bu yüzden tutuklamaların sadece Mısri ile sınırlı tutulduğu ileri sürülebilir. Akla gelen diğer bir açıklama ise, *El-Ahd* cemiyetinin Mısri dışında etkili üyelerinin olmadığı, hatta belki de üye sayısının da sınırlı olduğu ve cemiyetin etkisinin, 20. yüzyıl Arap tarih yazımı tarafından, geriye dönük olarak abartılmış olabileceğidir. Ancak Aziz Ali el-Mısri'nin kendisinin büyük bir ağırlığa sahip olduğu, buraya kadar aktarılanlardan anlaşılabilir.

Sözünü ettiğimiz dahili ve özellikle de harici baskılar arasında Mısri'nin cezası önce on beş yıl hapse çevrildi, arkasından da 21 Nisan 1914 tarihinde Sultan Mehmed Reşad tarafından affedildi.⁶²⁸ Aynı gün Enver Paşa kendisine, derhal Mısır'a gitmesini ve bir daha Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmayacağına dair yemin etmesini emretti. Aziz Ali el-Mısri, 26 Nisan 1914 günü, coşkulu kutlamalar arasında İskenderiye'ye vardı. İstanbul'da *El-Ahd* cemiyeti lidersiz

⁶²⁷ 9 Nisan 1914 tarihli *The Times* nüshasından aktaran: Antonius, *op. cit.*, s. 120.

⁶²⁸ Âley mahkemesi sonrasında kaleme alınan "izahat" metninde ise Mısri'nin serbest bırakılmasında hiçbir dış müdahalenin etkisinin olmadığı, af kararının yalnızca Enver Paşa'nın Sultan nezdindeki arabuluculuğu sonucunda gerçekleştiği iddia edilmektedir. Bkz: *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 21.

kalmıştı ve uzun bir süre boyunca kayda değer bir etkinliği olmayacaktı.⁶²⁹ Ancak Mısri'nin faaliyetleri devam edecekti.

5.3.2. Mısır merkezli Arap radikalizmi

1912 yılında Kahire'de kurulan ve Suriye ve diğer Arap vilayetlerinde de etkili olan *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti, yukarıda sözü edildiği gibi, Abdülhamid el-Zehravi'nin Meclis-i Âyân üyeliğini kabul etmesinin ardından iç tartışmalara boğulmuş haldeydi. Cemiyet yönetimi 25 Temmuz 1914 tarihinde yaptığı son toplantısında bir kongre kararı aldı, ancak Birinci Dünya Savaşı koşullarında bu mümkün olamadı.⁶³⁰ Ancak bu toplantıya kadar olan süre içinde, seçimden önce “Arap Haklarına Taarruz Edenlere” bildirisinin yayınlanması gibi faaliyetleri devam etti.

Cemiyet ilk olarak 1913 yılının Eylül ayının son günlerinde, “Paris kongresinde verilen sözlerin tutulmaması üzerine” yerel teşkilatlarına bir talimat göndererek, “hükümetin, uyuşturma amacıyla verdiği vaatlerinin Arap milletini bağlamadığını anlaması için faaliyetlerine yeniden başlamalarını ve yeni bir hareket başlatmalarını” istedi. Talimat ayrıca yerel teşkilatlardan, İstanbul'a telgraflar göndererek Sultan Mehmed Reşad'dan gerekli reformları hayata geçirmesini talep etmelerini istiyordu. Aynı çerçevede dahilinde 9 Ekim 1913 tarihinde yayınlanan “Arap Milletine” başlıklı bildiri ise, *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin kendi programıyla Paris anlaşması karşılaştırılmış ve bu anlaşmanın bile Araplar açısından bir dizi taviz anlamına geldiği söylenmişti. Ardından, Ağustos ayında hükümet tarafından yayınlanan kararnamenin de anlaşma metninin bir kısmını içermediğini söyleyen bildiri, tüm bu sebeplere dayanarak Arap cemiyetlerine ve genel olarak Arap halkına, “hakları için mücadele etme, Bab-ı Ali'ye vilayetlerde kapsamlı idari adem-i

⁶²⁹ Mısri'nin İstanbul'dan uzaklaştırılmasından önce ve sonra cemiyetin ne derece etkili olduğunu anlamamıza yardımcı olabilecek dolaylı bir veriye sahibiz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan basit arama sonucunda bulunan ve içinde “El-Ahd” adının geçtiği belge sayısı yediyi geçmemektedir. Bunların tamamı Birinci Dünya Savaşı yıllarına ait olup, yedi belgeden altısı cemiyetin Irak'taki faaliyetlerine ilişkindir. Buradan hareketle, - arşiv belgelerinin halen yeterince sistematize edilmediği, bazı belgelerin kaybolmuş olabileceği, bazı belgelerin gizli/erişime kapalı olabileceği gibi şerhlerle birlikte - çalışma alanımıza giren dönemde ve bölgede *El-Ahd* Cemiyeti'nin faaliyetlerinin oldukça sınırlı olduğu sonucuna varıyoruz. Keza, *Aley Divan-ı Harb-i Örfisi* 'nde de bu cemiyete ayrılan kısım oldukça kısadır. Ancak hem cemiyet, hem de özel olarak Aziz Ali el-Mısri olayı, daha derinlikli çalışmalarla ve yeni bulgularla daha fazla aydınlatılmayı bekleyen konulardır.

⁶³⁰ Yalçın, **op. cit.**, s. 133.

merkeziyetin hayata geçirilmesini talep eden telgraflar yağdırma” çağrısı yapıyordu.⁶³¹

Nisan ayında Aziz Ali el-Mısri’nin Kahire’ye gelişi ise, burada yeni bir Arap radikal cemiyetinin kuruluşu için bir zemin yarattı. Zehravi’nin Meclis-i Âyân üyeliğine en fazla tepki gösteren kişilerden olan ve bu yüzden *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin diğer üyeleriyle arası açılan Hakkı el-Azm, Mısri’nin gelişiyle aklındaki cemiyetin kurulması için “uygun partneri buldu”: iki Mısırlının öncülüğünde, Hakkı el-Azm’ın evinde yapılan toplantılar sonucunda kurulacak olan *Cemiyetü’l-Savratü’l-Arabiyye* (Arap Devrim Cemiyeti), öncüllerinden farklı olarak amacını açıkça, “Türklerle mücadele etmek ve Arapları isyana teşvik etmek” olarak açıklayacaktı.⁶³²

Aley mahkemesinde ortaya konulan ve derneğin resmi mührüyle yayınlandığı söylenen (ancak tarihi belirtilmeyen) bir beyannamede cemiyet, düşmanın artık “hariçte değil dahilde” olduğunu, “Türk devleti”nin artık harici düşmanlarla savaşmayacağını, yalnızca Ebu Suud soyundan gelenlerle ve Araplarla savaşacağını iddia etmişti. Arap subaylara “kendi devletleri olmayan bir devletin bayrağı” altında yer almama, kuvvetli çeteler teşkil etme, hatta Türk devlet adamlarını öldürme çağrısı yapan cemiyet, yıllardır tartışılan valiler sorununa da “devrimci çözüm” öneriyordu: “Her vilayette birbiri ardınca üç vali öldürürsek, memleketlerimize tayin edilecek valiler artık her arzumuzu kabul ederler.”⁶³³ *Cemiyetü’l-Savra* tarafından basılıp dağıtıldığı söylenen başka bir bildiri ise, silahlı mücadele çağrısının kapsamını genişletirken, açık milliyetçi bir dil de kullanıyordu:

“Kahtanoğlu Araplara
[Şahid olunuz ki kıyama davet günüdür]

Ey Kahtân çocukları!

Siz uykuda mısınız, ve ne vakte kadar uyuyacaksınız? Etrafınızdaki ümmetlerin sesleri kulakları sağır ettiği halde siz nasıl bu derin uykuya devam edebilirsiniz? ‘Yatan ölür ve ölen geçer’ sözünü unutuyorsunuz, ne zaman üstünüze tevcih olunan süngülerin parlaklığını görmek için gözlerinizi

⁶³¹ Tauber, *op. cit.*, s. 130-131.

⁶³² *A.g.e.*, s. 237.

⁶³³ *Âley Divan-ı Harb-i Örfisi*, s. 23.

açacaksınız, memleketlerinizin ecnebilere satıldığını ne vakit öğreneceksiniz? Fransa ve Almanya'ya geçen menfaatlerinize bakınız. Çünkü kendi memleketlerinizde insafsız zalimlere köle oldunuz, Arap öldürmek ve Arapların emvalini gasbetmeye dini ittihaz edenlerin elinde oyuncak olduğunuzu hâlâ anlamıyorsunuz. Siz onların nazarında “yünü almır, sütü içilir, eti yenir” bir sürüsünüz, ve memleketiniz miras kalmış bir çiftlik, bir müsta'mer, sakinleri zelil esirlerdir. Size nispetle pek az oldukları halde Ermeniler istiklâl-i idariye nail oldular. Artık serbest olarak kendi kendilerine hükmedeceklerdir. Sizler Dârüsselam namıyla ma'rûf Bağdat'ta metruk hükümet-i Arabiyye'nin vücudunu kaldıran Cengiz ve Hülâgû sülalesine ve Halep'te seksen büyük Arap kafasından kule bina ettiren Timurların çocuklarına ebediyen köle kalacaksınız.

Bizans İmparatorluğu'nun müdafaası için ırzlarınız mübah, kadınlarınızın namusu hetk, çocuklarınız yetim, evleriniz harap edilmektedir. Paralarınız İstanbul köşklerine, içkilere, musikilere sarf, ve gençleriniz Arap kardeşlerinizi öldürmek için Yemen'e, Kerek'e, Havran'a sevk olunmaktadır. Türkler emrettiği zaman kardeşlerinizi öldürüyorsunuz ve Ermenilerin yaptığı ve yapmakta olduğu gibi hukuk ve unsurunuzun muhafaza-i şerefi uğrunda kan dökmüyorsunuz. Bilmiyor musunuz ki ceset kana bulunmadıkça şeref ezadan kurtulmaz. Bu sözün musadifini Türklerin ihtiram ettikleri Ermenilerde görürsünüz. Size hürmet etmiyorlar, onlara verdikleri hukuku size vermiyorlar. Hürriyet ve istiklali olmayan ırz ve şeref ve servetsiz sönen hayatın manası nedir? Bununla beraber Osmanlı bayrağından size ne şeref ve ne menfaat var?

Ey Araplar, kalkınız; ey Kahtaniler, kılıçlarınızı kınından çıkarınız. Şahsınıza, cinsinize, lisanınıza düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketlerinizden çıkarınız. Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti Hükümet-i İslamiyye zannediyorsanız çok aldanıyorsunuz. Cenab-ı Hak Kuran-ı Kerim'inde “*Vel kâfirûn hum el zâlimûn*” diyor. Öyleyse her zalim hükümet İslam'ın düşmanıdır. Siz ey Hıristiyan ve Musevi Araplar, Müslüman kardeşlerinizle birleşiniz, ve size Arap Müslümanlar için ‘sizden değildir’ diyenlere tabi olmayınız. Bazı Hıristiyanlar “Müslümanların kör taassup dinleri var. Bu sebepten dinsiz Türkleri onlara tercih ederiz” diyorlar. Bu sözü ancak kendisinin ve milletinin kıymetini bilmeyen cahiller söyler. Şüphe yok ki Arap Müslümanlar vatan kardeşinizdir. Eğer aralarında mutaassıplar var ise bunlardan sizde de var.

Ey Araplar, biliniz ki bir fedailer cemiyeti teessüs etti, programı Arapları öldüren, Arap ıslahatına mukavemet edenler her kim olursa olsun onları öldürmektir. Bu ıslahat bazılarının istediği gibi İstanbul'a yine tabi kalarak adem-i merkezîyet esası üzerine [olmayıp], mazideki şerefimizi irca, memleketimizden Arap hukukunun silinmesine sebep olmuş mütebasbıs tilkilerin izalesiyle başlar. Ve merkeze gayritabi bir devlet-i Arabiyye tesisi esasına müsteniddir.⁶³⁴

⁶³⁴ A.g.e., s. 24-25.

Tarih belirtilmemekle birlikte, Dünya Savaşı'na herhangi bir atıf olmaması nedeniyle savaştan önce yayınlandığı anlaşılan⁶³⁵ bu bildiri, adem-i merkeziyet esaslı bir siyasi dönüşümün yerine bir Arap devleti çağrısı yapıyor olsa da, “merkeze gayritabi” ifadesi, bahsedilen devletin tam bağımsız bir devlet olmadığı anlamına gelir. Yeşilköy Anlaşması'yla Vilâyât-ı Sitte'ye özerklik verilmesi sonucunda hayata geçen “Ermeni istiklali”nin bir örnek olarak gösterilmesi de buna işaret etmektedir. Ancak bu bildirin siyasi içeriğinin, İstanbul'dan ve hükümetten fiili bir kopuş anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Bildirinin en ilgi çekici yanlarından biri ise, Arapları İslam referansı ile kucaklamaya çalışan İttihatçı hükümetin tekfir edilmesi, hükümetin Arapları öldürmek ve mallarını gaspetmek için İslam dinini araç olarak kullandığının iddia edilmesi ve hatta Osmanlı İmparatorluğu yerine “Bizans İmparatorluğu” ifadesinin kullanılmasıdır.

Cemiyetü'l-Savra'nın çağrılarının ciddi bir toplumsal karşılığı olduğuna dair bir gösterge bulunmadığı gibi, genel olarak Mısır merkezli radikal Arap cemiyetlerinin, bu çalışmanın esas konusu olan Suriye'de sahip olduğu siyasi ve örgütsel etki de zayıftır. Ancak bu son kısımda ortaya konulanlar, Cihan Harbi'nin hemen öncesinde Araplar arasında, 1913 yazında İstanbul'da – ve Edirne'de – görülen yakınlaşmadan çok uzak ve çok farklı eğilimlerin de var olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle 1908 Devrimi'nin ertesi gününden, Birinci Dünya Savaşı'nın öngününe kadar bir gerçek değişmeden kalmıştır: Hiçbir zaman bütün politize Araplar için geçerli olan tek bir eğilim var olmamış, İttihatçılarla Suriyeliler ve daha genel olarak Araplar arasındaki ilişkiler de her zaman çok yönlü, değişken ve farklı araçların eş zamanlı olarak kullanıldığı ilişkiler olmuştur. Sonuç kısmında bu ana tespitin yanısıra, bu altı yıllık dönemin tamamına dair birkaç tespit daha yapacağız.

⁶³⁵ Sylvia Haim, “anonim” olduğunu ve “Kahire'deki Arap milliyetçileri tarafından dağıtıldığını” söylediği bu bildirin “Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında” yayınlandığını söylemektedir. Haim ayrıca bildirin daha uzun bir versiyonunu sunmaktadır, ancak bu versiyonda da yeni bir savaştan – bir dünya savaşından – söz eden herhangi bir ibare yoktur. Bkz: Sylvia G. Haim (yay.), **Arab Nationalism: An Anthology**, Berkeley: University of California Press, 1976, s. 83-88.

SONUÇ

Bu çalışmanın olgusal anlatısını Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı tarihte bitirmemizin sebebi, olağanüstü savaş koşullarında siyasetin normal seyrinde ilerlemesinin beklenemeyecek olması, bir başka deyişle Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki siyasi gelişmelerin olağan parametreler içinde değerlendirilemeyecek olmasıdır. Öte yandan, her ne kadar Emir Şekib Arslan'ın anılarında dillendirdiği ve beşinci bölümde aktarılan, “[Dünya Savaşı yaşanmasaydı] devlet o günlerde Türklere, Araplara ve bütün Müslümanlara birçok iyilik getirecek yepyeni bir döneme girmişti” şeklindeki tespit önemli bir veri olsa da, savaşın hiç yaşanmamış olması halinde süreçlerin nereye evrilebileceği konusunda kurgusal ve spekülasyon yorumlar yapmak da akademik bir çalışmanın görevi değildir. İkinci olarak, bu çalışmada ismi geçen Suriyeli siyasetçilerden bazılarının savaş yıllarında idam edilmesi, hayatta kalanların ise önemli bir kısmının Arap İsyanı'nı desteklemesi, Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan kırılmanın büyüklüğünün iki önemli göstergesidir, ancak bu süreçlerin ayrı bir bağlam içinde ve ayrı bir sorunsal dahilinde tartışılması gerekir. Bu nedenle burada yalnızca, ele almış olduğumuz dönem dahilinde, ortaya konulan tüm olgusal dayanaklardan ve yürüttüğümüz önceki tartışmalardan hareketle bazı nihai değerlendirmeler yapmakla yetineceğiz.

Burada ilk vurgulanması gereken husus, giriş kısmından itibaren defaatle altı çizildiği gibi, İttihatçılar ve Osmanlı hükümetleri ile Suriyeli Araplar arasındaki, altı yıldan daha uzun bir sürece yayılmış ilişkiler bütünü bir cümleyle, bir kavramla, yahut bir eksenle tanımlamanın imkansız olduğudur. Her şeyden önce, bu altı yıllık dönemi kendi içinde de en az üç döneme ayırmak mümkün gibi görünmektedir: Yeni rejimin konsolide edilmeye çalışıldığı, Abdülhamid rejimiyle bağlantılı Arapların devlet yönetiminden tasfiye edilmesine karşın Araplar arasında güçlü bir muhalefet dinamiği doğuracak uygulamaların bulunmadığı ve özellikle Suriyeli aydınların kayda değer bir oranda İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklediği birinci dönem (1908 yazından 1909 sonbaharına kadar); mahkemelerde Türkçe kullanma zorunluluğu ve yerel görevlere Arapça bilmeyen memurların atanması sonucunda başlayan huzursuzlukların zamanla giderek arttığı, İttihatçıların dikkat çekici bir

“Arap karşıtı” söylem üretmemekle birlikte meşru taleplere gereğince yanıt vermediği, ıslahatın kapsamını daralttığı ve gerekli ıslahatların hükümet eliyle zaten hayata geçirildiğini ileri sürdüğü ikinci dönem (1909 sonbaharından 1913 yazına kadar); ve İmparatorluğun demografik yapısının değişmesi de dahil olmak üzere bir dizi nedenden ötürü İttihatçıların Araplara karşı çok daha kucaklayıcı bir siyaset izlediği ve ıslahatçıların taleplerinin de çoğuna yanıt verdiği, karşılığında da Suriyeli Arapların önemli bir bölümünün hükümeti ve Cemiyet’i desteklediği üçüncü dönem (1913 yazından Birinci Dünya Savaşı’na kadar). Giriş kısmında ve beşinci bölümün başlarında da belirtildiği gibi özellikle 1913 yazının ilişkilerde bir dönüm noktası olması, Paris Kongresi’nin yarattığı etkiden kaynaklı olduğu kadar, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yaşadığı “ideolojik” dönüşümle de bağlantılı görünmektedir ve burada özellikle Balkan Savaşları’nın sonucu hayli belirleyici olmuş gibidir. Diğer yandan, her ne kadar indirgemeciliği çürütmek uğruna aşırı bir tikelciliğe düşmekten de imtina etmek gerekiyor olsa da, bu üç dönemin her birinin de kendi içinde bölgeler, aktörler, bunların eğilimleri ve ihtilaf konuları/düzeyleri anlamında farklılıklar arz ettiğini de görmek gerekir. Bu iki nokta üstüste bindiğinde ise, bahsi geçen altı yıllık dönemdeki tüm süreçleri ve “çatışma”ları tek bir eksene yerleştirmenin imkansızlığı daha net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Son tahlilde, örneğin, Ekim 1908’de muhafazakâr Şamlıların “kahrolsun Kanun-ı Esasi” sloganlarına yürümesi ile Mart 1913’te altı Hıristiyan Suriyelinin Fransa’dan Suriye ve Lübnan’ı zaptetmesini istemesi arasında herhangi bir bağlantı noktası yoktur. Keza, örneğin, 31 Mart Olayı sonrasında *İhaü’l-Arabi* cemiyetinin kapatılmasının arkasındaki saiklerle, yaklaşık dört yıl sonra Cemiyet-i Islahiyye’nin kapatılmasının arkasındaki saikler de aynı değildir.

İkinci olarak, bu hayli heterojen ilişkiler bütünü içinde mutlaka baskın bir eksen tanımlamak gerekirse, yaşanan temel süreçleri İkinci Meşrutiyet dönemindeki merkezîyetçilik ve adem-i merkezîyetçilik programları arasındaki mücadelenin bir parçası olarak görmenin, iktidardaki ağırlığı giderek artacak olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin merkezîyetçilik programını ise temel olarak modern devlet inşası sürecinin bir parçası olarak değerlendirmenin yeterince dayanağı olduğu görülmüştür. Bir başka deyişle Cemiyet ile muhalif Suriyeliler arasındaki siyasi tartışma, özü itibarıyla, devlet yönetiminin hangi temeller üzerinde inşa edileceği ve Osmanlı yurttaşlığının nasıl tanımlanacağı hakkındaki tartışmaların bir parçasıdır ve

son tahlilde, geniş anlamıyla Osmanlıcılığın dışında değildir. İttihatçılar, ideolojik arka planlarının da etkisiyle Osmanlıcılığı belli bir düzeyde tekçilik içermesi kaçınılmaz olan organizmacı bir yorum dahilinde benimserken, Suriyeli Araplar, bir yandan *Nahda* sürecinin yarattığı kültürel birikim, diğer yandan halkın gündelik yaşamda karşılaştığı sorunlar temelinde, Osmanlıcılığın çoğulcu bir yorumuna yönelmiş gibi görünmektedir. 1913 yazında Suriyeli muhalefetin temel taleplerinin çoğunun karşılanması İttihatçılar için bu organizmacı Osmanlıcılıktan kısmi bir çıkış ve pragmatist bir “İslamcılığa” geçiş gibi görünürken, Suriyelilerin bu uzlaşma karşılığında aslında “çoğulcu Osmanlıcılığın” en iyi ifadelerinden olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası programına ve çizgisine sırt çevirerek İttihatçılarla yakınlaşma içine girmesi ve örneğin 1914 baharındaki Aziz Ali el-Mısri olayı karşısında Suriyelilerin sesinin hemen hemen hiç duyulmaması ise, literatürün bir kısmının iddia ettiğinin aksine, Suriye siyasetinin bütün unsurları açısından değilse de pek çok unsuru açısından İttihatçıları destekleme potansiyelinin her zaman yüksek olabileceğini düşündürmektedir.

Tanım bu şekilde yapıldığında, 1913 yazına kadar izlenen siyasetin adının “Türkleştirme” olduğu iddiası da temelsiz hale gelmektedir ve çalışmamızın ana sorunsalının yanıtını teşkil eden bu nokta, burada vurgulayacağımız üçüncü sonuç olacaktır. Bu dönemde gerçekten de bir Türkleştirme siyasetinin izlendiğinin söylenebilmesi için kanaatimizce, kamusal işlerde Arapça kullanımının yasaklanmasından ve Suriye’ye merkezden Türk memurların atanmasından başka dayanakların da olması gerekir. Örneğin, yerel ve merkezi düzeydeki memurluk görevlerine gelebilecek, yeterli eğitime sahip, resmi dili iyi bilen ve merkezi yönetim açısından güvensizlik oluşturmayan yeterli sayıda Arabın var olduğunu, fakat İstanbul hükümetlerinin sistematik olarak bu kişiler yerine Türk memurları tercih ettiğini ortaya koyabilmek gerekir. Yahut Hüseyin Cahid Bey’in Kasım 1908’de dillendirdiği (ve daha sonra geri adım atacağı) “millet-i hâkime Türklerdir” yaklaşımının yerleşik bir devlet politikası olduğunu ikna edici bir şekilde ortaya koymak gerekir. Bu yapılamadığında, Türkleştirme iddiası da dayanaksız kalacak ve bizim bu çalışmada yaptığımız gibi, İkinci Meşrutiyet yöneticilerinin hayata geçirdiği uygulamalar ile, örneğin Batı Avrupa’da milliyetçilikler çağından önce bile merkezi devlet/merkezi bürokrasi inşa süreçlerinde hayata geçirilen uygulamalar arasında önemli bir nitelik farkı olmadığı söylenebilecektir. Ancak bu, söz konusu

dönemin uygulamalarının, yalnızca kendi toplumsal ve kültürel varlığını Araplık ve Arap dili ile ilişkilendiren eğitimli Suriyeliler açısından değil, örneğin komşu köyün sakinleriyle yaşadığı ihtilafi yerel mahkemeye taşımak isteyen ve derdini mahkemede anlatamayan Suriyeli köylüler için de ciddi sorunlar yarattığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Bununla bağlantılı olarak, altı çizilmesi gereken dördüncü nokta ise şudur: eğer bu dönemin sorunları ve bunlar karşısında dillendirilen meşru rahatsızlıklar, “Türk milliyetçiliği” ile “Arap milliyetçiliği” arasındaki – hatta daha da kabalaştırılarak “Türkler ve Araplar” arasındaki – bir mücadele olarak okunacak olursa, Paris Kongresi döneminde bile (dolayısıyla 1913 yazındaki uzlaşmadan ve verilen tavizlerden önce de) Suriyeli Arapların kaydadeğer bir kısmının hükümete açık bir destek vermesini izah etmek imkansız hale gelir. Nitekim bu dönemlerde vuku bulan mücadele yalnızca İttihatçılarla muhalif Suriyeliler arasındaki bir mücadele değil, aynı zamanda Suriyelilerin kendi aralarındaki bir “ideolojik” mücadele gibi görünmektedir. Dahası, İttihat ve Terakki programını destekleyen Arapların olması gibi, muhalif Araplarla Hürriyet ve İtilaf programı ve çatısı altında birleşmiş Türklerin de olması ve örneğin Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın 1912 seçimlerindeki Suriye gezisine çıkan heyetin başında anadili Türkçe olan bir siyasetçinin bulunması gibi somut örnekler, ayrışmanın etnik kökenlerle bir ilgisi olsa bile, ideolojik faktörün bundan çok daha güçlü olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Beşinci olarak, tüm yaklaşım ve öncelik farklılıklarına rağmen, 1910 yılında *Le Temps* gazetesinin tanımladığı (ve yanlış bir şekilde, “Türklerin çizgisi” ve “Arapların çizgisi” olarak tanımladığı) iki çizgi arasında bir uzlaşma her zaman potansiyel olarak mümkün görünmüştür ve Paris Arap Kongresi’ni izleyen aylara yayılan süreç, bu potansiyelin “kuvveden fiile çıkması” olarak değerlendirilebilir. Bu uzlaşmanın Suriyelilerin tümünü tatmin etmediği açıktır, ancak tatmin olmayan azınlık zaten herhangi türden bir uzlaşmaya da açık değilmiş ve zihinlerinde Osmanlı Devleti’yle yolunu ayırmış gibi görünmektedir. Bunun görmezden gelinmesi ve *bütün* Suriyelilerin Osmanlılık çizgisi dahilinde hareket ettiğini söylemek elbette, çalışma boyunca görüldüğü üzere, mümkün değildir.

Tüm bu tespitleri tamamlamak üzere söylenmesi gereken son bir söz de, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İttihatçılarla Suriyeliler arasındaki ilişkilerin gelişimini ve seyrini belirleyen şey esas olarak iç dinamikler olsa da, dış faktörlerin de tüm bu süreçler üzerinde bir düzeyde belirleyiciliğinin olduğudur. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın İttihatçı siyaset üzerindeki etkilerinin yanısıra, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun bir bakıma varlık mücadelesi veriyor olması, özellikle Müslüman Suriyelilerin İstanbul'a sadık kalmasında ve adem-i merkeziyetçi reform talebinin ayrılıkçılık düzeyine varmamasında etkili olmuş gibi görünmektedir. Reformcu siyasetin tepe noktasını teşkil ettiğini söylediğimiz Paris Kongresi'nin çağrı metninde bile Osmanlı'nın işgali ihtimaline karşı mücadele temasının vurgulanması, hatta bir federasyon tanımı yapan *El-Ahd* cemiyetinin programının bile İstanbul'u Batı'ya karşı savunma yönelimini öne çıkarması, bunun en belirgin iki göstergesi addedilebilir.

Her ne kadar bu doktora tezi, yukarıdaki beşinci sonuç maddesinde bahsi geçen iki çizginin ikisi hakkında da tespitler yapmaya koyulmuşsa da, giriş kısmında da belirtildiği gibi çalışmanın önceliğinin süreçlere “İstanbul'un gözünden” nasıl yaklaşıldığını ortaya koymak olması, “diğer tarafın” sesini bu çalışmada daha az duyulur kılmıştır. Çalışmanın akademik çevrelere belli bir düzeyde erişim sağlaması ve bir tartışma doğurması halinde, başta yerel Suriye basını olmak üzere Arap kaynaklarının daha yoğun olarak kullanılacağı bir çalışmayla, burada ileri sürdüğümüz argümanların güçlendirilmesi de, argümanlarımıza “cevap verilmesi” de, tarafımızca eşit derecede memnuniyetle karşılanacaktır. Diğer yandan burada ele aldığımız bir dizi konunun daha detaylı şekilde araştırılmasının gerektiği de açıktır. Örneğin çalışmanın inceleme alanının dışında tuttuğumuz ve yalnızca Suriye ile ilintili bağlamlarda değindiğimiz Cebel-i Lübnan örneği literatürde çok ender olarak ele alınmaktadır ve kapsamlı çalışmaların konusu olmayı hak etmektedir. Yahut son bölümde değindiğimiz üzere, Aziz Ali el-Mısri olayının ve *El-Ahd* örneğinin daha fazla günışığına çıkarılmasının literatüre önemli bir katkı olacağı açıktır. Bu örnekler arttırılabilir. Diğer yandan “Suriye sorunu”nu daha farklı perspektiflerden incelemek üzere konunun, aynı dönemdeki benzer meselelerle, özellikle de Şark vilayetleri/Ermeni ıslahatı sorunuyla, yahut diğer bir Müslüman yoğunluklu topluluğun yaşadığı Arnavutluk örneğiyle karşılaştırmalı olarak ele alınması, bu alandaki birikimleri ve bakış açılarını elbette zenginleştirecektir.

Bu tez çalışması, alanında bir “çığır açma” iddiası taşımamaktadır. Ancak gerek perspektif ve metodoloji, gerekse de kullanılan malzemeler itibariyle literatüre mütevazı bir katkı yapmış olduğumuz ümit edilmektedir. Tezin, yukarıda örneklendirilen türden muhtemel çalışmalar da dahil olmak üzere başka bir çalışma (veya çalışmalar) için çıkış ya da esin kaynağı olması ise onun başarı kıstası olacaktır. Kuşkusuz bu tezin pek çok başka çalışmayı revizyona tabi tutması gibi, tezin yazarı, gelecekte yapacağı çalışmalarla kendi kendisini de revizyona tabi tutacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

1. Birincil Kaynaklar

1.1. Arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve diğer dokümanlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)
 Dahiliye Emniyet Şubesi (DH.EUM.EMN.)
 Dahiliye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti (DH.EUM.MTK.)
 Dahiliye Tahrirat Kalemi (DH. EUM.THR.)
 Dahiliye İdare-i Umumiyye Ekleri (DH.İ.UM.EK.)
 Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.)
 Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)
 Dahiliye Mütenevvia Evrakı (DH. MTV.)
 Dahiliye Muhaberat-ı Umumiyye İdaresi (DH.MUI.)
 Dahiliye Siyasi Kısım (DH. SYS.)
 Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)
 Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)
 Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
 Sadaret Eyalet-i Mümtaze (Mısır) Evrakı [A.}MTZ.(05)]
 Zabtiye Evrakı (ZB.)

Düster ciltleri

Birinci Tertip, Cilt 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289 (1873).
 Birinci Tertip, Cilt 4, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1295 (1879).
 Birinci Tertip, Cilt 5, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937.
 İkinci Tertip, Cilt 1, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1329 (1913).
 İkinci Tertip, Cilt 5, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1332 (1916).
 İkinci Tertip, Cilt 6, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334 (1918).

Gazete ve dergiler

Correspondance d'Orient, 1913.
Fikir Hareketleri, 1935.
İkdam, 1909.
Journal des Débats politiques et littéraires, 1883.
Le Temps, 1910, 1913, 1914.
Mercure de France, 1912.
Tanin, 1908-1914.
Teminat, 1912.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

Devre 1, İçtima Senesi 1, 2, 3 ve 4.

Devre 2, İçtima Senesi 1.

Devre 3, İçtima Senesi 1 (İçtima-ı Fevkalade)

1.2. Yayınlanmış Birincil Kaynaklar

Âley Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat, Dördüncü Ordu-yı Hümayûn tarafından neşredilmiştir, Dersaadet: Tanin Matbaası, 1332 [1916].

Midhat Paşa'nın Suriye Layihası, Dersaadet: Cihan Matbaası, 1324 [1908].

Akçura, Yusuf, **Üç Tarz-ı Siyaset**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Arslan, Emir Şekib, **İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Azoury, Negib. **Le Réveil de la nation arabe dans l'Asie turque**, Paris: Librairie Plon, 1905

Bardakçı, Murat (yay.), **Mahmud Şevket Paşa'nın Sadaret Günlüğü**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Cemal Paşa, **Hatıralar: İttihat ve Terakki, 1. Dünya Savaşı Anıları**, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.

De Contenson, Ludovic, **Les Réformes en Turquie d'Asie: La Question Arménienne, la Question Syrienne**, Paris: Librairie Plon, 1913.

Demirel, Yücel (haz.), **Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"**, İstanbul: Arma Yayınları, 1991.

El-Lecnetü'l-âliye li'l hizbi'l-la-merkeziyyeti'l-idariyyeti'l-usmani, **Beyanü'l-hizb ve bernamicü'l-siyasi**, Kahire: Matbaatü'l-Menar, 1331 (Hicri).

Khairallah, K.T.[Khairallah Tannous], **Le Problème du Levant, les Régions Arabes Libérées: Syrie, Irak, Liban**, Paris: Editions Ernest Leroux, 1919.

Kral Abdullah [Abdullah bin Hüseyin], **Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009.

Kürd Ali, Muhammed, **Bir Osmanlı-Arap Gazetecinin Anıları**, çev. İbrahim Tüfekçi, İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.

Midhat Pacha, **La Turquie: Son Passé, Son Avenir**, Paris: Librairie des Facultés, 1901.

Rıza Nur, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü?**, İstanbul: Kitabevi, 1996.

Rıza, Reşid, **İttihad-ı Osmanî'den Arap İsyanına**, çev. Özgür Kavak, İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Selam, Selim Ali, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, çev. Halit Özkan, İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Muhalefetin İflası: İtilaf ve Hürriyet Fırkası**, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.

Us, Hakkı Tarık (haz.), **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi: 1293**, Birinci Cilt, İstanbul: Vakit Matbaası, 1939.

Us, Hakkı Tarık (haz.), **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi: 1293**, İkinci Cilt, İstanbul: Vakit Matbaası, 1954.

2. İkincil Kaynaklar

2.1. Kitaplar

Ahmad, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, çev. Nuran Yavuz, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.

_____, **The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Arabs (1908-1918)**, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2014.

Akşin, Sina, **31 Mart Olayı**, İstanbul: Sinan Yayınları, 1972.

Ali, Haggag, **Mapping the Secular Mind: Modernity's Quest for a Godless Utopia**, Londra-Washington: The International Institute of Islamic Thought, 2013

Anderson, Benedict, **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, çev. İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

Antonius, George, **The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement**, Londra: Jarold and Sons Ltd, 1938.

Artuç, Nevzat, **İttihat ve Terakki'nin İttihad-ı İslam Siyaseti Çerçevesinde İttihatçı-Senûsî İlişkileri (1908-1918)**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.

- Badie, Bertrand, **Les deux États: Pouvoir et société en Occident et en terre d'İslam**, Paris: Fayard, 1986.
- Bajalan, Djene Rhys, **Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Kürt Hareketi (1898-1914)**, çev. Burcu Yalçinkaya, İstanbul: Avesta, 2010.
- Baktıaya, Adil, **Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu: Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce**, İstanbul: Bengi Yayınları, 2009.
- Ben-Bassat, Yuval – Ginio, Eyal (der.), **Jön Türklerin Filistin'i**, çev. Erkal Ünal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Bennabi, Malek, **Vocation de l'İslam**, Beyrut: Dar el-Burak, 2006.
- Berman, Marshall, **Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor**, çev. Ümit Altuğ-Bülent Peker, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006,
- Bilgenoğlu, Ali, **Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri**, Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007.
- Birinci, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Breuilly, John, **Nationalism and the State**, Manchester: Manchester University Press, 1985.
- Buheiry, Marwan R. (yay.), **Intellectual Life in the Arab East (1890-1939)**, Beyrut: American University of Beirut, 1981.
- Choueiri, Youssef M., **Arap Nationalism: A History. Nation and State in the Arab World**, Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Cleveland, William C, **A History of the Modern Middle East**, Boulder ve Oxford: Westview Press, 2004.
- Commins, David Dean, **Islamic Reform: Politics and Social change in Late Ottoman Syria**, Oxford - New York: Oxford University Press, 1990.
- Çetinsaya, Gökhan, **Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908**, Londra-New York: Routledge, 2006.
- Dakhli, Leyla, **Une génération d'intellectuels arabes: Syrie et Liban (1908-1940)**, Paris: Éditions Karthala, 2009.

Dawisha, Adeed, **Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair**, Princeton: Princeton University Press, 2003.

Dawn, Ernest C., **From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism**, Urbana-Chicago-Londra: University of Illinois Press, 1973.

Delanty, Gerard – Kumar, Krishan (yay.), **The SAGE Handbook of Nations and Nationalism**, Londra: Sage Publications, 2006.

Demir, Fevzi, **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)**, Ankara: İmge Kitabevi, 1990.

Dieckhoff, Alain – Jaffrelot, Christophe (yay.), **Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek: Kuramlar ve Uygulamalar**, çev. Devrim Çetinkasap, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Douwes, Dick, **The Ottomans in Syria: A History of Justice and Oppression**, New York: I.B. Tauris Publishers, 2000.

Dupont, Anne-Laure, **Ğurđi Zaydān (1861-1914): Écrivain reformiste et témoin de la Renaissance arabe**, Şam: Institut Français du Proche-Orient, 2006.

Durkheim, Émile, **De la division du travail social**, Paris: Presses Universitaires de France, 1996.

Edwards, Paul (yay.), **The Encyclopedia of Philosophy** [Cilt 1-2], New York-Londra: Macmillan Publishing, 1967.

Farah, Caesar E. (yay.), **Arabs and Ottomans: A Checkered Relationship**, İstanbul: The Isis Press, 2002.

Fortna, Benjamin C, **Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim**, çev. Pelin Sıral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

Gellner, Ernest, **Nationalism**, Londra: Phoenix, 1997.

_____, **Nations and Nationalisms**, New York: Cornell University Press, 1983.

Georgon, François, **Abdülhamid II: Le Sultan Calife (1876-1909)**, Paris: Fayard, 2003.

Giddens, Anthony, **Modernliğin Sonuçları**, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.

- _____, **Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi**, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- Habermas, Jürgen, **Kamusal Yaşamın Yapısal Dönüşümü**, çev. Tanıl Bora, Mithat Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Haim, Sylvia G. (yay.), **Arab Nationalism: An Anthology**, Berkeley: University of California Press, 1976.
- Hakim, Carol, **The Origins of the Lebanese National Idea: 1840-1920**, Londra: University of California Press, 2013.
- Hanioglu, M. Şükrü, **A Brief History of Late Ottoman Empire**, Princeton: Princeton University Press, 2008.
- Harvey, David, **The Condition of Postmodernity**, Cambridge-Oxford: Blackwell, 1990.
- Haydaroglu, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Heper, Metin, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Heywood, Andrew, **Political Ideologies: An Introduction**, New York: St. Martin's Press, 1992.
- Hobbes, Thomas, **The Leviathan**, Londra: J. M. Dent & Sons, Ltd, 1914.
- Hobsbawm, E. J., **Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality**, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Hourani, Albert, **Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- _____, **Arap Halkları Tarihi**, çev. Yavuz Alogan, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.
- İnalçık, Halil – Seyitdanoğlu, Mehmet (der.), **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İrtem, Süleyman Kâni (Haz: Osman Selim Kocahanoğlu), **31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu**, İstanbul: Temel Yayınları, 2003.
- İshakoğlu, Ömer, **Suriye Tarihi: Osmanlı Dönemi Suriye'sinde Edebi ve Kültürel Hayat (1800-1918)**, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012.

Jenkins, Brian, **Nationalism in France: Class and Nation Since 1789**, Londra - New York: Routledge, 1990.

Jens Hanssen, Thomas Philipp, Stefan Weber (yay.), **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Beyrut: Orient Institute, 2002.

Kansu, Aykut, **1908 Devrimi**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kars, Zafer H., **1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1984.

Kayalı, Hasan, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, çev. Türkan Yöney, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Keddie, Nikki R, **Sayyid Jamāl ad-Dīn "Al-Afghānī": A Political Biography**, Berkeley-Los Angeles-Londra: University of California Press, 1972.

Kedourie, Elie, **Arabic Political Memoirs and Other Studies**, Londra: Frank Cass, 1974.

Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Khalidi, Rashid Ismail, **British Policy towards Syria & Palestine 1906-1914: A Study of Antecedents of the Hussein-MacMahon Correspondence, The Sykes-Picot Agreement, and The Balfour Declaration**, Londra: Ithaca Press, 1980.

Khoury, Philip S., **Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920**, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Kohn, Hans, **Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789-1815**, Princeton, New Jersey: D. Van Nostrand Company, Inc, 1967.

_____, **The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background**, New York: Macmillan, 1946.

Koloğlu, Orhan, **Üç İttihatçı: Arap, Kürt ve Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki**, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011.

Lee, Stephen J., **Aspects of European History: 1789-1980**, Londra - New York: Routledge, 1988.

Makdisi, Ussama, **Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon**, Berkeley: University of California Press, 2000.

- Ma'oz, Moshe, **Ottoman Reform in Syria and Palestine: 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics**, Oxford: Clarendon Press, 1968.
- Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895-1908**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Mundy, Martha - Smith, Richard Saumarez, **Modern Devlete Giden Yolda Mülk Siyaseti: Osmanlı Suriyesi'nde Hukuk, Yönetim ve Üretim**, çev. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Özkırmı, Umut, **Theories of Nationalism: A Critical Introduction**, Wiltshire: Palgrave Macmillan, 2010.
- Poggi, Gianfranco, **Modern Devletin Gelişimi: Sosyolojik bir Yaklaşım**, çev. Şule Kut – Binnaz Toprak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007,
- Rashid Khalidi, Lisa Anderson, Muhammed Muslih, Reeva S. Simon (yay.), **The Origins of Arab Nationalism**, New York: Columbia University Press, 1991.
- Rousseau, Jean-Jacques, **Émile ou de l'éducation** [Kronoloji ve giriş: Michel Launay], Paris: Garnier-Flammarion, 1966.
- Sadoğlu, Hüseyin, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Schiffman, Harold F., **Linguistic Culture and Language Policy**, Londra-New York: Routledge, 1996.
- Smith, Anthony D., **Milli Kimlik**, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Tauber, Eliezer, **The Emergence of Arab Movements**, Londra: Frank Cass, 1993.
- Tibi, Bassam, **Arab Nationalism: A Critical Enquiry**, New York: St. Martin's Press, 1991.
- _____, **Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State**, New York: St. Martin's Press, 1997.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt: I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.

Tunçay, Mete – Zürcher, Erik Jan (der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Türkiye Diyanet Vakfı, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 1 (1988), 7 (1993), 11 (1995), 18 (1998), 30 (2005), 34 (2007), 35 (2008), 38 (2010). [çevrimiçi erişim: www.islamansiklopedisi.info]

Wright, Sue, **Language Policy and Language Planning: From Nationalism to Globalisation**, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2004.

Zachs, Fruma, **The Making of a Syrian Identity: Intellectuals and Merchants in Nineteenth Century Beirut**, Boston - Leiden: E.J. Brill, 2005.

Zeine, Zeine N, **Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism**, Beyrut: Khayat's, 1958.

2.2. Tezler

Buzpınar, S. Tufan, **Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)**. Doktora Tezi: University of Manchester Faculty of Arts Department of Middle Eastern Studies, 1991.

Eseyan, Markar, **20. Yüzyıla Girerken Ermeni Edebiyatında Modernite, Yeni Burjuvazi ve Sınıfsal Çatışmalar**. Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Bölümü, 2010.

Harran, Tag Elsir Ahmed Mohammad, **Turkish-Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period (1908-1914)**. Doktora Tezi: Faculty of Arts at the University of London, 1969.

Kurşun, Zekeriya, **Arap Milliyetçiliği ve İkinci Meşrutiyet**. Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, 1987.

Yalçın, Cafer, **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ayrılkçı Arap Örgütü El-Lâ Merkeziye Cemiyeti (1912-1916)**. Yüksek Lisans Tezi: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2005.

2.3. Makaleler

Ahmad, Feroz, “İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleriyle olan ilişkileri: 1908-1914”; Ahmad Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999 içinde, ss. 84-129.

Aksan, Virginia, “Breaking the spell of the Baron de Tott: Reframing the question of military reform in the Ottoman Empire, 1760-1830”; **The International History Review**, cilt XXIV, Sayı 2, Haziran 2002 içinde, ss. 253-277.

Artuç, Nevzat – Uzunaslan, Abdurrahman, “İttihat ve Terakki’nin Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki panislamizm politikalarına ilişkin Şekip Arslan’ın yayınlanmamış mektupları”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2004, Sayı 11, ss. 39-52.

Baktıaya, Adil, “İkinci Meşrutiyet’in ilk günlerinde Mısırlı milliyetçiler, ‘vataniyyun’ ve Jöntürkler”, **İktisat Dergisi**, Sayı 502, Mart-Nisan 2009, ss.45-56.

Davison, Roderic H, “The Armenian crisis, 1912-1914”; **Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923**, Londra: Saqi Books, 1990 içinde, ss. 180-205.

Deringil, Selim, “‘Hal-i vahşet ve bedeviyette yaşarlar’: Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve post-kolonyalizm tartışması”; **Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007 içinde, ss. 165-217.

Dupont, Anne-Laure, “Réforme et révolution dans la pensée arabe après 1908”; Georgeon, François (haz.), “**L’ivresse de la Liberté**”: **La Révolution de 1908 dans l’Empire Ottoman**, Paris-Louvain-Walpole, MA: Peeters, 2012 içinde, ss. 415-451.

Eroğul, Cem, “1908 Devrimi’ni izleyen anayasa değişiklikleri”; Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (yay), **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, içinde, ss. 85-139.

Ginio, Eyal, “Making sense of the defeat in the Balkan Wars: Voices from the Arab provinces”; Yavuz, M. Hakan, Blumi, Isa (yay.), **War and Nationalism. The Balkan Wars, 1912-1913 and Their Sociopolitical Implications**, Salt Lake City: The University of Utah Press, 2013 içinde, ss. 594-617.

Gölbaşı, Edip, “19. yüzyıl Osmanlı emperyal siyaseti ve Osmanlı tarih yazımında kolonyal perspektifler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı 13, Güz 2011, ss. 199-222.

Hourani, Albert, “Ottoman reform and the politics of notables”; Polk, William R. - Chambers, Richard L, **Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century**, Chicago - Londra: The University of Chicago Press, 1968 içinde, ss. 41-68.

Kayapınar, M. Akif, “Makale değerlendirmesi: Ussama Makdisi ve ‘Osmanlı Oryantalizmi’”, **Dîvan İlmî Araştırmalar**, Sayı: 20 (2006/1), ss. 311-317.

Khalidi, Rashid Ismail, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham", **International Journal of Middle East Studies**, Cilt 16, Sayı 4 (Kasım 1984), ss. 461-474.

_____, "The economic partition of the Arab provinces of the Ottoman Empire before the First World War", **Review (Fernand Braudel Center)**, XI, 2, Güz 1988, ss. 251-164.

Koloğlu, Orhan, "Osmanlı basını: içeriği ve rejimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985 içinde, ss. 68-93.

Makdisi, Ilham Khuri, "The Nahda revisited: Socialism and radicalism in Beirut and Mount Lebanon, 1900-1914"; Schumann, Christoph, **Liberal Thought in the Eastern Mediterranean**, Leiden - Boston: Brill, 2008 içinde, ss. 147-174.

Makdisi, Ussama, "Ottoman Orientalism", **The American Historical Review**, Cilt 107, Sayı 3 (Haziran 2002), ss. 768-796.

Shorrock, William I, "The Origin of the French Mandate in Syria and Lebanon: The railroad question, 1901-1914", **International Journal of Middle East Studies**, I, Nisan 1970, ss. 133-153.

Szporluk, Roman, "The imperial legacy and the Soviet nationalities problem"; Lubomyr Hajda, Mark Beissinger (yay.), **The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society**, Boulder: Westview Press, 1990 içinde, ss. 1-23.

Thomas, David S., "The First Arab Congress and the Committee of Union and Progress, 1913-1914"; Donald P. Little (yay.), **Essays on Islamic Civilization: Presented to Niyazi Berkes**, Leiden: E.J. Brill, 1976 içinde, ss. 317-328.

Torun, Fatih Sadık, "Osmanlı taşra idaresinin yeniden yapılanma süreci (1842-1876)", **Karadeniz Araştırmaları**, Kış 2012, Sayı 32, ss. 81-97.

Türesay, Özgür, "L'Empire ottoman sous le prisme des études postcoloniales: À propos d'un tournant historiographique récent", **Revue d'histoire moderne et contemporaine**, Sayı 60 (2013/2), ss. 127-145.

Yetim, Fahri, "II. Meşrutiyet döneminde Türkçülüğe geçişte kapsayıcı formül: 'Millet-i Hâkime' düşüncesi ve etkileri", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık 2008, Sayı 18, ss. 71-84.

Zuhur, Sherifa, "Islamic reform: Politics and social change in Late Ottoman Syria by David Dean Commins [Review]", **British Journal of Middle Eastern Studies**, Cilt 19, Sayı 1 (1992), ss. 80-81.

EK-1: KİŞİLER LİSTESİ*

Abdülğani el-Ureysi (1891-1916). Suriyeli gazeteci ve siyasetçi. Şam'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Beyrut'ta Şeyh Ahmed Abbas el-Ezheri tarafından kurulmuş olan "Osmanlı Koleji"nde okudu. İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında İttihatçılara karşı ılımlı bir muhalefet çizgisi izledi. 1909 yılında Fuad Hantas'la birlikte Beyrut'ta *El-Müfid* isimli muhalif gazeteyi yayımlamaya başladı. Gustave Le Bon da dahil olmak üzere bazı Batılı düşünürlerin yazılarını Arapçaya çevirdi ve bu yazılara tefrika halinde gazetesinde yer verdi. Trablusgarp Savaşı'nın başlaması üzerine Osmanlı hükümetini destekledi ve Araplara hükümetle olan ihtilaflarını askıya alma çağrısı yaptı. Savaş sonrasında ise ıslahat hareketinin önde gelen isimlerinden biri oldu ve Paris Kongresi'nin çağrıcıları arasında yer aldı. Kongrede ilk kez modern anlamda "Arap ulusu" tanımlamasını yapan kişi oldu. Âley mahkemesinde çok sayıda Arap cemiyetinin ayrılıkçılık için çalıştığını kabul ettiği ileri sürüldü ve verdiği ifadeler mahkemenin önde gelen delilleri arasında sayıldı. Yargılanma sonucunda "Arapları ihtilale teşvik ettiğinin ispat edildiği" söylendi ve idama mahkum edildi.

Abdülhamid el-Zehravi (1855-1916). Suriyeli din âlimi, gazeteci ve siyasetçi, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân üyesi. Suriye'nin Humus şehrinde dünyaya geldi. Humus Rüşdiyesi'ni tamamladıktan sonra dinî eğitim almaya yöneldi. 1898 yılında İstanbul'da *Mahumât* gazetesinde yazmaya başladı; kısa süre sonra yazıları nedeniyle Şam'a sürgün edildi. Bir dönem Mısır'da yaşadı. Sultan Abdülhamid karşıtı hareketleri desteklemekle birlikte 1908 Devrimi sonrasında İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet bayrağı açan Suriyelilerin başında geldi. Humus Mebusu olarak geldiği Meclis-i Mebusan'da Suriyeli ve Arap muhalif mebusların fiili lideri oldu. 1911 yılı sonlarında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, 1912 yılında *Lâ-Merkeziyye* Cemiyeti'nin yöneticileri arasında yer aldı. Paris Kongresi'nin

* Bu ek kısımda, tez metninde adı geçen figürler içinden seçili yirmi kişinin kısa biyografilerine yer verilmektedir. Bu biyografilerin hazırlanmasında tezde kullanılan muhtelif kaynakların yanısıra, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan *İslam Ansiklopedisi* ciltlerinden de yoğun bir şekilde yararlanılmış, ancak ağırlık oluşturmamak amacıyla dipnot kullanılmamıştır. Burada ismi zikredilen kişilerden bazıları hakkında erişilebilen bilgiler ise sınırlıdır.

başkanlığını yaptı ve hükümetle varılan anlaşma sonrasında İstanbul'a geldi. Abdülkerim el-Halil Bey'in girişimlerinin de etkisiyle 1914 yılı başlarında Meclis-i Âyân üyeliğine getirildi. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin ayrılıkçı hareketlerinin içinde yer aldı. Aley Mahkemesi'nde *Müntedai'l-Edebi*, *Lâ-Merkeziyye*, *El-Ahd* ve *Kahtaniyye* cemiyetlerinin tümünün üyesi ve önde gelen yöneticilerinden biri olmakla itham edildi. 61 yaşında idama mahkum edildi.

Abdülkerim el-Halil (ö.1915). Suriyeli siyasetçi. 1909 yılında kurulan *Müntedai'l-Edebi* cemiyetinin başkanlığını üstlendi. 1911 yılı sonlarında kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kâtib-i umumisi ve Suriye genel müfettişi oldu. Paris Kongresi sonrasında Şeyh Abdülaziz Çaviş'le birlikte, hükümet ve kongre düzenleyicileri arasındaki ilk uzlaşmada rol oynadı. Aynı dönemde İstanbul'daki ıslahatçılarla Mısır'daki *Lâ-Merkeziyye* cemiyeti arasındaki temasların kurulmasında aktif rol oynadı. 1914 seçimlerinde Beyrut'tan aday olmak istediye de muvaffak olamadı. Savaş yıllarında *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin aktif üyeleri arasında yer aldı. Âley mahkemesinde "bütün kışkırtmalarda rolü olduğu" iddia edildi ve idama mahkum edildi. Beyrut'ta ilk idam edilenlerden biri oldu.

Aziz Ali el-Mısri (1879-1965). Çerkez asıllı Mısırlı Arap siyasetçi ve asker. Kahire'de dünyaya geldi. 1904 yılında Harbiye'den mezun oldu ve Makedonya'da görev aldı. Aynı dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katıldı ve Balkanlarda komitacılara karşı mücadeleye girişti. Trablusgarp Savaşı'ndaki başarılarıyla Araplar arasında itibar kazandı. Aynı dönemlerde Arapçı fikirleri benimsedi. Paris Kongresi'nden sonra hükümetle varılan uzlaşmayı desteklemedi ve İstanbul'da Arap subaylar arasında *El-Ahd* cemiyetini kurdu. Nisan 1914'te idam cezası almasına karşın özellikle İngiltere'nin baskıları sonucunda serbest bırakıldı ve Mısır'a sürgün edildi. Mısır'da *Cemiyetü'l-Savratü'l-Arabiyye*'nin kuruluşu içinde yer aldı ve Osmanlı Devleti'ne karşı silahlı eylemleri teşvik etti. 1916 yılında Âley mahkemesinde gıyaben idam cezasına çarptırılmasına karşın Mısır'da bulunması nedeniyle ceza infaz edilemedi. Aynı yıl Şerif Hüseyin liderliğinde başlayan Arap İsyanı'na katıldı. 1930'lu ve 40'lı yıllarda Mısır ordusunda çeşitli görevler üstlendi. 1952 yılında Cemal Abdülnasır liderliğindeki Hür Subaylar Darbesi'nin hazırlığında

ve ifasında yer aldı. Ertesi yıl kısa süreliğine Mısır'ın Moskova Büyükelçiliği'ne atandı. 1954 yılında siyasetten el çekti ve 11 yıl sonra Kahire'de vefat etti.

Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913). Iraklı Kürt gazeteci, siyasetçi ve hukukçu. Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli Kürt ailelerinden Babanzade ailesinin çocuğu olarak Bağdat'da dünyaya geldi. Mekteb-i Sultani'den mezun olduktan sonra Mülkiye'ye girdiyse de, Sultan Abdülhamid'e yönelik bir protestoya katıldığı için okuldan atıldı. 1908'de ve 1912'de İttihat ve Terakki listesinden Bağdat Mebusu olarak Meclis'e girdi. 1911 yılının Mart ayında Hakkı Paşa Kabinesi'nde Maarif Nazırı olarak görev aldı. *İkdam* gazetesinde başladığı gazetecilik hayatını *Tanin* gazetesinde sürdürdü. Gazetede özellikle Osmanlılık, İslam ve dış politika temalarına değinen başyazılar kaleme aldı. Mülkiye'de ders kitabı olarak okutulan *Hukuk-ı Siyasiyye* de dahil olmak üzere çok sayıda kitap yazdı. 37 yaşında İstanbul'da vefat etti.

Cemal Paşa (1872-1922). Türk siyasetçi ve asker. Midilli'de dünyaya geldi. 1893 yılında Harbiye'den mezun oldu. 1908 Devrimi'ne kadar ordu içinde önemli görevler üstlendi. 31 Mart isyanının ve aynı dönemlerde patlak veren Adana isyanının bastırılmasında aktif rol oynadı. 1911 yılında Bağdat Valisi oldu, bu dönemde "Arap meselesi" ile yakından ilgilendi ve yönetim karşıtı girişimleri etkisizleştirmeye çalıştı. 1913 yılından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki rolü arttı; ayrıca Bâb-ı Âli Baskını sonrasında İstanbul Muhafızı oldu. Şubat 1914'te ise Bahriye Nazırlığı görevine getirildi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ülkeyi yöneten "triumvira"nın bir parçası oldu. Kasım 1914'te Filistin'deki Dördüncü Ordu Komutanlığı'na getirildi ve İtilaf Devletleri'nin hücumlarına karşı etkili bir direniş örgütlemeye çalıştı. 1915 yazında ve 1916 yılı başlarında tam yetkiyle, pek çok önde gelen Arap siyasetçiyi bugünkü Lübnan sınırları içinde bulunan Âley kasabesindeki olağanüstü mahkemede yargıladı. Mahkemede "alelacele" idam kararlarının verilmiş olması, yurtdışındaki tepkilerin yanısıra İstanbul'da da eleştiri ve tepki konusu oldu. *Âley Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiyye Hakkında İzahat*'ı bu tepkilere yanıt olarak kaleme aldı ve kitap, Türkçe'nin yanısıra Fransızca ve Arapça olarak da yayımlandı. Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi üzerine Berlin'e kaçtı. İstanbul'da gıyaben idama mahkum edildi. Daha sonra gittiği Tiflis'te 1922 yılında "Ermeni komitacılar" tarafından düzenlenen bir suikast sonucunda

öldürüldü. Bazı tarihçiler tarafından “İttihat ve Terakki’nin ‘üç paşa’sı arasında en Batıcı olanı” olarak tanımlanırken, özellikle milliyetçi Arapların kolektif hafızasına “Suriye kasabı” olarak yerleşti.

Curci Zeydan (1861-1914). Suriyeli Hıristiyan yazar. Ortodoks bir ailenin çocuğu olarak Beyrut’ta dünyaya geldi. 1881 yılında Suriye Protestan Koleji’ne girdi, ancak ertesi yıl okul yönetiminin, Darvinci görüşleri ve Arapça eğitimi savunan bir öğretim görevlisini okuldan atması nedeniyle başlayan protesto hareketine katıldı ve ardından yönetime tepki amacıyla okuldan ayrılarak eğitime devam etmek için Kahire’ye gitti. 1891 yılından itibaren Arap düşünsel dünyasında önemli bir rol oynayan *El Hilal* dergisini yayınlamaya başladı. Arap dili hakkında çok sayıda eser ve çeşitli toplumsal temaları ele alan yirmiye yakın roman kaleme aldı. 1908 Devrimi sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni destekleyen başlıca Hıristiyan Arap figürlerden biri oldu. 1912 yılından itibaren ise “ılımlı muhalefet” çizgisi izlemeye başladı. 21 Temmuz 1914 günü, 52 yaşında hayatını kaybetti.

Emir Şekib Arslan (1869-1946). Lübnanlı düşünür ve siyasetçi. Önemli bir Dürzi bir ailenin çocuğu olarak Lübnan’ın Şuf kasabasında dünyaya geldi. Beyrut’ta eğitim gördükten sonra Kahire’ye giderek *El Ehram* gazetesinde yazmaya başladı. 1908 Devrimi sonrasında Şuf kaymakamlığına getirildi ve Cebel-i Lübnan’da meşrutiyetin ilan edilmesi için çaba sarfetti. Trablusgarp Savaşı patlak verdiğinde gizlice bölgeye giderek Enver Paşa komutası altında savaşa katıldı. 1913 Paris Arap Kongresi öncesinde kongre düzenleyicilerine tepki gösteren ve hükümete destek veren başlıca Araplardan biri oldu; kongre sonrasında ise hükümete yakın ıslahat heyeti içinde yer aldı. 1914 seçimlerinde İttihat ve Terakki listesinden Havran Mebusu seçildi. Birinci Dünya Savaşı’nın ilk iki yılı boyunca Suriye’deki Arapları devleti desteklemeye davet etti ve bir süre Cemal Paşa ile birlikte çalıştı. Ancak Aley yargılamaları ve idamlar sonrasında bu birlikteliğe son verdi ve Cemal Paşa’nın Suriye siyasetini “Osmanlı Devleti’nin ve İslam’ın başına gelmiş en büyük felaketlerden biri” olarak tanımladı. Savaş sonrasında Suriye ve Lübnan’da kurulan manda yönetimlerine yönelttiği sert eleştiriler nedeniyle İngiliz ve Fransız yönetimleri tarafından bölgeye girişi yasaklandı ve uzun süre Berlin’de ikamet etti. 1926 yılında Suriye’de başlayan manda karşıtı hareketin fikirsel liderlerinden biri oldu. 1937 yılında hakkındaki yasağın kaldırılması üzerine Suriye’ye döndüğünde

coşkulu gösterilerle karşılandı, ancak kısa süre sonra Fransız manda yönetimi tarafından sınır dışı edildi. 1946 yılında bağımsız Lübnan Cumhuriyeti'nin kurulması sonrasında doğduğu ülkeye geri döndü ve dönüşündeki iki ay sonra, 9 Aralık 1946'da Lübnan'da vefat etti.

Enver Paşa (1881-1922). Türk asker ve siyasetçi. Manastır'da dünyaya geldi. Mekteb-i Harbiye'yi dereceyle bitirdikten sonra Ocak 1903'te Erkan-ı Harp Yüzbaşı rütbesiyle Manastır'da bulunan 13. Seyyar Topçu Alayı'na tayin edildi ve bölgede Bulgar komitacılarla mücadele etti. 1906 yılında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne üye oldu. 24 Haziran 1908'de Resneli Riyazi'nin çağrısıyla "dağa çıkan" ihtilalcilerin arasına katıldı. 1911 yılına kadar ordu içinde çeşitli görevler üstlendikten sonra Trablusgarp'ta İtalyan işgaline karşı "gerilla" savaşı başlatılması fikrini kabul ettirdi ve savaşta önemli başarılar elde etti. 1913 yazından itibaren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki ağırlığı arttı, 3 Ocak 1914 tarihinde ise Harbiye Nazırlığı görevine getirildi. Mekteb-i Harbiye'den sınıf arkadaşı olan Aziz Ali el-Mısri'nin takip altına alınması, tutuklanması, ardından da serbest bırakılıp Mısır'a sürgün edilmesi süreçlerinde aktif rol oynadı. Genç yaşlarından beri "Alman hayranlığı" ile bilinen bir asker olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın müttefiki olarak girmesinde etkili oldu; savaş yıllarında Cemal Paşa ve Talat Paşa ile birlikte triumvira içindeki üç isimden biri oldu. Kasım 1918'de Odessa'ya kaçtı ve iki ay sonra ordudan atıldı. Bir dönem Sovyet hükümetiyle birlikte çalıştı ve Eylül 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na delege olarak katıldı. Ancak daha sonra Bolşevik karşıtı hareketin içinde yer aldı ve 4 Ağustos 1922 günü Belcuvan'da bulunduğu karargaha düzenlenen bir ordu baskınında hayatını kaybetti.

Faris el-Huri (1877-1962). Suriyeli siyasetçi ve düşünür. Ortodoks Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak bugünkü Lübnan sınırları içinde yer alan Hasbaya'da dünyaya geldi. Suriye Protestan Koleji'ndeki eğitimini tamamladıktan sonra aynı yerde ders vermeye başladı. 1914'te Şam'dan Meclis-i Mebusan üyeliğine seçildi ve Selim Ali Selam'la birlikte Meclis çatısı altında ılımlı bir muhalefet sergileyen az sayıda Arap mebusan biri oldu. Birinci Dünya Savaşı koşullarında tutumunu değiştirdi ve 1916 yılında Şerif Hüseyin isyanına katıldı. 1918 yılında ise "Suriye Kralı" ilan edilen Faysal bin Hüseyin'e biat etti. 1928 yılında Suriye Kurucu

Meclisi üyeliğine seçildi. Ekim 1944-Ekim 1945 ve Ekim 1954-Şubat 1955 tarihleri arasında Suriye Başbakanı oldu. Bu dönemde “Suriyeci” bir siyaseti benimsedi ve Suriye ile Mısır’ın birleşmesiyle kurulan Birleşik Arap Cumhuriyeti’ne karşı çıktı. Bu kısa ömürlü denemenin başarısız olmasından kısa süre sonra, 1962 yılında hayatını kaybetti.

Hakkı el-Azm (1864-1955). Suriyeli siyasetçi. Şam’ın önde gelen eşraf ailelerinden olan Azm ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Şam adayları arasında yer aldı, ancak mebus seçilemedi. Daha sonra Kahire’ye giderek *Lâ-Merkeziyye* yönetiminde aktif görevler üstlendi. 1914 yılında Aziz Ali Bey’in serbest bırakılması için İngiltere nezdinde girişimde bulunan isimler arasında yer aldı. Aynı dönemde giderek “radikalleşerek” kendi cemiyetinin üyelerinden de uzaklaştı ve Aziz Ali Bey’in Mısır’a sürgün edilmesi sonrasında onunla birlikte *Cemiyetü’l-Savratü’l-Arabiyye*’nin kuruluşuna öncülük etti. 1916 yılında gıyaben idam cezasına mahkum edildi. Savaş yıllarında İngiltere destekli Şerif Hüseyin ayaklanmasına karşı çıktı; savaştan sonra ise Suriye’deki Fransa mandasıyla iyi ilişkiler kurdu ve çeşitli yöneticilik görevlerine getirildi. 1932-1934 yılları arasında zayıf bir desteğe sahip olan bir hükümette başbakan olarak görev aldı. Sonraki yıllarda kaydadeğer bir siyasi etkinliği olmadı. 1955 yılında Şam’da vefat etti.

Hüseyin Cahid Yalçın (1875-1957). Türk gazeteci ve siyasetçi. Balıkesir’de dünyaya geldi. 1896 yılında Mülkiye’den mezun oldu. 1908 yılına kadar İstanbul’da lise öğretmenliği yaptı. 1908 Devrimi sürecinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne üye oldu ve Devrim’den kısa süre sonra *Tanin* gazetesini yayımlamaya başladı. Aynı yıl yapılan seçimlerde İstanbul mebusu oldu. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin baş ideologlarından oldu. Savaş sonrasında Malta’ya sürgün edildi. Ülkeye döndükten sonra, kurumsal varlığı ortadan kalkmış olan İttihatçılarla ilişkisini sürdürdü ve Cumhuriyet döneminde İstiklal Mahkemesi’nde yargılandı. Müebbet sürgün cezası almasına karşın 1926 yılında affedildi. Bu tarihi takip eden yıllarda yayıncılıkla uğraştı ve 1933-1940 yılları arasında, CHP hükümeti tarafından da önem verilen *Fikir Hareketleri* dergisini yayımladı. Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümü sonrasında siyasete geri döndü ve 1954 yılına kadar CHP üyesi olarak Çankırı, İstanbul ve Kars milletvekilliği yaptı. 1954

yılında, Demokrat Parti karşısı sert muhalefeti nedeniyle cezaevine girdi. 18 Ekim 1957 tarihinde hayatını kaybetti.

Lütfi Fikri Bey (1872-1934). Türk siyasetçi, hukukçu ve gazeteci. İstanbul'da dünyaya geldi. 1890 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra Paris'te hukuk eğitimi aldı. Ülkeye dönüşünden sonra Meşrutiyetçi hareket içinde yer aldı. Bir yazısı nedeniyle on dört ay hapis cezasına çarptırıldı. 1904 yılında Kahire'ye gitti ve dört yıl boyunca bu şehirde avukatlık yaptı. 1908 seçimlerinde Dersim Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. 1909 yılında Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın, 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın içinde yer aldı. Mebusluk döneminde ayrıca *Tanzimat* isimli bir gazete yayımladı; defalarca kapatılan gazete, *Teminat* da dahil olmak üzere pek çok farklı isimle yayımlanmaya devam etti. Suriye ve Arap meseleleriyle yakından ilgilendi ve 1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası adaylarının Suriye turuna katılan heyetin başında yer aldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarını İsviçre'de geçirdi. 1920 yılında İstanbul Barosu başkanlığına seçildi; bu dönemde Milli Mücadele'yi destekledi. Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra, 10 Kasım 1923 tarihinde, Halife Abdülmecid Efendi'nin görevinden el çekmemesi gerektiğini savunan bir yazısı nedeniyle İstiklal Mahkemesi'nde idam istemiyle yargılandı. 5 yıl kürek cezasına çarptırıldıysa da bir süre sonra affedildi. Hayatının geri kalanını avukatlık faaliyetleriyle geçirdi ve 1934 yılında, tedavi için gittiği Paris'te hayatını kaybetti.

Necib Azuri (yakl.1870-1916). Lübnanlı yazar ve siyasi eylemci. Maruni Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Sultan II. Abdülhamid döneminde bir süre Kudüs Vali Yardımcılığı yaptı. 1904 yılında görevinden ayrılarak önce Kahire'ye, daha sonra da Paris'e gitti. Fransız milliyetçiliğinin önemli simalarından olan Maurice Barrès'nin fikirlerinden esinlendi. 1904 yılı sonlarında *Ligue de la Patrie Arabe* isimli oluşumu kurdu. Ertesi yıl yayınladığı Fransızca kitapla fikirlerini dünyaya duyurdu. Arap ayrılıkçılığını uluslararası kamuoyu karşısında yüksek sesle savunan ilk kişi olarak tarihe geçti. 1913 yılında toplanan Paris Arap Kongresi'ni desteklemekle birlikte kongreye katılmadı. Etkili bir siyasi faaliyette bulunmadan geçen yılların ardından, 1916 yılında Paris'te hayatını kaybetti.

Reşid Rıza (1865-1935). Suriyeli düşünür ve yazar. İmam Hüseyin soyundan gelen bir ailenin çocuğu olarak, bugünkü Lübnan sınırları içinde yer alan Kalamun'da dünyaya geldi. Butros el-Bustani tarafından kurulan *Medresetü'l-Vataniyye*'de öğrenim gördü. Cemaleddin el-Afgani ve Muhammed Abduh'un fikirlerinden yoğun bir şekilde etkilendi. 1898 yılında gittiği Kahire'de *El Menar* dergisini yayımlamaya başladı. 1905 yılında Şûra-yı Osmani Cemiyeti'ne katıldı. 1908 Devrimi'ni ve devrimin ilk yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekledi. Meşrutiyet ve ıslahat fikirleriyle İslami düşünceyi bir arada savundu. 1912 yılından itibaren İttihatçıları eleştirmeye başladı. 1916 yılında Hicaz'da Şerif Hüseyin'le görüştü. Aley mahkemesinde gıyaben idam cezasına çarptırıldı. 1920-1921 yıllarında Suriye'de Fransa mandasına karşı yürütülen mücadelelere destek verdi. 1931 yılında İslam Üniversitesi'nin kuruluş çalışmalarına destek vermek üzere Kudüs'e gitti. 1935 yılında Süveyş'e yaptığı bir yolculuğun dönüşünde hayatını kaybetti.

Refik el-Azm (yakl.1865-1925). Suriyeli siyasetçi. Azm ailesinin çocuğu olarak Şam'da dünyaya geldi. Düzenli bir eğitim alamadı. 1890'ların başında Cemaleddin el-Kasimi ile temas kurdu ve ıslahat yanlısı çevrelerin içinde yer aldı. Aralarında *El Hilal*, *El Menar* ve *El Mukattam*'ın da olduğu çok sayıda siyasi ve düşünsel yayın için yazılar kaleme aldı. Şûra-yı Osmani Cemiyeti'ne üye oldu ve cemiyetin Türkçe ve Arapça yayınlanan gazetesinin Arapça versiyonunu hazırladı. 1908 Devrimi sonrasında Şam'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. Balkan Savaşı sonrasında Cemiyet'ten uzaklaşmaya başladı. 1912 yılında *Lâ-Merkeziyye* cemiyetinin kurucu başkanı oldu, aynı zamanda da Kahire'de bir Hürriyet ve İtilaf Fırkası şubesi kurmak için çabaladı. Paris Kongresi'ne cemiyet adına gönderilecek delegeleri belirledi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mısır'daki İngiliz idaresiyle temaslarını yoğunlaştırdı. Aley mahkemesinde gıyaben idam cezasına çarptırıldı. Hicaz isyanı başladıktan sonra "Arap birliği" fikrini savundu, bu doğrultuda Şerif Hüseyin'le görüşmeler de yaptı. 1918 yılı sonlarında Suriye'nin Fransa mandası altına girmemesi için faaliyet yürütmek üzere *Hizbü'l-İttihadi el-Sûri* isimli siyasi partinin kurulmasına öncülük eden isimler arasında yer aldı. Sağlık sorunları bu faaliyetleri devam ettirmesine izin vermedi ve bir süre sonra siyasetten el çekti. 1925 yılında Şam'da vefat etti.

Said Halim Paşa (1864-1921). Mısır kökenli düşünür, siyasetçi ve Osmanlı Sadrazamı. Hıdiv ailesinin çocuğu olarak Kahire’de dünyaya geldi. Babası Mehmed Abdülhalim Paşa’yla birlikte 1870 yılında İstanbul’a geldi. Özel bir eğitim aldı ve küçük yaşta dört dil öğrendi. İsviçre’de siyaset bilimi okudu, 1888 yılında İstanbul’a döndükten sonra sivil paşa olarak Şûra-yı Devlet üyeliğine atandı. 1900 yılında Rumeli Beylerbeyi oldu. 1903 yılında Jön Türklerle ilişkisi olduğu gerekçesiyle İstanbul’dan uzaklaştırıldı. Mısır’da İttihat ve Terakki Cemiyeti lehine propaganda faaliyetleri yürüttü. 1908 Devrimi’nden sonra İstanbul’a döndü. Aynı yılın Aralık ayında Meclis-i Âyân üyeliğine getirildi. Trablusgarp Savaşı sonrasında İtalya’yla yürütülen barış müzakerelerinde Osmanlı Devleti’ni temsil etti. 1913 yılının Haziran ayındaki Mahmud Şevket Paşa suikastı sonrasında Sadrazamlık görevine getirildi ve hem Osmanlı hükümetinin, hem de halen üyesi olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yeni Arap siyasetinin şekillendirilmesinde belli bir rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı’nın ilk üç yılında sadrazamlık görevini sürdürdükten sonra 3 Şubat 1917’de görevinden ayrıldı. Savaştan sonra Ermeni tehciri esnasında meydana gelen ölümlerde sorumluluğu olduğu gerekçesiyle Divan-ı Harb’de yargılandı. 1919 yılında İngilizler tarafından Malta’ya sürgün edildi ve Polverista esir kampında tutuldu. İki yıl sonra serbest bırakıldı, ancak İstanbul’a dönmesine izin verilmedi. Yerleştiği Roma’da 5 Aralık 1921 günü silahlı bir Ermeni fedai tarafından düzenlenen suikast sonucunda hayatını kaybetti.

Selim Ali Selam (1868-1938). Suriyeli aydın, siyasetçi ve işadamı. Önde gelen tüccar ailelerinden birinin çocuğu olarak Beyrut’ta dünyaya geldi. Babasının ölümünün ardından 17 yaşında eğitimini bırakarak ticarete yöneldi. 1895 yılında Beyrut Ticaret Odası üyeliğine seçildi. Ticari faaliyetleriyle eş zamanlı olarak ıslahat sorunuyla ve toplumsal sorunlarla ilgilendi. 1908 yılında ayrıca *Cemiyetü’l-Makasıdı’l-Hayriyyeti’l-İslamiyye* isimli cemiyete üye oldu; ertesini yıl cemiyetin başkanlığına getirildi. Ayrıca 1908 Devrimi’nden kısa süre sonra Beyrut Belediye Başkanı seçildi. Meşrutiyet rejimini desteklemekle ve İttihatçılarla dostane temaslara sahip olmakla birlikte yerel ıslahat meselelerine öncelik verdi. 1912 sonu-1913 başlarında Cemiyet-i Islahiyye’nin kuruluşunda en aktif görev üstlenen isimler arasında yer aldı. 1913 yılının Haziran ayında bu cemiyetin delegelerinden biri olarak Paris Kongresi’ne katıldı. Kongre sonrasında uzlaşma çabalarının içinde yer aldı. 1914 seçimlerinde Beyrut’tan Meclis-i Mebusan üyeliğine seçildi. Osmanlı

İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesine karşı çıktı; savaş başladıktan sonra ise İngiltere ile işbirliği içinde başlatılacak bir ayaklanma fikrini reddetti ve bu ayaklanmaya destek vermesi yönündeki çağrı ve teklifleri geri çevirdi. Buna karşın bağlantılı olduğu kişiler nedeniyle Ağustos 1915'te Cemal Paşa'nın emriyle kısa süreliğine tutuklandı. İsyan başladıktan sonra ise Emir Faysal'ın kendisini ikna etmesi sonucunda isyanı destekledi. 6 Ekim 1918'de Beyrut'ta Arap bayrağının göndere çekildiği törene başkanlık etti. Hemen arkasından gelen Fransız istilası karşısında ise büyük hayal kırıklığı yaşadı ve sonraki yıllarda Fransa mandasına karşı mücadele etti. 1922 yılında Fransız güçleri tarafından iki kez tutuklandı, ancak bu tutuklamalara ve geçici bir sürgüne karşın ölünceye kadar Fransa karşıtı siyasi ve sosyal faaliyetlerin içinde yer almaya devam etti. 26 Haziran 1938 tarihinde Beyrut'ta hayatını kaybetti.

Şefik el-Müeyyed el-Azm (ö.1916). Suriyeli siyasetçi. Sultan Abdülhamid'in danışmanlarından Müeyyed Paşa el-Azm'ın oğlu ve Refik el-Azm'ın amcaoğludur. Abdülhamid döneminde önemli memurluk görevleri üstlendi. İzzet el-Abid Paşa'nın yakınındaki isimlerden biri olarak tanındı. 1908 Devrimi'nden kısa süre sonra İstanbul'da *Cemiyetü'l-İhâü'l-Arabiyyü'l-Usmani* isimli cemiyeti kurdu ve cemiyetin başkanlığını üstlendi. 1908 seçimlerinde Şam'dan Meclis-i Mebusan üyeliğine seçildi ve Abdülhamid el-Zehravi'yle birlikte Meclis'teki muhalif Suriyelilerin liderliğini yapan isimler arasında yer aldı. Kasım 1909'de Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kurucularından oldu. 1912 seçimlerinde Şam'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın en çok oy alan adayı olmasına karşın mebus seçilemedi. Seçimden sonra Suriye'de kaldı ve *Lâ-Merkeziyye* cemiyetiyle ilişki kurdu. Aley yargılamaları esnasında, Suriye'nin bağımsızlığı için Fransız diplomatlarla sürekli temas kurduğu ve Fransa'nın askeri kuvvetlerini Fransa'ya davet ettiği iddia edildi. İdama mahkum edildi.

Şeyh Abdülaziz Çaviş (1876-1929). Tunus kökenli Mısırlı düşünür, gazeteci ve devlet memuru. Kahire'de dünyaya geldi. Cemaleddin el-Afgani ve Muhammed Abduh'un fikirlerinden etkilendi. El Ezher'de ve Kahire Muallim Mektebi'nde öğrenim gördükten sonra İngiltere'ye gitti. Burada eğitimini tamamlayıp Mısır'a döndükten sonra sekiz yıl boyunca Mısır Maarif Nezareti'nde çalıştı. Memurluk yılları boyunca İngiltere karşıtı bir tutum içinde oldu. 1912 yılında İstanbul'a

yerleşti. İstanbul'da *Hilali'l-Usmani* isimli bir gazete çıkardı. Aynı yıl içinde Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiyye'nin kuruluşunda yer aldı ve cemiyetin nizamnamesini hazırladı. 1913 Paris Arap Kongresi sonrasında hükümetle Suriyeli ıslahatçılar arasında arabuluculuk yapan ve uzlaşmaya zemin hazırlayan başlıca isimlerden biri oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne güçlü bir destek verdi. İngiltere ve Fransa'nın yenilgiye uğratılmasınının İslam dünyası için büyük bir zafer olacağını savundu. Savaş sırasında bir süreliğine Almanya'ya giderek *Islamische Welt* isimli bir dergi yayımladı. Savaş sonrasında İsviçre'ye sığındı. 1923 yılında Ankara'ya gelerek Şeriyye ve Evkaf Vekaleti'ne bağlı Tedkikat ve Telifat-ı İslamiyye Heyeti'ne bir yıl boyunca başkanlık yaptı. 1924 yılında Kahire'ye geri döndü ve ölünceye kadar eğitim alanında çalıştı. 1929 yılında Kahire'de vefat etti.

EK-2

İhâi'l-Arabi cemiyetinin kuruluşuna ilişkin, Azmzade Şefik el-Müeyyed imzalı evrak. BOA, DH. MKT, 2616/8, 30 Şaban 1326 / 13 Eylül 1324 / 26 Eylül 1908.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

مفوضه جناب صدره

مفوضه جليله ليدرك

روئت و صحت سلامت و سعادت و شرفه و باده های نرفی و نعلانی کمال الی قانونه سابقه محافظه و نظریه جلاله و قیاس و بصیرت
 احکام حمید سیدک تماما تطبیق و جری و منصفه مطهره عمایه و تسکین ایدنه عنان و قوم محظوظه سده حسه و ندهب تقریبه ایشیریبه حس بحیث
 و اخوت ایشیکم کافه سیدک نظر قانونه و حکومته ساؤنه اوزره بولدقیزیک و دولتییم و خدایت ایدیک قسمن من تسکین ایدنه و دیوانه عربیه
 عمایه نیک اجری ساره دولته بایچم ایشیک الی تحت عالیه عمایه صافیه و خدیون قدریک بایچم انای عرب نظام و قسمن و دیوانه و کوره نیک
 تسکینه قدر حکومت سیدک نفوری خار صفا قلمه الی اقام و سیم سیدک زره انصافه انسی و نوز معارف نریم ندهب سیدک و کوره
 تویسه بولده حکومت سیدک ایشیک خدشه امینه خدی سید بکره « جمعیه ادباء العربی القراف » عولیم جمعیه عمویه عربیه ناسن ایدیک
 محسن اوزره سی زهن انتخاب ایشیکه و وظیفه نکره ی ایشیکه صابره ایسه اولدیلنک مفوضه عمایه لینه عرض اوزره محسن نکره جماعه خدیون
 وزیر اوله ایضه ایشیک اوزره حقیقته نکره لینه

جمعیه ادباء العربی
 محسن اوزره سینه
 اعصاره

عظم زاره
 الشکر
 سعید

OSMANLI ARŞİVİ		
DH. MKT		
2616	8	1

EK-3

1912 seçimlerinde Suriye'de usulsüzlük yapıldığına ilişkin, Dahiliye Nezareti'ne gönderilen şikayet dilekçesi. BOA, DH. MTV, 36 / 100, 13 Şevval 1330 / 12 Eylül 1328 / 25 Eylül 1912.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

TELEGRAMME **تلفرافنامه**

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie دولت تلفراف معاملاتدن دولایه مسئولیت قبول اعرز

Retransmission ou Expédition			تکرار کشیده ویا سوق		RECEPTION				اخذ	
No d'expédit.	کشیده اولان مرکز	Date	مأمور امضای	مأمور امضای	Date	واسطه مرکزی	سره نومبروسی	Reçu de	N° d'ordre	
		تاریخ	Signature de l'employé	Signature de l'employé	تاریخ					
		H. M.			H. M.					

De: _____ Pour: _____ موردي _____

N°: _____ Mots: _____ Date: _____ H: _____ ساعت _____ M: _____ دقیقه _____

Voie: _____ Indic. Eventuelles: _____ اشارت محتمله _____

صبرتم

کجه انتخابات مأمور بیک قسم اعلیٰ نفوذ مأمورین سو اسفول اینکله تهر
جده تیک جلاله تیکه عیلاً قانوناً لازم آسیرم بونک سمدیک
اھلس مواسف متعذر کور سو مع عافیه زکاتین عیرت مؤثره اولر
اؤنره فقہرانہ و قذانہ بر صورت ایلر کیده و حاله مدعلا تهر
و کجابه استیاف مدعی عیسی کده و بارال التزام ملک و کالنده اقلده
تخریات مدیره حق معارف مدیره لھتم اقلندک مامور ساقانہ
قناعه اقلندک کی ال القنہ متقاربا اھلستمره سراقارای کی اؤر
سینه الکھیت در سامند اولر قرائی کور سیرور مقارن ایجا تیک
سندل انقاس و انتخابات کا قمره تیک تلو عیسیه قایس صرعم
عبدلوهاب نظیرہ الخاس صلاکارہ و حیدر لکیرہ
محمد سلیم اخیازی الخاج صارفہ

OSMANLI ARSIVI
DH.MTV
36 / 100 / 21

24rk
(1328508)

مطبعة احمد احسان وشرطی
AMMO INSAN & CO - CONSTANTINOPLE

TELEGRAMME

تلفرافنامه

دولت علیہ عثمانیہ تلفراف اداره سی

ADMINISTRATION DES TELEGRAPHES DE L'EMPIRE OTTOMAN

L'état n'accepte aucune responsabilité à raison du service de la télégraphie

دولت تلفراف معاملاتدن دولای مسئولیت قبول ائمز
[نمونه ۱]

Retransmission ou Expédition			تکرار کشیده و یا سوق		RECEPTION				اخذ	
No d'expédit.	کشیده اولتان مرکز	Date	تاریخ	Mأمور امضای Signature de l'employé	Mأمور امضای Signature de l'employé	Date	تاریخ	واسطه مرکزی Reçu de	مهره نومروسی N° d'ordre	
		ساعت.....دقیقه.....				ساعت.....دقیقه.....				
		H..... M.....				H..... M.....				

De Pour موردی مزجی

N° Mots Date H. ساعت M. دقیقه تاریخ کات ثروب

Voie Indic. Eventuelles اشارت محتمله طری

شکر علی شکر علی شکر علی شکر علی

رعوی وکیله عبد القیوم رعوی وکیله عبد القیوم رعوی وکیله عبد القیوم

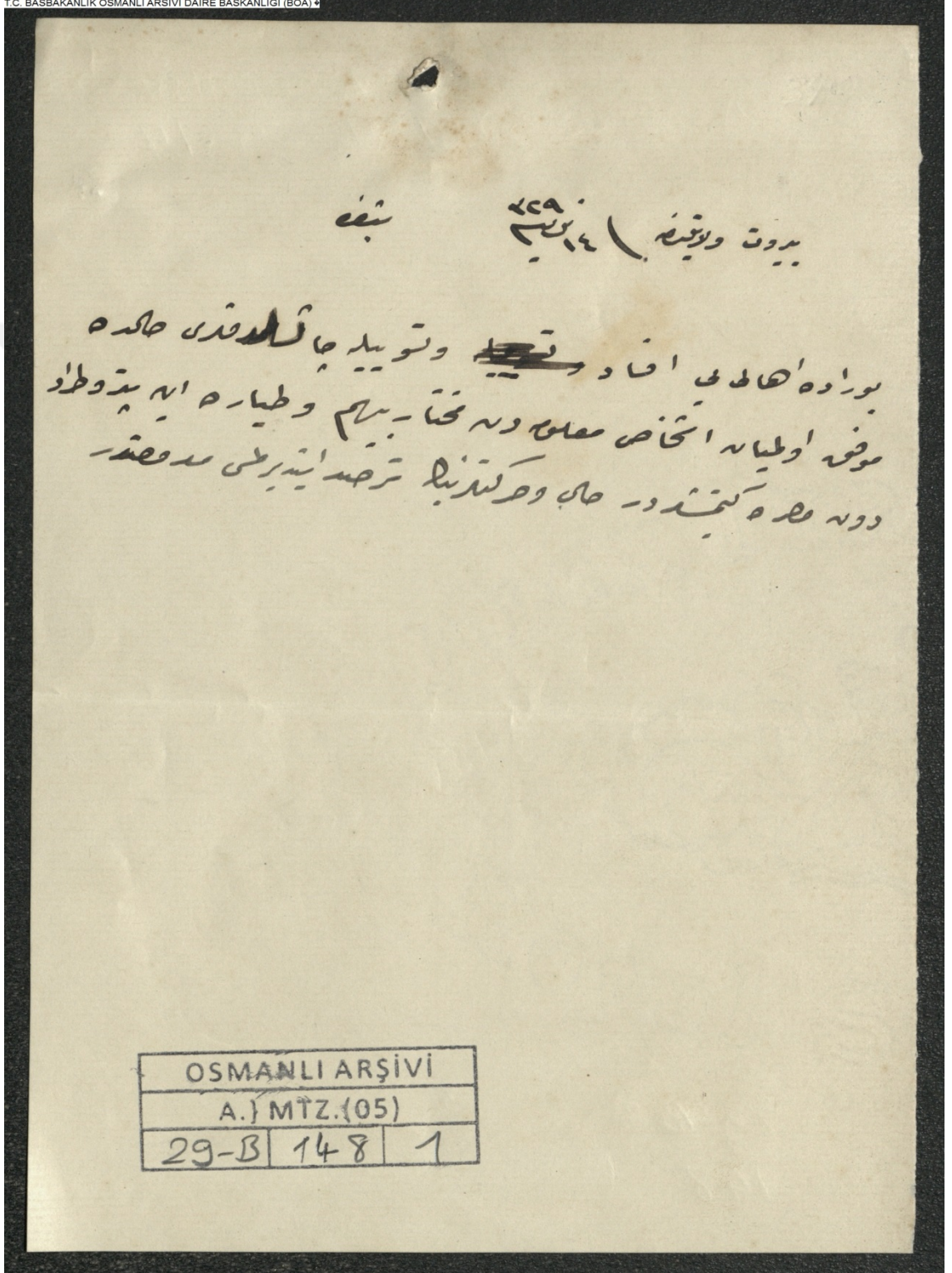
صدیق الماریتی رعوی وکیله زور

OSMANLI ARSIVI		
DH.MTV		
36	100	2-2

EK-5

“Beyrut'ta ahaliyi ifsada muvaffak olamayan şahısların Mısır'a gittikleri”, BOA, A.}MTZ.(05), 29B/148, 15 Cemaziyelevvel 1331 / 9 Nisan 1329 / 22 Nisan 1913.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

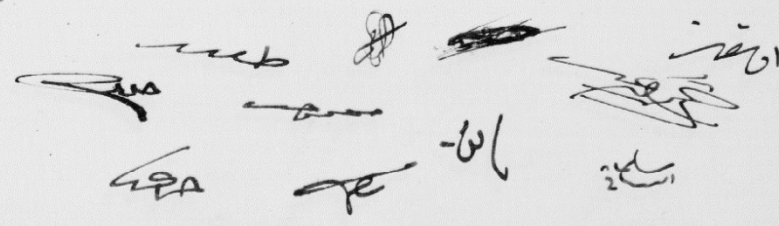
A.}MTZ.(05).00029.B.00148.001

EK-8

“Birinci Arap Kongresi namıyla basılıp Beyrut'ta satılan kitabın yayınının yasaklanması”, BOA, MV, 186/10, 6 Rebiülahir 1332 / 18 Şubat 1329 / 3 Mart 1914.

10

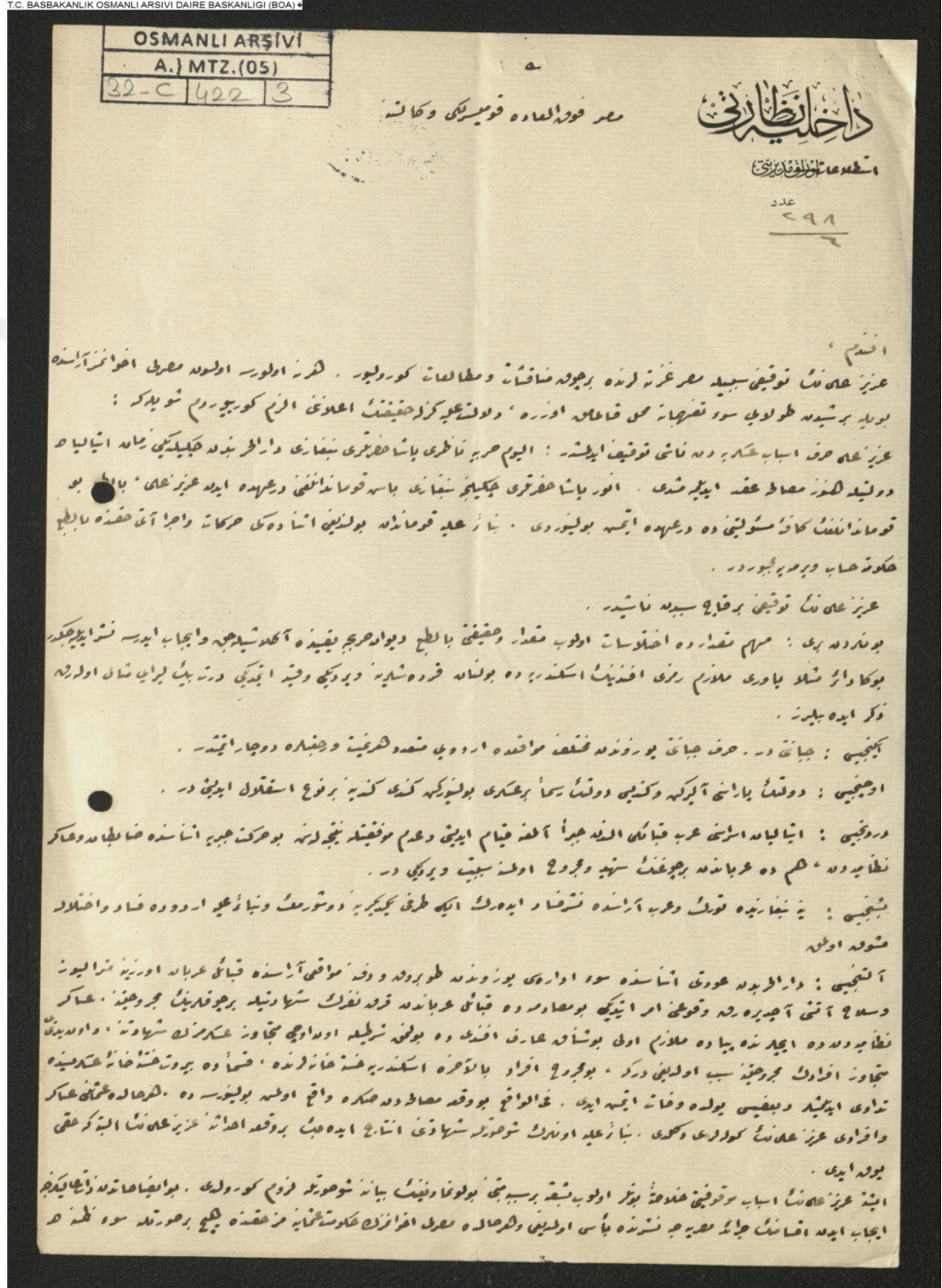
مجلد و کتابخانه مخصوص ضبط وقف مشیخ

تاریخ مجلس کشادگی تاریخ ساعت	حاضر بولنامه ذوات قلمک ایسی	شماره ۷۸۶ تاریخ روز ساعت ۱۹
خلاصه مطالب استغلات مدبریتینه داخلیه نظارتیه اعطا اولوب الیه تودیه قلمانه نهقه اوخوی		
قیاسات نهقه نهقه ده مینه اولدیزی دجه اولجه یاره سه نهقه حویه بید قونفره نه ابراد ایسیله نظقداید قونفره ده دا دادلد متوب و تفافنامه لری حو-تدرنه تک اوله-نه بیجی عرب قونفره سی نه ایسه طبع ایلیوب برده صانعده بولنامه کتابله نه-جات نهقه نه باغ بیغ آتاری حنه معامله لدره نه ایضی فصولت داخلیه نظارتیه حوالی سدر قندی		
		
MV 186/10 (2 varak (2 shf boe))		

سلا نیک مطبعی

EK-9

Aziz Ali el-Mısri'nin tutuklanma gerekçeleri hakkında Mısır Fevkalade Komiserliği'ne gönderilen yazı, BOA, A.}MTZ.(05) 32C/422, 25 Rebiülahir 1332 / 9 Mart 1330 / 22 Mart 1914.

ÖZGEÇMİŞ

Selim Sezer, 1982 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. 2006 yılında Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. 2009 yılında, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Kuyuş'un danışmanlığında hazırladığı "Le congrès de 1931 du Parti républicain du peuple" ("Cumhuriyet Halk Fırkası 1931 kongresi") başlıklı teziyle Galatasaray Üniversitesi Siyaset Bilimi Ana Bilim Dalı'ndan yüksek lisans derecesini aldı. Şubat 2010 tarihinde aynı bölümde doktora öğrenimine başladı. Nisan 2016 tarihinden bu yana *Toplumsal Tarih* dergisinde yayın yönetmeni yardımcısı olarak çalışmaktadır. Ayrıca 2016-2017 akademik yılı güz dönemi itibariyle Nişantaşı Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde ders vermektedir.

Yayınları:

"İttihatçılar ve Arap Muhalefeti: 1913 Paris Arap Kongresi Örneği", **İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Cilt II**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015 içinde, ss. 167-186.

"Meclis-i Mebusan'ı Kapattıran Muhtıra: Halaskâr Zabitan Bildirisi", **Toplumsal Tarih**, Eylül 2016, ss. 24-29.

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite Galatasaray Üniversitesi
Enstitü Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı Soyadı Selim Sezer
Tez Başlığı Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Tartışmaları ve Birinci Dünya Savaşı
Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti
Savunma Tarihi 04.01.2017
Danışmanı Doç. Dr. Ahmet Kuyaş

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı
Doç. Dr. Ahmet Kuyaş

İmza

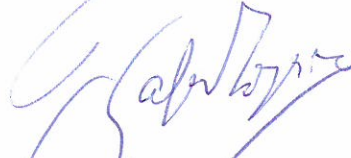

Prof. Dr. Füsun Üstel

Doç. Dr. Adil Baktıaya

Prof. Dr. Zafer Toprak

Doç. Dr. Mehmet Ö. Alkan

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. M. Yaman ÖZTEK

